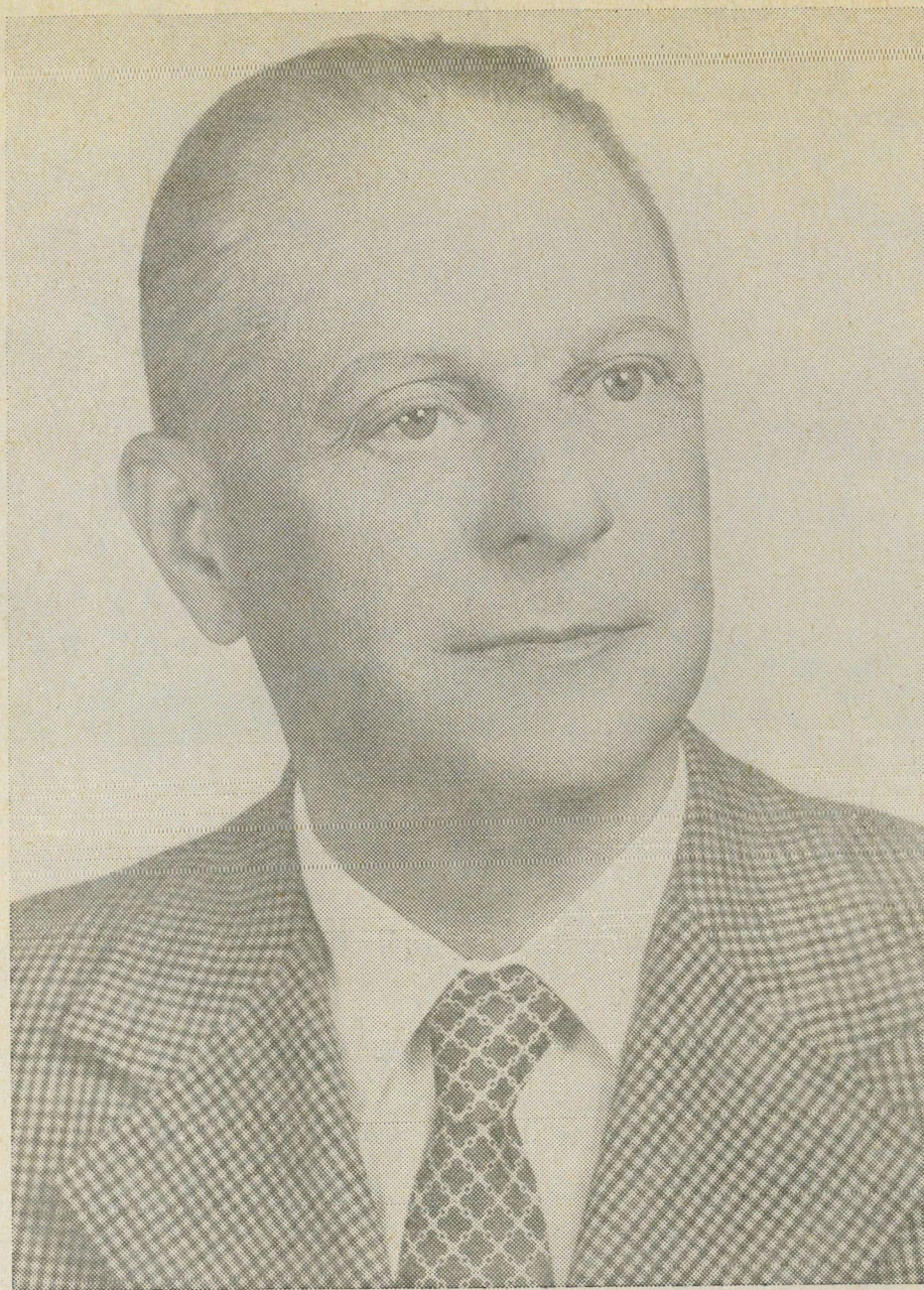

TANULMÁNYOK
MÉREI GYULA
75. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Tanulmányok Mérei Gyula 75. születésnapjára

TANULMÁNYOK
MÉREI GYULA
75. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

SZEGED

1986

Lektorálta
CSATÁRI DÁNIEL

Szerkesztette
GAÁL ENDRE és SERFŐZŐ LAJOS

A kötetet
GAÁL ENDRE
tervezte

ISBN 963 481 7325

Kiadja
A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
ÚJ- ÉS LEGÚJABBKORI MAGYAR TÖRTÉNETI TANSZÉKE

Köszöntő

Mérei Gyula 75. születésnapjára

Születése 75. évfordulóján tisztelgünk e kötettel Mérei Gyula előtt. A tisztelgés ily formáját nem csak a szép életkor hozta magával, bár e háromnegyedszázad átvészélése általában is, Mérei Gyula esetében pedig különösen, önmagában is tiszteletre méltó teljesítmény. Ám mi a tudóst és a tanárt köszöntjük elsősorban. E két meghatározó tényhez is kapcsolódnak kiemelkedő évfordulók. A közelmúltban volt 50 éve annak, hogy a huszonhárom éves fiatalember letette első könyvét a szakma és az olvasó asztalára, és 35 éve, hogy a még mindig fiatal, de tekintélyes teljesítményt maga mögött tudó férfi a szegedi egyetem bölcsészkarának kinevezett tanára lett.

Ezek az utóbbi évfordulók természetesen folyamat szakaszait jelzik, tehát nem kezdetet jelentenek, hanem az út állomásait. A kezdet valahol talán ott volt, amikor a budapesti Zrínyi Miklós reálgimnázium 1929-ben érettségiző osztályának morózus érrettségi elnöke felfigyelt az egyik maturandus kiemelkedő teljesítményére. Eckhardt Sándor volt az elnök és fel-meg odafigyelése igen hasznos volt abból a szempontból, hogy a numerus clausussal is súlyosbított időkben Mérei Gyula zökkenőmentesen bekerülhessen ugyanebben az évben a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára. Itt azután az sem okozott számára zökkenőt, hogy a történelem mellett a latin és a francia szakot is végezte, sőt még az sem, hogy az őt tanítványává fogadó Szekfű Gyula nem mindennapi követelményeinek kellett megfelelnie.

A közelmúltban lezajlott Szegfű-évforduló kapcsán sokat olvashattunk, hallhattunk Szekfűről a volt tanítványoktól is. Mérei Gyula — ha megszólal — sajátos, egyéni színekkel tudta volna kiegészíteni a felelevenített képet. Ide most annyi tartozik, hogy a kiváló mester és a tehetséges, ambiciózus tanítvány „együttműködése” rendkívül eredményessé tette Mérei Gyula számára az egyetemi éveket. Egyebek mellett azzal, hogy egyszer s mindenkorra kialakította benne a szakma iránti elkötelezettséget és a szakmai igényességet. 1934-ben megszerezte tanári diplomáját, és még ugyanebben az évben — nyomtatásban több mint 350 oldalon már megjelent disszertációja alapján — doktori szigorlatot tett. A munka címe: *Magyar politikai pártprogramok (1868—1914)*. Jó választás, bólinthat elisme-

rően az olvasó. Lényegében a dualizmus egész időszakát átfogóan, a kor legfontosabb politikatörténeti aspektusát ragadja meg és abban az időben úttörő vállalkozás. (Jellemző egyébként, hogy a kötet mellékleteként közreadott pártprogramok anyagának felhasználásával, felfrissítésével, kiegészítésével Mérei Gyula rendkívül hasznos forráskiadványt publikált 1971-ben). Erre az idő és témakörre akár egy egész életművet lehetett volna alapozni. Ámde Mérei következő tanulmánya *A bécsi kormány gyáripolitikájának alapelvei 1790 és 1815 között* címen jelent meg. Mérei Gyula tehát — későbbi tanítványai szerencséjére is — nem maradt meg egy idő és témakörnél, mint ahogy nem lett szobatudós sem. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult a következő tíz év is. Általában ennyi idő kell manapság is a szakma fiatal művelőjének, aki a pályakezdés mai nehézségeivel bírkózik, a kandidátusi fokozat megszerzéséhez. Mérei Gyulát is 1945 november 7-én habilitálták magántanárrá „*A magyar gazdaság- és társadalomtörténet a 19. és a 20. században*” témaköréből.

Megvolt tehát nála is a tíz év, de micsoda évtized volt az. Tanára és mentora jóvoltából 1935-ben megkapott egy, a Bécsi Magyar Történetkutató Intézetbe szóló ösztöndíjat, majd 1936-ban egy hazai ösztöndíjat gazdaságtörténeti tanulmányainak és kutatásainak folytatásához. Fenyegette azonban az állástalanság réme és az 1936-ban be is következett. Nála ez természetesen nem jelentett munkanélküliséget. Igénybe vette az állástalan diplomások megszokott létfenntartó menedéket az óraadást is, de egyéb kereseti forrásokat is fel kellett használnia. A pesti izraelita hitközség havi 80 pengős stipendiumának fejében pl. a zsidók gazdaságtörténeti szerepét kutatta (és írt a tárgykörből érdekes cikkeket), lexikon szerkesztésbe is bekapcsolódott, néha pedig „négerkedett” szerencsésebb pályatársai történeti munkálkodásaiban.

Mindehhez képest igen nagy előrelépést jelentett az a négy év, amit a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara szolgálatában töltött 1938 és 1942 között. Mivel az intézmény archívumában és könyvtárában dolgozott, ezt a lehetőséget messzeemenően felhasználta szakmai előrehaladásra, elmélyülésre. (És szert tett olyan ismeretekre, tapasztalatokra a korabeli tőkés társadalom és a Horthy-rendszer belső körülményeiről, összefüggéseiről, „háttéranyagairól”, amely párját ritkítja ma már.)

1942 februárjában, a faji törvények immár elháríthatatlan következményeként elbocsátották ebből az állásából. „Foglalkoztatásáról” azonban még ebben az évben gondoskodott a rendszer több évre szólóan. Behívták munkaszolgálatra, és sorstársaival együtt járta a MUSZ-osok — képletesen is valóságosan is — nehéz, hosszú, vészes útjait. A sors sajátos fintoraként főképpen ekkor — 1943-ban sőt 1944-ben — több, a kamarai években gyűjtött és feldolgozott gazdaságtörténeti írása, tanulmánya jelent meg. Ennél a közvetlen termésnél azonban jóval többet ígért a jövőre nézve a tíz év alatt felhalmozott alapos tudása, mely korántsem

maradt a 19. századi magyar történelem keretében, hanem szélesebb szakmai, szociológiai és filozófiai műveltséggel párosult.

Ezzel a tudással érdemelte ki a magántanári képesítést, erről az alapról indult a felszabadulás után. A teljesítmény felgyorsulásához azonban az ekkori történelem rendkívüli hajtóereje is szükséges volt. Az alkotóképes és tenniakaró nemzedékek tagjai emlékezetes erőfeszítéseket tettek, hallatlan nagy munkát végeztek ekkoriban. A sorban igen figyelemre méltó Mérei Gyula teljesítménye. A szóban forgó 4—5 évben megírt és közreadott 4 könyvet és több tanulmányt. Az eredménynek azonban nemcsak a mennyiségi oldala említendő meg. Lényegesebb a minőségi fejlődésnek az az útja, amely lépésről lépésre haladva, ám igen gyorsan elvitte a marxizmus elméletének és módszerének teljes vállalásáig, párhuzamosan azzal, hogy a gyakorlati munkásmozgalomhoz és a kommunista párthoz eljutott. A sokak által megjárt út — ma már jól tudjuk — buktatókat is rejtett magában. Az elmélet általános dogmatikus kezelése, a járatlanság, a neofita túlbuzgalom rányomta bélyegét a történettudomány fejlődésére is az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején. Tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy Mérei Gyula tudományos munkálkodása a szélsőséges túlzásoktól mentes maradt. Megóvta attól tudása, tárgya, és mindenekelőtt a tények iránti tisztelete. Mindenképpen úttörő munkát végzett Magyarország 19. század első felére eső gazdaság- és társadalomfejlődésének átfogó vizsgálatával. Kiemelhető ekkori művei sorából a *Magyar iparfejlődés 1790—1848 c. alapvető munkája*.

Mindemellett végezte hivatali teendőit a Kereskedelmi és Iparkamarában, társadalmi megbízatásai is szaporodtak, amikor pedig egyre inkább sűrűsödtek az események, egymás mellett és egymás után mind több feladata és beosztása volt. A kamarai könyvtár átmentésével megszervezte az új Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárát. Beosztották a mai, akadémiai Történettudományi Intézet elődjéhez munkatársnak, majd a levéltárak országos központjának megbízott vezetője lett, — mindez két-három év alatt.

Közben megjelent, megerősödött azonban a rövidesen meghatározó alaptevékenység, az egyetemi oktatás. 1949-től a szegedi, majd a budapesti tudományegyetemek bölcsészettudományi karain előadó. 1951-től a szegedi Magyar Történeti Tanszék vezetése és a szegedi egyetemi tanárság lett a fő állása, foglalkozása.

Bizonyára egyetemi tanárként is volt annyi ideje a tudományos munkára, mint a negyvenes évek végének munkával zsúfolt időszakában, mégis az 1950-es években észrevehetően megcsappant tudományos publikációinak mennyisége. Hogy ehhez milyen arányban járultak hozzá társadalmi, illetve egyéni okok, azt má már nehéz lenne eldönteni. Valami megtorpanás-féle azonban volt, és ehhez a szakma akkori lehetőségei és légköre is hozzájárulhattak. Azonban egyetemi tanári munkálkodásból adódóan új elem jelent meg Mérei Gyula tudományos tevékenységében: a jegyzet- és tankönyvírás. Társszerzője volt például az 1790—1849-ről szóló

tankönyvnek, amely úgyszólván elsőként jelent meg az egyetemi történeti könyvek sorában, nagyon jó szolgálatot téve a történészhallgatók generációinak.

Az 1960-as, 1970-es évek folyamán Mérei Gyula munkásságának tiszteletre méltó megújulása, kiteljesedése következett be. Mintegy a színvonalasabb egyetemi oktatás feladata hozta magával nála a historiográfia tudományos művelését. Ha már vállalta, hogy oktatja eme fontos tárgyat — akkor azzal tudományosan is foglalkozott. Valójában észrevehetően felkeltette érdeklődését a feladat és a lehetőség, amely úgyszólván testre szabott volt. Hasznosíthatta e téren nyelvtudását, elméleti érdeklődését, felkészültségét, széles körű szakirodalmi tájékozottságát. A tárgykörön belül főképpen két részterület kezdte foglalkoztatni. Mindenekelőtt a nemzetekfölötti állam eszméje a polgári — főleg nyugatnémet és osztrák — történetírásban és ezek összekapcsolódása a gazdasági integrációs törekvésekkel; továbbá a polgári történetírás válságjelenségei és megújulási törekvései. Ezek a témák átvezettek az egyetemes történeti kérdések terére, sőt eszmetörténeti, tudományelméleti és metodológiai problémák boncolgatásához is.

Mérei Gyulánál azonban eme új érdeklődés és munkálkodás nem a régiek felváltásaként jelent meg. Folytatta a gazdaságtörténet és a politikatörténet művelését is. Igazában ebben az időben lépett ki a tudomány nemzetközi színterére. Cikkei mellett úgy is mint a magyar történettudomány eredményeit prezentáló idegennyelvű tanulmánykötetek egyik szerzője, és úgy is, mint az öt évenként ismétlődő nemzetközi történészkongresszusok vitatkozó és vitára kész résztvevője ill. előadója.

A vezető tudós szakmai munkájához — akarva-akaratlanul — hozzátartozik a szerkesztői tevékenység is. Mérei Gyula — nyugdíjba vonulásáig — szerkesztette az *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*, *Acta Historica* c. kiadvány tanszéki füzetait és hosszú ideje tagja a *Párttörténeti Közlemények* szerkesztőségének. Az igazi munkát és próbatételt azonban 10 a kötetes *Magyarország története* szerkesztésébe való bekapcsolódás hozta magával. A sorozat 5. kötete bizonyítja, hogy ezt a feladatot is kiválóan oldotta meg. Szerződése ugyan csupán a kötet szerkesztésre szólt, de a gyorsabb és jobb munka érdekében megírt néhány gazdaságtörténeti fejezetet is.

Tudományos munkájának elismeréseként 1973-ban megválasztották az Akadémia levelező, 1979-ben pedig rendes tagjává.

A tanári pálya virágkora is erre a két évtizedre esett. Ennek velejárójaként nagyvonalúan vezette tanszékét és — bár minden igyekezettel azon volt, mégsem kerülhette el — 1961 és 1964 között dékánja is volt a szegedi Bölcsészettudományi Karnak. Az évek során — minden igazi tanár egyéniség esetében így van ez — volt tanítványai körében kialakult a „Mérei legendárium”, melynek történetei élnek és fel-fel emlegetődnek véletlen találkozásokon és szervezett évfolyam összejöveteleken egyaránt. Nem az anekdotikus történetek közé, hanem mindennap

tapasztalt, nála prózai egyszerűségű tények közé tartozik érdeklődése és segítőkészsége. Megnyilvánult és megnyilvánul ez az élet minden területén, különösen pedig a szakmai segítségnyújtásban. Nehéz lenne összeszámolni azt a hatalmas kéziratmennyiséget — az első próbálkozásoktól a nagydoktori értekezésekig — amelyet elolvasott, hogy elmondja azokról véleményét. Erre sohasem sajnálta idejét. Bírált, magyaráz, „ismeretterjeszt” és kérdez! Aki ilyen beszélgetésekben részt vett tapasztalhatta igazán tudását és csodálhatta meg ma is szinte félelmetes memóriáját. Mindezek során, ahogy az általában lenni szokott, van akit megkedvel, van akit nem. Az azonban már inkább csak rá jellemző, hogy akit megkedvelt, azt szinte az elfoglultságig pártfogolja, segíti.

Nyugalomba vonulása óta, bár kora miatt és az orvosi tanácsok következtében igyekszik kissé visszavonultabban élni, változatlanul odafigyel a szakmára, az életre, az emberekre, barátaira, tanítványaira. Reméljük, még nagyon sokáig teszi ezt.

Barátai, tisztelői, tanítványai köszöntik e tanulmánykötettel Mérei Gyulát. Sokak nevében és helyett is természetesen, hiszen az objektíve szűkre szabott terjedelemben nem fért bele mindenki, aki benne lehetne. A felsorakoztatott írások meglehetősen széles idő- és témakört fognak át. A szerkesztők mentségéül szolgál: Mérei Gyula tudományos munkásságának széles köre erőltetés nélkül lehetővé tette, de meg is kívánta, hogy a szerzők széles skálán elhelyezkedő tanulmányokkal szerepeljenek. A szerkesztés rendező elvéül a legegyszerűbb és legkézenfekvőbb megoldást választottuk: a témák kronológiájának sorrendjében sorakoztattuk fel az írásokat, a két egyetemes történeti tárgyú dolgozatot és a bibliográfiát, pedig a sor végére illesztettük be.

SERFŐZŐ LAJOS

TANULMÁNYOK

*Terv és kísérlet a katonatartás
feudális rendszerének átalakítására
(Az 1840. évi országos választmány
működése)*

A Habsburg-birodalom állandó hadseregének a XVIII. század első felében történt létrehozása és kiépítése óta a panasz is állandósult Magyarországon a katonatartásnak az élmező és az elszállásolás terheit a jobbágyságra hárító rendszere, meg a vele kapcsolatos visszaélések és sérelmek miatt. A magyar uralkodó osztály valamilyen formában szinte minden országgyűlésen szóba hozta az ügyet, természetesen olyan beállítással, mintha az adórendszerrel együtt ez az — egyébként valóban súlyos és középkori állapotokat idéző — kötelezettség lett volna a parasztság kizsákmányolásának legfőbb módja és forrása. Közhely, ám tény, hogy amíg a központi hatalom a földesúri kizsákmányolás mértékének korlátozásával igyekezett a jobbágyságot az állami terhek elviselésére képesebbé tenni, addig a magyarországi rendek az állami kötelezettségek körének szűkítésével és mennyiségi csökkentésével kísérelték meg a földesúri kizsákmányolás lehetőségét minél szélesebbre tárni. A felek mindegyike *a másikkal szemben, a másik* rovására öltötte magára a jobbággyvédő szerepét, de a XVIII. század végéig csak a központi hatalom ilyen irányú törekvései vezettek eredményre.

Az állami terhek egész rendszerének felülvizsgálati igénye az 1790/91. évi országgyűlésen olyan határozottsággal merült fel, hogy a rendek egy adóügyi rendszeres bizottság kiküldésére törvényjavaslatot is dolgoztak ki. Az uralkodó — több más bizottság kiküldésével együtt — e tervezetet is törvényerőre emelte, de azzal a kikötéssel, hogy a bizottság a katonai rendtartás ügyét és a vele kapcsolatos tárgyakat csak azon elv alapján tárgyalja, amely szerint se a kincstár „biztossága”, se a közigazgatás ne szenvedjen kárt. Ezt az elvet mind a szóban forgó, mind pedig az 1825. évi diétáról az előbbi munkálatainak véleményezésére kiküldött országos deputáció tiszteletben tartotta: megtartandónak javasolta a katonaélmezés azon rendszerét, amelyben a jobbággylakosságnak kellett a hozzá beszállásolt katona eltartásáról gondoskodnia, éspedig oly élelemár fejében, amelyet még a XVIII. század közepén kiadott regulamentum rögzített.¹

Más aspektusból került szőnyegre a kérdés az 1832/36. évi országgyűlésen. Az immár politikai irányzattá izmosodó liberalizmus képviselőinek a jobbággytel-

ket művelő nemesek megadóztatásával ekkor sikerült az első kis rést nyitni a nemesi adómentesség zárt rendszerén. A vonatkozó törvényjavaslat vitájának eredményeképpen az alsótábla 1835 októberében olyan többségi döntést hozott, amelynek folytán a törvénytervezet 6. §-a kimondta, hogy egyrészt „*az átutazó katonaságnak táplálásához*”, „melyet a királyi Kincstár mindenkor folyó áron megtéríteni köteles”, a jobbágytelkes nemesek is „oly móddal, mint a többi jobbágyok, járulni fognak”, másrészt „*a bennfekvő katonaságnak az adózó nép által való tápláltatása jövőre nézve egészen megszüntetik*”. A főrendek először csupán annyit kívántak törvénybe foglaltatni, hogy a katonaélelmezés kötelessége „a nemes jobbágyokat is aként illeti, mint a nem nemeseket”; mivel azonban időközben számos megye a jobbágytelkes nemesek megadóztatását tárgyaló törvény *egészének* elfogadását az *eredeti* javaslat megtartásához kötötte, 1835 novemberének végén a mágnások is hozzájárultak, hogy a király elé küldendő törvényjavaslatban bennmaradjon a katonaélelmezés eltörlése is.

Az ilyen szövegezésben előterjesztett javaslatra 1836 áprilisában az uralkodó — a kérdést mind az érintett birodalmi, mind a magyar főhatóságok álláspontjának kikérése után — azt a választ adta, hogy a vonatkozó törvényt elfogadja, *elvben* a 6. §-t sem ellenzi ugyan, mégis — utalva az 1791-i és az 1825-i országos választmányoknak az adott rendszer fenntartását ajánló véleményére — a tárgyat minden gyakorlati lépés előtt sokoldalú megfontolást igénylőnek tekinti; ez utóbbi előkészítése érdekében olyan országos küldöttség diétai kinevezését javasolja, amely a kormány által erre megbízandó katona-tagok közreműködésével e tárgyban a következő országgyűlésen megvitatandó tervet dolgozzon ki; egyébként gondoskodását ígérte arra nézve, hogy addig is minden terheltetés elháruljon az adózó népről; hozzájárul ahhoz, hogy a jövőben jobbágytelki haszonvételt vásároló nemesek ugyancsak viseljék az élelmezés terhét, nem ellenzi viszont, hogy e teher alól azok a nemesek, akik már most jobbágytelken gazdálkodnak, továbbra is mentesüljenek.²

Miután a rendek 38:18 arányban a királyi választ és vele együtt az országos választmány kiküldésének eszméjét is elfogadták,³ és a főrendek sem támasztottak kifogást ellene, az uralkodói leiratnak megfelelően vált törvénnyé a jobbágytelkes nemesek adóztatásáról intézkedő 1836: XI. tc. 6. §-a.

Ennek értelmében országos küldöttséget neveztek ki, amelynek, „hogy az adózó népnek a katonatartás eddigi módjából következett terheltetése minél előbb megszüntessen”, feladatává tették: „mind a szállástartó, mind az általmenő katonaság élelmezésének és beszállításának legjobb s legigazságosabb módja”, valamint az ezekből elválaszthatatlan tárgyak iránt” a szükséges adatokat szerezze össze, értekezzen az uralkodó által e választmányhoz „egyedül a netalán szükséges felvilágosítások adása végett” kinevezendő katonatagokkal, a tárgykört „egész

kiterjedésében” vizsgálja meg, és a legközelebbi diéta számára, ahol a kérdést „múlthatatlanul” napirendre kell tűzni, „kimerítő véleményt” készítsen.⁴

A gróf Cziráky Antal országbíró alatt működő kiküldött választmány eleget tett megbízatásának. 1839. február 12-én a nádor számára készített, az elnökön kívül Szögyény László nádori ítélőmester által is aláírt összegező jelentéséhez csatolta az általa felhasznált valamennyi dokumentumot.⁵ Maga a jelentés az igénybe vett irományok felsorolása után leszögezte, hogy „véleményét egyenesen és egyedül a katonatartásnak mostani módjából eredő terheltetésnek miképpen elhárítása és ennek jövődöbeli legjobb s legigazságosabb módja eránti Javallat-tételre gondolta irányzandónak lenni”, és „mivel ezen küldöttségi munkálodásnak vezérfonalául szolgáló Törvény Cikkely tartalma szerint a katonai élelmeztetés és szállásoltatás költségei törvényes voltának elvszerinti rostálgatása ezen küldöttségre nem lévén bízva, az érintett köztörvényi kérdésnek fejtegetése ily körülmények között elmelőzendő vala”.

A választmány tehát, látszólag a fenti deklaráció szellemében, amellyel egyébként az ügy megoldása elé tornyosuló, előre is a legtöbb vitát ígő akadályok egyik legfőbbikére, a szóban forgó teherfajták törvényességének, illetőleg törvényteleniségének a meghatározására utalt, magukat a terheket *jellegük* szerint is, *meny nyiségük* szerint is csoportosította.

Az utóbbiakat, amelyek közé egyenként megnevezve vett fel minden olyan teherfajtát, amely a katonatartásból származott, külön tételként kezelve a terményekért hivatalosan fizetett, illetőleg a jobbágy adójába beszámított vételár és a tényleges piaci ár különbözetét: a deperditát (ennek 10 éves évi átlagát egyébként a törvényhatóságok a tartománybiztosi számadások és a mindenkor piaci árjegyzékek alapján számították ki), számszerűsítve részletezte. Jelleg szerint viszont *háromféle* terhet állapított meg, és közben mégis csak célzott arra, hogy léteznek törvényellenesen meghonosodott terhek is. Mert a magából „a divatozó rendszer terhes voltából” eredőktől nem csupán a kezelés hiányaiból és a velük összefüggő visszaélésekből fakadókat különítette el, hanem azokat is, amelyek „a rendszeren túl vagy ellenében idők folytával” keletkeztek.

A lényegyet illetően a választmány merőben *más* következtetésre jutott, mint a korábbi országos küldöttségek. A *katonatartást* illetően — feltételezve az uralkodó hozzájárulását — „mind a rendszer szülte terheltetéseknek”, mind pedig azon kezelési és gyakorlati hiányosságoknak és visszaéléseknek, amelyek bármiféle tökéletesítés esetén sem küszöbölhetők teljesen ki, „gyökeres kiirthatása végett” „a síkon fekvő s költöző katonaságnak adózók által kiszolgáltatandó természetmennyekkel élelmezését jövődöleg megszüntetendőnek”, mivel pedig a kezelési visszaélések akkor sem volnának elkerülhetők, ha az ország maga vásárolna a sereg számára élelmet,” „az eddigi Rendszer helyett mind a tanyázó, mind az átkelő katonaságnak egyenesen a fenséges kintstár költségein való élelmeztetését, mint azon egyedüli

célszerű módot, mely által az annyszor érintett károsodásoknak és hátramaradásoknak sikeresen eleje vevődhetik”, tekinti megoldásnak, és ilyen döntést ajánl a rendeknek.

A *beszállásolás* vonatkozásában elődeiétől ugyancsak eltérő — noha a realitásokat és lehetőségeket felmérve, kompromisszumot is tartalmazó — a választmány álláspontja. Az eddigi házankénti kvártélyozást oly intézkedéssel javasolja felcserélni, „hogy a síkon fekvő katonaság jövőben kaszárnnyákban vagy kaszárnnyaféle épületekben szállásoljon”, a törvényhatóságokban ily célra már létező és használható, valamint ahol ilyenek nincsenek vagy nem elegendő számúak, ott az egyes törvényhatóságok „saját erejével” emelendő épületek is „adattassanak át a kincstárnak”, és a továbbiakban ezen laktanyák fenntartása és minden szükségességgel való ellátása a kincstár kötelessége legyen. Ezt, tudniillik a hiányzó laktanyák láncolatának törvényhatósági keretekben történő kiépítését, a választmány *olcsóbb* megoldásnak véli, mintha a törvényhatóságok által fizetendő tetemes összegekért maga a kincstár vállalkoznék kellő számú laktanya létesítésére. Nem mondja ugyan ki a jelentés, de szerzői nyilván arra gondoltak, hogy az építkezéshez igényelt munkaerő a jobbágyság megyei közmunkájával, az anyag pedig az ugyancsak a jobbágyságra kirovandó háziadóból könnyebben biztosítható.

Az *átutazó* katonaságot a választmány ugyancsak a fenti épületekbe indítványozta elhelyezni. Számolva azonban vele, hogy *mindenütt* mégsem húzhatók fel laktanyák, az ilyeneket a jövőben is nélkülöző helyeken a katonákat — és ebben állt javaslatának kompromisszuma — változatlanul a jobbágyság magánházaiba vélte bekvártélyozandóknak, de — ez viszont az előterjesztés újdonságát jelentette — olyan *készpénzfizetés* mellett, amelynek összegét az ország és a kincstár alkuja határozza tételenként meg.

Befejezésül a választmány újólal hangsúlyozta, hogy az adózók katonatartási terhelése csak úgy szüntethető meg, ha a jövőben mind az élelmezés, mind a szállásoltatás a *kincstár* feladata lesz. Mivel azonban ennek folytán tetemesen megnőnek a kincstár kiadásai, a deperdita és egyéb terhek megszűnése pedig az adózók erejét gyarapítja, a fenti célnak elérését, azaz a szállásolás és élelmezés gondjának a kincstárra hárítását a választmány „országos ajánlás útján véli eszközölhetőnek”, amelynek „számszerű meghatározása” viszont az országos rendek „bölcsségétől” függ.⁶

Az 1839/40. évi diétának — a Duna-szabályozás ügyén és a magyar ezredek kiegészítésén kívül — „a katonaság élelmezésének és beszállásolásának célszerűbb szervezését” is megtárgyalandónak javasolta az uralkodó leirata.⁷ Az ügyet, miután előzőleg diétai választmányt küldtek ki, hogy az javaslatot terjesszen róla elő, hallgatással nem lehetett mellőzni. A téma, pontosabban: a választmány javaslata napirendre is került, az ismételten felújított tárgyalások-viták azonban a kívánt eredményt korántsem hozták meg. A rendek a terhek megváltásának óhajával

léptek fel, a kormányzati körök viszont még a megváltás *elvi elfogadása és bármiféle váltásösszeg meghatározása előtt* olyan garanciák törvénybe iktatását kívánták a diétától, amelyek biztosítják, hogy egyfelől a megváltás az ország valamennyi adózójának hasznára válik, másfelől a kincstár a váltásösszeget pontosan és maradéktalanul kapja meg, vagyis a tervezett új szisztéma semmiféle többletterhet és gondot nem hárít reá. Ilyen garanciákat az országgyűlés a váltásösszeg ismerete nélkül nem akart, de nem is tudott volna adni, hiszen annak nagysága sok mindenre lehetett befolyással.

Tulajdonképpen az vált a diétán érzékelhetővé, hogy a kormánykörök — elsődlegesen a birodalom legfőbb katonai szerve: a Hofkriegsrat, és a Magyar Kamara, amelyeket a kérdés eleve nekbe vágóan érintett — valójában az adott rendszer fenntartása felé hajlanak, mert az áttérés buktatóitól is tartanak, meg az új rendszer bevezetésének viszonylagos gyorsaságában, azaz realitásában is kételkednek. Ez fejeződött ki a rendek feliratára 1840. január 4-én adott királyi válaszban, amely a pénzbeli megváltás elfogadását a megváltási összegnek az adózók közt történő legigazságosabb felosztási módja előzetes kidolgozásához, továbbá a kincstár „teljes és valóságos” kártalanításának előzetes biztosításához, mint alapfeltételekhez kötötte. A rendek e leíratot mégis úgy magyarázták, hogy az uralkodó nem zárkózik el a váltásösszeg megszabása felett indítandó tárgyalások elől. Ezért április 11-i feliratukban nem csupán azt ismételték meg, hogy elhatározták magukat „a törvényes terhek” pénzbeli megváltására, de készségüket nyilvánították ki arra is, hogy küldöttségek útján hajlandók az egyezkedés megkezdésére. Az uralkodó április 30-i újabb leírata ebben megnyugodott, mégpedig — mint utólag kiderült — abban a balhiedelemben, hogy a rendek bejelentett készsége mindenekelőtt a király által támasztott feltételek megtermetésére vonatkozik! A rendek viszont úgy vélték, hogy a király megnyugvása az egyezkedési szándéknak szól! Ilyen előzmények után született meg az 1840: III. törvénycikk, amely az 1836: XI. törvényhez kapcsolódva országos biztosságot nevezett ki „a katonai élelmezésből és szállásolásból származó terheknek megszüntetése végett — amennyiben azok törvényesek — a királyi kincstárral eszközözendő egyezkedésre”.⁸ A kérdéses ügyben ismétlődött hát a lassan rendszerre válni kezdő jelenség: amiben a felek nem tudnak dűlőre jutni egymással, annak jobb előkészítését országgyűlési választmányra bízák. Igaz, *bevezetőjében* az 1840. évi törvénycikk tullepett 1836. évi elődjén: az utóbbi — bár perspektívájában a katonatartás legjobb és legigazságosabb módjának megállapítását előkészítendő — csupán a tárgykörhöz kapcsolódó valamennyi adat egybegyűjtésére, és a probléma egészének vizsgálatán nyugvó véleményes jelentés kidolgozására küldött ki diétai választmányt, az utóbbi viszont az újabb küldöttség feladatává már a kincstárral történő egyezkedést tette a katonaelelmezésből és -tartásból származó olyan terhek megszüntetése felett, amelyek törvényesek. Az uralkodó és tanácsadói, feltehetően kerülni akarva a vita felszítását,

nem emeltek kifogást a törvénycikk eme bevezetője ellen; ezzel pedig erősítették mind a diéta, mind a választmány hitét abban, hogy ez utóbbinak nem csupán a terheknek törvényesekre és törvénytelenekre osztályozása, de a kincstárral való alkudozás is rendeltetése. Az viszont az országgyűlés figyelmét kerülte el, hogy a törvénytervezet szövegének a Kancellária diétális bizottsága által történt megvizsgálása, az ún. concertatio során olyan módosulást szenvedett a javaslat 1. §-ának formulázása, amelynek következményeként ellentmondás keletkezett közte és a bevezető között. A kérdéses paragrafus ugyanis a választmány *konkrét* teendőjét abban jelölte meg, hogy részint — a létező épületeket is tekintetbe véve — készítsen tervet a laktanyák elhelyezésére, részint a bevezetőben kimondott cél: a katonaterhek megszüntetése érdekében bocsátkozzék „az e végre Ő Felsége által egyedül a szükséges adatok előmutatása végett kinevezendő kincstári és katonai tagokkal értekezésbe”. Vagyis: a választmányt *elvben* a kincstárral foganatosítandó *egyezkedésre* állítják fel, a melléje rendelendő kincstári és katonai tagok viszont csupán *adatszolgáltatásra* kapnak felhatalmazást, és egyáltalán nincs szó arról, hogy a kincstár részéről kik lesznek illetékesek az alkudozásra. Ennek meghatározása hiányában viszont mindenféle egyezkedés, amelyet pedig a választmány feladatának vélt a diéta, eleve kivihetetlenné válik! Mindez azonban csak a választmány munkája közben lett egyértelművé.

Az országos küldöttség, amelynek névsorát belevették a vonatkozó törvény szövegébe, 35 tagból állott; 8 a főrendek közül, 27 az alsótábláról került ki. Néhányan a törvényhozás mindkét házából országos tisztségük okán, illetőleg nádori kinevezés folytán kaptak a választmányban helyet, a többiek, a gyakorlatnak megfelelően, választás útján nyerték megbízatásukat. Az alsóházat a kinevezett Szögyény László nádori ítélőmesteren és Sombory Imrén — a királyi tábla bíróján — kívül 1 kanonok, kerületenként választott 4—4 megyei és összesen 6 városi követ, a szabad kerületeket pedig 1 deputátus képviselte. Egy személy által a távollévő főrendek ugyancsak képviselőhez jutottak. Számítva arra, hogy a rendes tagok közül esetleg többen is gátolva lesznek megbízatásuk teljesítésében, helyettesekül még 8 megyei és 2 városi követet jelölt ki póttagnak a diéta. A választmány elnöki tisztségének ellátása báró Eötvös Ignác főtárnokmesterre várt.⁹

A választmány főrendű tagjai — kivéve az elnöki posztion Cziráky Antalt felváltó Eötvöst — ugyanazok voltak, mint az 1836. évi küldöttségé. A rendek — miután az 1839/40. évi diéta követi karának összetétele jelentősen különbözött az előző országgyűlésétől — mindössze 4 olyan tagot tudtak saját kebelükből delegálni, aki az előző választmány munkájában is részt vett. Megemlítendő még, hogy a szóban forgó küldöttségben — az előzőéhez képest — megnövelték: 4-ről 6-ra emelték a városi megbízottak számát, továbbá Szeged és Székesfehérvár most is képviselőhez jutott.

Az 1840-ben felállított három bizottság¹⁰ közül József nádor ezen választmányt

hivatta Eötvös útján legelőször egybe. Az 1841. április 29-i nyitóülésről azonban hiányzott 2 főrend¹¹, 5 megyei és 2 városi követ¹²; az előbbieket helyettesítésére viszont megjelentek a póttagoknak eleve kijelöltek közül a honti Sembery Imre, a mosoni Zichy Hermann és a szabolcsi Bónis Sámuel, az utóbbiakéra pedig a budai Schreiber Ferenc. E körülmény azért méltó a megjegyzésre, mert az új megyei tagok valamennyien a liberális irányzathoz tartoztak, és a választmányban a reformpárt pozícióit erősítették.

Eötvös a tárgy fontosságának ecsetelése után¹³ a nádor két levelét olvastatta fel. Az egyik tájékoztatást adott arról, hogy a hadi kormány a választmányhoz katonai szakértőkként a magyar főhadi kormány előadóit: Johann Rainek főhadbiztost, Anton Walz főstrázsamestert és Ferdinand Mannlicher élelmezési segédet nevezte ki;¹⁴ a másik pedig azt közölte, hogy a közben udvari tanácsossá előléptetett Szögyény helyett a nádor Széll Imre királyi személynöki ítélőmestert küldi a bizottmányba.¹⁵ Az első az értekezlet tudomásul vette, az utóbbi körül azonban heves vita bontakozott ki. A liberálisok kétségbe vonták a nádor lépésének jogszerűségét.¹⁶ Nem személyileg Széll ellen volt kifogásuk, hanem a választmány autonómiájának elvét védelmezték. A gyakorlat szerint ugyanis az ilyen országos választmányoknak mindenkor az a nádori vagy személynöki ítélőmester lett a tollvivője, akit a nádor a diéta egyetértésével delegált. A jegyző a választmányban az elnök után következő tisztségviselőnek számított, és egyáltalán nem volt közömbös, hogy miképpen rögzíti a történeteket. Ráadásul az előző országgyűlés nyilatkozatban deklarálta azt az elvet, hogy a tollvivő kiválasztása az adott választmány *belső* ügye. Nos, a liberálisok most elsősorban azzal érveltek, hogy a vonatkozó törvény a megyei és városi követek pótlásáról, mégpedig a rendek „közös és szabad választása útján”, egyértelműen intézkedett ugyan, az elnök — ti. a nádor — által foganatosítható helyettesítésről azonban nem rendelkezett, ilyen joggal a törvényhozás senkit sem ruházott fel. Előhozták azt is, hogy a nádornak korábban „valóban divatozott” ilyen jogát egy ideje már a választmányokat kiküldő törvények is említetlen hagyják. Hivatkoztak az alkotmányos nemzetek példájára, továbbá arra, hogy az esetleges régi szokás csak akkor tartható fenn, ha azt maguk a választmányok kívánják, hiszen „a megavult” gyakorlat időnként változtatható. Mivel tehát a törvény senkit sem jelölt ki jegyzőnek, az elnöki kinevezettek helyettesítéséről szót sem ejtett, az alsótábla pedig azon az alapon, hogy az országos választmányok saját belső elrendezésükről legcélszerűbben ők maguk intézkedhetnek, a jegyző beállítását az ő belügyüknek nyilvánította, a választmánynak viszont erkölcsi kötelessége ragaszkodni a rendek álláspontjához, e liberálisok a jegyzőkönyvvezető-választás jogának elvi kimondását sürgették.

Az ellentábor ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a liberálisok indítványa összeférhetetlen mind a törvény rendelkezésével, mind az országos gyakorlattal. Egy törvényes „ösvényen” vagy egyenesen törvény által keletkezett, korról korra

öröklődött és így „közértelemmel” elfogadott szokás legbiztosabb alapja az alkotmányos Magyarország tanácskozási és közigazgatási rendszereinek. A választmányt kiküldő és célját világosan meghatározó törvényt a rendek „az eddig szakadatlan fenntartott gyakorlat szerént” alkották, ezért bármely más elv felállítása vagy a gyakorlat bárminő megváltoztatása nemcsak szükségtelen, de túl is terjedne a törvény határain; hiszen a diéta azzal, hogy a választmány megyei és városi tagjainak helyettesítéséről intézkedett, az elnöki kinevezés gyakorlata ellen nem tiltakozott, az így kinevezett tagok helyettesítésének kérdésével pedig nem is foglalkozott, az eddigi szokás mellett foglalt állást. A nádor intézkedésének jogossága tehát nem vitatható, hiszen a törvény által eddig kétségbe nem vont gyakorlat szoros kapcsolatban van az országgyűlési elnök, azaz a nádor jogaival, maga a gyakorlat pedig csakis a törvényhozás és az uralkodó együttes hozzájárulása esetén módosítható.

Ám maga az elnöklő Eötvös is hasztalan szállt síkra amellett, hogy a szabad jegyzőválasztás elve az országgyűlés hozzájárulásának és a király jóváhagyásának hiányában semmiképpen sem fogadható el, mert valójában egy „százados” divatnak lényeges, a nádor hatósági jogkörét korlátozó változtatását jelentené. A liberálisoknak sikerült többségileg keresztülvinni azt a határozatot, hogy a jegyzőválasztás „a biztosság egyenes igazaihoz tartozik”; a leszavazott konzervatívok csupán a különvélemény előterjesztésének jogát tarthatták fenn maguknak.¹⁷

A történetről Eötvös még aznap írásos jelentést tett a nádornak, az ő ugyancsak írásos reagálását pedig a választmány következő ülésén olvasták fel. E válasz rövid volt, de kemény: diétai határozat nélkül egyetlen országos választmány sem szakíthat a százados gyakorlattal, amely szerint a választmány protokollumait mindig ítélmester vezeti; a kérdésnek már vitatása is ellenkezik a választmány megbízatásával, ezért mellőzendő, a választmány pedig kizárólag a ráruházott feladattal foglalkozzék.¹⁸

Mivel félő volt, hogy a kérdés körül ismét nem csupán időrabló, de minden érdemi munkát meggátló vita kerekedik, Eötvös felszólította a tagokat: a határozatilag kimondott elv fenntartása mellett, vagy ellenére is, keressenek olyan megoldást az újabb állásfoglalásra, amely a választmány további működését sem teszi lehetetlenné. A liberálisok azonban először arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a nádor iránt köteles minden hódolatuk ellenére sem visszakozhatnak a többségi határozattól, és csak az abban foglalt elv gyakorlati foganatosítása esetén kezdhető meg az érdemi tanácskozás. A másik fél — mindenben osztva a nádor érveit és indokait — kérte a csekély többséggel rendelkező liberálisokat, hogy ha a konzervatív okokat és aggodalmakat nem is méltányolják, legalább a nádori felhívásnak engedjenek, és kölcsönös tárgyalásokkal lépjenek olyan középútra, amelyen a hozott határozat is fenntartható, meg a nádor kívánsága is teljesíthető.

Végül a liberálisok egy része engedett merevségéből: a következő ülésen kiala-

kult a többségileg elfogadott formula: a választmány a korábbi határozat „épségben való fenntartásával” a nádor iránt érzett tiszteletből belenyugszik Széll nádori kinevezésébe. Néhányan változatlanul elleneztek a fenti kompromisszumot, és bejelentették szándékukat írásos különvélemény előterjesztésére.

Miután így elhárult az akadály a tényleges munka megkezdése elől, elővették a vonatkozó törvénycikket, hogy pontosan határozhassák meg a választmány tulajdonképpeni feladatát. Ekkor döbbsentek rá, hogy a kincstárral az élelmezési és szállásolási terhek megszüntetése végett kezdendő egyezkedésről a törvénycikknek csupán bevezetőjében van szó, a feladatot konkretizáló szakasz viszont mindössze a szükséges adatok beszerzése végett írja elő a kinevezendő katonai és kincstári tagokkal történő értekezést, feladatként pedig csupán olyan terv készítését jelöli meg, amely a laktanyák területi elhelyezését tárgyalja. Nyitott kérdés maradt tehát, hogy a törvényhozás nem magának tartotta-e fenn az egyezkedés jogát.

A kétség eloszlatása végett a választmány megvizsgálta az előző országgyűlés ezen ügyben kelt valamennyi feliratát a rájuk adott királyi válaszokkal együtt. Nem minden vita nélkül végül is úgy foglalt a választmány állást, hogy jogköre a megváltási tárgyalások folytatására is kiterjed, mert a rendek 1840. április 11-i feliratában az az akarat fejeződik ki, hogy a kiküldendő választmány a katonatartási terhek törvényesnek minősülő fajtái megváltása végett ereszkezdjék az ilyen célra kinevezendő kincstári és katonai személyekkel tárgyalásokba, ezek témakörébe pedig vonja be a laktanyák felállításának, berendezésének és fenntartásának kérdéseit is. A választmány tehát a maga követendő eljárásához nem magát a törvényt, hanem — valójában jogszerűtlenül — a rendek egy nyilatkozatát tekintette mérvadónak! Mindenesetre az elnök feladatává tette, hogy a nádornál járja ki a kincstári tagok kinevezését, egyidejűleg a katonatagok meghívását annak tisztázása végett, hogy azok milyen adatokkal és tervekkel vannak már előre készen.

Legközelebb azonban az elnök közölte, hogy a katonatagok csak előre feltett kérdésekre adnak választ, ezért mindenek előtt e kérdéseket kell meghatározni. Ekörül azután hosszú disputa keletkezett. Eredményeként a választmány azt tudakolta a katonatagoktól, hogy a hadvezetés rendelkezik-e költségvetéssel is ellátott olyan tervvel, amely figyelembe véve a katonaság szükségleteit, a gazdaságosságot, a takarékoságot és a már létező épületek célszerű megjavítását, az újonnan építendő laktanyák nagyságát, jellegét és területi elhelyezkedését tárgyalja. Annak felvetését a tagok még korainak tartották, hogy a folytatandó értekezések során az országban fekvő összes, vagy — a legutóbbi diéta feliratával egyezően — csupán a magyar katonaság létszámát tekintsék-e zsinórmértéknek.

A kérdéseket írásban átvevő fősztrázsester szóban közölte, majd kirendelt társai nevében másfél hónappal később — június végén — írásban is megerősítette, hogy új kincstári épületek emelésére vannak ugyan normális terveik, de a régiek megjavítására — mivel ez a polgári hatóság közbejöttét igényli — még nincsenek.

A vaskos, a terveket is tartalmazó munkálatot, amely a választmány kérésére, de Lederer Ignác budai főhadiparancsnok megbízásából készült, és amely szerint az előző választmánynak a törvényhatóságok adatai alapján összegezett áttekintése értelmében a törvényhatósági épületek 612 törzs- vagy főtisztet, 11 976 gyalogost és 8888 lovast tudtak befogadni, Keglevich vállalta annak kinyomtatását, a választmány „egyetemleges” kívánságának pedig eleget téve, felszólította a katonai kart, hogy „ha a körülmények engedik”, a választmánnyal a jövőben „nemzeti” nyelven érintkezzék.¹⁹

Ugyanezen az ülésen, ahol immár a szegedi küldött is részt vett,²⁰ a távollevő nádor nevében Majláth György országbíró tájékoztatta Keglevichéket, hogy a király a kincstár részéről a választmányhoz báró Mednyánszky Alajost, a Magyar Udvari Kamara alelnökét és Poszavetz Zsigmond kamarai tanácsost rendelte ki.²¹ Bár a választmány a kincstáriakkal már a következő ülésen meg akarta a tárgyalásokat indítani, erre (azok akadályoztatása miatt) csak két üléssel később került sor. Addig is határozat született egy nagyobb létszámú kebelbeli albizottság kiküldésére, azzal a feladattal, hogy az egy, a diétai felírásokat és a katonai kar véleményét tekintetbe vevő központi felmérési utasítás alapján, több küldöttségre oszolva, a katonai és polgári hatóságok mérnökeinek közreműködésével a helyszínen vegye immár mindenütt pontosan számba a létező katonai célú épületek számát, nagyságát, elhelyezését és hasznosítási lehetőségeit. Ezen alválasztmány tagjait Eötvös jelölte ki, amely ellen egyes tagok arra hivatkozva, hogy a kiküldésre csupán a választmány illetékes, óvást tettek ugyan, de a munka siettetése végett, és mert a elnökileg kirendeltek személyével egyetértettek, részletes vitába nem bocsátkoztak.²²

A július 5-i ülésen végre megjelentek a kincstáriak. Eötvös — a választmány vonatkozó határozatának indokait is kifejtve — nyilatkozatra szólította fel őket, hogy a *törvényes* élelmezési terhek megváltása fejében a kincstár mekkora összeget kíván. Mednyánszky azonban *ellenkérdésekkel* válaszolt. Álláspontja szerint előbb azt kell a választmánynak eldöntenie, hogy az ország *minden* része számára általánosan hasznosabb-e a pénzzel történő megváltás, vagy másképpen fogalmazva: nem helyesebb-e a jelen rendszer visszaélésektől megtisztított változatának a fenn-tartása.

Ennek mérlegelése során, amikor az is megfontolandó, hogy oly időszakokban, amikor a piaci ár alacsonyabb a regulamentárisnál, az állandó és általános pénzbeli megváltás terhesebb a természetbeli élelmezésnél, négy szempont veendő figyelembe. Nevezetesen: előnyös-e a megváltás oly vidékeken is, amelyek természet bőven, pénzkereseti lehetőséggel gyengén vannak ellátva; elemi csapás esetén nem könnyebb-e a segítés a kárt szenvedetteken a természetbeli szolgáltatás rendszere, mint pénzfizetési kötelezettség mellett; a megváltás által nem háramlik-e új teher azon törvényhatóságokra, amelyekben a katonaság rendszerint nem álló-

másozik; a váltság összege arányosan változik-e, ha a katonaság nagyobb része kivonul az országból?

Mednyánszky egyik-másik kérdése nem nélkülözött egy csipetnyi jogosultságot. Hiszen akadhattak körzetek, amelyekben az élelemszolgáltatás a lakosság egy részének könnyebben esett a pénzváltásnál; voltak megyék is, ahol sohasem, legfeljebb egy-egy megmozdulás elfojtása miatt tartózkodott ideiglenesen katonaság. A *lényeget* tekintve mégis hajuknál fogva előráncigáltak a kincstár ezen aggályai. Mert az ország összehasonlíthatatlanul nagyobb részét előnnyel kecsegtette a természetbeni élelmezés megszüntetése: nemcsak a kellemetlenségek egész sora vesztí létalapját vele, de a lakosságnak élelemszolgáltató része a deperdita kiiktatásával konkrét nyereséghez is jutott volna általa, hiszen igen-igen ritkán fordult elő, hogy a piaci ár ne nőtt volna a regulamentáris fölé. Egyébként is a kisebb rész érdekei mindig az egészének rendelendők alá. Elemi csapás legtöbbször és legnagyobb arányokban éppen a terméseredmények kedvezőtlen befolyásolásában jelentkezett, és miért ne lehetett volna az emiatt rászorultakon váltságösszegük csökkentésével vagy időleges elengedésével segíteni? Azt meg éppen a rendszerváltási törekvés egyik célja: a szóban forgó terhek igazságosabb elosztása követelte meg, hogy e terhekből az ország lakosságának *egésze* — és arányosan — vegye ki részét. Mednyánszky vonatkozó kérdése nem állt messze a — jóindulatnak álcázott — demagógiától: azokat a választmányi tagokat és majdani diétai követeket akarta állásfoglalásukban befolyásolni, akiknek megyéje, földrajzi fekvése folytán, a katonaelelmezés alól eddig jórészt mentesült. Az összegváltozással kapcsolatos aggodalom pedig végképp értelmetlennek minősült: hiszen ha meghatározott számú katonaság élelemváltságára szerződik az ország, e váltságot nyilvánvalóan évről évre fizeti, a birodalom bármely részében kvártélyozzék is a katonaság.

Nem is hatották meg a választmányt a kincstár szempontjai: hatáskörén kívülállónak nyilvánította annak vizsgálatát, hogy az általános megváltás célszerű-e. Tette ezt arra hivatkozva, hogy e kérdés már eldőlt, amikor a rendek 1840. január 4-i és április 11-i felirataikban határozatként jelentették be a megváltást, készségüket jelentették a küldöttségileg foganatosítandó egyezkedésre, mindezt pedig jóváhagyólag vette tudomásul az uralkodó 1840. április 30-i leirata. Újólaj nyilatkozatot kért hát Mednyánszkytól, aláhúзва, hogy a választmányt „egyenesen a megváltás eránti egyezkedésre” küldte ki a diéta.

Mednyánszky most más, már a diétán is követelményként felállított kíváncsisággal rukkolt elő: biztosítékokat igényelt arra, hogy megegyezés esetén rendesen és pontosan lesz a váltsági összeg behajtható. Mindenekelőtt azt követelte, hogy a megváltás majdani összegét a közadótól *elkülönítve* kezeljék, azzal a céllal, hogy az előbbinek a behajtásnál *elsőbbse* legyen az utóbbival szemben. Mivel pedig a választmány minderről csak a váltsági összeg meghatározása után volt hajlandó tárgyalni, Mednyánszky — annak előrebocsátása után, hogy az ajánlattételeknél az

összegre nézve is mindig a kezdeményezést, azaz a megajánlás jogát magának fenn tartó ország, az az a törvényhozás szokott javaslattal előállni — bejelentette: ők nem jogosultak a váltságösszeg megnevezésére, és csupán annyit tehetnek, hogy utasítás kérése céljából felterjesztik a Kamarához a választmányebbéli kívánságát. Azt is leszögezte, hogy a summát legkielégítőbben az ország határozhatja meg, hiszen az ismeri legjobban a megváltani óhajtott terheket.

A választmány elismerte, hogy először valóban a megajánlás jogával rendelkező félnek kellene az összeg nagyságáról nyilatkoznia. Adott esetben mégis a kincstártól várja ezt, hogy — ha a megjelölendő summa elfogadható lesz — kikerülendő legyen a terhek egyenkénti áttekintése és azok törvényes vagy illegális jellege felett várhatóan kialakuló vita. Mednyánszky respektálta ezt, annak a hangsúlyozásával, hogy a felterjesztésére várt válasz megérkezésének időpontjáról természetesen nem kezeskedhet, hiszen a summa többé-kevésbé reális körvonalazásához előzetes számítások szükségesek, ezek pedig „hosszabb időt” kívánnak.

Erre a választmány úgy határozott, hogy a létező laktanyák szemléjére korábban alakult albizottság haladéktalanul fogjon munkához. E bizottság mindjárt be is adta a felmérés módjára vonatkozó tervezetet, amelyet a választmány jóváhagyott, majd az az összetételében ezúttal részlegesen megváltoztatott és kibővített albizottságnak utasításként kiadott.²³ Egyúttal, számolva azzal, hogy a kincstár végül mégis csak a választmánytól igényel összezszerű ajánlatot, egy *másik* albizottságot is kiküldött. Ennek feladatává tette, hogy a választmány rendelkezésére álló dokumentumok, valamint szükség esetén a katonatagoktól, illetőleg a főhadikormánytól kérendő adatok alapján számítsa ki az élelmezés megváltására ajánlható összeget.²⁴

Legközelebb, két és fél hónapi szünet után, csak szeptember végén ült a választmány össze, ezúttal azonban a budai Országházban és az országos hivataláról lemondott Eötvös helyére lépő új tárnokmester: Keglevich Gábor elnöklete alatt, akinek utódjává viszont a nádor gróf Almásy Mórict, a Magyar Udvari Kamara friss alelnökét nevezte ki.²⁵ A laktanyaszemle albizottság benyújtotta elaborátumát, de terjedelmes volta miatt az új elnök tárgyalás helyett egyelőre csak ki nyomatását rendelte el.²⁶

A soros ülésen a választmány megkapta az előre gyanítható hideg zuhanyt. Mednyánszky nem is a Kamara, hanem egyenesen az uralkodó elutasító választát hozta. Eszerint — közölte Mednyánszky — a Választmány mellé rendelt katonai és kincstári tagok hatásköre „a törvény értelmében” kizárólag az *adatszolgáltatásra* terjed ki; magának a választmánynak csupán egy „újítási” terv kidolgozása a feladata; sőt: minden ilyesféle terv „felesleges, és minden akár mily nagy mértékben ajánlandó pénzbeli somma csak képzelt”, ha a Választmány nem kellően veszi tekintetbe az 1840. január 4-i és április 30-i királyi leiratokban érintett feltételeket, nevezetesen azt, hogy az adott rendszer bármiféle megváltoztatásáról csak akkor

lehet szó, ha ez egyfelől a kérdéses terheknek az adózók közt történő igazságosabb felosztását eredményezi, másfelől a kincstár „teljes és valóságos” biztosítékokat kap a kártalanításra, illetőleg járandóságának garantálására, ez utóbbinak pedig alap-eszköze a váltságpénz és a közadó kezelésének tökéletes szétválasztása.

Ezek után a Választmány két teljes hónapig elnapolta üléseit, hogy a Mednyánszky nyilatkozatában citált dokumentumokat tüzetesen vethesse össze a kincstáriak fenti — egyébként kinyomatni határozott — nyilatkozatával. A decemberi ülésen azután a további teendőket illetően kezdetben megoszlott a tagok véleménye. A többség álláspontját fejezték ki azok a felszólalások, amelyek leszögezték: nem ismerik el a vonatkozó törvény bevezetőjének ellentmondó azon elvet, hogy a kincstári tagok hatásköre az egyezkedés helyett mindössze az adatközlésre szorítkozik. Az uralkodó által támasztott feltételekkel kapcsolatban, amelyek persze a Kamara feltételei voltak, ugyancsak többségi nézetet tükröztek azok a fejtegetések, amelyekben az alábbi vélekedések összegződtek. Igaz, hogy a jelenlegi tökéletlen felosztási kulcs kiigazításra szorul, e körölmény azonban egyáltalán nem hátráltatja az egyezkedést, hiszen a diéta, amint ezt 1840. áprilisi, a király megnyugvását is eredményező feliratában már megajánlotta, a létező összeírások és újabb segédforrások alapján új kulcsot dolgoz ki. Továbbá: ha a megváltás *egészében* jótékony, ami nem is vitatható, akkor egyeseknek a terhekből való esetleges aránytalan részesedése nem lehet ok arra, hogy az ország *egészét* zárják el e jótékony-ságtól. A kincstár biztosításának ügyébe pedig a választmány nem avatkozhat, mivel az őt kiküldő törvény nem tette ezt feladatává, a rendek fentebb idézett előterjesztése pedig leszögezte, hogy az uralkodónak elég törvényes módja van arra, hogy biztosítékokat teremtsen magának. Számosan mutattak rá: a kincstári tagok kiküldésének halogatása és elhúzódása, azután utasításuk hiánya, majd nyilatkozatuk azon elvei és feltételei, amelyekhez a terhek megváltását kötik, óhatatlanul azt a hitet keltik, hogy a kincstár nem akar a választmánnyal egyezkedni. Mivel pedig e körölmény megghiúsítja „a közjóra nézve oly hasznot ígérő munkálat” befejezését, e tagok arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy a kincstáriak újabb felszólítása csak időpazarlás lenne, ezért ne is hívják őket újabb egyezkedésre.

A tagok másik része ezen indítvánnyal nem értett egyet. Ők — az eddigi sikertelenséget fájlatva ugyan — nem tekintették olyannak a kincstáriak nyilatkozatát, amely megsemmisíti a megoldás minden reményét. Úgy vélték, hogy a kincstár álláspontja csupán az *átalánysumma* kérdésére vonatkozik, nem pedig a törvény utasítására. Azzal érveltek, hogy ha a választmány majd *részletes* adatokkal dokumentált és ezekre alapozott olyan megváltási tervet terjeszt elő, amely *tételenként* elkülönítve mutatja ki a váltságsumma részösszegeit, a kincstáriaknak módjuk is, hajlamuk is lesz új állásfoglalás kialakítására. A vonatkozó határozat valóban nyitva hagyta az ajtót a kincstáriak előtt: e kérdés vonatkozásában csupán azt vették

jegyzőkönyvbe, hogy a diétához nyújtandó majdani jelentésükben fájalmukat fejezik ki a kincstár késve érkezett, a várakozásnak meg nem felelő nyilatkozata miatt.

Azt tudomásul vette tehát a választmány, hogy — egyelőre vagy véglegesen — a kincstáriak közreműködése nélkül kell munkálkodnia, hitét azonban abban, hogy tevékenysége nem lesz felesleges, nem veszítette el. Ezért úgy döntött: megkezdi a *szállásolási* alválasztmány munkálatának tárgyalását, annak szüneteiben pedig az *élelmezési* alválasztmány állapítsa meg, hogy az élelmezéssel kapcsolatos terhek közül melyek a törvényesek, és egyenként mekkora összeg ajánlható váltságképp helyettük.²⁷

A következő öt — 1841. december 5-e és 1842. február 16-a közt tartott — ülést a választmány az *elszállásolási* albizottság munkálata megvitatásának szentelte. Az operátum magvát az albizottság ajánlásnak is tekinthető összefoglalója jelentette, amelyet részint a munkálat alapjául szolgáló összeírások, felmérések és helyzetregisztrálások, részint tervezetek, illetőleg törvényjavaslatok egészítettek mellékletekként ki. Az albizottság helyszíni tájékozódása során az ország 293 helységében talált összesen 584 olyan épületet, amely valamilyen katonai célra alkalmasnak látszott, vagy máris így hasznosították (magtár, istálló, őrszállás, hadnagylakás, tágas laktanya stb.) Az épületek általában az adott megye vagy város, a helységek egy részében a földesúr tulajdonában voltak, és csak elvétele fordult elő, hogy valamely helybeli intézmény (például kórház) ingatlanaihoz tartoztak. Szepes és Árva megyében egyetlen számbajöhető épület sem akadt. A regisztrált épületekben — jelentős részüknek persze alapos tatarozása után — az albizottság véleménye szerint a lovasságból 398 tiszt, 2049 közlegény és 5867 ló, a gyalogságból pedig 50 tiszt, 5191 közlegény és 58 ló számára lehetett férőhelyet részben máris biztosítani, részben kialakítani.²⁸

A fentiek szerint a meglévő épületek rendbehozataluk után is legfeljebb 2447 lovassági tisztet, illetőleg katonát tudtak befogadni. Az albizottság ugyancsak benyújtott, a kirendelt katonatagok javaslatát teljes egészében átvevő szállásolási, tehát a lovasság területi elhelyezését tárgyaló tervezete viszont századonként 157 közlegénnyel és 15 tiszttel, továbbá 8 ezreddel — azaz 112 századdal — számolt, ennek értelmében pedig 17 584 közember és 2355 tiszt, illetőleg a különböző nagyságrendű katonai egységek úgynevezett kormányainak összesen 1519 főnyi személyzetével együtt 21 458 lovaskatona és 20 922 ló elhelyezéséről kellett volna ugyanazon, állandóra emelt épületekben gondoskodni.²⁹

A választmány többsége — némelyek az érintett alválasztmány tagjai közül is — adott formájában elfogadhatatlannak minősítették az elhelyezési tervezetet. Abba még csak beletörődtek, hogy az elaborátum általában *lovasezredekről* beszél, és a *könnyű lovasságot*, azaz a *magyar* lovasságot nem különbözteti meg a *nehéz*, azaz birodalmi lovasságtól. Beletörődtek, mert az alválasztmány úgy nyilatkozott, hogy a lovasokon mindenkor és mindenütt *huszárok* értendők. Azt viszont

visszautasították, hogy a tervezet 16 lovasezred elhelyezésére készült. Hivatkoztak a diéta állásfoglalására, amely szerint a kaszárnnyák építésénél csak a magyar katonaság száma vehető alapul, továbbá felíratára, amelyben csupán a magyar katonaság elhelyezésére tett ígéretet. Mivel pedig az 1802: 1. törvénycikk a magyar lovas katonaság számát tíz ezredben jelöli meg, a szaporítás jogát az országgyűlésnek tartva fenn, a szállásolási tervnél sem vehető tíz ezrednél több alapul. A hozott végzés az alválasztmányt utasította, hogy javaslatát tíz ezred elhelyezésére korlátozva, egyszersmind a már létező épületeket, a belbiztonság szempontját és a gyors összevonás lehetőségének megteremtését figyelembe véve, dolgozza át.

E két utóbbi követelmény kimondására azért került sor, mert az eredeti tervezet szerint 15 északi megyébe egyáltalán nem jutott volna lovasság. A többség ezt részint belbiztonsági okokból, részint arra hivatkozva helytelenítette, hogy a nevezett területek elesnének attól a piactól, amelyet a katonaság élelemfogyasztása jelent.³⁰

Az alválasztmány javasolta, hogy ha a katonaságnak ragály, elemi csapás vagy a „közbatárság” rendkívüli eseteiben oly gyorsasággal kell szálláshelyéről máshova vonulnia, amely mellett a kincstárnak nincs ideje az élelmezésről előre gondoskodni, a Helytartótanács idejében tett felhívására a törvényhatóságok szolgáltatssanak ugyan élelmet, a kincstár azonban köteles legyen mind a hálóbért, mind az élelem piaci árát készpénzben haladéktalanul megtéríteni. A kisebbség e szakasz kihagyása mellett kardoskodott, mert „a rendkívüli” eset fogalmát többféleképpen magyarázhatónak és visszaélésekre alkalmat teremtőnek vélte, mint amely azon téveszmének is táptalaja lehet, amely szerint a megváltás ellenére is helye van a katonaság laktanyán kívüli szállásolásának és élelmezésének. De az az álláspont győzött, amely szerint a kérdéskör egészének rendezése megköveteli, hogy a rendkívüli esetekre is intézkedni kell; a vonatkozó szakasz ezen eseteket konkrétan sorolja fel, és ezzel körük bővítésének elejét veszi; különben is célszerűbb a rendkívüli esetekben szükséges élelmezésnek és kiegyenlítésének módját előre megszabni, „mintsem az eseteknek valóságos előfordultával e részben bizonytalanságnak utat hagyni”.

A katonatagok által benyújtott elhelyezési terv³¹ függeléke utalt rá, hogy 1840-ben a sikon még öt gyalogosszázad és 23 hadfogadó kormány is szállásolt. Az alválasztmány azonban e kérdéssel nem foglalkozott, abból az elvi álláspontból indulva ki, hogy a gyalogság tartása nem az ország, hanem a kincstár kötelessége. Ennek kapcsán a városi követek újólág és hangsúlyosan követelték, hogy vagy történjék intézkedés a gyalogság elszállásolásáról is, hiszen a választmányt nem a lovassági, hanem általában a *katonatartási* terhek megszüntetése tárgyában küldték ki; vagy pedig — az alválasztmány alapelvéből következően — ki kell egyenesen mondani: a gyalogság elszállásolása — eltérően az eddigi gyakorlattól — a városoknak *sem* feladata.

A városiak igénye meglehetősen vitára adott alkalmat. Egyesek szerint azon elv, hogy az ország nem köteles a gyalogság tartására, a *városokra* is érvényes; ezen elv alapján viszont a gyalogtartás nem vehető fel a megváltani szándékolt terhek közé, következtetésül e választmány sem a gyalogság beszállásolásával, sem a városok sérelmének orvoslásával nem foglalkozhat. Mások viszont azért kívánták, mégpedig a választmány plénümán, a gyalogság kérdésének tisztázását, mert egyrészt a gyakorlat ellentétes a fenti elvvel, amelynek igazságát a katonaság egyébként is szakadatlanul vitatja, másrészt az 1836. évi választmány, mivel hatáskörén kívül esett, nem ment bele az egyes terhek törvényes vagy törvénytelen jellegének vizsgálatába. A kisebbség arra hivatkozva ítélte szükségtelennek a gyalogság ügyének taglalását, hogy az 1647: 4. törvénycikk értelmében *gyalogság* értendő a *várbeli katonaság* alatt, 1723-ban a rendek felirata a várbeliek *salgamusa* alatt a hálást, szállást és gyertyát értette, az uralkodó leirata pedig e salgamust megváltottnak ismerte el: ezek szerint az ország a gyalogtartást igenis megváltotta, és azzal „többé nem tartozik”.

A plénium végül is az *élelmezési* alválasztmányhoz tette át a gyalogság elszállásolásának ügyét, mégpedig oly utasítással, hogy kimerítően tárja fel az e kérdésre vonatkozó adatokat, és mindezekről, mind az egyéb élelmezési terhek törvényességének kérdésében követendő alapelvekről szóló véleményes javaslatát az „egyéb reábízott tárgyak bevégzése bevétele nélkül” nyújtsa be a választmánynak.

A szállásolási alválasztmány előterjesztett dokumentumai szerint egy *nehéz* lovas ezred laktanyájának felépítése kerekítve 95 768, egy *könnyű* lovasezredé 102 158 forintot igényelt volna, de a tiszti szállások, valamint a különböző nagyságú katonai egységek ezredkormányainak és személyzetének szükségletei nélkül. Mivel a beadott vélemény alapján csupán egy-egy ezred tiszti szállásainak helyigénye a közlegénység helyigényének 1/3-át tette ki, egy teljes ezred befogadására alkalmas laktanyának pusztán a megépítése nehézlovasság esetében 127 680, könnyűlovasság esetében pedig 136 210 forintba került volna. Ez természetesen csak országos középártnak számított, hiszen az anyagköltség és a munkabér nagysága, a helyi körülményektől függően, meglehetősen szélsőségek közt ingadozhatott. Komolyabb körülmény volt az, hogy a könnyebb mozgathatóság érdekében, amelyet a belbiztonság szempontja parancsolt, a katonai hatóságok korántsem óhajtottak egy-egy ezredet egyetlen laktanyában koncentrálni; ebből következően sok kisebb kaszárnya építését tekintették célszerűnek. Az ilyen irányú számítások viszont azt mutatták, hogy az alválasztmány javaslata szerint is hallatlanul megdrágult volna a laktanyarendszer bevezetése.

Így például egyetlen lovas fertályszázad laktanyájának felépítésére a katonai rend *hét* különböző tervet készítettett. A legdrágább kivitelezése 30 951, a legolcsóbbé 9143 forint ráfordítást kívánt. Ez azt jelenti, hogy ha minden negyedszázad külön kaszárnyát kap, akkor a 112 lovasszázad számára építendő 448 laktanya

a legolcsóbb megoldás választásával is 4,096 064, a tiszti szállásokkal és a katonai kormányok számára emelendő, az összköltséget 1/3-dal megnövelő épületek költségével együtt pedig 5,465 417 forintba kerül! Vagy ha — mivel az alválasztmány ilyen irányban is végzett számításokat — egyazon laktanyában helyezik el az ezred kormányát, osztályai kormányát és 2 századát, akkor csak e laktanya 144 600 forintos költséggel hozható létre. E variáns kivitelezése esetén a tíz ezredkormányos laktanyára 1,446 000, a többi 92 századot befogadó 46 kaszárnnyára — ismét csak a századkormányok elhelyezése nélkül — egyenként 36 150, összességében 1,662 900, mindent egybevéve 3,108 900 forintot kellett volna áldozni, és pedig úgy, hogy ezen összegben a lovasistállók költségei nincsenek is benne. Végeredményben bármely oldalról közelítette meg a katonai hatóság, illetőleg az alválasztmány a laktanya-szisztéma teljes kiépítésének ügyét, kénytelen volt arra a következtetésre jutni, hogy a kívánt összeg öt és fél millió forint körül mozog.

Igaz, számításba vette a létező épületeket is olyan formán, mintha valamennyi azonnal bármely javítás nélkül alkalmas lenne az elszállásolásra. Elképzelése szerint ezeket a kincstár átvenné a tulajdonosoktól, illetőleg a törvényhatóságoktól, becsárukat pedig levonnák a szállásolás megváltásáért fizetendő összegből. Noha a becsarat minden egyes épületnél annyiban állapították meg, amennyiben egy azonos befogadóképességű új laktanya építése kerül, ezen épületeknek a kincstár számára történő átadása esetén is csak 768 862 forint faragható le az öt és félmillió forintból! A valóságban ennél lényegesen kevesebb, hiszen a szóban forgó létesítményeknek több mint a felét csupán jelentős anyagi áldozattal lehetett — volna — használható állapotba hozni. Másik oldalról viszont az alválasztmány a költségvetést 16 ezred laktanyáira szánta. A plénum most utasította, hogy a szállásolási tervvel kapcsolatban mindössze 10 ezredet vegyen figyelembe.

A választmány a fenti megalapozott előzetes költségvetéshez érdemben nem tudott hozzászólni. Némelyek viszont kifogásolták, hogy az alválasztmány javaslatából hiányzik az építkezési költség forrásának kijelölése, az e célra szánt pénz kezelésének módja, de a laktanyák építési sorrendjét sem határozza meg, holott a költség nagysága miatt nem lehet valamennyi építéséhez egyidejűleg hozzáfogni, a rendek pedig — intézkedésük gyors megtétele végett — „kimerítő” tervet vártak a választmánytól. Erre a plénum úgy döntött, hogy mivel a szállásolás megváltása azokra hárul, akiket eddig természetben terhelt, az építkezés költségei az adózók által befizetendő összegekből alapítandó „Concurrentiális” kasszából fedezendő, a kivetési kulcsnak és a kasszakezelés módjának megszabása pedig a törvényhozás joga és feladata.

Az építési sorrend kijelölését számosan időelőttinek, illetőleg a diétára bizandónak véleményezték azzal az indoklással, hogy egyrészt amíg az alválasztmány nem készíti el a tíz ezredre méretezett elszállásolási tervet, nem lehet biztosan tudni, hol épülnek majd a laktanyák, másrészt arról, hogy a váltáságszuma milyen rész-

letekben fizetendő, következésképpen az építkezés egyidejűségéről vagy sorrendiségéről is csupán akkor lehet célszerűen rendelkezni, ha az összeg feletti alkudozás eredménnyel zárul, és részletei ugyancsak ismeretek lesznek.

A plénum végül mégis négy újabb feladatot ruházott többségi határozattal az alválasztmányra: 1. mivel a laktanyák felépítése nem történhet meg egyszerre az egész országban mindenütt, tegyen a laktanyaépítés célszerű sorrendjére is javaslatot; 2. mivel az építési költségben realizálódó szállásteher megváltási summájának egyszeri, egyösszegű befizetése az adózókat súlyosan megterhelné, jelölje meg, hogy e summát hány évre célszerű az adózókra — „erejeket tekintetbe véven” — felosztani; 3. mivel azon törvényhatóságok adózóit, amelyekben kaszárnnyák emelésére csak később kerül sor, egyideig a természetbeni szállásadás is, a váltásgrészlet törlesztése is fogja egyidejűleg nyomni, készítsen tervet arról, hogy ezen adózók milyen könnyítésben és honnét részesüljenek; 4. az alválasztmány a laktanyák berendezését a kincstárra kívánta ugyan áthárítani, holott már az 1836. évi választmány is — a diéta egyetértését nyerve el — kimondta, hogy a majdani kaszárnnyák jól felszerelve adandók át a kincstárnak, hiszen a bútoradás a szállásadási kötelezettség része, számítsa ki a laktanyák *egyszeri* berendezésének költségét is. Egyidejűleg a gyertya, fa és egyéb hasonló tételek törvényességének ügyét, noha a katonatagok ezeket is a szállásolás részének és így legális tehernek minősítették, az élelmezési alválasztmányhoz utalta.

A katonai vontatások és előfogatok tárgyában alválasztmányilag kidolgozott törvényjavaslathoz a plénumnak nem volt észrevétele. A 15 paragrafusból álló tervezet mindenekelőtt leszögezte, hogy az adózók mely esetekben kötelesek vontatódásra. Ezek az alábbiak: ruháikat, fegyvereiket és minden tábori készletüket magukkal vivő századoknak vagy annál magasabb katonai egységeknek más vidékre vagy külföldre vonulása; ruha, fegyver és készlet szállítása egyik raktárból a másikba; beteg és rokkant katonák, a hadsereghez tartozó nők, a szállítmányok útját előkészítő katonák, máshova rendelt hadi személyek, újoncok és olyan tisztek utaztatása, akiket legfelsőbb szolgálati érdekből vagy az illető ezred dolgában küldtek ki.

A tervezet szerint a vontatást igénylő testület vagy személy minden állomáson köteles felmutatni a katonai biztosság jegyzékét és a tartományi biztosság utalványát, ezek be nem szerethetősége esetén az illetékes egységparancsnok jegyzékét és az alispán utalványát. A jegyzék az utazó egység vagy személy megnevezését, az utazás-vontatás okát, az igényelt lovak számát, illetőleg átlalában a vontatási szükségletet, a fizetendő bért, a szállítmányt irányító katonai személy és egysége nevét tartalmazza. A tényleges vontatásokról a szolgálatot nyújtó adózó nevének feltüntetésével a notárius minden helységben jegyzőkönyvet vezet. A javaslat megszabja, mikor és hány négylovas vagy ökrös szekér vehető igénybe, maga a szekér mekkora súllyal terhelhető, sőt jogot biztosít a fuvarosnak a súly ellenőrzésére is.

Ha akár a szállítmány, akár az utazó katonák az előírt szekér- vagy fogatszámnál többet kívánnak, e többletet azonnal tartoznak készpénzben kifizetni.

A fuvaros, akinek gyorsabb hajtásra nógatása, a legrövidebb útról való letérítése, közbeeső helyeken a kelletnél tovább marasztalása szigorúan tilos, csak a kiindulási hely és a célállomás közti vontatásra köteles, állatának elhullása esetén a kincstártól becsár alapján kártérítést kap, utalvány hiányában tiszt sem kényszerítheti szállításra. A kirendelt vontatónak az utijegyzékben feltüntetett időpontot követően csupán fél napot kell várakoznia, ilyenkor idővesztesség címén az eredeti fuvarbér kétszeresét fizeti neki a kincstár, sőt esetleges egyéb káraiért teljes kárpótlást igényelhet a fiscustól. A kihágások miatt emelt panaszokat az illetékes parancsnok a helybeli előjárók közbejöttével intézi el. A négymarhás (akár lovas, akár ökrös) vontatásért, minden két mérföld távolság után, a katonaság 1 forint bért fizet le előre a jegyzőnek vagy bírónak; a fuvar ilyen letisztázása nélkül nincs vontatás, illetőleg csak szállítmányok esetében, amikor is a bér fele felrakodáskor, fele lerakodáskor egyenlítendő ki. Ha az igénylő nem éri be négymarhás fogattal, minden további két-két marha után 30—30 garassal kártalanítja a fuvarost. A központi helyre berendelt vonatátosokat állomásonként, azaz minden két mérföld távolság után, négymarhás fogatért 24 garas illeti.

Végül leszögezte a javaslat, hogy táborozás vagy hadgyakorlat esetén a lakosság szállásadásra egyáltalán nem köteles, átkelés esetén is a gyalogos napi 3, a lovas 4 ezüstkrajcár fejében kaphat csak kvártélyt, ezen belül szalmát a hálózsákba, fát a fűtéshez és világítást. Szükség esetén még a legfelsőbb szolgálatban utazó tisztnek is meg kell elégednie a gazdával közösen használt szobával; az átkelő tiszt főző- és tüzfával ellátandó ugyan, de ezért és a szállásért napi 6 ezüstkrajcárral tartozik. Élelmezésre viszont senki nem formálhat igényt.

Mindezek szabályozására azért volt szükség, mert a közlekedés egykorú fejlettségi — pontosabban: fejletlenségi — szintjén a vontatás a szállításnak csaknem egyetlen módja volt, és a hadsereg sem nélkülözhetette. Ezen túl a kvártélyozás tervezett megváltása mellett is elkerülhetetlennek bizonyult, hogy sajátos esetekben továbbra is magánházakba szállásoljanak be a katonaság némely egyedei. A választmányilag elfogadott törvényjavaslat azt a célt szolgálta, hogy a vontató- és a kvártélyadás kötelezettsége a lehető legszűkebb körre szoríttassék, a rendszeressé vált visszaélések pedig kiküszöbölődjenek.

A másik törvényjavaslat a hadgyakorlatokkal összefüggésben keletkezett károk megtérítéséről intézkedett. A javaslat értelmében az ilyen károkat a hírülvételük után azonnal a helyszínre siető két illetékes törvényhatósági tisztviselő méri fel a szomszéd helység előljáróinak, valamint esetleges szakértőknek (városokban: becsüsöknek) közreműködésével, és a tapasztaltakat a becsérték megjelölésével jegyzőkönyvben rögzíti, majd másnap két tiszt kiküldését kéri meghatározott időre az illető csapat parancsnokától. Ha ez utóbbi tisztnek nincs észrevételük a

becs ellen, a kár ténynek minősül, ezt a kár értékének és az eljárási költségeknek tételes feltüntetésével a becslevél hátlapjára rávezetik, a polgári és katonai eljárók egyaránt aláírják, magát a becslevelet utalványként továbbítják a törvényhatóság hadipénztárához, amely a tételezett összegeket megtéríti, a kincstár viszont az utalványt a számvetéskor készpénzként fogadja el. Ha a katonák kifogást emelnek a becs ellen, a polgáriak új becslést végeznek, amellyel szemben katonai reklamációnak nincs ugyan helye, de maga a károsult a megyei, illetőleg városi törvényszékhez fellebbezhet. Mindenfajta kárigény elenyészik viszont, ha a károsult ezt 3 napon belül nem jelenti be; ha viszont az illetékes tisztviselő nem jár el a bejelentést követő 3 napon belül az ügyben, mulasztásáért és a kárért egyaránt felelős. A plénum az alválasztmány elaborátumának két pontján hajtott végre módosítást: a kártérítési igény bejelentésére 3 helyett 6 napot engedélyezett, a mulasztó tisztviselőről pedig kimondta, hogy az az illető — azaz saját törvényhatósági — törvényszékének tartozik felelősséggel.³²

Csaknem másfél hónap múlva készült el a 10 könnyűlovas ezred elhelyezésének alválasztmányi terve. Eszerint az ezredkormányok székhelyei *Pest, Gyöngyös, Kassa, Nagykálló, Nagyvárad*, a torontáli *Újpecs, Szabadka, Eszék, Kőszeg* és *Nagyszombat* lettek volna, a tízezrednyi katonaság pedig — tisztikarával, raktáraival, személyzetével és istállóival együtt — 47 helységben kapott volna helyet és laktanyát. Az elaborátum leginkább koncentrálandónak az I. ezredet ajánlotta, amelyet Pesten és Budán, azaz két helyen kívánt szállásoltatni; a legjobban decentralizálándónak viszont a Kassa székhelyű III. ezredet irányozta elő, amelyet hét helységbe óhajtott széttelepíteni.³³

A plénum két változtatást ítélt szükségesnek. Célszerűnek tartotta, ha a II. ezred kormányának székhelye Gyöngyösről Losoncra kerül, mivel e város kilátásába helyezte, hogy tetemes összeggel járul hozzá a laktanya megépítéséhez. Az eszéki székhelyű VIII. ezredet viszont — belbiztonsági okokból és az ezred olcsóbb élelmezésének megkönnyítése végett — Békéscsaba körzetébe vélte szállítándónak, és az alválasztmánytól pótlólagos javaslatot kért ezen ezred mikénti felosztására. Ez azonban tárgytalanná vált, mert a katonatagok bejelentették, hogy a hadvezetés szolgálati érdekből nem járul hozzá ennek a másfél százada Szerémségben állomásozó ezrednek az áttelepítéséhez. Felmerült még az a kifogás is, hogy a tervezet a Dunántúl 11 megyéjébe csupán *egyetlen* ezredet irányoz elő, holott mind a belbéke biztosítása, mind a katonaság állomásozásából eredő terhek és hasznok lehető egyenlő elosztása bizonyos arány megtartását követeli az ország különböző vidékei között. A többség azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy olyan elhelyezés, amelynek alapján az ország minden részére jutna lovaság, egyszerűen lehetetlen; a belbiztonság érdekeinek pedig azzal is elég tehető, hogy a Dunántúlra gyalogosokból telepítenek többet. Ezek az érvek egyedül a székes-

fehérvári Baur Györgyöt nem nyugtatták meg, aki különvéleményben is rögzítette vonatkozó nézeteit.³⁴

Miután az alválasztmány — teljesítve a plénum utasítását — beterjesztette a laktanyák építését és immár bebútorozását is tárgyaló javaslatát, illetőleg számításait, valamint az építkezés folyamatának mikéntjére vonatkozó ajánlását, az országos választmány 1842 február 16-án ezek megvitatásához fogott. Az első tartalmazó előterjesztés *mindenütt új kaszárnyák* építésének és felszerelésének pénzügyi szükségleteit vette alapul. Ezek szerint a 47 kaszárnya tökéletes *megépítése* 5,142 000, egyszeri tökéletes *bebútorozása* 594 760, átadásra kész állapotba hozása tehát összesen 5,736 760 pengőforint ráfordítást igényelt. Ha ebből le is vonjuk az ugyancsak kincstári kézre bocsátandó létező épületeknek az alválasztmány által 768 862 pengőforintra taksált becsértékét, a laktanyarendszernek mindenütt új kaszárnyák létesítésével történő kiépítése 4,967 898 pengőforintba került volna!³⁵

A summa nagysága nem okozott a plénumon izgalmakat. Talán azért nem, mert az alválasztmány az összes kaszárnyát 10 év alatt indítványozta felépíttetni, következőképpen a fenti összegnek évente csak 1/10-ét kellett volna az országnak előteremtenie. A sorrendiségre az alábbi volt az alválasztmány javaslata: Mivel 2—2 ezred alkot egy brigádot, illetőleg egy-egy brigád két ezredet foglal magában, az első öt év minden esztendejében *egy-egy* brigád *első* ezredének laktanyáját célszerű felépíteni.³⁶ A hatodik évtől kezdve ugyanilyen szisztémával a brigádok *második* ezredei számára épülnek fel a laktanyák, de most a brigádok *fordított* rendben kerülnek sorra. Azok a törvényhatóságok, amelyekben a kaszárnyák elkészültéig még megmarad a házankénti szállásolás, az alábbi formában kármentesítendőek: Az építés kezdetét megelőző évben 211 675 forintot vetnek ki a portaszám — mint kulcs — alapján osztva fel a törvényhatóságokra, a begyűlt összeget pedig hozzáteszik a következő évben emelendő laktanyák költségeihez; pontosabban: a szállásadással egészében vagy részben terhelt törvényhatóságoknak a tényleges építési költségek reájuk eső részébe beszámítják a fenti csaknem 212 000 forint különadóból őket terhelő mennyiséget, azaz ennyivel kevesebbet kívánnak tőlük. A 211 675 külön-hozzájárulás a laktanyák készültével párhuzamosan évente 1/10-del csökken, 10 év alatt pedig egészen megszűnik.

A fenti javaslatokat a többség egészében magáévá tette, bár több módosító, illetőleg kiegészítő indítvány is hangzott el. Így némelyek az építést olyan helyeken ajánlották megkezdeni, ahol semmi épület sincs, és ezért ott terhesebb a katonák tartása. Mások az éves pótlékot azon törvényhatóságoknak kívánták adatni, ahol vannak bizonyos épületek, mert ezek az építkezésben feltehetően *később* kerülnek majd sorra. Ismét mások — a laktanyaépítés *országos* jellegét hangsúlyozva — azért emeltek szót, hogy az egyöntetűség érdekében az egységes építési feltételeket is szabja meg, illetve dolgozza ki a választmány. A többség azonban e kívánalmakat elutasította.

tehernek ítélték. Ám az adathiányon kívül mindössze azt a gyenge érvet tudták vélt igazuk alátámasztására felhozni, hogy a várakban kvártélyozó gyalogsági tisztek szállásköltségéhez maga az ország ugyan nem, de az egyházi rend tetemes mértékben járul hozzá; ez pedig szerintük arra mutat, hogy az ő elszállásolásuk sem kizárólag a kincstár feladata.³⁷

Fontosabb kérdésben szállt vitába a plénum döntésével Keglevich és Mérey Sándor szintén együttes, az üléseken már felhasználtaknál több érvet bedobó és részletesebben kifejtő különvéleménye. A vizsgálat körébe vonható törvények filológiai szakszerűséggel történő vállatásával és egybevetésével jutottak arra a következtetésre, hogy a különféle névvel jelölt „védhelyeken”, azaz a várakban szükség szerint lovas és pattantyús katonaság is volt a gyalogságon kívül, és ezek tartásáról az 1715: 43. törvénycikk megalkotásáig teljes egészében az ország gondoskodott. Ahogy tehát korántsem minden végbeli katona tartozott a gyalogsághoz, a síkon csatázó katonaság sem azonosítható sem a lovassággal, sem a gyalogsággal. Keglevichék hivatkoznak arra, hogy a várbeliek tartásának megváltása *után* az ország beleegyezésével alkotott és mindekkorig érvényes 1716-i, 1720-i, 1729-i és 1751-i regulamentumok, amelyek a szállásadást az adózók feladatává teszik, a gyalogságra és tüzérségre éppúgy hatályosak, mint a lovasságra nézve. Rámutatnak hogy a választmány a döntése igazolására felhozott történeti források szövegének *nem* egészét, hanem tendenciózusan csupán az álláspontja helyességének bizonyítékául tűnő részeit idézi. Hiszen például a sokat emlegetett 1723. évi felirat arról is beszél, hogy a közkatonák a gabonaár várható csökkenése idején követelhetik maguknak 2 krajcár beszámítása mellett a számukra orális porcióként megszabott kenyérmennyiséget, valamint a gazdával közösen birandó szállást, tüzet, ágyat és világosságot. Az egyes regulamentumok szerint a síkon is mindig volt, ahogy a jelenben szintén van, gyalogság, és számára mindvégig azután is fenntartották a szálláskövetelés jogát, amikor erre a várbelieknek jogosultsága a megváltással már elenyészett, hiszen a kincstár nekik nem tud a várakon — és legfeljebb egyes városokon — kívül kvártélyt biztosítani. A salgamus eredetileg gyümölcsöt és főzeléket jelentett, és csak később tágult a szállás kényelmeinek és szükségének összefoglaló, egyszersmind sokféleképpen magyarázható gyűjtőnévévé. A fogalom egyértelmű tisztázása végett jelentette ki az 1723. évi diéta, hogy a salgamus voltaképpen a gazda által a katonának adott ágy, biztosított fűtés, meg a szállásadóval közösen használt világítás. Ámde a rendek kijelentésére érkezett királyi válasz — mégpedig a salgamus megváltása *után* — leszögezte hogy a gazda az alsóosztályú katonának a fűtéssel és világítással együtt *ágyat* is tartozik adni, az 1751. évi — a választmány által is törvényesnek tekintett — regulamentum határozottan mondja ki, hogy a katonát *ingyenszállás* illeti meg.

A két különvéleményes a fentiekre alapozta azon álláspontját, hogy az *ingyenszállás* nem tartozik a *gyalogság* megváltott salgamusa körébe. Sőt azt a meggyő-

ződését rögzítette, hogy a létező, az ország belső és külső védelmére fenntartott *12 magyar gyalogezrednek* azon része számára, amelynek nem biztosítható férőhely az ország hét várában, igenis jár az ingyenszállás, illetőleg annak kvártély-igénye is — a teher törvényessége okán — a megváltandó terhek közé sorolandó, hiszen az elszállásolás tekintetében lovasság és gyalogság közt semmi különbséget sem tesznek a vitathatatlanul törvényes 1751. évi regulamentum intézkedései.³⁸

A legközelebbi választmányi ülésen az illető alválasztmány nyújtotta be azt a jelentését, amelyben a katonatartásból eredő szállásolási és ételmezési terheket törvényesekre és törvénytelenekre csoportosította, ide vagy oda sorolásukat részletesen megindokolta, ezzel egyszersmind abban is állást foglalt, hogy melyekért ajánlhat fel váltságot az ország. A jelentés készítői abból indultak ki, hogy megváltás tárgyai a törvény értelmében kizárólag *törvényes* terhek lehetnek, a törvényesség meglétének vagy hiányának megítélése viszont egy eligazító *alapelv* felállítását igényli. A választott alapelvet az albizottság a következőképpen fogalmazta meg: azok a szállásolási és ételmezési terhek törvényesek, amelyek „országosan egybegyűlt rendek tudta, akarata, hozzájárultával hozattak bé, és még mind ez ideig meg nem váltattak”, azok viszont, amelyek „az ország rendei tudta, akarata s hozzájárulása nélkül vagy pedig ezek ellenére keletkeztek, törvényteleneknek tekintendők”.

Mivel korábban egyetlen diéta sem szabta meg a „törvényes terhek” körét, a plénum elismerte az elvfelállítás szükségességét, és egyetlen — ám nagy horderejű — módosítással elfogadta az alválasztmány által képviselt elvet is. Ez utóbbi fogalmazatából ugyanis mindkét helyről száműzte a *tudta* kifejezést! Állásfoglalásának az adott jelentőséget, hogy ha a *tudta*, illetőleg *tudta nélkül* kifejezések a szövegben maradnak, akkor egyszersmind az alapelv elengedhetetlen feltételévé válnak, ebben az esetben viszont *valamennyi* teher a törvényesség pecsétjét kapja, hiszen egy sem akadott köztük, amelyről ne lett volna a rendeknek tudomása.

A plénum, az alválasztmány javaslatával egyezően, elismerte a gyertya- és tüzi-faadás kötelezettségének törvényességét, és utasította az alválasztmányt, hogy — a hatályos regulamentumban előírt mennyiségeket véve zsinórmértékül — a megváltásukhoz szükséges pénz mennyiségét illetően értekezzék a kirendelt katonatagokkal. A főzelék, a főtt étel és a só kiszolgáltatását viszont *törvénytelennek* minősítette az alválasztmány, és azt indítványozta, hogy ezeket mindenütt, ahol gyakorlatban vannak, már a laktanyarendszer behozatala *előtt* szüntessék országgyűlésileg meg. A vonatkozó szakaszt azonban egyesek kihagyni véleményezték a majdani végleges operátumból. Érvelésük szerint a választmány csupán arra kapott utasítást, hogy a *törvényes* terhek megváltására és a házi szállásolás felváltására dolgozzon ki javaslatot, ezért ha túllép hatáskörén és a *nem törvényes* terhek kérdését is előhozza, ezzel csak gyengíti a *törvényesek* megválasztásának esélyeit. A többség mégis az alválasztmánynak adott igazat azzal az indoklással, hogy a

szolgáltatás” ügyében a választmány hatásköréről lezajlott vitát, majd leszögezi a plénumnak a katonaságtól és a Helytartótanáctól kapott adatok és országgyűlési iratok egybevetéséből fakadó azon meggyőződését, hogy a katonaság jelen házankénti síkon tanyázásának és élelmezésének módja a belőle keletkezett *súlyos* károk kiküszöbölése végett megszüntetendő, az állandó katonaság laktanyai elhelyezésére szolgáló tervnek pedig úgy kell megválasztania a kaszárnyaépítésre kijelölendő helyeket, hogy ezzel ne csupán a szállásolás és kapcsolt terheinek, de az élelmezésnek a megváltása is „lehetőségig könnyíttessék”.

A katonaság laktanyai elhelyezésének célszerűségét, illetőleg szükségességét az operátum azon túlmenően, hogy megszünteti az adózókra házankénti szállásolás mellett nehezedő terheket és kényelmetlenségeket, az alábbiakkal támasztotta alá: Bár a szállásváltoztató rendszer mellett alacsonyabb az élelemfuvarozás költsége, szétszórt elhelyezése mellett az egyes ezredek nagyobbik része szüntelen mozgásban van, e körülmény pedig tetemesen szaporítja az átkeléssel járó terheket és nehezíti a szolgálat teljesítését; ugyanakkor az összevontan tartott katonaság a kihágásoktól könnyebben visszafogható, hamarabb és tökéletesebben tanulja meg a rendet, fegyelmet, a szolgálatot, és általában egyszerűbb felügyeletet gyakorolni felette; nem véletlen, hogy II. József már 1785-ben a kaszárnyarendszer és a kincstári élelmezés bevezetését tervezte, sőt elrendelte: a katonaságot ezredenként egy, legfeljebb két vármegyébe koncentrálják, az 1836: 11. törvénycikk pedig ugyancsak a laktanyaszisztéma szükségességére utal.

A választmány — állapítja meg az összegezés — 10 könnyű lovas ezred számára készített kaszárnya-elhelyezési tervet, mert egyrészt a múlt diéta kimondta, hogy az elszállásolásnál csak a *magyar* katonaság vehető figyelembe, másrészt, noha a katonai rend 16 lovasezred elhelyezését kívánja, a rendek feliratilag jelentették ki, hogy az 1802: 1. törvénycikk értelmében a magyar lovas katonaság 10 *könnyűlovas* ezredből áll, következésképpen béke idején csak ennyi elhelyezéséről kell gondoskodni. Az építendő laktanyák helyének kiválasztásánál együttesen vette tekintetbe a bel- és külbiztonság érdekeit, a geográfiai viszonyokat (köztük a levegő egészséges voltát, az ármentességet, kellő víz létét, és azt, hogy az egy-egy ezred körletét folyók ne szabdalják szét), az építőanyagok és az élelmiszerek helyi viszonylagos olcsóságát, kvártélyozásra használható vagy átlaakítható épületek létét, törvényhatóságok és magánosok ilyen célú ajánlatait, végül azt, mennyiben találhatók a számba jött helyeken lovaglóiskolának, raktárnak, kórháznak alkalmas „kiegészítő kellékek”. Mivel a törvényhatóságok által fenntartott katonai épületek egy része laktanyai célokra a jövőben is használható, a választmány azt ajánlja, hogy ezeket „a laktanyák építésére alakulandó köztömegből becs szerinti áron” térítsék meg eddigi fenntartóinak, az alkalmatlanokat pedig bocsássák az utóbbiak szabad rendelkezésére.

A katonai *kórházakkal* kapcsolatban a jelentés, annak leszögezése mellett, hogy

ilyenek létesítésére az ország nem köteles, a beteg katona mielőbbi és minél gyorsabb ápolása végett a közeli katonaság létszámához igazodó osztály- vagy századfiókkórházak felállítását tanácsolja, ezredkórházat viszont csak azon ezredek esetében tart célszerűnek, amelyeknek egységei csekély távolságra fekszenek egymástól, ezért a beteg gyorsan orvoshoz kerülhet, és szállítása sem kíván tetemes költséget.

A *fegyvergyakorlati és nagyobb összevonulási helyeket* illető választmányi tervezetet illetően azt jegyzi meg a jelentés, hogy annak készítői a helyi körülményeket, magánosok és testületek vonatkozó ajánlatait és a fuvarköltségek lehető leszorítását tartották szem előtt. A katonai *vonulások* állandó *útvonalainak* kijelölésénél a jelentés szerint a következő elvekből kell kiindulni: 1. a laktanyából útra kelő katona addig tekintendő *átkelőnek*, amíg laktanyájából, a legrövidebb úton haladva, másik laktanyába, illetőleg rendeltetési helyére nem ér; 2. az ilyen katona laktanyával nem rendelkező helyeken továbbra is magánházakba kvártélyozandó, de a gazdának az országgyűlés által meghatározandó nagyságú hálópénzt a kincstár köteles megtéríteni, amint az átkelési vonalakon az átvonuló élelmezése is az ő feladata; 3. az átkelő részére fuvar csupán a szolgálat szükségéhez igazodóan és diétailag megszabandó díjért szolgáltatható ki; 4. ha a kincstár a katonaság gyors kiszállását követelő rendkívüli esetekben (elemi csapás, ragály, a közbiztonság megháborítása) nem tud az élelmezésről előre intézkedni, a törvényhatóságok a Helytartótanács felhívására biztosítják ugyan a katonák élelmezését, de a kincstár ilyenkor azonnal és készpénzben fizeti ki a hálópénzt és az élelem piaci árát.

A javasolt vonulási terv kétféle átkelési utat különböztet meg: amelyeken a katonaság *nagyobb* testületekben vonul be más tartományokból vagy változtat helyet az országon belül, és amelyeken az állandó laktanyákból a szolgálat természetéből adódó és a hivatalos közlekedés fenntartását célzó kiszállások lebonyolódnak. Az *első*, azaz főútvonalak megállapítására vonatkozó tervet a választmány közölte a katonatagokkal, hogy azok osztrák minta szerint e vonalakon jelöljék ki a rendes állomásokat, sőt — számítva arra, hogy a katonaság egyidejűleg kisebb csapategységekre osztva vonul — a mellék-, azaz fiókállomásokat is, és adják meg az állomások távolságát egymástól. A katonák az állomásokat kijelölték ugyan, de távolságokra, az állomások minémiségére vonatkozó, valamint az utazás és szállásolás szabályait meghatározó adatokat, a választmánytól várják. Mivel ezeket csak az érintett törvényhatóságok ismerik, a választmány a nádort kérte fel, hogy azokat a helyi hatóságoktól közvetlenül vagy a Helytartótanács útján szereztesse be.

A katonák szállásolási tervezete a *lovasezredek* kvártélyozásával összefüggésben, síkon tanyázó katonaságként még *öt* gyalogszázad és 23, részint fő-, részint fiók hadfogadó elhelyezését is igényli. A választmány azonban ezt nem akceptálja, mert miután ezen intézmények támogatására a diéta 1807-ben 200 000 forintot ajánlott fel, és ezen összegből — az adótól elkülönítve — mindmáig évi 75 000 pen-

Az építés módját-mechanizmusát illetően, amint az operátum kiemeli, a választmány az alábbiak érvényesítését ajánlotta: 1. Minden egyes laktanya építésére a munkálatok előtt egy évvel — modern kifejezést használva — országos versenytárgyalás hirdetendő, amelyen a pályázók mellett a nádor megbízottja és azon törvényhatóság küldöttei vesznek részt, ahol a kaszánya épül, a megbízást pedig az a vállalkozó kapja, aki az árcsökkenésen a legolcsóbb és a legteljesebb biztosítékokat nyújtó kivitelezést igéri. 2. A munkálatok felett az a törvényhatóság gyakorol ellenőrzést, ahol a laktanya épül; hogy azonban a vállalkozó ne térjen el a megszabott tervtől, az építkezést a kincstár részéről egy katonai mérnök is felügyeli. 3. Az építkezések befejezése után esetleg jelentkező pénzmaradvány a törvényhatóságok közt arányosan osztandó szét.

Miután utal a jelentés az előfogatok kiszolgáltatásának, valamint a hadgyakorlatok során okozott károk megtérítésének módját részletező törvényjavaslatok csatolására, magára a váltásösszeg problémájára, illetőleg kiszámítása mikéntjének ismertetésére tér vissza. Újólal hangsúlyozza, hogy — mivel a választmányt kiküldő törvény értelmében „pénzbeli megváltás tárgyaül egyedül törvényes terhek vétetnek” — a *törvényesség* megítélésénél a választmány azt az elvet alkalmazta vezérfonalként, amely szerint „azon terhek, melyek az országosan egybegyűlt Rendek akarata hozzájárulásával hozattak be, és még mind ez ideig meg nem váltattak, törvényeseknek, ellenben mind azok, melyek az ország Rendei akarata és hozzájárulása nélkül vagy pedig ezek ellenére keletkeztek, törvényteleneknek tekintendők”. Hogy az egyes terheket a fentiek szerint minősíthesse, pénzbeli megváltásukra részletes számítás alapján — amelybe a katonatagokat és a Helytartótanács Számvevő Hivatalát egyaránt bevonták — „tökéletes” tervet készíthessen, a választmány országos irományok, katonai adatok és a főhatóságok forrásai segítségével összeíratott az ország által jelenleg viselt mindennemű terhet, majd egyenként megvizsgálta keletkezésük idejét, módját és gyakorlatban maradásuk okait-körülményeit. Ennek során azonban csak a *lovaskatonasággal* szemben fennálló szállásolási és élelmezési terhekre szorítkozott, mert a *gyalogság* ügyében a megváltás megtörténtének tényét már előzőleg megállapította.

E vizsgálódás eredménye szerint az adózó népet a választmány működésének idején a szállásolás, gyertya-, fa-, ágynemű-, főtt étel- és sóadás, *szabott* áron előfogatszolgáltatás, kórházak állítása és bebútorozása, regulamentáris áron számított terménybiztosítás, katonai átkelések, hadgyakorlatra történő összevonulások, a hadfogadó kormányok tartása és szállásolása, valamint a szekerező testület tartása és kvártélyozása terhelik. Ezek után a jelentés tételesen és részletesen áttekinti a fenti terheket, mindegyiknél idézi a választmány előtt ismert, rájuk vonatkozó, törvényességük mellett vagy ellene szóló, pontosabban: a választmány által ilyenek vagy olyanak tekintett történeti dokumentumokat, majd elvégzi a tárgyalta teherfajta minősítését.

A *szállásolás* ügyében utal rá, hogy ezt a rendek az 1721. évi nádori concursus felterjesztésére hivatkozva törvénytelennek ítélték; mivel azonban az 1728. évi diéta a megtartani kívánt szolgáltatások közé sorolta, azaz *vállalta*, a választmány ugyancsak törvényesnek ismeri el, és a laktanyaépítés kötelezettségét éppen ebből eredezteti.

A *gyertyaadást* a tisztek vonatkozásában a választmány — egy sor, a jelentésben felhozott — dokumentum alapján *megváltottnak*, a létező ellentétes gyakorlatot *törvénytelennek* tekinti, a *közemberek* esetében viszont — leszámítva a strázsák által igénybe vett és már megváltottnak ítélt gyertyaadást — *törvényes* tehernek minősíti, ezért — a csatolt kimutatás szerint — évi 7086 forint váltságösszeg megadását javasolja helyette.

A faadási kötelezettségről az operátum szerint az a választmány nézete, hogy *eredetileg* törvénytelen volt ugyan, ám a rendek időközben beleegyeztek, ezzel törvényessé vált, így a *megváltandók* közé sorolandó, és megszüntetése fejében — a tisztek esetében a 1751. évi regulamentumban előírt, a közvitéztek esetében a sereg-nél jelenleg is gyakorlatilag divatozó járandóság mennyiségét véve alapul — évi 137 176 forint fizetendő.

Az *ágynemű-* vagy *ágyadást* a választmány törvényesnek minősítette, és a laktanyák bebútorozási költségeinek kiszámításakor tekintetbe is vette.

A *főtt ételről és a sóról* a jelentés így rögzítette a választmány álláspontját: „Miután a főzelék, a főtt étel és az ehhez megkívántató só nem kötelesség, hanem inkább a békesség kedvéért adatik, ezen törvénytelen teher a megváltás esetében nem csak számba nem vétethetik, sőt ha léteznének Törvényhatóságok, hol ez gyakorlatban van, annak megszüntetését addig is, míg a laktanyázási rendszer behozatnék, eszközölni kellene.”

A *fuarok és előfogatok* kérdését a választmány nem tudta kategórikusan törvénytényesként vagy törvénytelenként kezelni, hiszen olyan terhet jelentett, amelyért az azt kiállító gazda bizonyos — adójába beszámító — ellenszolgáltatást kapott. A jelentésben kért történeti áttekintés szerint 1751-ig ezeket az ország — bár a rendek számtalanszor panaszkodtak ellene — *ingyen* teljesítette, akkor megváltásáért évi 200 000 forintot ajánlott fel a diéta, az uralkodó azonban ennek elfogadása helyett minden négymarhás fogatért állomásonként 48 krajcár térítést írt elő, azóta ez a rend van érvényben.

Ámde a választmány úgy látta, hogy — mivel a rendek 1751-ben fizetség fejében sem ígérték meg a fuvar — az akkor bevezetett rendszer elfogadásával korántsem örökre vállalták azon terhet, amely szerint az adózó 48 krajcárért tartozik előfogatot kiállítani. Ezért az operátumban azon véleményének adott hangot, hogy „legcélszerűbb és legigazságosabb” az előfogatolás *végleges* megszüntetése volna, a közlekedés fejletlensége miatt azonban belátva ennek kivihetetlenségét, legalább

laktanyarendszer teljes kiépítése tíz esztendő alatt 5,736 800 pengőforintot, évenként tehát 573 680 forintot igényel az adózóktól.

Igaz, ebből leszámítódnék a létező és a kincstárnak átengedendő épületek becsára, de az adózókat ez *is* terhelné, mert a becsárat nem ők, hanem az épületeket fenntartó hatóságok kapnák meg. Évi átalányként viszont, amelyet nem tíz évig, hanem meghatározatlan és így beláthatatlan ideig kellene a népnek fizetnie, gyertyaváltság címén 7086, faadás helyett 137 176, a deperdita fejében 368 457, összesen 512 719 forintot vállalna az ország. Vagyis a laktanyaépítés első évében 1,086 399, a másodikban 1,029 031 pengőforintot, majd a következő 8 év mindegyikében az előző évinél 57 368 pengőforinttal kevesebbet kellene az adózóknak váltság fejében a kincstár számára leróniuk, míg a 11. esztendőől kezdve csupán az évi 512 719 pengőforint átalány fizetésének kötelezettsége nehezednék rájuk. Természetesen annak feltételezése mellett, hogy a fenti összegekkel nem csak a diéta ért egyet, hanem a kincstár, illetőleg a kormányzat is beéri velük. Erre azonban a kincstáriak tárgyalat magatartása ismeretében aligha lehetett számítani.

Az események azokat igazolták, akik nem sok reményt fűztek ahhoz, hogy a következő diétának sikerül a katonaterhek megváltása ügyében a központi hatalommal egyezsége jutni. Igaz, a Kancellária abban a tervzetben, amelyben az 1843. május 14-re egybehívott országgyűlés elé szánt királyi proposíciókra vonatkozó ajánlásait foglalta össze, azt indítványozta, hogy az uralkodó mindenek előtt arra szólítsa fel a diétát: tűzze napirendre az 1840-ben kiküldött választmányok munkálataiból mindazt, amit a közjóra hasznosnak és szükségesnek vél. A Helytartótanács viszont a választmányi operátumok *hátrább* sorolását javasolta. Tette ezt a katonai vezetés hozzáállásának ismeretében és azzal a céllal, hogy megtárgyalásukra lehetőleg ne jusson idő. A szóban forgó munkálattal kapcsolatban rámutatott, hogy a katonarend oly súlyos ellenvetéseket fog támasztani ellene, hogy ezek ismertetése, amely pedig elkerülhetetlen, csak zavart keltene a törvényhozó testületben, megtárgyalása ezért nem is célszerű. A Kancellária csupán azért nem hajlott a Helytartótanács kívánságára, mert nem óhajtotta a sérelmek számát azzal szaporítani, hogy jelentéktelenné degradálja azokat a kérdéses munkálatokat, amelyeknek diétai előterjesztéséről érvényes törvény intézkedik.⁴⁹ Így az operátumok megtárgyalásának kívánalma a királyi előterjesztések élén maradt, és a katonaterhekre vonatkozó elaborátumnak, amelyet a nádor kinyomtatott, felolvasására, azaz felvételére a július 5-i vegyes ülésen került sor.

A munkálat diétai történetének ismertetése külön tanulmány tárgyául kínálkozik. A rendek újra meg újra elővették a kérdést, a hadvezetés pedig Pozsonyba küldte Rousseau ezredest, hogy szükség esetén adja elő a katonai körök véleményét, törvényben azonban a választmány munkájának egyetlen részlete sem realizálódott.⁵⁰ A Helytartótanács óhaja *hátrább* sorolás nélkül is teljesült: az országgyűlés tartama alatt a tárgy nem érkezett el oly stádiumba, amelyben nyílt össze-

ütközés keletkezhett volna miatta a rendek, meg a katonai és kincstári körök között.

Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a kormányzati körök az elaborátumnak sem alapelveit, sem összecszerű ajánlatait, amelyekkel a diéta lényegében egyetértett, nem fogadhatják el. A felek között olyan ellentétek feszültek, amelyeket aligha lehetett volna kompromisszummal feloldani. A kormányzat a *gyalogtartás* terheit is törvényeseknek ítélte, megszüntetésükért ugyancsak kártérítést igényelt; nem 10, hanem 16 *lovasezreddel* számolt, mint amelyek a váltság meghatározásánál tekintetbe veendő; — kisebb súlyú kifogásokat nem említve — elfogadhatatlannak találta, hogy a salgamusnak a megváltandók közé sorolt tételeiért a piaci árártól egyszersmindenkorra független évi átalányt kapjon; és végül: ha már szóba kerül a terhek megváltása, akkor a *gyakorlatban* létező *valamennyi* teherféléseget törvényesnek és így pénzzel kiegyenlítendőnek akart minősíteni.

Mindezekon túlmutatott, hogy a kormányzat nemcsak a mindkét felet többé-kevésbé kielégítő *megegyezésnek*, de legalább annyira egy ilyen megegyezés *végrehajtásának* lehetőségét vonta kétségbe. Tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy aggályai — az adózók teherbíró képességét tekintve — korántsem nélkülöztek minden alapot. E teherbírást a hadvezetés is, a kincstár is reálisabban mérte fel az operátum kidolgozójánál, amikor egyrészt túl rövidnek találta a divatozó rendszer felváltására előírányzott időt, másrészt attól tartott, hogy menet közben bukik meg, és pedig a katonaság és a kincstár rovására, az átállási kísérlet, ha az esetleges egyezésben kikötött összeg behajthatatlannak bizonyul. Hiszen az egyik párhuzamos, az új büntetőrendszeren dolgozó választmány tervei szerint a javasolt 10 börtön megépítése a kincstárat terhelte volna ugyan, a működtetésükhöz szükséges évi 420 000 forint költségnek azonban mintegy felét szintén az adózóknak kellett volna viselniük! Egyébként éppen a katonaterhek ügyében kiküldött választmány volt az, amelyik a probléma megoldásának *teljes* anyagi terhét az adózókra kívánta hárítani.

Mit vélünk hát a tárgyalat kísérletről, illetőleg javaslatról? Vitathatatlan, hogy a katonatartás feudális szisztémájának likvidálására rég megérett az idő. Az a forma, amelyre a választmány e rendszert felcserélni indítványozta, kétségtelenül polgári jellegű felépítménynek felel meg. A katonatartás módjának reformja bele illett és tartozott a polgári reformok láncolatába, ám nem alkotta annak *első* láncszemét. Pontosabban: *egymagában* nem alkothatta, mert kivitelezésének lehetősége óhatatlanul olyan alapfeltételtől függött, amelynek megteremtése a reformok élére kívánczozott. E feltétel pedig a *közteherviselés* bevezetése volt. Az adózók önmagukban összességükben is képtelenek lettek volna a szükséges váltságösszeg részleteinek maradéktalan fizetésére. E *vonatkozásban* nem tekinthető mondvasínálnak a kincstár és a hadvezetés aggálya.

Csak hogy a közadózással sem a kormányzat, sem a választmány, illetőleg a

diéta nem kötötte össze a katonatartás reformjának ügyét. Az *előbbi* politikai megfontolásokból óvakodott a közteherviselés szöbáhozatalától, az *utóbbiak* pedig *anyagi* érdekből nem tudtak és nem akartak még a nemesi adómentesség eszméjével szakítani. A rendek *elméletben* jóindulatú elképzelésének olyan alapvető szervi fogyatékosága volt ez, amely a *gyakorlatban* eleve kudarcra kárhozott minden vonatkozó kísérletet. Hiszen azt a bizonyos garanciát, amelyet a kincstár punctum saliensként emlegetett, leginkább a *közzadózás* kimondásával nyújthatta volna az ország. Mivel erre az uralkodó osztály képtelennek bizonyult rászálni magát, a katonatartás reformja is szükségképpen maradt jámbor szándék mindaddig, amíg az adózók teherbíró képességét az úrbériség eltörlésével meg-növelő, a nemesek megadóztatásával pedig új erőforrást nyitó társadalmi átalakulás be nem következett.

Jegyzetek

¹ Vö. BARTA ISTVÁN [szerk.]: Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások, V. k. Bp., 1961. 635—636.

² Uo. 151., 164., 274. és 635—636.

³ Uo. 637.

⁴ A törvény a jobbágytelkes nemesek vonatkozó kötelezettségeiről részben a királyi leíratnak megfelelően, részben attól eltérően intézkedett. A 7. §. ugyanis kimondta, hogy a jobbágytelkes nemesek a katonaelelmezés tekintetében azon gyakorlatban maradnak, amelyben vannak, azaz *nem* kötelesek a katonaság táplálására, de a jobbágytelket csak a jövőben vásárló nemesek és nem nemesek közt e vonatkozásban „semmi különbség” sem lesz; szállásadással viszont sem az egyik, sem a másik kategória nemesei *nem* tartoznak.

⁵ E dokumentumok a következők: értekezés a jelen katonatartási rendszer történetéről; a katonarend értekezése az országban tanyázó és átkelő katonaság mindenkorai élelmezésének és beszállásolásának módjáról, az ország által az átutazó katonaság számára kiszolgáltatott termények 10 évi táblás kimutatásával; kimutatás 1715-től kezdődően az országban béke idején állomásozó és átvonuló katonaság számáról, az itt tanyázottak elhelyezéséről, és ez utóbbiak élelmezésének a kincstár, illetőleg az ország által alkalmazott módjáról; a katonarend 10 melléklettel dokumentált tájékoztatója, illetőleg kimutatása az országban található kaszárnnyákról és laktanyaszerű épületekről; a katonatartás fennálló rendszeréből eredő terhek jegyzéke; véleményes tudósítás a katonai szállásolás és élelmezés adott gyakorlatának a választmányi javaslat általános elveihez történő alkalmazása lehetőségéről, a Helytartótanácsnak az adott katonatartási szisztema folytán az országgot illetőleg a lakosságot ért veszteséget, a lerótt adó 7 évi átlagát kimutató és egyéb táblázatai kíséretében; végül két különvélemény, amelynek egyikét a választmánynak a városokat képviselő tagjai, a másikat Török Gábor, Piller László, Bükk Zsigmond és Madocsányi Pál megyei tagok adták be. — A választmány adatszolgáltató katonatagjai lovag Franz Ludwig Rousseau d'Happoncourt alezredes, Carl Stahel tábori hadibiztos és Ferdinand Mannlicher budai élelmezési segéd voltak. — Megjegyzendő, hogy e választmány működésének története még feldolgozásra vár.

⁶ A választmány jelentését a hozzá csatolt iratokkal együtt ld. Magyar Országos Levéltár

(a továbbiakban: MOL). Archivum Regnicolare (a továbbiakban: AR). Az 1839/40. évi diéta iratai N67 (a továbbiakban: N67), Lad. XX. No. 19. Fasc. B. Ad No. 1.

⁷ HORVÁTH MIHÁLY: Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig, 2. kiad. Pest, 1868, II. k. 136.

⁸ Az országgyűlésen történtek részletezését ezúttal nem tartottuk feladatunknak. A lényegyet illetően igaz Horváth Mihály megállapítása: „Az országgyűlés nem tudott megegyezni a kormánnyal, s a tárgy bővebb meghányása egy országos választmányra bízott”. (Uo. 168.)

⁹ A főrendi tábla választmányi tagjai Eötvösön kívül gróf Nádasdy Ferenc váci püspök, gróf Keglevich Gábor koronaőr, Mérey Sándor somogyi, Almásy József gömöri, báró Perényi Zsigmond ugcσαι főispánok, báró Prónay Gábor Pest megyei adminisztrátor és gróf Sztáray Albert, a távollévők „képében” Eckstein Adolf lettek. Az alsóházat Szögyényen és Somboryn kívül Farkas Imre székesfehérvári kanonok, a nógrádi Szentiványi Anzelm, a barsi Lipovniczky Vilmos, a turóci báró Révay Gábor, a lipóti Szentiványi Ödön, a vasi Zarka János, a komáromi Ghyczy Rafael, a somogyi Szegedy Sándor, a verőcei Jankovics László, a sárosi Piller László, az abaúji Bárczay Mihály, a hevesi Papszász Lajos, a gömöri Szent-Iványi Károly, a békési Horváth Antal, a temesi Laczkovics János, a csanádi Návay Tamás, a krassói Markovits Imre, a jászun Kálmán Sándor, a pozsonyi Gyurikovits György, a pesti Tretter György, a kőszegi Nagy Károly, a székesfehérvári Baur György, a kassai Demeczky Lajos, a szegedi Szilber Antal képviselték.

¹⁰ Mint ismeretes, ugyanez a diéta egy-egy választmányt küldött ki a folyószabályozásokra, illetőleg egy új büntető javítórendszerre vonatkozó tervezetek kidolgozására is.

¹¹ Perényi Zsigmond és Sztáray Albert.

¹² A megyeiek közül Lipovniczky, Zarka, Jankovics, Laczkovics és Návay, a városiak közül Gyurikovics és Szilber. — Egyébként a választmány 3., 1841. május 10-i ülésén Eötvös bejelentette, hogy Perényi, Sztáray és Sombory részint betegség, részint családi ügyek miatt nem jöhettek eddig, Návay beteg, Szilberről mit sem tudni, Lipovniczky, Zarka, Latzkovits és Gyurikovics saját kérésükre felmentést kaptak a nádortól, aki helyetteseiket hívta be.

¹³ A választmány működésének, pontosabban az ülésein történteknek ismertetése az összejövetelekről készített jegyzőkönyvön alapul, ezért külön csak e helyen jelöljük meg, hogy a jegyzőkönyv található: MOL, AR. Diaeta Anni 1843/44 N68, N1. Fasc. B. Lad. XX. No. 20.

¹⁴ A nádor április 28-án kelt levelét ld. uo. No. 20/3.

¹⁵ A nádornak ezen — a jegyzőkönyv szerint április 7-én kelt — levele nincs az iratok között.

¹⁶ A jegyzőkönyv név szerint nem örököltette meg a felszólalókat. Más források arról mindenesetre vallanak, hogy legaktívabb ellenzékiek Szent-Iványi Károly és Bónis voltak.

¹⁷ Mivel abban a kérdésben, hogy kit illet a jegyzőkijelölés joga, a később összeülő másik két választmányban is vita kerekedett, a tárgyalta választmányunkban történtek precedensnek tekintendők.

¹⁸ Ezen 1841. május 7-én kelt választ ld. uo. No. 20/2.

¹⁹ Rainekek 1841. június 21-én keltezett, „Vorläufige Auskunft című válaszukat ugyanis németül adták be, egyébként megjegyezve, hogy a 8888 lovasfőrdhely közül e célra valójában csak 2894 hely alkalmas.

²⁰ A jegyzőkönyv szerint eddigi elmaradásának az volt az oka, hogy a nádori meghívót nem kapta meg.

²¹ Majláth levelét ld. MOL, AR N68 Lad. XX. No. 19. Fasc. B. No. 20/5.

²² Az albizottság elnöke Mérey Sándor, tagjai Prónay, Sembery, Farkas, Szegedi, Szent-Iványi Károly, Markovits, Szilber, Demeczky, Eckstein és az időközben megérkezett Jankovich lettek.

²³ Az albizottság elnöke Mérey maradt, Szent-Iványi Károly és Schreiber kiváltak, a korábbiak mellé bekerült viszont Szent-Iványi Anzelm, Szent-Iványi Ödön, Piller, Bárczay, Papszász, Bónis, Bónis, Nagy Károly, Baur, helyettesekként pedig Zichy Hermann, Ghyczy Rafael és Návay

Tamás. — Az utasítás szerint az albizottságnak országos és pontos felmérést kellett készítenie a lovas és gyalogos katonák szállásolására mindenben alkalmas laktanyák számáról, földrajzi elhelyezkedésükről, az átkelőutakról való megközelítésük lehetőségéről, az ezredkormány szálláshelyétől való távolságukról; számba kellett vennie a törvényhatóságokban létező azon épületeket, amelyek kaszárnyákká átalakíthatók, és véleményt kellett adnia a katonaság koncentrálásának szükségéről és lehetőségéről, valamint javaslatot tennie az átkelő vonalak megszabására. (Az utasítás szövege: MOL. AR. N 68. N1. Fasc. B. Lad. XX. No. 20⁶.)

²⁴ Ezen albizottság elnöki tisztét ugyancsak Mérey töltötte be; tagjai Prónay Albert, Sombory Imre, Sembery Imre, Farkas, Szegedy, Szent-Iványi Károly, Markovics, Horváth, Kálmán és Schreiber, póttagok pedig Prónay Gábor és Tretter lettek.

²⁵ A nádor szeptember 9-én kelt levele még azt is közölte, hogy a lemondott Almásy József helyére Rudits Józsefet nevezte Bács megyéből ki. Uo., No. 20/7

²⁶ A budai Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomtató Intézet által kiadott munkálat címe „Rovatos kivonatja az 1839/40. évi 3.-ik törvénycikkben nevezett Országos Választmány és Hadi Kormány részéről kiküldött tagok által az illető Törvényhatóságok közbejöttével helyszínen szerkesztett összeírás kivonatában részletesen leírt haszonvehető épületeknek.” Az albizottság tehát valóban *helyszíni* szemle alapján dolgozott, munkája eredményét pedig rendszerezve terjesztette a választmány elé: kerületenként összegezte, hogy külön a gyalogság és külön a lovaság részére milyen épületek, hol és hány férőhellyel találhatók. (Ld. MOL, AR N 68. Lad. XX. N. 19. Fasc. B. No. 20/8.)

²⁷ A vitában némelyek feleslegesnek tartották az élelmezési albizottság kiküldését, a törvényes és törvénytelen terhek vizsgálatát, arra hivatkozva, hogy a törvényesekért megváltásul adható összeget az előző Országos Választmány munkálata is tartalmazza, ami *ebben* a formában nem felelt meg a valóságnak, és elegendőnek tartották eme munkálat felülvizsgálatát. Véleményükkel azonban kisebbségben maradtak. — Egyébként Mérey leköszönt az élelmezési alválasztmány elnökségéről, helyére Perényi Zsigmondot nevezte ki Keglevich, a hiányzó tagok pótlásaként Bárczayt és Pillert delegálta, Demeczkyt pedig új tagnak jelölte ki. Minderre ld. a Választmány 1841. december 3.-i üléséről készített jegyzőkönyvet.

²⁸ Vö. Uo. No. 20/9. és 20/10. — Megjegyzendő, hogy az összeírók: 1. a teljességgel használatlan épületeket nem vették lajstromba; 2. a *kemény* anyagból készült és minden további nélkül használható létesítményeket *vörös*, az ugyanilyen anyagú, de reparálást igénylőket *kék*, a lágy (vályog, fa stb.) anyagú és csak javítás után igénybe vehetőket *fekete* színnel jelölték; 3. az épületek közül 14-et ajánlottak laktanyának (közülük 8 a felmérés időpontjában is ilyen célt szolgált), de 4-et fekete, 4-et pedig kék színnel jelöltek; 4. a laktanyáknál nem tüntették fel az elhelyezhető tisztek számát; 5. katonai kórházként működő épületet 13 helyen találtak; ezek minőségéről viszont árulkodik, hogy 5 mezővárosban, 3 pedig faluban volt közülük.

²⁹ Uo. No. 20/11. 20/12 és 20/3. — A kiküldött alválasztmány, amely — mint láttuk — a létező épületek összeírását a helyszínen végezte el, apró módosításoktól eltekintve, javaslatait *mindenben* a katonatagok által beterjesztett dokumentumokra alapozta, sőt hozzájuk *igazodott*. Ilyen módosítás volt például, hogy a 9. lovasezred kormányának székhelyéül Körmend helyett a kedvezőbb fekvésű, jobb közlekedési utakkal rendelkező Kőszeget javasolta. Egyébként az alválasztmány a maga javaslatához a katonai épületek „rovatos” összeírásán kívül az alábbi — a katonatagok által készített — mellékleteket csatolta: 1. A különböző katonai egységek kormányainak személyzete és lóállománya; 2. 16 lovasezredre készített laktanyai szállásolási terv; 3. 10 lovasezredre készített kórházelhelyezési terv; 4. fegyvergyakorlati és összevonulási terv a fő- és mellékutak megjelölésével; 5. laktanyaelhelyezési és költségvetéssel ellátott részletes laktanyaépítési és berendezési terv; 6. az 5. sz. alattiak magyarázata; 7. törvényjavaslat a katonai

vontatásokról és elfogatokról; 8. törvényjavaslat a hadgyakorlatok alkalmával keletkezett károk megtérítéséről. — Uo. No. 20/11, 20/12, 20/13, 20/20 14, 20/19, 20/21, 20/22, 20/23.

³⁰ E megyék Bars, Trencsén, Árva, Turóc, Liptó, Zólyom, Hont, Nógrád, Gömör, Szepes, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros voltak. Rajtuk kívül csupán Zala és Győr maradtak volna lovasság nélkül. — A vitában elhangzott az is, hogy a *külbiztonság* szempontja ugyancsak igényli katonaság állomásoztatását az északi megyékben. A többség szerint azonban e célra nem okvetlenül *lovasság* szükséges, ezt a *gyalogság* elhelyezésénél kell figyelembe venni. A piaccal összefüggésben a kisebbség azt a nézetet képviselte, hogy ha majd a váltsági és építési summa kivetésekor kiderül: oly megyéknek, amelyekben nem jut lovasság, kára van, akkor ezt az összegek *területi* elosztásánál kell figyelembe venni. A városi követek már most kérték a szállásolási terv kidolgozásánál figyelembe venni hogy azon többször kimondott elv ellenére, amely szerint gyalogkatonaság tartásával az ország nem tartozik, ezek tartása a városoknak tekintélyes összegbe kerül. A többség azonban e kérdés megvizsgálását a gyalogságról szóló szakasz tárgyalásának idejére halasztotta.

³¹ Ez a terv 8 nehéz- és 8 lovasezred számára készült, és az ezredeket sorrendben a következőképpen kívánta elhelyezni: *Nehéz ezredek*: 1. Pest-Buda; 2. Cegléd—Nagykőrös—Kecskemét—Félegyháza; 3. Gyöngyös—Jászberény—Mezőkövesd; 4. Gönc—Torna—Szepsi—Kassa—Eperjes—Sóvár; 5. Szegvár—Békéscsaba—Battonya—Kisszentmiklós—Arad; 6. Baja—Szabadka—Zombor—Újvidék; 7. Kőrmend—Ikervár—Sárvár—Kőszeg; 8. Sopron—Nezsidér—Magyaróvár. *Könnyű ezredek*: 1. Tata—Mór—Csákvár—Székesfehérvár—Pápa; 2. Kaposvár—Dombóvár—Szigetvár—Pécs—Mohács; 3. Nagykároly—Nagykálló—Nyíregyháza—Böszörmény; 4. Debrecen—Derecske—Nagyvárad—Nagyszalonta; 5. Pozsony—Bazin—Módor—Szentgyörgy—Nagyszombat; 6. Érsekújvár—Nyitra; 7. Újpecs—Csákova—Nagybecskerek—Versec—Lugos; 8. Eszék—Vukovár—Diakovár—Kutyevó—Pleternica—Verőce. — Uo. No. 20/11.

³² Az elfogatokról szóló véglegesített törvényjavaslatot ld. uo. No. 20/22, a károk megtérítésével foglalkozót a No. 20/23. alatt.

³³ Ezek Kassa, Gönc, Szepsi, Torna, Eperjes, Sóvár és Nagymihály voltak.

³⁴ Baur 1843. február 4-én kelt különvéleménye található uo. No. 20/15.

³⁵ Az átdolgozott javaslatot és mellékleteit ld. Uo. No. 20/21. alatt. Megjegyzendő, hogy az alválasztmány a maga javaslatainak összegezésekor a katonatagok szakvéleményére támaszkodott.

³⁶ Az I. brigádba a Pest és Losonc, a II.-ba a Kassa és Nagykálló, a III.-ba a Nagyvárad és Újpecs, a IV.-be a Szabadka és Eszék, az V.-be a Kőszeg és Nagyszombat székhelyű ezredek tartoztak volna. A javaslat nyitva hagyja azt a kérdést, hogy mi legyen a sorrend az egyes brigádok között.

³⁷ Perényiék 1843. március 18-án kelt különvéleménye uo. No. 20/18.

³⁸ Keglevich és társa még a választmány jelentésének véglegesítése előtt: 1843. március 10-én megszövegezték különvéleményüket; tisztázata uo., No. 20/17. — Egyébként annak említése kapcsán, hogy az 1802: 1. tc. a magyar katonaság számát 10 könnyű lovasezredben és 12 gyalogezredben szabtta meg, némi kiegészítéssel idézték az 1836. évi választmány azon adatait is, amelyek a magyar gyalogkatonaság számának időközi, századokban kimutatott alakulására vonatkoztak. Ezek szerint a századok száma így változott: 1782: 65, 1783: 37, 1784: 57, 1791: 46, 1802: 13, 1803: 11, 1804: 16, 1827: 20, 1831: 29, 1843: 44.

³⁹ A Helytartótanács Számvevő Hivatala részéről a táblázatos kimutatásokat Ebeczky Imre főszámvevő, Venturini József és Tamássy Mihály számvevők készítették. Mindkettőt ld. uo. No. 20/28, illetőleg No. 20/24. és 25. — Ebeczkyék pontos adatokat szolgáltatottak egy lovasezred hivatalos és komplett létszámáról is. Ezek szerint 1 ezredes, 1 alezredes, 2 őrnagy, 1 hadbíró,

1 lelkész, 1 segédtsiszt, 1 ezredorvos, 16 kapitány, 16 főhadnagy, 16 alhadnagy, 1 számvevő és 1465 legénységű állományú lovaskatona — őrmestertől lefelé a közemberekig bezárólag — alkotott egy ezredet.

⁴⁰ Uo. No. 20/26., illetőleg a véglegesített terv: No. 20/14.

⁴¹ Uo. No. 20/27.,

⁴² A terjedelmes — és a Választmány által elfogadott — jelentés található uo. No. 20. alatt.

⁴³ Rousseau többek közt talán éppen e működésével tett szert akkora népszerűségre, hogy 1848 tavaszán a Batthyány-kormányban felmerült a terv: amíg a távollevő Mészáros Lázár nem veheti át a hadügyi tárcát, a katonai ügyek irányításával — ideiglenes helyettesi minőségben — Rousseaut kellene megbízni.

⁴⁴ Ld. uo. No. 20/18. alatt.

⁴⁵ A jelentés megmagyarázta, hogy miért 10 ezred,- 40 osztály- és 80 századkormányval számol az elszállásolási tervet: egy magyar, vagyis könnyű lovasezred 4 osztályból, 1 osztály 2 századból áll, az ezredkormány mellett pedig osztály- és századkormányok is vannak; igaz, az egyik osztálykormányt nem stabil tiszt, hanem az ezred legidősebb kapitánya vezényli, de személyzet ilyen kormányhoz is tartozik, nyilvánvaló tehát, hogy ez utóbbi elszállásolásáról is gondoskodni kell.

⁴⁶ Az Igazgatóság vonatkozó tárgyú két előterjesztése található uo. No. 20/17. és No. 20/19.

⁴⁷ Említettük, hogy ezek az irományok közt az No. 20/22. és No. 20/23. számokat viselik.

⁴⁸ A jelentés e ponton a No. 20/26. és No. 20/27. számú iratokra hivatkozik.

⁴⁹ Ld. minderre VARGA JÁNOS: A kormányservek előkészületei az 1843. évi diétára, Századok, 1980, 5. sz. 743—744, és 746—747.

⁵⁰ Az ügy diétai tárgyalásának és alakulásának legfontosabb és legrészletesebb forrásai: Az 1843—44-i magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendeknél I.—II. é.n. MOL Archívum Regni, Diaeta Anni 1843—44, No. 68. 23. k. KOVÁCS FERENC [szerk.] Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlés alsótábla kerületi üléseinek naplója, 1—6. k. Bp, 1894., valamint a Pesti Hírlap 1843. és 1844. évi számai.

Andrássy keleti politikájának kezdetei

Andrássy Gyula 1871-től 1879-ig állt az Osztrák-Magyar Monarchia közös külügyminisztériumának élén. Hivatali működésének nyolc esztendeje a nemzetközi élet eseményekben gazdag periódusa volt. A német birodalom megalapításának évében debütált, tevékenységének derekára a Krieg in Sicht Krisis esett, külügyminiszterségének második felét pedig szinte teljesen a keleti válság eseménysorozata: a hercegovinai felkelés, az osztrák—török háború, a San Stefanó-i béke és a berlini kongresszus töltötte ki. Nevével, tevékenységével az osztrák—magyar külpolitika számos fontos megnyilvánulása kapcsolódott össze: a három császár szövetsége, a reichstadti egyezmény, a budapesti szerződés, Bosznia-Hercegovina megszállása és a kettős szövetség megkötése, hogy közülük csak a leginkább emlékeztetéseket említsük. A nemzetközi eseményeknek és az osztrák—magyar külpolitikai megnyilvánulásoknak ez a vázlatos felsorolása is érzékelteti, hogy Andrássy külügyminisztersége különlegesen fontos periódus volt a soknemzetiségű Habsburg birodalom életében. A hetvenes évek a nyugat-európai nemzeti átalakulás lezárulásának és a kelet-európai nemzeti átrendeződés megindulásának periódusa volt. A Monarchia ekkor igazodott végleg hozzá a nyugati nemzeti átalakulás teremtetten új helyzethez, és ekkor alakította ki a meginduló keleti átrendeződéssel kapcsolatos magatartásának alapvonásait. Az új külpolitikai irányvonal kialakítása állami produktum volt; a legfelsőbb szintű döntések az osztályok, nemzetek, az uralkodó és a vezető politikai személyiségek egymást keresztező és egymást erősítő törekvéseinek eredőjeként született. A változott történelmi feltételekhez való hozzáigazodásban azonban érthető módon domináns szerepe volt annak, aki a kritikus időszakban a külpolitika kormányrúdján tartotta kezét: Andrássy Gyula közös külügyminiszternek.

A Haus- Hof und Staatsarchiv rezervált aktái arról tanúskodnak, hogy a kortársak és az utódok megértették és méltányolták a magyar politikus különleges szerepét. Andrássyval is az történt, mint néhány korszakos jelentőségű elődjével: politikájából tradíció lett, tevékenységéből pedig viszonyítási alap, az analóg körülmények között meghozott döntések pozitív vagy negatív példája. Távozása után nem múlt el egyetlen évtized sem anélkül, hogy belső használatra szánt

hosszú emlékiratokban nem elemezték volna balkáni politikáját¹, Oroszországgal szembeni magatartását,² vagy éppenséggel Németországhoz fűződő kapcsolatát.³ A magyar politikus szelleme olyannyira a Ballhausplatz fölött lebegett, hogy Aehrenthal még jó harminc év múlva is szükségét érezte annak, hogy a maga álláspontját Andrassy nézeteivel konfrontálja.⁴

A történetírásról sem lehet állítani, hogy érzéketlen lett volna a magyar politikus teljesítménye iránt. Az Andrassyval foglalkozó munkák listája hosszú oldalakat tölt meg, és nyolcéves külügyminiszersége az összefoglaló diplomácia-történetekben is előkelő helyet kapott. Ennek az irodalomnak azonban egészen az utóbbi időkig két előnytelen sajátossága volt. Először az, hogy szélsőségekben mozgott, és Andrassyról vagy apológiát nyújtott,⁵ vagy pedig pamfletet.⁶ Másodszor az, hogy nem megfelelően súlypontoszott, és Andrassy tevékenységének nem a legjellemzőbb részét állította érdeklődésének középpontjába. Innen adódik, hogy kialakult, bár hibás és csak újabban korrigált képpel rendelkezünk arról, hogy Andrassy milyen szerepet töltött be a Monarchia „nyugati küldetésének” lezárásában,⁷ de arról, hogy mi újat hozott a keleti politikában, mindmáig nagyon keveset tudunk.

A kutatások mai állása mellett nem vállalkozhatunk arra, hogy Andrassy keleti politikáját minden részletre kiterjedően és a véglegesség igényével megrajzoljuk. Az látszik inkább célszerűnek, ha figyelmünket arra az időszakra összpontosítjuk, amely mintegy koncentrált formában tartalmazza az egész problematikát: a külügyminiszteri indulás időszakára. Andrassy nézetei, elképzelései ekkor mutatkoztak meg leginkább eredeti formájukban, az osztrák dinasztikus tradíció és a magyar nemzeti elvárás, a külpolitikának ez a két legfontosabb belső indítéka ekkor igen erőteljesen érvényesült, és már ebben a rövid, egy-másfél esztendő időszakban kirajzolódott, hogy milyen kompromisszumok útján jöhet létre a keleti politika majdan tradícióvá váló szintézise.

Andrassy meglehetősen messziről érkezett a ballhausplatzi palotába. Élete úgy indult, mint egy romantikus regényhősé. A pozsonyi rendi országgyűlésen a szép hölgyek a kegyeiért, fiatalok a barátságáért versengtek. Az idősebbek legtekintélyesebbje azt mondta róla, hogy minden lehet belőle, akár még Magyarország nádora is. A magyar szabadságharcban honvédőrnagyi egyenruhát viselt, majd 1849-ben, alig huszonhat évesen a független Magyarország konstantinápolyi követe lett. A magaslatról rögtön a mélybe zuhant. Alighogy állomáshelyére ért, bekövetkezett a világosi fegyverletétel, és a követi küldetés kényszerű emigrációvá változott. A bécsi haditörvényszék halálra ítélte és távollétében jelképesen felakasztották.

Ilyen kezdet után el is mehetett volna a kedve a politikától. Nem is volt hiány a csábításban. A grófi birtok jövedelméből jutott volna a nagyúri semmittevésre, és a párizsi szalonok „szép akasztott embere” kielégülést találhatott volna a társasági

sikerekben. Mégis a politika maradt igazi szerelme. A nemzeti katasztrófát, Magyarország önkényuralmi beolvasztását fájlalta, de 1848—1849 tapasztalatait Ausztria szémszögéből is mérlegelte. Meggyőződése volt, hogy a Habsburg-monarchia csak Magyarország megbékítésével, a birodalom léteével összeegyeztethető magyar követelések kielégítésével nyerheti vissza nagyhatalmi állását. Tudta, hogy egyelőre nem számíthat a bécsiek belátására, de volt türelme a várakozásra. A krími háború, amelyben Ausztria bámulatba ejtette a világot Oroszország iránti hálátlanságával, úgy érezte, őt igazolta, és 1857-ben hazatért Magyarországra. Még tíz év erőfeszítés, Solferino és Königrätz kellett ahhoz, hogy Bécs feladja a játszmát. 1867-ben mint Magyarország miniszterelnöke helyezte a koronát Ferenc József fejére.

A kiegyezés, amelynek eredményeként az eddig centralizált Habsburg-monarchia kétközpontú, dualista állammá alakult, és Magyarország teljes belpolitikai önállóságot nyert, nem elsősorban az ő sikere. Az 1867-es mű létrehozásában ő is, másokkal együtt csak Deák Ferenc segítőtársa volt. Mint miniszterelnök azonban a politikai élet főszereplője lett. Két generáció vágyait valósította meg, nemzedékére jellemző hivatástudattal és elfogultsággal. Parlamentarizmus, felelős minisztérium volt az eszményképe, de mint liberális arisztokrata idegenkedett a demokráciától, és a választójogot szűk vagyoni cenzushoz kötötte. Pest az ő számára Párizs mintájú főváros, politikai centrum és modern metropolis volt, de a rendiség korából származó megyerendszer létjogosultságát is elismerte. Béccsel szemben makacs követelő volt: elérte, hogy a magyar kormány fennhatósága a történelmi Magyarország egészére kiterjedjen. Magyarország nem magyar népeivel szemben csak mérsékelt engedékenységet tanúsított: a nyelvi és kulturális engedményektől mint liberális politikus nem zárkózott el ugyan, de a magyar szupremáciából semmit sem engedett. A nemzeti elfogultság vezette akkor is, amikor a ciszlajtán országrészekben jelentkező nemzeti törekvések, nevezetesen a cseh próbálkozások elgáncsolásában közreműködött.

Nem mintha szűk látókörű, csak a hazai viszonyokat ismerő politikus lett volna. Nála jobban senki sem használta ki a magyar miniszterelnök azon jogát, hogy a közös külpolitika irányításában véleményt nyilvánítson. Az európai fővárosok külügyi levéltárainak forrásai tanúsítják, hogy a Bécsben működő követeknek csaknem olyan tárgyalópartnere volt, mint a birodalmi kancellár. A kritikus helyzetekben nemcsak bírált és tanácsokat adott, hanem messzire tekintő külpolitikai terveket is készített. 1870 nyarán, a francia—porosz háború alkalmával arra számított, hogy a győztes francia sereggel a cári Oroszország ellen vonulhat. Ősszel, amikor Oroszország egyoldalúan felbontotta a párizsi szerződést, azt hitte, újra létrejöhet a krími koalíció. Számításai nem igazolódtak. 1871 őszén, amikor a monarchiának német sértődöttséggel és orosz haraggal kellett számolnia, mégis ő lett megint a „providenciális férfiú”. A Habsburg-monarchia történetében első

ízben magyar politikus foglalt helyet Kaunitz és Metternich íróasztalánál. Az egykori halálraítélt ekkora elégtételre aligha számíthatott.

Ferenc József közel negyedszázados uralkodása alatt megszokta már, hogy az államügyekben szenvtelenül, az érzelmi mozzanatok teljes kikapcsolásával határozott. A döntés ez alkalommal mégsem lehetett mentes valamiféle öniróniától. Andrassy kinevezését ugyanaz a kéz írta alá, amely annakidején a halálos ítéletet jóváhagyta. A külügyminisztérium hivatalnokai is bizonyára megdöbbenve néztek össze, amikor a „szép akasztott ember” helyet foglalt Metternich íróasztalánál. A megdöbbenés azonban nem volt teljesen indokolt. Az új külügyminiszternek is tudnia kellett, hogy nem mint Kossuth Lajos diplomatája került a Habsburg-monarchia élére, hogy a százados államalakulat tradícióival, külpolitikai normarendszerével számolnia kell.

A dinasztikus hagyományok 1871-ben is elevenen éltek a Ballhausplatz falai között. Az osztrák kancellárok addig valamiféle absztrakt államérdekhez igazodtak, a konzervatív hatalmi politika kategóriáiban gondolkodtak, és a külpolitikai feladatát a dinasztia presztízisének növelésében látták. A nagyhatalmi státust a területszerzés képességéhez kapcsolták, és a külpolitika eredményességét azon mérték, hogy a hódítás, házasság és örökség útján szerzett pozíciókat mennyire sikerült megtartani, illetve mennyire sikerült azokat kibővíteni. Anakronisztikus magatartás volt ez a nacionalizmus évszázadában, Ausztriában azonban megállt az idő, és a Ballhausplatz fölött Kaunitz és Metternich szelleme lebegett.

Három területe volt a XIX. századi osztrák dinasztikus politikának: Itália, Németország és a Balkán. Az első kettő 1871-ben már csak emlék lehetett, és a hozzájuk fűződő tradíció csendes nosztalgia. Az olasz egység létrejötte után a Habsburgoknak nem lehetett többé keresnivalójuk Itáliában, s ha a pozíciók visszaszerzésének vágya fel is bukkant először Albrecht főhercegnél, majd Conrad von Hötzendorfnál és Ferenc Ferdinándnál, a dinasztikus ábrándozás nem tudott többé az állami politika szintjére emelkedni. Königgrätz emlékére is fátylat borítottak, és ha Ferenc József élete végéig irigyelte is a Hohenzollernektől a német császári méltóságot, beismerték, hogy a Habsburg-monarchia nem folytathat többé németországi politikát. Friedrich Ferdinánd Beust 1871 májusában készített emlékirata,⁸ miszerint el kell ismerni Poroszország új németországi állását és megbékélést kell keresni Európa legnagyobb hatalmával, a monarchia külpolitikájának mindvégig vezéreszméje maradt. A dinasztikus politika harmadik terrénumához, a Balkánhoz kapcsolódó tradíció azonban 1871-ben is az volt, mint évtizedekkel korábban: tetekre sarkalló aktualitás.

A Balkán a dinasztikus hatalmi politika ideális érvényesülési területe volt. A térség legnagyobb része a Török Birodalom fennhatósága alatt állott, de a belső válságba süllyedt nagyhatalom nem tudta már szuverenitását maradéktalanul érvényesíteni. A félszigeten kialakult nemzeti államok pedig még messze voltak

attól, hogy igényt formálhattak volna a kizárólagos fennhatóságra. A Balkán egyidejűleg potenciális veszélyzóna is volt a Monarchia szempontjából. A sok-nemzetiségű birodalom lakosságának jelentékeny része a félszigeten kialakult nemzeti államok etnikai közösségéhez tartozott, a Balkán teljes nemzeti átrendeződése azért a Monarchia területi épségét is veszélyeztette.

Az osztrák balkánpolitikai érdekeknek a helyzet kettősségéből fakadó két, egymással meglehetősen ellentétes külpolitikai irányzat adott kifejezést.

Az egyik irányzat a dinasztikus terjeszkedés volt: hódítani Törökország rovására, illetve a félsziget kialakult új államait osztrák befolyás alá vonni. A terjeszkedés hívei, jóllehet, nem zárták ki az önálló osztrák akció lehetőségét, többnyire a cári Oroszországgal való együttes fellépést szorgalmazták, és a török birodalom felszámolását osztrák—orosz osztozkodás formájában képelték el. A dinasztikus expanzió hívei számára ebben a tekintetben II. József és II. Katalin utolsó közös törökellenes háborúja jelentette a követendő példát.

Az osztrák balkáni politika másik változata a konzervatív szolidaritáson alapuló status quo politika volt, amely Törökország területi épségének megvédését, a meglevő állapotok megőrzését tartotta célravezetőnek. A status quo politika hívei számára Metternich volt a példakép, aki a nacionalizmus miatt általában is hajlott a védekezésre, de aki a balkáni nemzeti mozgalmakban rejlő potenciális veszélyt is felmérte. A fennálló viszonyok megőrzésére törekvő politika hívei kettős értelemben számoltak Oroszországgal: úgy is, mint partnerrel, úgy is, mint ellenféllel. A konzervatív elveket valló cárizmussal készek voltak az együttműködésre (ahogy ez Metternich idején is történt), de a maga útján járó nagyhatalommal szemben szükség esetén a fegyveres fenyegetéstől sem riadtak vissza (amint ezt a krími háború idején tanúsított osztrák magatartás példázta).

Beust, aki a francia porosz háború után a Monarchia új külpolitikai programját kidolgozta, a keleti kérdésben alapjában véve az osztrák külpolitika dinasztikus tradícióihoz igazodott. A fennálló viszonyok megbolygatásában nem kívánt ugyan kedvezményezni — ennyiben Metternichet követte —, de a Balkánt végső soron olyan területnek tekintette, ahol a Monarchia adandó alkalommal kárpótlást szerezhet nyugati pozíció veszteségeiért.

A külügyminiszteri posztot elfoglaló Andrássy nem téveszthette szem elől az osztrák külpolitika dinasztikus hagyományait, de a magyar elvárásokra hasonlóképp tekintettel kellett lennie. A birodalmi külpolitika nemzeti orientálásának igénye ugyanis igen erőteljesen jelentkezett ezekben az években. A magyar politikai vezetőréteg intenzív módon törekedett arra, hogy a kiegyezés konzekvenciáit a külpolitikában is érvényesítse, és az immáron hivatalosan is közösnek nevezett külpolitikának kifejezetten magyar színezetet adjon. A magyar érdeklődés és cselekvési vágy nem véletlenül jelentkezett: szabályosan következett a Habsburg a

monarchia hivatásáról vallott magyar felfogásból és a soknemzetiségű államalakulat magyar szempontú átrendezésének sikerélményéből.

A magyar külpolitikai gondolkodásban a XIX. század derekától a veszélyeztettség tudata állott első helyen. Már a reformkor politikusai úgy tartották, hogy a magyar állami önállóságnak az adott európai etnikai és hatalmi viszonyok mellett nincsenek kilátásai. Ezt a priori feltételezést 1849 tapasztalatai igazolták: a magyar függetlenség a cári intervenció következtében bukott el. A kiegyezés megkötése alkalmával Deák Ferenc legerősebb érve is úgy hangzott, hogy az önálló Magyarország nem tudna fennmaradni a felemelkedő Németország és a hatalmas Oroszország szomszédságában. A veszélyeztetettség tudatát a monarchia magyar szempontú átrendezése után sem váltotta fel valamiféle biztonságérzet; ellenkezőleg, a fenyegetést, amelyet eddig csak a netáni magyar önállóságra értettek, 1867 után a Monarchia egészére vonatkoztatták. Változatlan meggyőződéssel állították, hogy a Monarchia biztonságát és létét a német, illetve az orosz expanzió fenyegeti, és ebből a tételből logikusan vonták le, hogy a külpolitika feladata ennek a kettős fenyegetésnek az elhárítása. A veszélyeztetettség tudatában volt egyfajta értékrend is, és abban minden kétséget kizáróan az orosz fenyegetés állott első helyen. A birodalmainak szánt magyar külpolitika alaptézisét a Pesti Napló cikkírója még a kiegyezés előtt az egész korszakra ható érvénnyel megfogalmazta: „Véleményünk szerint — hangzik a tézis — nem érdemli meg a magyar politikus nevet az, aki Magyarország főveszélyének nem az orosz tartja, aki nem az oroszok természetes ellenfeleiben látja Magyarország természetes szövetségeseit. Ha Poroszországról bizonyos volna, hogy lemondott tradicionális oroszbarátságáról, bármely kormánynak, mely közösen vagy külön Magyarország külügyeit is intézi, azt tanácsolnók, a porossal fogjon kezét; de legyen a porosz ellen, mihelyt az az orossal fog kezét.”⁹

A magyar külpolitikai megnyilvánulásokat elsősorban a veszélyeztetettség tudata motiválta, de az állásfoglalások azért egyéb megfontolásokat is kifejezésre juttattak. Fontos mozgatórugó volt a telítettség érzése, a szaturáltság tudata. A magyar politikai vezetőréteg tisztában volt azzal, hogy a monarchián belüli magyar különállás és a történelmi Magyarország fölötti magyar szupremácia összefügg a birodalmon, illetve a Magyarországon belüli etnikai arányokkal, és azt is tudta, hogy az adott berendezkedéssel a lehetőségeket végképp kimerítette. Vagyis azt, hogy a birodalom nem magyar lakosságának bármilyen szaporítása a dualizmust és a magyar szupremáciát veszélyezteti. A külpolitikában ezért a leghatározottabban elutasítottak minden terjeszkedést, elítéltek minden hódító megnyilvánulást, és a legfőbb feladatnak az adott helyzet megőrzését, a status quo fenntartását tekintették. Különös érvénnyel vonatkozott ez a tétel a Balkánra, ahol, jóllehet a nemzeti átrendeződést megengedhetőnek tartották, eleve tiltakoztak minden lehetséges osztrák—magyar annexió ellen.

A magyar külpolitikai megnyilvánulásokat a politikai szempontok mellett ideológiai megfontolások is befolyásolták. A liberális beállítottságú magyar vezetőréteg elutasította az abszolutizmust, elítélte az önkényuralmat, és a nemzetek önálló, minden külső befolyástól mentes fejlődését kívánta. A külpolitikai vezéstől azt várta, hogy a nemzetközi életben a liberalizmus oldalán foglaljon helyet, és támogatásban részesítse a szabad fejlődés feltételeiért küzdő nemzeteket.

A külpolitikai állásfoglalásokat ösztönző megfontolások közötti volt azonban egyfajta hierarchia, és abban messze a veszélyérzet, az orosz fenyegetés tudata rendelkezett első helyvel. Ha a különböző megfontolások ütköztek egymással, az ellentmondás feloldása csak az indítékok hierarchiájának rendjében következhetett be.¹⁰

Könnyű belátni, hogy az osztrák dinasztikus tradíció és a magyar külpolitikai elvárás csak nagyon kis felületen érintkezett, és a legtöbb vonatkozásban diametrálisan szembenállott egymással. A különbség a külpolitika tulajdonképpeni feladatának értelmezésében a leginkább szembeszökő: a veszélyeztetettség kategóriájában gondolkodó magyar külpolitikai vezetőréteg a külpolitikának alapjában véve defenzív funkciót tulajdonított, a dinasztikus presztízs eszmekörében élő, az udvarhoz kapcsolódó osztrák vezetőgárda pedig ezt a külpolitikát offenzív jelleggel ruházta fel. A diszharmónia a gyakorlati tennivalók kijelölésében is jelentkezett. A magyar telítettségérzés és az ebből következő annexióellenesség nyílt ellentéte volt a dinasztikus politika egyik variánsának, a balkáni területszerző ambíciónak, a nemzetek szabad fejlődését kívánó magyar liberális felfogás pedig az alapjában véve konzervatív balkáni status quo politikát tagadta.

Andrássy azon kevés magyar politikusok egyike volt, akik kezdettől megértést mutattak a Monarchia nagyhatalmi szükségletei iránt. A kiegyezési tárgyalások idején még Deák Ferencsel is szembekerült; kevesellte a haza bölcse által feliratba foglalt „közös biztonság” kifejezést, és mindenáron a „nagyhatalmi állás” elfogadtatását akarta.¹¹ Mint magyar miniszterelnök azonban a nagyhatalmi szükségleteket szinte teljesen a magyar elvárások szerint értelmezte és megnyilvánulásai-
ban kevés helyet engedett az osztrák dinasztikus tradícióknak. A Monarchia történelmi hivatásáról egyik kritikus alkalommal így beszélt: „Ausztria feladata most is az, mint korábban: bátyának kell lennie Oroszország ellen. Csak amíg ezt a feladatát teljesíti, marad fennállása európai szükségesség.”¹² A mondatban, bármennyire is az európai szükségletekre is esik a hangsúly, nem nehéz felismerni a magyar russzofóbiát. És ugyan mi más inspirálta, mint a magyar liberalizmus, amikor a Bécsben tartózkodó Jerôme Napóleonnak azt tanácsolta, hogy Lengyelország felszabadítása érdekében együttesen támadják meg Oroszországot?¹³ A lengyel függetlenség tudvalevőleg az európai progresszió gondolatvilágának sarktétele volt, és a „libertas Poloniae” eszméjével Magyarországon is erősen rokon-
szenvetk. A Balkán-kérdésben sincs nyoma nála az osztrák terjeszkedési vágy-

nak, de még a status quo hajlandóságnak sem. A közös külügyminiszternek egy alkalommal azt ajánlotta, hogy eszközöljék ki Törökországtól: engedje át Szerbiának Boszniát, mert, mint mondotta: ez a mi Balkán-politikánk a sarkköve, enélkül homokra építenénk.¹⁴ Az osztrák dinasztikus gondolkodás pedig egész másutt képzelte Bosznia jövődő helyét, mint a megnagyobbodó Szerbiában. A Balkán jövőjéről is eredeti, és az osztrák hagyományoktól gyökeresen eltérő nézeteket vallott. „Ha egyszer meg fog győződni mindenki arról — írta bizalmasának —, hogy a török uralom utódja nem az orosz lesz, akkor sem nekünk, sem a többi európai hatalomnak nem lesz többé érdekében a Kelet természetes átalakulását gátolni; bátran rábízhatjuk a Kelet sorsát saját népeire.”¹⁵

A külügyminiszterként debütáló Andrassy programjáról egészen az utóbbi időkig nem rendelkezünk pontos információkkal. A történetírás a Németországgal való kibékülés érdemét tulajdonította elsősorban neki, erről azonban kiderült, hogy nem Andrassy, hanem a távozó külügyminiszter, Friedrich Ferdinánd Beust műve volt. Andrassy gondolatvilágának, ha úgy tetszik; külpolitikai stratégiájának igazi elemei az 1872. február 17—19-i katonai-politikai konferencia jegyzőkönyvében tükröződnek, abban a kapitális dokumentumban, amelyet Heinrich Lutz, a bécsi egyetem professzora nemrég hozott nyilvánosságra.¹⁶ (Nincs itt terünk arra, hogy a katonai-politikai konferenciák alkotmányjogi vonatkozásait elemezzük, és ezeknek az osztrák—magyar külpolitika alakulására gyakorolt hatását bemutassuk. Ezért csak utalunk rá, hogy ezeknek a különös tanácskozásoknak a bécs Kriegsarchiv Militärkanzlei Seiner Majestät állagából ujabban előkerült jegyzőkönyvei Andrassy tevékenységének későbbi szakaszait is teljesen új megvilágításba helyezik.)

A februári tanácskozáson az uralkodó, a hadsereg főfelügyelője, a közös külügyminiszter és a közös hadügyminiszter vett részt, valamint a katonai kancellária főnöke, aki a jegyzőkönyvet vezette. A külpolitikai stratégiát felvázoló Andrassy első kérdésfeltevése mutatja, hogy a Monarchia külkapcsolatait nem hagyományos módon értelmezi. Az ő számára a veszélyeztetettség volt a kiindulópont, az eldöntendő kérdés pedig az, hogy a veszély melyik irányból fenyeget. A választás során három vonatkozással gyorsan végzett. Franciaország, amely csak a revansra gondol, nem kívánja a Monarchiát is ellenfeléül, Olaszország gyenge ahhoz, hogy egyedül háborút kezdjen, Törökország és a hozzá tartozó kis államok pedig ebben a tekintetben nem jöhetnek számításba. Poroszországra Andrassy azt mondta, hogy nehezebb megítélni, mégis nagyon egyértelmű véleményt nyilvánított. A válasz nem volt egyéb, mint a porosz veszélyről még mindig meglevő nézetek határozott elutasítása. A motiváció sokoldalú: Poroszországnak Elzász annexiója miatt francia revansra kell számítania, ezért nem kívánhatja, hogy a szomszéd nagyhatalom (vagyis a Monarchia), amely Prágán kersztül hamarabb eljut Berlinbe, mint ő maga a Rajnához, ellenség gyanánt álljon vele szemben.

Poroszország energiát a belső konszolidáció szükségletei is igénybe veszik, és nagyon sok baja van a vallási kérdésekkel és a demokratikus agitációval. Az osztrák-németek bekebelezésének szándéka sem lehet komoly, hisz a német császár soha nem tudna olyan állást biztosítani nekik a Német Birodalomban, mint amilyenl jelenleg a Monarchiában rendelkeznek. Nincs porosz veszély, összegezte még egyszer Andrásy. Poroszországnak semmilyen érdeke nem fűződik ahhoz, hogy Ausztria ellen háborút viseljen, ellenkezőleg, minden arra predestinálja, hogy Ausztriával békében és barátságban éljen.

Ezek után már csak Oroszország volt hátra. A cári nagyhatalomról beszélve Andrásy most sem tagadta meg eddigi önmagát. Először is leszögezte, hogy Oroszország hagyományosan hódító politikát folytat, amely független az uralkodó személyétől. A hódító politika annál veszélyesebb, mert Oroszország, amely elsőként használta fel céljai eléréséhez a nemzeti mozgalmakat, most az olasz és a német egyesítés példáján felbuzdulva minden bizonnyal hatékonyabban fog élni ezzel az eszközzel. A külügyminiszter ezzel a cári hatalmi politika és a szláv mozgalmak kapcsolatára, a pánszlávizmusra célzott. Különösen aktuálisnak vélte a cári külpolitika ilyen próbálkozásait a Balkán viszonylatában. A Balkán és Konsztantinápoly megszerzésére irányuló orosz politikának azonban útjában áll Ausztria. Oroszország előkészületei, az osztrák—magyar határok felé irányuló vasútépítései arra utalnak, hogy egész haderejét a Monarchia határain akarja összpontosítani. Ezért nem tévedhet, aki azt állítja — hangsúlyozta Andrásy —, hogy ha valamiféle veszély egyáltalán fennáll, csak erről az oldalról fenyeget.

A tanácskozás résztvevői nem először hallották Andrásyt az orosz veszélyről beszélni. Ő már mint magyar miniszterelnök a közös minisztertanácson is sokszor kifejtette ebbeli nézeteit. Most azonban nemcsak általánosságban szólt, hanem a várható összeütközés időpontját is megjelölte. A jelenlegi konstellációk nem ígérnek a béke tartós fennmaradását, mondotta, ezért, tette hozzá, elővigyázatlanúság lenne a háborúra való felkészüléssel két esztendőnél hosszabb ideig várakozni. A tennivalók közül Andrásy a rutinos államférfi biztonságával emelte ki a legsürgősebbeket, és a politika, a hadászat és a diplomácia feladatait egyaránt megjelölte.

A politikai és katonai felkészülés részleteire itt nem térhetünk ki, de a jegyzőkönyv azt tanúsítja, hogy Andrásy ebben a vonatkozásban is modern politikus módjára viselkedett. Számunkra az adott összefüggésben a diplomáciai felkészülés módozatai érdekesek, mert ezek a külpolitikai koncepció további részleteibe adnak betekintést.

Andrásy kifejtette, hogy a két utolsó háború (az 1859-es és az 1866-os) elvesztéséért a diplomáciát nagyobb felelősség terheli, mint a hadvezetést. Ausztriának ugyanis mindkét esetben két ellenség ellen kellett harcolnia. A tapasztalatokon okulva ezért a diplomáciának most arra kell törekednie, hogy megfordítsa az arányokat, és a Monarchiát hozza olyan helyzetbe, amellyel korábban ellenfelei rendel-

keztek. Ha ez nem is lehetséges, azt mindenképpen el kell érnie, hogy ne kerüljön egyszerre két ellenséggel szembe. Ebben az összefüggésben Poroszország magatartását ítélte döntőnek. Az egyesült porosz és orosz haderővel szemben Ausztriának semmi esélye nincs a győzelemre. Ezért Poroszországot el kell választani Oroszországtól, és el kell érni, hogy a bekövetkező osztrák-magyar—orosz háborúban Poroszország semleges maradjon. Határozottan állította, hogy az új német állammal kialakított jó kapcsolatok biztosíthatják ezt a kívánt semlegességet. A másik fontos tényezőnek Olaszországot tartotta. Nem annyira katonai, mint inkább politikai szempontból. Úgy vélte, hogy Olaszország aktivizálódása Szerbiát és Montenegrót is mozgásba hozhatja. A diplomáciának tehát gondot kell fordítania arra, nehogy Olaszország a francia és a porosz szövetség után most a harmadik alkalommal, azaz Oroszországgal is kapcsolatot találjon. A Balkánt és Törökországot érintve Andrassy nem került meg Bosznia és Hercegovina katonai körökben sokat emlegetett esetleges annektálását, de ezt a kérdést is nagy stratégiai tervbe illesztette. A bekebelezés ugyan kívánatos lenne, mondotta, de az erőszakos fellépés egységfrontba tömörítené a szerbeket, montenegróiakat, törököket és oroszokat, és ő, mint külügyminiszter semmiképpen nem akarja Oroszországot és Törökországot egyesíteni Ausztria ellen. Hozzátette, hogy a keleti kérdés az Oroszországgal való elszámolás után önmagában is jelentőséggel bír. A Monarchiának itt arra kellett törekednie, hogy a Balkán kis államait elválassa egymástól Törökországot felrázza az apátiából. Ebben az összefüggésben utalt arra, hogy az Oroszországgal való konfrontáció mellett számításba kell venni a Szerbiával és Romániával való összeütközést is. Végezetül még egyszer hangsúlyozta, hogy miután a veszély Oroszország oldaláról fenyeget, az összes erőket ide kell koncentrálni, a szétforgácsoltság elkerülése végett pedig a legfontosabb Poroszország semlegességének biztosítása.

Andrassynak a katonai-politikai konferencián előterjesztett programját többféle szempontból lehet elemezni, de bennünket elsősorban az a kérdés foglalkoztat, hogy mennyiben felelt meg ez a program az osztrák tradícióknak és a magyar elvárásoknak, illetve mennyiben illeszkedett ez az induló külügyminiszter eddigi tevékenységéhez. Első pillanatra látnivaló, hogy egyiknek sem egyenes megfelelője, illetve folytatása, de bizonyos elemeket mindegyikből magába integrál. A veszélyhelyzet, nevezetesen az orosz fenyegetés előtérbe állításával Andrassy minden kétséget kizáróan a magyar nemzeti álláspontot juttatta kifejezésre. Kifejezésre juttatta és érvényre juttatta a dinasztikus felfogással szemben, amely nem ismerte a veszély kategóriáját, és a területszerzés fikciójához igazodott. A megállapítás az osztrák-magyar külpolitika legutolsó irányt adó dokumentuma, Beust 1871 májusi emlékiratára is vonatkozik, amely pozitív részben nem tartalmazott egyebet, mint a lehetséges balkáni terjeszkedést. Andrassy a magyar álláspontot az egyéb nemzeti álláspontokkal szemben is érvényesítette, amelyek a magyarhoz hasonlóan ugyan-

csak a fenyegetettség tényéből indultak ki, de a magyartól eltérően nem Oroszországban, hanem Németországban látták megtestesülni a Monarchia veszedelmét. A továbbiakban látni kell, hogy Andrássy akkor is magyar fejjel gondolkodott, amikor a külpolitikai problémák sorrendiségét, értékrendjét felállította. Ebben az értékrendben Oroszország a viszonyítási alap, és a többi hatalmak a tételezett osztrák—orosz konfliktus esetén várható magatartásuk szerint jönnek számításba. Németország és Olaszország mint semleges, Törökország mint szövetséges, Szerbia és Románia pedig mint ellenséges hatalom. Mintha a Pesti Napló már idézett cikke visszhangoznék ebben az állásfoglalásban: „Nem érdemli meg a magyar politikus nevet, aki nem az oroszok természetes ellenfeleiben látja Magyarország természetes szövetségeit.” A Balkán vonatkozásában azonban, amelyről Andrássy mondta, hogy önmagában is jelentőséggel bír, nyomát sem találni a magyar felfogásnak, de a külügyminiszter korábbi nézeteinek sem. A konferencián Andrássy nem beszélt a „Kelet természetes átalakulásáról”, hanem a problémát végeredményben a hagyományos osztrák közelítésben tárgyalta. Azt a kijelentését, hogy a „Balkán kis államait el kell választani egymástól”, úgy lehet értelmezni, mint status quo politika megnyilvánulását, Bosznia-Hercegovinával kapcsolatban pedig nem is szükséges ez a magyarázkodás, hiszen a külügyminiszter néven nevezte az annexiót, noha azt egyelőre nem tartotta időszerűnek.

A katonai-politikai konferencián előterjesztett program egészében véve az osztrák dinasztikus tradíciók és a magyar nemzeti elvárások sajátos összefonódását mutatja, és a programban minden kétséget kizáróan a magyar komponens a hangsúlyosabb. Andrássy nem tagadta meg eddigi önmagát: az orosz veszély középpontba állításával és a külpolitikai problémák új értékrendjének kijelölésével birodalmi szintre emelte korábbi elképzeléseit, ugyanakkor a dinasztikus politika bizonyos elemeit is bevonta koncepciójába. Alighanem ez az engedmény lehetett az ára annak, hogy Ferenc József, Albrecht főherceg és a többi, a dinasztikus politika normái szerint gondolkodó személyiség elfogadja ezt az alapjában véve nemzeti indíttatású külpolitikai programot. Mert a három napon át tartó tanácskozásnak végül az lett az eredménye, hogy az uralkodó jóváhagyta Andrássy elemzéseit, és elrendelte, hogy a külügyminiszter előterjesztése szerint kezdjék meg a katonai, politikai és diplomáciai felkészülést.

Az elméletnek a gyakorlat a próbája, és a külpolitikai program is annyit ér, amennyi megvalósítható belőle. Andrássy programjának ismertetése és elemzése után is felmerül a kérdés: vajon mennyire felelt meg ez a magyar elképzeléseket kifejezésre juttató, de azért kompromisszumos program a soknemzetiségű Habsburg birodalom feltételeinek, és mennyire illeszkedett a XIX. század utolsó harmadának nemzetközi viszonylataihoz?

A külpolitika nemzeti karakterének erősödése időszerű jelenségnek tekinthető. A Habsburg-birodalom a hatalmi politika hagyományos mutatói szerint nagyhata-

lomnak számított, de nem játszott olyan szerepet az európai politikában, mint amilyen területének nagysága és lélekszáma alapján megillette. A modern hatalmi politikához hiányzott az objektív adottság: az ipari kapacitás és a szubjektív fel-tétel: a birodalmi célokkal azonosuló nemzeti közérzet. Az objektív adottságokon nem változtathatott emberi akarat: ki kellett várni, amíg ez a gazdasági tekintet-ben elmaradott birodalom utoléri vagy legalább megközelíti Nyugat fejlett orszá-gait. A szubjektivitás térén azonban volt bizonyos mozgásteret. Igaz, a körülmények ebben a tekintetben is nehezebbek voltak, mint másutt, de a Habs-burg-dinasztia ez ideig kísérletet sem tett arra, hogy a Hohenzollernek és a Romano-vok módjára nemzeti dinasztivá váljék, és a nemzeti érdek képviselőre vállal-kozzék. Márpedig az osztrák külpolitika sorozatos kudarcai a bécsi kongresszus óta abból származtak, hogy a Habsburgok vállalkozásai mögött nem volt ott a nemzeti támaszték, sőt e vállalkozások nem egy esetben ütköztek a nemzeti közér-zülettel. A dinasztia újabban egyszer már tanúságot tett arról, hogy némiképp megértette az idők szavát: 1871-ben engedett az osztrák—német nacionalizmus nyomásának és kibékült az egységes Németországgal. Most, hogy a magyar nacionalizmus áramlatát is beengedte az állami élet csatornáiba, tovább erősítette a külpolitika nemzeti bázisát, és az eddigieknél jóval szélesebb alapokra helyezte a Monarchia nemzetközi megnyilvánulásait. Mert az oroszellenességben kifejezésre jutó magyar nemzeti álláspont a Monarchia más népeinél is egyetértésre talált, és azt a politikát, hogy a Monarchiának a cári terjeszkedés ellen védekeznie kell, az osztrákok és a lengyelek is magukénak vallották, de az ukránok és a románok sem utasították el egyértelműen. Ugyanakkor arra is rá kell mutatni, hogy a dinasztikus politika bizonyos elemeinek megőrzése nemcsak hogy nem találkozott nemzeti egyetértéssel, hanem olyan külpolitikai bonyodalmakat kockáztatott, amely alááshatta a Monarchia amúgy sem túlságosan szilárd nemzetközi állását.

A külpolitika nemzeti karakterének erősödése időszerű jelenség volt tehát, de azzal, hogy érvényesülni engedték a kor uralkodó eszmei-politikai áramlatát, nemcsak a régi ellentétet oldották fel, hanem egyúttal újabb feszültséget terem-tettek. A magyar nacionalizmus ugyanis csak egyike volt a Monarchián belüli nemzeti áramlatoknak, és ha érintkezett is más elképzelésekkel, korántsem számíth-atott arra, hogy a Monarchián belül élő valamennyi nemzet külpolitikai elképze-léseit is kifejezésre juttassa. Ezen elképzelések legerősebbike, a cseh nemzeti prog-ram éppen ellentéte volt a magyarnak: a Monarchiát fenyegető német veszélyt tartotta a legnagyobbnak, és azt kívánta, hogy a tételezett német terjeszkedés ellen a cári Oroszországnál keressenek támasztékot.¹⁷ A cseh elképzeléseket osztották a horvátok, szlovákok, szerbek és szlovének, de még a lengyelekben és az ukránok-ban is volt hajlandóság arra, hogy a szláv kölcsönösséget és a szláv szolidaritást mindenek fölé helyezték. Ilyen körülmények között nem volt túlságosan megalapo-zott az Andrássytól származó feltételezés, miszerint a külpolitikai célok közösségé-

ben valaha is létre lehet hozni a Monarchia népeinek hiányzó nemzeti egységét. Nem volt megalapozott, hiszen a külpolitikai célok közössége is hiányzott, és a diametrálisan szembenálló magyar és cseh álláspontot semmiféle kompromisszum útján sem lehetett összebékíteni. Az Andrássy-féle külpolitikai programnak így mindvégig számolnia kellett a szláv ellenkezéssel.

A cári Oroszország ellen irányuló külpolitikai program nem számíthatott tehát a Monarchia valamennyi nemzetének egyetértésével, de a legnagyobb nehézség az volt, hogy ez a program a hetvenes évek Európájában sem bizonyult időszerűnek. Andrássy a katonai-politikai konferencián osztrák—orosz háború esetére csak bizonyos országok semlegesítéséről beszélt, a gyakorlatban azonban többel is megpróbálkozott: az Oroszország elleni európai koalíció összehozásával. A korabeli Európában azonban nem akadt nagyhatalom, amely Andrássy ajánlatát magáévá tette volna. Franciaország, a lengyel önállóság szószólója és a liberális külpolitika kezdeményezője a frankfurti béke óta Oroszország kegyeit kereste. Németország a cárizmus segítségének köszönhette nemzeti egységét, és a szomszéd hatalom barátságához továbbra is ragaszkodott. Angliában pedig régóta tudták, hogy a külpolitikában nem az ideológia, hanem a hatalmi érdek elsődleges, és a keleti kérdés miatt nem akartak újabb háborút. Törökország pedig moccanni sem mert a cárizmus szomszédságában, és abban reménykedett, hogy megtalálja a *modus vivendi* Oroszországgal. A sors furcsa iróniája, hogy Andrássy csakhamar a három császár szövetségének aláírására kényszerült, és hogy nyolcesztendőös külügyminiszterségének öt évét ebben a Szent Szövetségre emlékeztető társulásban töltötte. Az Oroszország elleni háborúra akkor sem került sor, amikor úgy vélte, hogy eljött az az idő, amely egy évszázadban csak egyszer áll elő: a Monarchia európai segítséggel rendezheti a cárizmussal való nézeteltéréseit.

1878 februárjában volt ez, amikor az orosz csapatok Konstantinápoly előtt állottak, és a Márvány tengeren felsorakozott angol hadiflotta a tűzparancsra várt. Erre azonban már nem térhetünk ki bővebben, mint ahogy Andrássy külügyminiszterségének egyéb eseményeit sem részletezhetjük. Ha egy egész korszakra kiható külpolitikai program megszületését sikerült bemutatnunk, és a soknemzeti-ségű Monarchia külpolitikájának bonyolult voltát sikerült érzékeltetnünk, elértük célunkat.

Jegyzetek

¹ Denkschrift über die Orientpolitik Österreich-Ungarns auf Basis der vom Grafen Andrássy für dieselbe entworfene Grundzüge. Wien, 2. August 1884. Haus- Hof und Staatsarchiv (a továbbiakban HHS tA) Wien. Ministerium des Aeussern. Politisches Archiv. I. Allgemeines. Karton 469.

⁹ Denkschrift des Freiherrn von Aehrenthal in Mai—Juni 1895 über die Beziehungen Österreich-Ungarn zu Rußland 1872—1894. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 474.

¹⁰ Kálnoky-an Kaiser Franz Joseph. Wien, 31. Juli 1889. HHStA Wien. Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K. 19.

¹¹ Denkschrift. Semmering, 9. August 1908. Österreich-Ungarns Aussenpolitik von bosnischen Kriege 1908 bis zum Kriegausbruch 1914. Wien 1930. I. k. 25—34.

¹² WERTHEIMER EDE: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Budapest 1910—1913. I—III. k.

¹³ RUPP, GEORGE HOOVER: A Wavering Friedship: Russia and Austria 1876—1878. Cambridge 1941.

¹⁴ DIÓSZEGI ISTVÁN: Ausztia—Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871. Budapest 1965. MÉREI GYULA: Elzász-Lotharingia Németországhoz csatolása 1870—1871-ben és a magyar közvélemény. Acta Univ. Szegediensis. Acta Hist. Tom. XXX. 1968. LUTZ, HEINRICH: Österreich-Ungarn und die Begründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867—1871. Frankfurt am Main, Berlin, Wien 1979.

¹⁵ LUTZ, HEINRICH: Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Bd. 25. 1972. 169—184.

¹⁶ Pesti Napló 1866. október 28.

¹⁷ A magyar külpolitikai törekvésekről áttekintően ld. DIÓSZEGI ISTVÁN: Nemzet, dinasztia, külpolitika. Budapest, 1979.

¹⁸ WERTHEIMER Id. m. I. k. 235. old.

¹⁹ Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. 22. August 1870. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XL. Interna, K. 285.

²⁰ Országos Levéltár, Budapest. Kállay-hagyaték. 33. k. Belgrádi napló. 1868. augusztus 19-i bejegyzés.

²¹ Ugyanott 34. k. 1870. november 5-i bejegyzés.

²² Andrássy Kállaynak. Terebes 1870. október 24. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Budapest. Fol. Hung. 1733.

²³ LUTZ, HEINRICH: Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrássy. Das Protokoll der Wiener Geheimkonferenzen vom 17. bis 19. Februar 1872. Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für Karl R. Stadler. Wien 1974. 23—44. old.

²⁴ Rieger, a cseh nemzeti mozgalom egyik vezetője így beszélt a bécsi orosz követ előtt: «Un conglomerat de peuple que l'était Autriche, ne pouvait avoir de politique national indépendante; qu'il devrait désormais s'appuyer sur l'Allemand ou sur la Russie; que les Comtes Beust et Andrássy représentaient la première de ces tendances, tandis que la second avait été défendue par les Czechs et le Cabinet Hohenwart.» Novicow à Westman. Vienne le 16/28 octobre 1871. Archiv Vnesnej Politiki Rossii. Moszkva. Fond Kanceljarija 1871. d. 121.

A Magyarországi Általános Munkáspárt megalakulásának körülményeiről

A jobbágymunka széttörése nyomán Magyarországon is erőteljesebbé válhatott az a folyamat, amelynek végső eredménye a tőkés termelőerők mind szabadabb, erőteljesebb fejlődése, a kapitalista termelési és társadalmi viszonyok megszilárdítása lett. E pozitív gazdasági-társadalmi változások, amelyekkel együtt járt a politikai-jogi viszonyok átalakítása is, ellentmondásosan, az 1848-as forradalom előtti feudális rendszer bénító maradványával terhelten bontakoztak ki. Főleg a kiegyezést követően egyre szembeötlőbbek a tőkés fejlődés eredményei. Az 1850—1873 között Európa-szerte megfigyelhető általános gazdasági konjunktúra sodróerejét felhasználva, főként a porosz úton modernizálódó mezőgazdaságban, de az ipar, a kereskedelem, a pénz- és hitelélet területén Magyarországon is élénk gyarapodás tapasztalható: a vasútépítések, nagybankok, ipari nagyüzemek alapítása, a beruházások értékének hatalmas megnövekedése, az egyes gazdasági ágazatok termelési értékének jelentékeny felfutása egyértelműen ebbe az irányba mutatnak. Az 1873. évi gazdasági válság, amely a tőkés világ 1914 előtti gazdasági krízisei közül a legsúlyosabb volt, lefékezte ugyan a föllendülést, de meg nem állíthatta. A viszonylag hosszú depresszió az 1870-es évek végére föllengedett, s az 1880-as évek a gazdasági élet területén, a porosz utas fejlődés ballasztjaitól perszenem szabadulhatva, a felfelé ívelést hozták.

A gazdasági forrongás-haladás kohójában formálódott ki a magyar munkásosztály. Az ipari-, bányai-, vasúti munkásság összlétszáma 1869 és 1890 között 657 000-ről 862 000-re növekedett. Derékhadát a falvakból az ipari centrumokba zúduló földnélküli nincstelenekből szerezte, s csak kisebb mértékben a korábbi kézműves iparból. Mindazonáltal innen kerültek ki azok a munkások, akik fölszabadulásuk után bejárva-beutazva Közép-Európa számos országát: Ausztriát, Svájcot, Németországot, megismerkedhettek a szocialisztikus tanításokkal, s haza térve tevékeny szerepet is vállaltak azok terjesztésében. Sok volt egyébként a külföldi születésű munkás is. A fővárosban, ahol különben a proletariátus létszáma igen dinamikusán növekedett (1870 és 1890 között megduplázódott), 1875-ben a gyári munkások nem kevesebb, mint 24%-át lehetett ebbe a kategóriába sorolni. Jelentős hányaduk ugyancsak a szocializmus hívéül szegődött.

A magyarországi munkásság létviszonyai az említett időkben szinte gyarmati körülményeket idéztek. Jellemzői: a 14—16 órás munkanap, a nyomorúságos bérek, a zsúfolt, nedves, egészségtelen lakások, egy-két iparágban pedig (pl. a dohányfeldolgozásnál) a nők és gyermekek foglalkoztatása. „Kenyeret a népnek! — írta Kassai Samu a Népszava 1880. áprilisi számában — mert inség van. (...) Majd mindennap esik egy áldozat. Ott az a tömérdek öngyilkossági eset, melynek szomorú hősei legnagyobb részben a nyomor, az inség áldozatai voltak. S az orvosi kar, ki merné mondani, hogy hány embert küld ki a sírkertbe naponként 'betegség utáni halál' okadolt címen nyugalomra, — ez a mai társadalom, ha ki merné mondani, hogy (...) ezen áldozatainak orvosság helyett egy megfelelő étrend, egy kis légváltás kellett volna, s kész a gyógyítás: akkor látnánk még csak statistice kimutatva, hogy a mostani társadalom, minden egyéb bűnei mellett még szándékos gyilkos is! (...) Óh! ti gazdagok, kiknek egy ebédje annyiba kerül, amennyit egy szegény munkás félévig sem bír megkeresni; (...) törődtek is ti azzal, hogy aki dolgozni akar dolgozhassék is? s ha dolgozik meg is élhessen tisztességesen?”

Az ausztriaihoz képest jóval súlyosabb gazdasági elnyomtatás csaknem teljes politikai jogfosztással párosult. A munkások ki voltak zárva a szavazati joggal bírók köréből. A hosszú munkaidő, a nagy szegénység, az analfabetizmus (tehát jórészt a feudális múlt öröksége) szerepet játszottak abban, hogy leszűkültek a kulturális-művelődési, s az ezzel együtt járható valamelyes politikai feljebbjutás Közép-Kelet-Európában néhány területen sporadikusan, de mégis csak fel-fel bukkanó útjai is.

Ilyen viszonyok között kellett felemelni a magyar, és a még nemzeti elnyomást is elszenvadni kényszerülő nem magyar dolgozóknak tiltakozó szavukat, ilyen korban a hatósági önkény legváltozatosabb formái között indult meg a szocialista szervezkedés.

A születő-kibontakozó magyar munkásmozgalom természetesen támaszkodhatott a nemzetközi proletariátus ez idő tájt már meglevő, gazdag harci tapasztalatára, s meríthetett annak elméleti tárházából is. A XIX. század harmadik negyedében egyre szembetűnőbbé vált Marx és Engels munkásságának hatása. Az I. Internacionálé létrehozása 1864-ben és működése növelte és erősítette a marxi világnézet, ideológia és politika híveinek egyre népesebb nemzetközi táborát. Az Internacionálé feladatának tekintette, hogy segítse az egyes országokban kibontakozó szervező tevékenységet, elméleti és gyakorlati tanácsokkal lássa el a fiatal munkáspártok viszonylag kevés felkészültséggel rendelkező vezetőit, bekapcsolva őket az Internacionálé vezető testületeinek munkájába. Magyarországról így lett 1865 augusztusában Hrabje János az Internacionálé Főtanácsának tagja, majd 1866-ban itteni megbízottja.

Hrabje Nepomuk János bejárva Nyugat-Európát — asztalos szakmát tanulva — az 1860-as években Londonban élt, ott ismerkedett meg a szocializmus eszméivel és

csatlakozott az Internacionáléhoz. Széles körű ismeretekkel rendelkező, olvasott, jó képességű, kiváló szónokként tartották számon. Hazatérése után aktív szervezőmunkába fogott, s tevékeny részt vállalt az Általános Munkásegylet létrehozásában, 1868. februári programja kimunkálásában. E program, az alakuló gyűlés által elfogadott kiáltvány, par excellence mégsem Marx és Engels, hanem Lassalle tanítása sajátos ausztriai változatának nyomát viselte magán. Célul tűzte ki „a munkásosztály szellemi és anyagi érdekeinek óvását és előmozdítását”. E cél elérése érdekében szorgalmazta a munkásság felvilágosítását és képzését, „minden törvényes eszközök” felhasználását, „hogya a politikai és polgári jogokat a munkásosztály számára megnyerje.” Az anyagi helyzet javítására a „Lassalle elvei szerinti termelő-egyesületek lehetőcsítését” ajánlotta és beteg- s rokkantpénztár felállítását helyezte kilátásba.

Annak, hogy Lassalle tanításai gyökeret vertek első hazai szocialista szervezeteinkben, fontos oka, hogy az első szervezők külföldről, német, osztrák, svájci, cseh és morva területekről érkeztek. Ennél is nagyobb jelentőséget kell azonban annak tulajdonítanunk, hogy a magyarországi gazdasági-, társadalmi viszonyok, s ebből fakadóan a proletariátus összetétele és fejlettsége sok rokonvonást mutatott az említett közép-kelet-európai területeken, főként Ausztriában és Németországban megfigyelhető folyamatokkal, fejlettségi színvonallal és strukturális vonásokkal. Utalhatunk itt mindenekelőtt a gazdasági-társadalmi előrehaladás közös, porosz utas vonásaira, s ebből következően a gyári nagyipar elmaradottságára, a kis-és középüzemek nagy túlsúlyára, a nagyipar tömegcikktermelő, sok munkással dolgozó ágazatainak fejletlenségére, ennél fogva a gépmunkások alacsony, a szakmunkások magas arányára. A kistulajdonosok pedig — más kispolgári elemekkel együtt —, akiket az elproletarizálódás veszélye fenyegetett, radikális polgári-kispolgári párt nem lévén, a munkásmozgalomban kerestek és találtak politikai szövetségéseket. De még sokáig megtartják kistulajdonosi gondolkodásmódjukat azok a falvakról beözönlő elsőgenerációs munkások is, akik sérelmeik orvoslását ugyancsak a munkás mozgalomtól remélték. A külföldről országunkba beáramló, magasan kva lifik ál szakmunkásréteg viszont általában viszonylag jó megélhetést talált, s ezért nem kereste az igazán forradalminak tekinthető, gyökeres társadalmi fordulat valócs lehetőségeit. Mindenekelőtt ezért találtak termékeny talajra Magyarországon Lassalle eszméi, tanítása, amelyek nem ismerték el a társadalmi ellentétek kibékíthetetlenségét, az osztályharc alkalmazásának szükségességét, hanem a burzsoáziával, s annak államával való megbékélést hirdették a kormányzat jóhiszeműségében, pártatlanságában, segítőkészségében reménykedve.

Mindazonáltal a magyar munkásságnak kezdettől fontos osztagait jelentették azok a szociálisan legelesettebb és ebből adódóan politikailag legharcosabb tömegei, akik a tőkés rendszernek minden tekintetben csak kárvallottjai voltak, akik csak a gyökeres, forradalmi változásoktól remélhették sorsuk jobbrafordulását.

Az Általános Munkásegylet alapszabályát a kormányzat is jóváhagyta, s így 1870 júniusától *legálisan működő politikai szervezetté alakult*. Hrabje, akit diktatórikus módszerei miatt elmozdítottak a vezetésből, visszaköltözött Londonba, s Ihrlinger Antal, az 1863-as lengyel felkelés résztvevője lett a pártelnök. 1869 júniusában pedig Táncsics Mihályt, a forradalmi-demokratikus mozgalmak ismert, kiemelkedő alakját hívják meg a párt élére, aki újságjában, az Arany Trombitában ezt követően lehetővé tette szocialista szellemű cikkek közlését. Táncsics Mihály bevonásával tovább erősödött az az irányvonal, amely a polgári baloldallal elképzelhetőnek tartotta az együttműködést, sőt esetenként segítségért a kormányhoz is fordulni kívánt. Mindez a párt tömegeinek viharos ellenzését váltotta ki, Táncsicsot pedig, mivel kormánysegélyért folyamodott, távozásra szólították fel.

1869 nyaratól Farkas Károlyt választották az Internacionálé Főtanácsa magyarországi megbízottjának, aki vezetője lett az 1869 augusztusában ellenzéki programmal föllépő Pest-Budai Munkásképző Egyletnek, s létrehozta az Internacionálé szekcióját. A Munkásképző Egylet 1870. május 29-én felhívással fordult a munkássághoz, amely ugyan nem volt mentes a lassalleánus frazeológiától, ellenben hitet tett a forradalmiság és a nemzetköziség mellett: „(...) a munkásképző egylet lerázta bölcső-takaróit és legközelebb meg kell mutatnia a világnak teljes férfiurejével és méltóságával, hogy ő is darabja azon sziklának, melyre a jövő kor egyháza fog épülni. A munkás-képzőegylet most határozott és gyökeres alapon áll és szellemében a nagy munkástársulathoz (azaz az Internacionáléhoz) csatlakozik.” A nyilatkozat továbbá olyan intézmények életbe léptetését szorgalmazza, amelyek magukban foglalják a „művelődést, emberséget és társas bizalmasságot”. Csak ilyen módon lehet szembeállítani az uralkodó viszonyokkal, s megalapozni az új politikai, társadalmi, gazdasági rendet.

Az I. Internacionálé és a Munkásképző Egylet hatására az Általános Munkásegylet megerősödött, országos szervezetté vált, s a munkásmozgalom rohamos fejlődésnek indult. 1869—1871 között 12 fővárosi szakegylet alakult, s több mint 20 vidéki városban működtek fiókegyletek, közülük az újpesti, óbudai, pozsonyi, soproni, resicai, nagykanizsai, kaposvári, pécsi, temesvári, aradi voltak a legjelentősebbek.

Az Általános Munkásegylet vezetőire nagy hatást gyakorolt az a tény, hogy Németországban a lassalleánus eszmeiségű párttal szemben August Bebel és Wilhelm Liebknecht vezetésével létrejött egy forradalmi szocialista szervezet, a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt, amely elfogadta és magáévá tette Marx és Engels tanításait, meghirdette az osztályuralom eltörléséért, a politikai szabadságért folytatandó harcot és csatlakozott a Nemzetközi Munkásszövetséghez. Egyebek mellett a németországi fejlemények hatása is szerepet játszott abban, hogy a két legjelentősebb magyar munkásszervezet közeledett egymáshoz,

majd 1870 őszén kimondták az Általános Munkásegylet és a Munásképző Egylet fúzióját, amely gyakorlatilag csak 1871 tavaszán vált valóra.

Ekkortájt a párizsi nép felkelése és a munkásosztály államának kiépítése, végül pedig az osztályérdekeit a nemzeti érdekek fölé helyező francia burzsoázia fegyveres föllépése és kétes, nemzetvesztő győzelme a kommünárok ellen, gyakorolt nagy hatást a fiatal magyarországi munkásmozgalomra. Március—áprilisban szolidaritási sztrájkok robbantak ki a fővárosban, május 8-án pedig nagy tüntetés volt a sztrájkok vezetőinek szabadon bocsátása érdekében. A Kommün bukásának hírére 1871. június 11-én az Általános Munkásegylet vezetői gyűlést és fölvonulást rendeztek, amelyen állást foglaltak a párizsi nép mellett. E tüntetés ürügyén az ÁME működését megbénították, vezetőit és aktivistáit letartóztatták és börtönbe vetették. Az ún. hűtlenségi per megrendezésével a magyar vezető köröknek átmenetileg sikerült megakadályozni a munkásosztály szervezkedését. „De az az eszme, amely a Kommün katonáit lelkesítette (...) — írta Frankel Leó egy cikkében — otthont talált nem csak Franciaországban, hanem mindenütt az egész világon, ahol elnyomók és elnyomottak élnek. Az eszmét nem lehet megölni, nem lehet bebörtönözni, nem lehet száműzni, nem használ ellene seín golyószóró, sem gyútús puská, sem börtön, sem tengerentúli büntető gyarmat. (...) A papok átkozódásai, a hatalmasok fenyegetései ellenére (...) az a világot megváltó eszme, amely a Kommün harcosait lelkesítette, egyre szélesebb körben terjed mindaddig, amíg elvezeti az elnyomottakat a végső győzelemhez és valósággá válik a munkásosztály felszabadulása.”

Az Általános Munkásegylet megszűnését követően, nem túl hosszú ideig tartó, átmeneti dermedtség után ismét hallattak magukról a magyarországi szocialista munkásvezetők. A vizsgálati fogságból éppen csak kiszabadult Farkas Károly részt vett az Internacionálé hágai kongresszusán, és az itt föllépő anarchistákkal szemben teljes mértékben Marx és hívei álláspontját támogatta. Hazatérve pedig, Ihrlinger Antallal együtt szocialista hetilapot alapított, a *Munkás-Heti Krónikát*, amely *Arbeiter Wochen-Chronik* néven német nyelven is megjelent. Tekintve, hogy a pártalapítási kísérletet a hatósági önkény elfojtotta, még inkább megnövekedett a szocialista munkássajtó jelentősége, hiszen ez biztosította valamelyest a szocialista eszmék terjesztésének lehetőségét, a munkások szervezését. „(...) Ausztriában és Magyarországon a munkásosztálynak óriási nehézségekkel kell megküzdenie — állapította meg Engels egyik cikkében. — A politikai szabadság, ami a sajtót, gyűléseket és egyesületeket illeti — a képzelt alkotmányos monarchiának megfelelően — a legalacsonyabb színvonalon áll. A törvénykönyv, amely hallatlan rugalmasságával tűnik ki, lehetővé teszi, hogy a kormány a munkásosztály érdekeinek és követelésének legfélénekbe megnyilatkozásait is elítélje. És ennek ellenére a mozgalom itt is — mint mindenhol — feltartóztathatatlanul fejlődik.

Központjai: Csehország, Bécs és Budapest gyári kerületei. Az újságok német, cseh és magyar nyelven jelennek meg.”

Ilyen körülmények között különösen fontos volt, hogy a hazai szocialista mozgalom vezetői az osztályharc szempontjából jelentőséget tulajdonítva a nemzetiségi kérdésnek, az összes elnyomott dolgozó összefogásának, igaz internacionalista elvek alapján történő közös föllépésének programját hirdették meg. Az Arbeiter Wochen-Chronik „A nemzetiségi kérdés” című cikke közölte „egy szerb elvtárs” levelét, amelyben egyebek között ez állt: „(...) A nemzetiségek gyűlölik, a nyomoruk okozóinak tekintik egymást, az urak pedig örvendeznek ezen, az összes nép munkájának gyümölcsét zsebükbe rakva, s nem is tekintik azt, vajjon a termelvény hazabeli vagy más nemzetiségeké. (...) A különféle nemzetiségek éppúgy, mint az itt [uralkodó] törzs nagyon is hamar belátná, hogy semmi oka sincs egymást gyűlölni, mert a valóságban egyformán el vannak nyomva és érdekeik összhangban vannak egymással: egyenlő kötelességeik vannak, de jogaik nincsenek. (...) Az urak már régóta nemzetköziek. (...) Miért ne követnék hát a munkások uraik eme példáját. Ez időnek el kell érkeznie. Mert ez a nemzetiségi gyűlölet, amely Magyarországot marcangolja és a zsarnokságot előtérbe szorítja nem természetes, hanem erőltetett gyűlölet, melynek idővel el kell vesznie. Ilyen állapotokat csakis a szocializmus hozhat létre, csak ez mentheti meg Magyarországot, ez tarthatja fenn területi épségét.”

1876 tavaszán a nagy tekintéllyel és gazdag forradalmi, harci tapasztalatokkal rendelkező Frankel Leó, az 1871. évi Párizsi Kommün egyik vezetője is bekapcsolódott az újjászervezés munkálataiba. Frankel, aki ekkor már a nemzetközi szocialista mozgalom kiemelkedő szenélyiségének számított, hazatérése után fokozta a sajtó — és agitációs tevékenységet, s nagy erőfeszítéseket tett egy legális munkáspárt létrehozására. Kitartó munkája eredményeképp 1878 áprilisában megalakult a Nemválasztók Pártja, amely — mivel nyílt szocialista programmal a nyomott politikai viszonyok miatt föllépni ekkor nem lehetett — „a választójog elérése érdekében folytatandó agitációt” jelölte meg fő céljául, s e program széles tömegek megnyerésére adott lehetőséget. A szocialista szervezkedés hatékonyságát azonban nagyban korlátozta, hogy az 1877 óta önálló frakcióként tevékenykedő Külföldi Viktor vezette, lényegében lassalleanus platformot képviselő csoport 1878 júniusában párttá szerveződött, s ez megosztotta a proletariátus erőit.

A két munkáspárt között, főleg a haladó polgári csoportokkal való szövetség kérdésében éles polémia folyt, a munkásegység megteremtésének vágya és szükségességének felismerése azonban erősebbnek bizonyult. 1880 tavaszán tárgyalások kezdődtek, s 1880 májusában megkezdhette munkáját az egyesülési kongresszus. Ezen 152 mandátummal 113 küldött vett részt. A fővárosi szervezetek mellett 28 vidéki helység szervezetei képviseltették magukat. Mivel a hatóságok a szociáldemokrata-szocialista elnevezés felvételét megtiltották, a kongresszus küldöttei

a Magyarországi Általános Munkáspártot alakították meg. Az elfogadott program a lassalleanus-szocialista elmélet számos vonását hordozta, helyenként kifejezetten forradalmi-osztályharcos tartalmú. Követelte a földbirtok és mindennemű termelőeszköz társadalmi tulajdonba vételét, a bér munka-rendszer eltörlését, a „társulati-munkarendszer bevezetését”. Sikraszállt az általános választójog és az ingyenes népoktatás, a népfelfegyverzés, az állam és az egyház szétválasztása mellett, szorgalmazta az alapvető emberi és polgári szabadságjogok következetes érvényesítését, az ingyenes igazságszolgáltatást és az esküdtbíráskodást. A szociális követelések között szerepelt a 10 órás munkanap bevezetése, az éjszakai munka megszüntetése, a gyermekmunka megtiltása, a női munka korlátozása, hatékony munkavédelmi intézkedések bevezetése. A program fontos és pozitív elemét jelentette, hogy megemlítette az állami ellenőrzés megteremtésének a szükségességét, a vasutak, bányák, hajóközlekedés, biztosító intézetek vonatkozásában.

Mindezekért az Általános Munkáspárt létrehozása korszakos jelentőségű a magyar munkásmozgalom történetében. A tőkés kizsákmányolás kíméletlen bírálata, a szociális nyomorúság elleni föllépés ugyanis egybekapcsolódott a politikai szabadságjogok kiterjesztéséért vívott harccal, végső fokon egy igazságosabb, jobb, a dolgozó emberek, magyarok és nem magyarok testvéri egyenlőségén alapuló szocialista társadalom megteremtésének célkitűzésével. „Fogadjátok testvéri üdvözetünket. — írták néhány évvel később az egyesült párt vezetőinek a Londoni Kommunista Egyesület Magyar Körének tagjai — Tegyétek azt nagyban, amit mi csak kisebb mértékben tehetünk, hirdessétek magasztos elveinket. /.../ Mert abban a percben, midőn egyesült erővel a tőke uralmát megsemmisítjük s romjaira az anyagi és politikai függetlenség zászlaját kitűzzük, abban a percben a szabadság, egyenlőség és testvériség ténnyé válik.”

Irodalmi tájékoztató

MÉREI GYULA: Magyar politikai pártprogramok, 1867—1914. Bp. 1934.; KOVÁCS ENDRE (főszerk.) — KATUS LÁSZLÓ (szerk.): Magyarország története 6. köt. Bp. 1979. 865—897., 1278—1304.; MÓD ALADÁR: A magyar munkásmozgalom kialakulása. Bp. 1949.; ANDICS ERZSÉBET: A magyarországi munkásmozgalom az 1848—1849. évi forradalomtól és szabadságharcától az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Bp. 1954.; NEMES DEZSŐ: Az Általános Munkásegylet története. Bp. 1952.; ERÉNYI TIBOR: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. Bp. 1962.; S. VINCZE EDIT: Az útkeresés évtizedei. (Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből, 1868—1898.) Bp. 1977.; ERÉNYI TIBOR /szerk./: Az I. Internacionálé és Magyarország.; S. VINCZE EDIT: A párizsi Kommün hatása a magyar munkásmozgalomra Bp. 1973.; HERBERT STEINER: Die Arbeiterbewegung Österreichs. Wien, 1969. NEMES DEZSŐ: /szerk./: A magyar forradalmi munkásmozgalom története I. köt. Bp. 1966.; ARANYOSI MAGDA: Frankel Leó /Életek és korok/. Bp. 1974.; Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig Szerk.: VÖRÖS KÁROLY. A vonatkozó rész VÖRÖS KÁROLY. munkája. Bp. 1978.; S. VINCZE EDIT: A hűtlenségi per, 1871—1872. Bp. 1971.

*A századelő magyarországi polgári
középrétegeinek történetéhez
(Kísérlet)*

A kapitalizmus kibontakozása világszerte, és így Magyarországon is törvény-szerűen járt együtt a társadalom korábbi szerkezetének megváltozásával. A termelő-erők egyre gyorsuló fejlődésük nyomán kikényszerítik az egyre anakronisztiku-sabbá váló feudális termelési viszonyok megváltozását, és a tőkés termelési viszo-nyok és az azoknak megfelelő társadalmi szerkezet kialakulását. Magyarországon ez a folyamat a XIX. században megy végbe: kiindulópontjául az országnak a napóleoni háborúk során a világkereskedelembé való, ám sokáig csak lassan fejlődő bekapcsolódásával, befejezéseként pedig az ipari forradalom lezárultával, az imperializmus kezdeteinek megjelenésével — a feudalizmus szép számú marad-ványainak ellenére is alapjában véve a társadalom polgárosodásának lezárulásával.

A társadalmi szerkezet átalakulásának folyamatát elsősorban, alapvetően a kor statisztikái segítenek rekonstruálni, időről időre megadva a társadalmi munka-megosztás új, már polgári kategóriái személyi állományának létszámát. Ezeknek és kialakulásuknak ismeretében az új, polgári társadalomszerkezet számos jellemző vonása válik ismertté, alakulásának számos folyamata követhetővé. Az így nyert eredmények és tanulságaik azonban ugyanakkor egyrészt kevésnek, másrészt viszont soknak is tűnnek ahhoz, hogy belőlük a polgári társadalom egyes olyan nagy, sajátlagosan társadalmi gyűjtőkategóriáit is közvetlenül rekonstruálhassuk, melyeket a munkamegosztásban elfoglalt helyzeten túl, azzal sok vonatkozásban, de különböző mértékben összefüggő, még más egyéb (részben egymást is fedő): jogi, vagyoni, jövedelmi, életmódbeli ismérvek is jellemeznek — ám melyek mégis, e sokféleség ellenére is többé-kevésbé egységes, a társadalmi mozgást vagy maga-tartást illetőleg azonosan eljáró, azonosan reagáló, azonos értékrendhez igazodó kategóriát alkotnak. Középrétegek, lumpenelemek, kispolgárok: a statisztika kategóriái — még több más hasonló típusú társadalmi kategóriával együtt — nem nyújtván közvetlen támpontokat teljes értékű megragadásukhoz és ábrázolásuk-hoz, nem egyszer csupán átszámítások, feltevések, és ezeknek kombinációi útján lesznek megközelíthetőkké. Pedig objektív, számszerű jellemzőiknek egy másik

fajta objektív képbe való átfordítása a társadalom valóságának teljesebb megértése szempontjából éppen nem jelentéktelen eredményeket ígér.

Az alábbiakban a XIX. század végére kialakult magyarországi polgári társadalomszerkezet egyik legjellegzetesebb elemének, a polgári középrétegnek rekonstruálására kívánunk kísérletet tenni, egy közel két évtizede végzett kutatás szám-szerű eredményei alapján, azokat felelevenítve. E kutatás sok szempontból tökéletlen és korlátozott volt: olyan hiányosságokkal, melyeket azonban most sem tudtunk — s kérdés: egyáltalán lehetséges-e — kiküszöbölni. Így azután kutatásunk e réteget most is csupán a közepesnek (e fogalom értelmezésére még később vissza fogunk térni) tekinthető vagyoni, ill. jövedelmi alapok, ill. az ezeket biztosító szervek, intézmények számbavétele alapján igyekszik megközelíteni — ezeken át konkrétan mindenekelőtt a közepes helyzet alsó határát törekedve megkeresni (az e határ feletti tömegből a valódi nagypolgárok kiemelését majd későbbre hagyva). Mivel az intézményekről rendelkezésünkre álló források az ilyen szám-szerű számbavételt, ill. ebből a származására, egzisztenciájának alapjára, önállóságára nézve sajátlag polgári, feudális maradványokkal legkevésbé terhelt elem kikülönítését aránylag legteltesebben még a gazdasági élet: elsősorban az ipar, a kereskedelem, a hitelügy és bizonyos szektoraiban az ingatlanbirtoklás vonatkozásaiban teszik lehetővé, vizsgálódásunk köréből eleve kizártuk a szabadfoglalkozású értelmiséget (köztük az ügyvédek és a nem közalkalmazott orvosokat, mérnököket, de akár az újságírókat is); valamint általában mindenféle közalkalmazottat, állami üzemi alkalmazottat és az egyházi, ill. egyházi szolgálatban álló személyeket (ideértve a tanítókat is), az uradalmi tisztviselőket, valamint a katonatiszteket. Amellett ui., hogy mindezen kategóriák személyi állományuk jó részének mentalitásában, de magukban az általuk ellátott funkciókban is számos feudális maradványt hurcolnak magukkal, elsődleges és általános egzisztenciális alapjukat végül is csupán egy bármikor megszüntethető fizetés képezi, ill. (a szabadfoglalkozású értelmiség esetén) foglalkoztatásuk időleges — ez pedig polgári egzisztenciájuk folyamatos fenntartását többségük esetén nem biztosítja. A kép így a teljes polgári középrétegnek csak egy hányadát, mintegy egyetlen szektorát ábrázolja, — azt is a felhasznált források idő- és részben lépték-, ill. szempontbeli eltérései, adatainak nem pontos illeszkedései miatt bizonytalan körvonalakkal, egészében feltehetőleg jelentős hibaszázalékkal. Egészében azonban talán mégsem haszontalanul: lehetséges kiindulópontul s egyben módszertani tanulságul is egy, a dualista társadalom rétegződésének képét elmélyítő és ugyanakkor kitágító majdani kutatáshoz.

1. Forrásaink közül a polgári társadalom legszélesebben értelmezett, valóban középrétegeire, úgy tűnik, elsősorban a bejegyzett cégek száma ad támpontokat.

A cégbejegyzés intézményét Magyarországon első ízben az 1840. évi törvények szabályozták: a XVI. tc. kimondta, hogy a törvény előtt rendes kereskedőnek csupán az számít, aki kereskedési címét a váltótörvényszéknél az ún. aláírócím-

könyvekbe (Firmenprotocoll) bejegyezteti, és a kereskedésről rendes könyveket vezet. E címkönyvek helyére az 1864. évi 10 736. sz. udvari rendelet már cégjegyzék vezetését rendeli el, melybe minden, „a kisipar körét meghaladó üzemű” kereskedelmi, ipari és hitelügyi stb. vállalkozást be kell jegyeztetni. Ezeket az ún. régi cégjegyzékeket 1875-től váltották fel a kereskedelmi törvény értelmében a törvény-székeknél felállított új cégjegyzékek, alapján véve továbbra is a korábbi feltételek mellett.

Mivel a kisipar körén túlmenő vállalkozásokban — legalábbis elvileg — joggal láthatjuk egy, legalábbis a középpolgárig lemenő társadalmi pozíció vagyonalapjait, ezek vizsgálatát a bejegyzett cégek összárszámának alakulásán kezdjük meg.

1873-ban, tehát még a régi cégjegyzékek alapján, Magyarországon (Erdélyt gyakorlatilag még nem számíthatva ide) 758 helységben találunk bejegyzett cégeket, összesen mintegy 7300-at. Ebből egyedül Budapesten 1836-ot, 8 vidéki nagyvárosban további 1489-et, 169 kisebb forgalmú helységben 2600-at, más 579 helységben pedig (a rájuk jutó cégek lehetséges számát átlag 2,5-re számítva) újabb, mintegy 1450-et.

A cégbejegyzéseknek ez a száma szempontunkból azonban nemcsak azért nem reális, mert Erdély még csaknem egészében hiányzik belőle, hanem azért is, mert konkrétan láthatjuk, hogy a tőkés fejlődés konjunkturális kibontakozásával a bejegyzett cégek száma már egy esztendőn belül is rohamosan emelkedett, nyilván elsősorban nem is új alapítások, hanem inkább a cégbejegyzés jelentőségének és előnyeinek felismerése folytán, a már fennálló régi cégeknek is fokozatos bejegyzetésével. Az 1874. évi számok 1873-hoz képest csak az 50-nél több céggel bíró városok kategóriájában (Budapestet ebből kivéve) is közel 350-es szaporulatot mutatnak ki (1865 < 1904), az 1876-ban, immár az új törvény alapján, kötelezőleg s immár az egész Magyarországról bejegyzett cégek száma pedig 17 678. Ebből csak Budapestre 2312, vidékre pedig 15 366 cég jut: ez összevetve a három év előtti adattal, jól mutatja nemcsak azt, hogy a cégek bejegyzése a legfejlettebb kapitalista központban történt meg leghamarabb és legsietősebben (már 1873-ig is jóval nagyobb arányban, mint vidéken), — hanem azt is, hogy a gazdasági életnek e központokba való tömörülését sejtető korábbi adatok, ha számszerűségükben nem is, de arányaikban azért reális képet adtak.

Az immár az új cégjegyzékbe bejegyzett cégek számának alakulását Magyarországon 1918-ig a következő táblázat mutatja:

*Bejegyzett cégek száma Magyarországon
1873—1918*

	1874	1876	1880	1890	1900	1910	1913	1918
Budapesten	1836	2 312	3 330	4 851	9 400	16 168	18 452	20 905
Thj. városokban	5742	15 366	5 521	8 186	10 646	12 157	13 473	11 453
Vidéken (r. t. városok és községek)			16 816	26 990	36 580	40 971	44 950	51 196
Egész Magyarországon	7578	17 678	25 667	40 047	56 626	69 306	76 876	83 754

Ennek során a bejegyzett cégek a társadalmilag levonható következtetések szempontjából korántsem mellékes vállalati formáinak alakulását az alábbi táblázat mutatja.

*Bejegyzett cégek száma Magyarországon vállalati formák szerint
1890—1910*

	1890				1910			
	egyéni cég	közke- reseti társ.	rt.	szövet- kezet	egyéni cég	közke- reseti társ.	rt.	szövet- kezet
Budapesten	3 436	1170	157	88	11 419	3 419	1001	329
Thj. városokban	10 025	1218	272	211	9 074	2 156	588	339
Vidéken (r. t. városok és községek)	20 677	1539	633	621	28 364	4 499	2559	6099
Összesen	34 138	3927	1062	920	48 857	10 064	3618	6767

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a bejegyzett cégek számának ilyen növekedése mögött végig az egész korszakon ugyanannak az egyetlen társadalmi rétegnek növekedése és erősödése áll, mely 1873-ban a jegyzék szereplőinek túlnyomó részét adta, s mely nagyobb részében, az akkori viszonyok meghatározta mértékkel mérve, s lehetséges formák között több kevesebb joggal feltételezhető módon a nagy- és középpolgárságot foglalta magában. A fejlődés során a cégjegyzék meghatározta csoportba természetesen továbbra is egészében beletartozó s kétségtelenül ugyancsak növekvő létszámú ipari és kereskedelmi nagy- és középpolgárság mellett a csoport nagymértékű növekedését már nyilván a kispolgárság e területen tevékeny felső rétege fogja adni. A bővülés ilyen tendenciáját akkor láthatjuk legvilágosabban, ha — az analitikusan szinte egyedül feldolgozott budapesti struktúrában — a jellegzetesen kispolgári egzisztenciát biztosító iparengedélyek és a cégbejegyzések számának egymáshoz való viszonyában bizonyos közeledést észlelhetünk.

*Kiadott iparengedélyek és cégbejegyzések száma Budapesten
1886—1919*

Évek	Cégbejegyzések			Kiadott iparigazolványok			
	Ipari	Keresk.	Összesen	Ipari	Keresk.	Egyéb	Összesen
1886—1890	454	917	1543	9 160	7 283	1 571	18 014
1891—1895	986	1652	2944	10 614	8 525	2346	21 485
1896—1900	1240	2478	4342	14 070	13 207	3843	31 120
1901—1905	1137	2837	4760	13 583	13 541	3540	30 664
1906—1910	1742	3392	6514	16 554	14 093	1948	32 595
1911—1913	1092	1939	3777	8 606	7 984	996	17 586
1914—1919	1244	2880	4789	13 978	15 855	1598	31 431

A táblázat világosan érzékelteti, hogy míg az 1886—1890. évi periódusban a kiadott iparendélyek száma a cégbejegyzéseknek még közel 12-szerese volt, addig 1911—13-ban az arány már csak alig haladja meg a négy és félszerest. Mindez a cégjegyzés értékének bizonyos felhígulását mutatja, amit az sem változtat meg, hogy a ténylegesen működő cégek száma a bejegyzettekéhez képest mindig jóval csekélyebb volt. Ha ugyanis utóbbiak fenti számából levonjuk a részvénytársaságok és a szövetkezetek számát (melyekkel más számítások során még amúgy is találkozni fogunk), az egyéni és társas cégek megmaradó mintegy 59 000-nyi számát a budapesti bejegyzett, de ezen belül ténylegesen nem működő cégek számának ismert arányában, tehát kb. $\frac{1}{3}$ -dal csökkentve, a működő magyarországi egyéni, illetve társas cégek számát 1910-re még mindig mintegy 39 000-ben állapíthatjuk meg.

2. Éppen még ennek a bázisnak is, a hazai gazdaság fejlettségi fokát ismerve, a középpolgári szinthez túlságosan széles volta indokolja azonban azt, hogy realisabb adatot keresve, a továbbiakban az ipar, a kereskedelem és a hitelélet a modern polgárságot megteremtő funkcióinak területén olyan adatok bevonásával is kísérletezzünk, melyek nem pusztán egy jogi aktuson (cégbejegyzés), hanem a tényleges üzemnagyságot konkrétan mérő, vagy a társadalmi értékrendet tükröző adatokon alapulnak.

E vonatkozásban egyik leghatározottabb körvonalú támpontként a következőkben először a 20-nál több munkást foglalkoztató ipari üzemekre vonatkozó 1900. és 1910. évi statisztikai adatokat ismertetjük.

Ezeknek tanulsága szerint az ilyen ipari, valamint bánya- és kohóüzemek száma a Horvátország nélküli magyar államterületen 1900-ban 2251 s még 1910-ben is csak 3958 volt: közülük 1900-ban 622, 1910-ben azonban már 1296 üzem Budapesten működött. Ez a szám — főleg ha tekintetbe vesszük, hogy az országban 1913-ban már mintegy 2000, bejegyzett céggel működő ipari részvénytársaság létezett (közülük kb. 850 budapesti székhellyel) — erősen módosítja a cégjegyzék adataiból kibontakozó képet, más oldalról is világossá téve, hogy noha a vállalati statisztikában a személyzet létszámával meghatározott kisüzem fogalma nem esett egybe a kisiparnak a kereskedelmi törvényben alkalmazott fogalmával —, az iparban még a bejegyzett cégek jórésze is milyen messze van attól a színvonal-tól, mely valóban legalább középpolgári lét biztosítására alkalmas lehetne.

A kereskedelem polgárságot és ezen belül középréteget teremtő funkciójának szempontjából elsősorban azok az adatok jelentősek, melyek a Budapesti Áru- és Értéktőzsde taglétszámának alakulását mutatják be 1864-től 1913-ig.

A Tőzsde a magyarországi (elsősorban termény-) kereskedelem vezető cégeit fogta össze. A tagság szigorú szelekcióval egészítette ki önmagát. A tagfelvételhez egy legalább 3 éves tagságú tag ajánlása és bizonyos próbaidő volt szükséges: az 1910. évi 1565 tag közül pl. 140 volt a még nem teljes két éve tag, és további

160 tagnak még egyéves tagsága sem volt. A tagok közül kb. 270 társas céget képviselt: ezek közül azonban vidéki csak 31 volt; a mintegy 1300 egyéni cégből is csak 130 volt a vidéki.

Tőzsdetagok száma 1865—1913

Év:	Taglétszám:	Év:	Taglétszám:
1865	332	1900	1419
1870	1098	1910	1565
1880	937	1913	1809
1890	1149		

A kereskedelem másik fő ága, az ún. kézműáru kereskedelem vonatkozásában a Tőzsdére vonatkozó adatokat jól (bár erős fedésekkel) egészíti ki az adat, mely szerint 1895 végén a Magyar Kereskedelmi Csarnoknak, — mely elsősorban a kézműáru kereskedelmi szakma legjelentősebb képviselőit tömörítette — 579 tagja volt, a pesti nagykereskedők és nagyiparosok a hajdani polgári kereskedelmi testülettel összeolvadt patinás egyesületének taglétszáma pedig a 350 körül járt. Számításba véve, hogy e 2494-re számított személyek jelentős részben a Tőzsdének és e két egyesület valamelyikének is tagjai voltak, fenti adataink alapján a kereskedelemnek legalább középpolgári szintű vezetőrétegét a századfordulón összesen kb. 2300 főre becsülhetjük.

Iparosok és kereskedők vezetőrétegére vonatkozó fenti adatainkhoz képest a hitelügy vonatkozásában számbajöhető adataink a középpolgári és magasabb szintű polgárság létszámának meghatározására kevésbé alkalmasak. Magyarország (Horvátország nélkül) 1911-ben működő hitelügyi szervei ugyanis csaknem egészükben társasvállalkozások: részvénytársaságok, vagy szövetkezeti alapon állanak. A Nagy Magyar Compass erről az évről 2925 pénzügyintézetet sorol fel: ebből 162 bank és takarékpénztár (közülük 28 felszámolás alatt) Budapesten van, míg vidéken 1794 anya- és 397 fiókintézet működik, — de előbbieket is jórészt csak kis helyi takarékpénztárak. A hitelügy intézményeinek sorát 572 hitelszövetkezet egészíti ki: ebből 179 van Budapesten (közülük 76 felszámolás alatt), 393 vidéken. Világos, hogy mindezek a hitelügyi vállalkozások (összesen tehát 2925 cég) a polgári társadalom igen széles skáláján kialakuló rétegek számára képesek bázisul szolgálni, az alakuló falusi kispolgárságtól kezdve a fővárosi nagyburzsoáziáig. De hogy végülis konkrétan milyen arányban és mely réteget erősítenek, erre vonatkozólag alaptökéjük nagysága alapján már bizonyos támpontokat is kaphatunk. A bankstatisztika tanúsága szerint ugyanis 1909-ben 1 millió korona feletti befizetett részvénytőkével csak 126 bank és takarékpénztár rendelkezett (ebből is 45 Budapesten); a 81 ilyen szintű vidéki cégből azonban bank csupán 28 volt, a többi pedig takarékpénztár. Az 45 1 millió fölötti alaptőkéjű budapesti hitelintézet közül

pedig a vezetőszerp az egész ország vonatkozásában is végül a 10 millió korona feletti saját tőkével rendelkező 15 nagy cég kezében összpontosul: közülük 8 a bank és 7 a takarékpénztár. Társadalomformáló szerepükre később még visszatérünk.

A sajátosan polgári s ezen belül kivált a középpolgári egzisztencia alapjául szolgáló vagyonnak legvégső — még egyáltalán megragadható — jellegzetes bázisa a városi bérháztulajdon. Ha a kispolgárin felüli vagyoni helyzet alsó határát egy átlagosan két emeletes ház értékével és jövedelmével láthatjuk egyenlőnek, akkor Magyarországon 1900-ban kb. 8000 épület nyújtott lehetőséget ilyen egzisztenciának, az alábbi, várostípus szerinti, illetve területi bontásban. (Előre kell bocsájtanunk azonban, hogy az erősen elterjedt többszörös házbirtoklás folytán az érintett személyek száma az épületek számához képest jóval kisebb lehet. Hiszen pl. 1910-ben a pesti oldalon mindössze 43 személy birtokában 1036 ingatlan volt — köztük hatalmas, nagyjövedelmű bérpaloták és (aránylag még nagyobb jövedelmű) bérkaszárnnyák.

*Két- és többemeletes városi házak száma Magyarországon
1900*

	2	3	4	5	és több emeletes
Budapest	1984	1945	551	64	
Thj. város	1690	503	141	25	
Rend. tan. város					
Duna balpart	154	17	6	1	
Duna jobbpart	116	8	3	—	
Duna—Tisza köze	55	12	3	8	
Tisza jobbpart	182	2	—	—	
Tisza balpart	19	1	3	—	
Tisza-Maros szög	22	2	—	2	
Királyhágón túl	322	20	6	27	
Összesen:	4544	2510	713	127	= 7894

A polgári egzisztenciának az ingatlanbirtoklásban persze nemcsak a ház-, hanem a földbirtoklás is bázisául szolgálhatott. A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján azonban itt különösen nehéz megkülönböztetni a sajátosan polgári vagyont, mivel azt nemcsak a még feudális eredetű nemesi földbirtoktól, hanem a parasztságból kétségtelenül már polgári úton, a tőkés fejlődés sodrában kiemelkedő birtokosréteg birtokától is meg kell különböztetnünk.

Ezért a föld-, pontosabban általában a mezőgazdasági ingatlanbirtoklásban a sajátosan a polgári felől kiinduló vagyont elsősorban a bérleteknél kerestük. 1910-ben 200 és 1000 hold között 2801, ezer holdon felül pedig 1053 bérlőt találunk: joggal tételezhetjük fel, hogy ezeknek legalább $\frac{2}{3}$ része nem korábbi agrárius tevékenysége során felhalmozott tőkével lép be a bérlők sorába. A bérlők így harmadával csökkentett létszámát ugyancsak joggal egészíthetjük ki a 100 holdon felüli zsidó földbirtokosok teljes, országosan 2271 főnyi létszámával. A mezőgazdaság tehát az 1910-es évekre összesen legalább 4841, a kispolgárinál magasabb szintű polgári egzisztenciát táplál.

Összevetve most már az ilyen módon az 1910-es évek elejére a kispolgárinál már magasabb színvonalú egzisztencia biztosítása szempontjából számbajöhető vagyonalapokra vonatkozó különböző, egyelőre még nem revideált adatokat, az ilyen vagyonalapokat biztosítani képes intézmények (e szót legáltalánosabb gyűjtőfogalomként használva) számáról a következő képet kapjuk:

20 munkásnál többet foglalkoztató ipari és bányavállalatok száma (1910)	3 958
Tőzsdetagok száma (1910)	1 565
Kézműáru kereskedők és a polgári kereskedelmi testület (1895 k.)	930
Pénzüintézetek száma 1910—11:	
Budapesten bank és takarékpénztár	162
vidéken bank és takarékpénztár	1 794
vidéken fiók	397
vidéken hitelszövetkezet	393
Budapesten hitelszövetkezet	179
Két és több emeletes városi ház (1910)	7 900
Földbérlet 200 holdon felül (1910) ($\frac{1}{3}$ -dal csökkentve)	2 570
Izr. földbirtokos 100 holdon felül	2 271
Összesen	22 119

3. Világosan kell látnunk azonban, hogy a fenti szám, bár a bejegyzett cégekénél vagyoniilag kétségtelenül reálisabb alap áll mögötte, önmagában még mindig több oknál fogva elégtelen ahhoz, hogy belőle akár csak megközelítően is pontos képet kapjunk a kispolgárságon felül álló társadalmi réteg az első világháborúnak jóformán előestéjére kialakult létszámáról. Egyrészt ugyanis a fenti kategóriák létszámát kell revidálni: valóban minden, a többé-kevésbé formális ismérvek alapján ide besorolt vállalkozás biztosít tulajdonosának vagy vezetőjének a kispolgárságán felülemelkedő vagyoni, társadalmi, életmódbeli színvonalát? Másrészt pusztán e számok alapján még mindig nem világos, hogy vajon a fenti vállalkozások közül hány képes már alkalmazottainak bizonyos csoportja számára is a kispolgárinál magasabb színvonalat biztosítani. Kérdések ezek, melyekre ha választ jelenlegi tudásunk alapján pontosan nem adhatunk is, a reális kép megközelítését az alábbiakban mégis megkíséreljük.

Először a szempontunkból számbajöhető intézmények immár valóságos számát kell megállapítanunk.

Ami ennek a vizsgálatnak során a 20 munkásnál többet foglalkoztató ipari vállalatokat és a tőzsdetagsággal képviselt cégeket illeti: előbbieket legfeljebb a 21—50 munkáslétszámú 2190 vállalat helyzetét tekinthetjük vitathatónak. E problémát azonban végösszegében nyilván ellensúlyozza az a körülmény, hogy a kisipar robbanó- és elektromos motorokkal való erősödő ellátása az 1900-as évek végére már a 20-nál kevesebb munkást foglalkoztató ipari vállalkozók egy részét is túlemeli a csupán kispolgári egzisztencia színvonalán. Ilyen módon a számbajöhető ipari vállalkozások kb. 4000-nyi számát reálisnak ismerhetjük el.

Ugyancsak feltétlenül reális a tőzsdetagság száma által meghatározott kereskedelmi bázisok száma, — ezt az 1910-ben már 1565 főnyi csoportot az itt nem, vagy csak igen kevésbé képviselt kézműáru-kereskedelem (1895. évi 580 főnyi budapesti tagsága létszámát 20%-kal megnövelve és — szerény tekintettel a vidékre — megkétszerezve nyert) kb. 1400 főnyi csoportjával kibővítvé még ekkor is reális, kb. 3000 főnyi csoportot kapunk, ha tudjuk, hogy utóbbiaknak egy része tagja a tőzsdének is.

Problematisabb a helyzet a hitelügyi intézmények esetén. 1911. évi adatunk összesen 2353, szempontunkból bázisul számbajöhető bankja és takarékpénztára anyagi erők szempontjából a legnagyobb és legellenőrizhetetlenebb szóródást mutatja. Mivel — amint utaltunk is rá — a nagytömegű apró helyi takarékpénztár jórésze — épp úgy, mint a többszáz hitelszövetkezet is — éppen részvénytársasági vagy szövetkezeti formája folytán a kispolgárinál magasabb szintű egzisztencia biztosítására nem igen alkalmas, az ilyeneknek legalább megközelítő pontosságú kiküszöbölésére törekedve, az 1909. évi összesen még csak 1494 vidéki bank és takarékpénztár számából kivontuk az 1908-ban a thj. és rendezett tanácsú városokban székhellyel bíró 316 bank és 245 takarékpénztár számát, a községi szinten működő így megmaradt 933 takarékpénztár számát viszont (úgy érezzük: még mindig elég méltányosan) felével csökkentettük. A szempontunkból számításba vehető hitelintézetek száma ilyen módon 1028-ra csökken: ehhez hozzáadhatjuk az 1911. évi 393 vidéki hitelszövetkezet közül azt a 251-et, mely városokban volt, és az ezek szerint mintegy 140 falusi hitelszövetkezet felét (70-et), továbbá az 1908-ban 152 budapesti hitelszövetkezetet: végül is tehát 472-öt. A kispolgárinál feltehetően magasabb egzisztencia biztosítása szempontjából számbajöhető hitelügyi intézmények száma ilyen módon végül is mintegy 1500-ra becsülhető.

A házingatlanok esetén az a körülmény, hogy a számbajöhető 7900 házból többek között 806 Fiumében, 105 Szepesváralján, 66 Besztercebányán, tehát több mint 10%-uk mindössze 3 kifejezetten régi építésű városban áll és a maradék 6900 háznak is (köztük pl. Pozsony 509, Sopron 151, Kassa 111, Nagyszében 116, Brassó 119 házának) jelentős része joggal feltételezhetően már legalább 100 éves

épület volt, az azonos magasságú házaknak állaguk, jövedelmük és az általuk biztosított gazdasági, társadalmi helyzet szempontjából egyaránt ugyancsak erősen különböző voltára mutat. Éppen ezért e házak szempontunkból reális 1910. évi számát úgy közelíthetjük meg, hogy a három- és több emeletes házak összes számához (3350) hozzáadjuk az 1984 budapesti legalább kétemeletes házat és a vidéki kétemeletes házak számának felét: ez együttesen 6614 épület. (A még ezen számon belül is előfordulható tévedések éppen alkalmasak lehetnek a vidéki városokban 1900 és 1910 között épült 2 emeletes és magasabb házak számának pótlására). Tekintettel azonban arra, hogy — mint emlékezhetünk — ezek az adatok 1900. évi országos összeírás eredményei és éppen az 1900—1910. évi időszak a rohamos urbanizálódás és az új építkezések kora, Budapest 1900-ban 4544 két- és annál több emeletes lakóháza számának 1910-re 837-tel, kb. 18%-kal 5381-re történt (s ezen belül a három- és négyemeletes házak számának 2560-ról 3373-ra, 22%-os) növekedéséből kiindulva a vidéki épületeknél pedig össz-számuknak csak 10%-os gyarapodását (335 épület) számítva is, 1910-re a szempontunkból számbajöhető épületek 1910. évi országos számát kb. 7800-ra becsülhetjük.

És mivel a földbirtokok számáról adott nagyon konkrét adatok megváltoztatását nem látjuk indokoltnak, az 1910-es évekre a kispolgárinál magasabb színvonalú társadalmi réteg számára vagyoni, anyagi bázisul szolgáló sajátlag gazdasági intézmények össz-számát 20 106-ra, kerek számban 21 ezerre tehetjük.

4. Hangsúlyoztuk már azonban, hogy a fenti szám intézményeknek száma, és belőle egyszerűen, mechanikusan visszakövetkeztetni egy, az intézményekkel bármilyen, szoros vagy laza kapcsolatban álló társadalmi réteg létszámára, teljességgel indokolatlan lenne. A középpolgári lét biztosítására számbajöhető intézmények így kikövetkeztethető száma ugyanis természetesen csak alsó határát jelentheti azon személyek számának, akik ezeknek az intézményeknek bázisán végül is a kispolgárinál magasabb anyagi szintet képesek biztosítani maguknak: intézményenként legalább egy ilyen személy eltartását feltételezve.

Az intézmények egy része azonban a valóságban — mint erre már utaltunk is — egynél már jóval több személy középpolgári szintű eltartására képes. A tőkés fejlődés kibontakozása során Magyarországon is létrejövő nagy, elsősorban már részvénytársasági formájú vállalatok: ipari üzemek, kereskedelmi és főleg hitelügyi vállalkozások adminisztrációjának rendkívül nagyra növekedése, az ennek során szükségképpen előálló szervezeti bővülés egyrészt gyorsan nagyra növeli a magánalkalmazotti réteg létszámát, másrészt ezen belül gyors és igen polarizált differenciálódást indít el. Erre a növekedésre jellemző, hogy 1890 és 1910 között csak Budapesten a magántisztviselők száma 11 400-ról 41 374-re növekedett (ebből a nők számának 723-ról 8971-re történő emelkedésével). Ebből a növekedés az iparban 3299-ről 11 718-ra, a kereskedelemben és hitelben 4871-ről 15 586-ra, a két legdöntőbb, a kapitalizmus fejlődéséhez legszorosabban hozzákötött ágban

tehát 20 év alatt átlag háromszorosára emelte a férfi-magántisztviselők számát. Még nagyobb arányban, 14-szeresére emelkedett az e területen dolgozó női tisztviselők létszáma: 517-ről 7289-re. A most megnyíló női munkahelyek azonban szinte kivétel nélkül elégtelenek voltak akár csak szerény középpolgári szintű életmód biztosítására is. Az így a magánvállalkozás adminisztrációjában kialakuló sajátos munkamegosztásnak megfelelő hierarchiának a középpolgári szintet még biztosítani látszó pozícióit megállapítandó azonban bizonyos differenciálásra van szükségünk a vállalatok típusa szerint. A jövedelmi adatok vizsgálata alapján igen nagyvonalú következtetésként annyit állapíthatunk meg, hogy a nagyobb vállalatok — és formailag ilyennek tekinthetünk minden, vagy legalábbis meghatározott összegű alaptőke feletti részvénytársaságot — esetén az igazgatók és a cégvezetők (illetve az utóbbiakkal egyszintű olyan funkcionáriusok, mint a jogtanácsos, a főpénztáros, stb.), a kisebb, s elsősorban az egyéni vagy társas cég-formájú vállalkozások esetén azonban már csak az igazgató és (amennyiben nem, vagy nemcsak a tulajdonos jegyzi a céget) a cégjegyző rangját viselő személyek tételezhetők fel a kispolgárinál magasabb társadalmi szintet elért egzisztenciáknak.

Konkrét kielemezése ezeknek a kategóriáknak rendkívüli, körülményes lenne: ennek érdekében feltétlenül túl is kellene nyúlni a szűkebben vett statisztika hagyományos kategóriáin. Egyetlen kísérletként az 1912. évi Nagy Magyar Compassnak a budapesti, már említett legnagyobb 15 bank vezető tisztviselőit bemutató (kétségtelenül eltérő részletességű) adatait elemezve kiderült, hogy csak e bankoknak kb. 75—80 vezérigazgató, ügyvezető igazgató, igazgató, igazgató-helyettes-rangú alkalmazottja és kb. 150—170 cégvezetője, vagy ezzel egyenrangú beosztású főtisztviselője (fiók-főnök, főpénztáros) volt; összesen tehát legalább 250 fő. S mivel a többi, a kisebb, de még milliós alaptőkéjű (mint láttuk összesen 126) banknál is egyenként legalább kb. 3—4 hasonló pozíció (összesen tehát kb. 450) lehetett, csak a nagyobb bankok a kispolgárinál magasabb szinten élő alkalmazottainak létszámát legalább összesen 700 főre tehetjük. Ehhez hozzászámíthatva a thj., illetőleg a rendezett tanácsú városokban székhellyel bíró, túlnyomórészt egymillió aluli alaptőkéjű további 316 bank és 245 takarékpénztár mintegy felét, olyan intézményekként, melyek a cég főnökén, vezetőjén túl legalább még egy további személynek tudnak a kispolgárinál magasabb egzisztenciát biztosítani, további 280 fővel számolhatunk.

Ipari vonatkozásban, ha csak az 1910. évi népszámlálás 500 munkásnál többet foglalkoztató üzemeinél tételezünk fel legalább még egy, a középpolgári szintet már elérő alkalmazottat, már így 134, — a 700 főn felüli munkáslétszámúaknál ezenfelül még egyet számolva újabb 83, az 1000 munkáson felüli cégek esetén átlagban pedig legalább még további 5, összesen tehát 185 — személyt számolva, a vezető beosztású és színvonalú ipari magánalkalmazottak összes létszámát 1910-re kb. 400—450 főre becsülhetjük. Ugyanígy tételezhetünk fel a Tőzsdén

bejegyzett termény-, valamint a jelentősebb kézműárú kereskedelmi cégek felénél is legalább egy ilyen vagyoni szintet elért alkalmazottat, számszerint összesen mintegy 780-at, ill. további 700-at. Mindent összevéve, a hazai magánalkalmazotti rétegből a legalább a középpolgári szintet elért egzisztenciák számát 1910-re mintegy 3000 főben tételezhetjük fel: az elsősorban a gazdasági élet középpolgárinak feltételezhető elemeinek létszáma ezzel mintegy 23 000 főre nő.

Ennek a rétegnek nemcsak kereseti, de vagyoni viszonyait is tulajdonképpen igen kevésbé ismerjük. A bankok és a nagyobb iparvállalatok nem szívesen beszéltek alkalmazottaik illetményeiről. Mindenesetre, mivel az alkalmazásnál az állások jórésznél jelentős összegű kaució letételét kívánták, feltehető, hogy az alkalmazottak egy rétege jelentősebb magánvagyonnal kellett, hogy rendelkezze. Egy ilyen alkalmazotti magánvagyon méreteire és genezisére különösen jellemzőnek érezzük pl. Hirsch Sándornak, a Budapesti Lipótvárosi Takarékszövetkezetnek teljesen ismeretlenül maradt levelezési osztályvezetőjének példáját: Hirsch magánvagyon a századfordulón jelentősen túlhaladja a 100 000 koronát. Banki állása mellett ugyanis saját hasznára is spekulál: vállalatokat szervez, tőkésekhez hoz össze hitelt kérő kisemberekkel. 1904 táján belga tőkésekkel próbál toborozni egy hazai bányaipari vállalkozásokat magyarországi tőkével közösen finanszírozó bank alapításához.

5. Azt, hogy ebből a továbbiakban legalább középpolgárinak tekinthető rétegből végül is hányadrész tartozik magához a nagypolgársághoz, az intézmények alapján még nehezebb lenne pontosan megállapítani, legfeljebb (visszatérve a vagyon-alapok elemzésére) közülük a közismerten legnagyobbaknak számszerű kikülönítésével próbálkozhatnánk. Ennél azonban még mindig pontosabb képet kaphatunk akkor, ha a kérdést egészen más, új oldaláról, más forrásanyagra is támaszkodva, a nagypolgárok *arányának* megállapításával kíséreljük meg megközelíteni: a magyarországi thj. és rendezett tanácsú városok legnagyobb adózó képviselőtestületi tagjainak (ez un. viriliseknek) adójáról rendelkezésre álló kimutatások, névjegyzékek segítségével.

Ezeknek az adóknak alapja legnagyobb részükben ipari és kereskedelmi, értelmiségi szabadfoglalkozásból, illetve háztulajdonból származik. Mivel a mezőgazdasági eredetű adóalapok birtokosaiknak eleve gyengébb vagyoni helyzetére utaló (a statisztikák szerint túlnyomórészt „gazdálkodó”, „kisbirtokos”) kifejezésekkel vannak megjelölve, joggal tételezhetjük fel, hogy az ide tartozó személyek a helyi legnagyobb adózók között túlnyomórészt az alacsonyabb adó kategóriákba soroltak be.

Ugyanakkor a legnagyobb adózók felső, a névjegyzékekbe elsősorban felvett szintjén két réteg elkülönítését tartjuk lehetségesnek: egyiküknek adója az 1900-as évek első évtizedében évi 1000—3000 korona között, a másiké 3000 korona felett van. Mivel az adóösszegek egyik része átlag 20%-kal számított ingatlanadó, illetve

házbéradó, másik része pedig 10%-kal számított harmadosztályú keresetadó, nyilvánvaló, hogy az adózó csupán adója alapján való kiemelése már itt is meglehetősen egyenetlen képet ad (hiszen ugyanazon összegű jövedelem eredete szerint különböző kulcs szerint adóztatva, birtokosait nagyonis különböző ranghelyeken juttatta be a legnagyobb adózók jegyzékére). De zavarja a képet az is, hogy e kategóriákban az adózók közül jórészükből hiányzanak az I. osztályú jövedelmi adót fizető alkalmazottak: ugyanis ennek az adónemnek aránylag alacsony kulcsa folytán az ezt fizetők közül csak a valóban vezető állású, igen jól fizetett személyek kerülhettek fel a jegyzékre. Ugyanigy világos végül, hogy a részvényjövedelmek az adóalapba nem számítván bele (azokat ugyanis a vállalatnál adóztatták), a járadékosok nagy része ugyancsak nem kerülhetett fel a jegyzékre.

Ennek ellenére — vagy részben éppen ezért is — az így kibontakozó kép a hazai városi burzsoázia egyik legaktívabb részét: az iparos és kereskedőréteget, a legmagasabb fizetésű menedzsereket, a járadékosok közül pedig a háztulajdonosok nem jelentéktelen rétegét fogva össze, képes bizonyos, a szervek szerinti rétegződés képét legalábbis kiegészítő tanulságokat nyújtani.

Vizsgálatunk tanúsága szerint 1908-ban Magyarországon 1000 koronán felüli adót a legnagyobb adót fizető képviselőtestületi tagok közül a 26 thj. városban 1292, a 112 r. t. városban 990 személy fizetett: összesen kb. 2300 fő. Ezek közül 3000 koronán felül a thj. városokban 195, a r. t. városokban pedig 193, összesen 388 személy adózott. Ezek az összegek lényegében mintegy évi 6—10 ezer korona közötti, illetve 10 ezer korona feletti jövedelemnek felelnek meg. Az összehasonlítás, — de főleg az így kibontakozó életmód konkretizálása — érdekében jelezzük: egykorú fővárosi tanácsi fizetési kategóriák szerint az első a VII—IV. fizetési osztály (I. osztályú tanácsjegyzőtől az I. osztályú tanácsnokig), utóbbi éppenséggel a III—I. fizetési osztály (polgármestertől — kb. 32 ezer korona évente — az árvaszéki elnökig lemenő) illetményeinek felel meg: a hierarchia különbségeivel nagyonis reálistan fejezve ki az ezek birtokában általában elérhető életszínvonalak különbségeit is. „Felteszem, hogy egy józan gondolkodású úri ember sem nőszül meg, míg legalább 3000 korona biztos évi jövedelme nincs” — írja az 1900-as évek elejének egy rendkívül elterjedt háztartási kézikönyve. „Nálunk kb. 10 000 korona az az összeg, melyből egy úri család kényelmesen, de költekezés nélkül megélhet — írja ugyanezekben az években a nemesi életmód egyik ismerője. De ugyanő megkísérli meghatározni a gazdagságot is: a gazdag embernek évi 20 000 korona biztos és állandó jövedelme van.

Meg kell jegyezni, hogy a legnagyobb adózók így megállapított számából hiányzanak azok, akik valamely magasabb adó kategóriába azért kerültek be, mert képzettségük, vagy társadalmi pozíciójuk a törvény szerint lehetővé tette számukra adójuk kétszeres beszámítását és így a legtöbbet adózók jegyzékén a valódinál magasabb ranghelyre való besorolásukat. Idézett adataink akár az

1000 korona feletti, akár a 3000 korona feletti adózókról szóltak is, mindig egyszerűen számított adóösszegre vonatkoznak.

Hiányoznak továbbá a fenti csoportból azok a személyek is, akik, jóllehet adójuk egyszerűen számítva is 1000 korona felett volt, helyhiány miatt nem juthattak be a lakosság lélekszámától függően megállapított létszámú képviselő testületeknek felét kitevő virilis tagok közé. Ilyenek éppen a legnagyobb, a legpolgárosultabb hazai városok: Pozsony, Pécs, Győr, Sopron, Újvidék, Kassa, Nagyvárad, Debrecen, Arad, Temesvár és mindenelőtt Budapest esetén fordulnak elő. Budapestről tudjuk, hogy 1910 körül már az egyszerűen számítva is 1000 koronán felül adózó személyek száma jóval felül volt az ezerkétszázon (ez azoknak a legnagyobb adófizetőknek létszáma, akik közül a főváros 200 virilis képviselőtestületi tagját választották). 1910-ben a budapesti adójegyzéknek még ezerkétszázadik helyén is 1610 korona adót fizettek. Győrben 1913-ban a 70 virilis tagú közgyűlés legalacsonyabb virilis adója is 1400 korona volt. Mindebből következtethetőleg az 1000 korona felett adózó réteg összlétszámát Budapesten legalább 2000, és országosan is, elsősorban az említett tíz városból 1000 főre tehetjük. A részvénytőkejévedelmek, valamint általában a falun adóztatott, ám nem sajátosan agráralapú jövedelmek után adózók számának azonban még felbecsülésére sem merünk vállalkozni.

A kétféle (intézmények, ill. a fizetett adók szerinti) megközelítés együttes alkalmazásának eredményeképpen, ha nem is élesen, de elég határozottan kirajzolódhatnak előttünk e mintegy 25 000 főre tehető, sajátosan tőkés eredetű közép- és nagypolgárság belső rétegződésének vonalai: a struktúra csúcán mintegy 400 nagypolgári, alatta kb. 3—4000 már csak részben nagypolgári virilistával, — ezek alatt pedig a kispolgárságnál még mindig magasabb, ám alsó rétegében ezzel már közvetlenül érintkező színvonalon élő mintegy 20 000, többségében nyilván családfőnek, családfenntartónak tekinthető személlyel. A bevezetésben már konkrétan meghatározott egyes társadalmi kategóriák tagjainak eleve kizárása után úgy tűnik: a polgári középréteg egy ugyancsak konkrétan meghatározható (az iparban, a kereskedelemben, a hitelügyben, az ingatlanbirtoklás bizonyos típusában tevékeny önállók, ill. bizonyos szintű alkalmazottak alkotta) hányada, szektora ez.

6. Kétségtelen: tanulmányunk eddigi fejtegetéseiben joggal tűnhetett fel, hogy a polgári középréteget, tehát azt a társadalmi réteget, melyet mind létszámát, mind az őt alakító társadalmi mozgást illetőleg több oldalról is vizsgálni és bemutatni igyekeztünk, végül is egyrészt nem törekedtünk szabatosan meghatározni, tehát elhelyezni őt az adott gazdasági—társadalmi formációban, — másrészt esetenként alkalmazott meghatározásunkban csupán egyfajta negatívummal jellemeztünk mint a kispolgári feletti — tehát mint *nem* kispolgári — vagy a nagypolgár alatti réteget mutatva be (ugyanakkor azonban nem határozva meg a kispolgári fogalmát sem).

Ha azonban az ezzel kapcsolatos aggodalom méltán lehetett is jogosult tanulmányunk kezdetén, eddigi vizsgálatunk eredményeképpen, kivált az e réteg számszerű meghatározásához összegyűjtött adatok alapján, mostanra elég világosan kirajzolódnak bizonyos, az idetartozást meghatározó ismérvek, melyeknek egyeztetése végső fokon többé-kevésbé meghatározza a társadalmi struktúrában azt a helyet, amelyen e réteg a kispolgárságra ráépülő réteggént végül is elhelyezkedik. Ezek szerint tehát e réteg alsó határát a gazdasági életnek alkalmazottként közép-szintű vezetői, tehát a tőkés gazdasági szervezetnek adminisztratív vonatkozásban mintegy felülről harmadiknak tekinthető szintjét irányító cégvezetők, fiókfőnökök, — kisebb vállalatnál igazgatóhelyettesek — alkotják, önálló vállalkozóként pedig azok, akik ugyanekkor vagy kisebb egységet, mindenesetre sokoldalúbb, teljesebb, hatáskörrel: tulajdonosként, vagy társtulajdonosként irányítanak. Ingatlanbirtokosként ennek a funkciónak egy modern kétemeletes, 15—20 lakásos lakóház üzemeltetésével legalább is elméletileg kapcsolatos (gyakorlatilag legalább részben egy gondnok által ellátott) teendők felelnek meg.

Mint látható, pusztán a funkció külső, valamilyen módon számszerűen kifejezett jegyeiből kiindulva, tehát a középpolgári, a kispolgáron felüli szintet végül is a társadalom meghatározott, minden területen annak saját léptékével mérve is kb. azonos kiterjedésű, hatókörű egységeinek tulajdonosként, vagy vezető, irányító alkalmazottként történő irányításában véltük megtalálni. Ehhez képest e két mozzanat már egyikének hiánya is általában a kispolgári szintet jelentheti: akár az irányítás tényének, akár a megfelelő szintű irányítási funkciónak hiánya már kizárja a középpolgári szintet. A sarki fűszerkereskedőt, jóllehet önállósága vagy akár tekintélye is kétségtelen, funkciójának kisszerűsége, — a bankhivatalnokot (noha a banküzem mechanizmusában esetleg igen jelentős bizalmi funkciója van is), vagy a művezetőt (jóllehet akár tucatnyi beosztottnak parancsol is) az irányítási lehetőség korlátoltsága zárja ki erről a szintről. Sajátos módon bizonyos fokig ez a különbség tükröződik is az illető személy funkciójához kötött jövedelmi viszonyai-ban. Az azonos jellegű és szintű funkciók jövedelme különböző területeken is nagyjából-egészében azonosnak bizonyult, — ha ezt a nivellálódást sokszor pillanatnyilag, vagy távlatilag természetszerűen módosíthatják is az öröklött, vagy a funkción kívüli területen birt vagyonból származó többletjövedelmek, — vagy pl., alkalmazottak egyes kategóriái esetén, a nyugdíjjogosultság. Sőt még a részvényvagyon esetén is a befektetett tőke végső fokon ugyancsak felfogható egy a tőke nagyságától függően kiterjedt méretű funkcióinak, amivel a járadék — ismét saját léptékével mérve — többnyire valóban arányos is.

Az így meghatározott középpolgári kategória határát még határozottabban érzékelhetjük akkor, ha itt is melléállítjuk a közalkalmazottak — ekkor már országosan nagyjából egységes rendszerű, jól hierarchizált — státusát. Itt a fenti funkcióknak megfelelő határok egyrészt valahol az állami rendszerű V. és VI.,

ill. VII. fizetési osztályok között húzódnak — a miniszteri tanácsos (V. osztály) a miniszteri osztálytanácsos (VI. osztály), ill. a miniszteri titkár (VII. osztály) valamilyen különbségében, — másrészt a fogalmazói, szakszolgálati, ill. segédhivatali státusok különbözőségében mutatkoznak meg. Ám anélkül, hogy e vonatkozások további részletezésébe bocsátkoznánk, úgy véljük, az máris kiderül, hogy a munkamegosztásnak a kapitalizmus természetéből fakadó, és mind a gazdasági, mind az állami élet területén immár szinte spontán módon, alapjában mintegy automatikusan egységes elvek szerint szerveződő hierarchikus kategóriái közé a középpolgárnak a gazdasági szektor vonatkozásában és mérőszámaival megállapított kategóriája olyan, végül is nagyjából-egészében, elvileg épp úgy, mint gyakorlatilag reálisan körülhatárolt, a társadalmi struktúra egészében — ha más nevek alatt is — érvényes kategóriaként illeszkedik bele, melynek legalábbis alsó határa a vizsgálatba bevont minden csoport esetén általában minden szempontból azonos szinteket köt össze. Olyanokat melyeknek alapvető azonosságát az általuk lehetővé tett életmód és az azt talán legvilágosabban tükröző lakásviszonyok azonossága fogja igazolni.

7. Mechanikusan, önmagukban valamely statisztika adatai persze itt sem elégségesek az általunk keresett, a középrétegre specifikusnak tekinthető életmód, életszínvonal ill. lakáskategória pontos megállapításához. A lakás azonos szobaszáma mellett ui. annak használati és presztizs értéke egyaránt nagyon is változó lehet a lakás fekvésétől, az épület korától, állapotától, közművezettségétől függően. De mégis, ami a szobaszámot illeti: ott már nem kétséges, hogy a legalább középpolgárinak tekinthető funkciók ellátásához átlagos családnagyság mellett az 1910-es évek elején már legalább 4 lakószoba kellett. Azaz egy ebédlő, egy háló, egy fogadószoba (szalon, mely a kispolgárság felső rétegénél már egybeesett az ebédlővel) és egy úriszoba: a ház urának dolgozószobájaként, de lehetőségként arra is, hogy oda látogatók esetén a társaság férfi tagjai dohányzásra, vagy komoly: üzleti, hivatali, politikai dolgaik megbeszélésére visszavonulhassanak, a szalont a hölgyeknek engedve át. A szobák legalább fele részének utcainak kellett lennie: az ebédlő és esetleg a háló nyílhatott az udvarra is. A szobák száma esetleg (a réteg vagyoni gyarapodásának megfelelően) gyermekszobával egészülhetett ki, s a lakásban végzett funkciók széthúzódhattak, — de mindenképpen tartozott a lakáshoz cselédszoba, vagy legalább is hálófülke a személyzet számára. Ez a négyszobás lakástípus a középpolgárság alsó határán minden esetre tipikusnak, határértéknek volt tekinthető.

Végigvizsgálva ezekután most már konkrétan Budapest lakásainak szobaszám szerinti megoszlását 1880-tól 1910-ig, a struktúrában a társadalmi határt is jelző szakadék valóban elég világosan a három- és négyszobás lakásnagyság között húzható meg. Háromszobás lakásokban ugyanis a népességnek 1880-ban közel 9, 1920-ban 12%-a lakott, — a négyszobásokban azonban mindkét esetben ennek is

már csak a fele. Még feltűnőbb az ötszobás lakásoktól kezdődő nagylakások csoportjának alacsony aránya: 1880-ban 4,1 1920-ban 3,2%: nagyjából olyan arány ez a fővárosi teljes lakásszámon belül, amilyen korábban a vezető réteg aránya volt a városok egész népességében. Az 1880-ban kb. 5800 négy- és többszobás lakás száma 1908-ra már kb. 16 800-ra emelkedik (a háromszobásoknál a növekedés 6037-ről indulva 1908-ra 19 127-ig, 1920-ra pedig a 24 300 fölé emelkedik). Nagyjából meg is felelve annak a létszámnak, melyet Budapesten ez a réteg képviselt.

A választóvonal ugyanígy megfigyelhető a házbéreknek, ill. a hozzájuk tartozó lakásnagyságnak a viszonylatában is. Az előbbieken az adóból visszakövetkeztethető jövedelmi kategóriáknak megfelelő köztisztviselői fizetéseket idéztük: ezeknek összegébe beszámítva az éves lakáspénzt is. A lakáspénz összege a világháború előestéjén, egybevetve a korabeli budapesti lakbérekkel, mindenesetre érzékelteti, hogy az egyes állásokhoz a kortársi vélemény szerint milyen méretű lakás illet — ezzel ugyanakkor minősítve is az állást. Nos, a VII. fizetési osztályban fizetett 1600 korona évi lakáspénz Budapesten egy, a város belterületén, nem a külvárosokban (tehát általában nem a Nagykörúton kívül), de nem is a központban fekvő modern négyszobás lakás házbére volt. Ha a lakás a város központjában lett volna, bére 1800, ha pedig ugyanott, de csak háromszobás lett volna, már csak 1400 koronát tett volna ki. A VI. fizetési osztályt 2000 korona lakáspénz már egy négyszobás, modern, központi fekvésű, vagy egy ötszobás modern, nem központi fekvésű, de még mindig belterületi, ha nem is központi fekvésű lakásra predesztinálta. A V. fizetési osztály 2400 korona lakáspénzéből viszont központi fekvésű ötszobás lakást lehetett bérelni; a IV. fizetési osztály 3000 koronányi lakáspénze pedig központi fekvésű, bár nem főútvonal melletti modern hatszobás lakás tartását is megengedte. Rá kell azonban mutatni egyrészt arra, hogy a fenti adatok az adott lakáspénzből bérelhető legdrágább lakáskategóriát vették alapul, nem zárva ki persze annak lehetőségét, hogy az illető esetleg egy-két fokkal szerényebb, de ugyanakkor esetleg nagyobb lakásban lakhassék, — másrészt arra, hogy a lakót lakáspénzének teljes egészében lakbérre fordításától ugyanakkor visszatarthatta az, hogy ez az összeg alapfizetésének 25—30%-át, összilletményének pedig átlag 25%-át tette ki. Igaz viszont, hogy ugyanakkor a lakáspénz összegében kifejeződő társadalmi elvárás ugyancsak nem kis súllyal kellett, hogy latbaessék, ami a rangon aluli lakás lehetőségét erősen korlátozta.

Ha az előzőekben a lakásviszonyoknak éppen azt az alsó határát igyekeztünk megállapítani, amely mellett valaki (már vagy még) e középréteg tagjának érezhette magát, nem felesleges egy pillantást vetni az életmód azon más konkrét elemeire sem, melyek éppen egy ilyen, 1300 koronás lakáspénzzel megtámasztott, a középpolgári szint alsó határát már elért fővárosi tanácsjegyző számára is elérhetőek

voltak, magától értetődően nem dolgozó feleség, két gyermek és cseléd mellett, egy, a lakáspénznek megfelelő, központi fekvésű, modern négyszobás lakásban. Egy korabeli kimutatás szerint emberünk és családja ekkora jövedelemmel háta mögött reggelire általában tejes kávéit ivott vajas zsemlével; ebédre három fogásos ebédet evett; meleget vacsorázott (melyben azonban valószínűleg az ebéd bizonyos fogásai is visszatértek); a lakás több kályhájában is fűtött telenként legalább 50 q fával és 25 q szénnel; évente mindegyik családtag legalább egy-egy öltözet ruhát kapott (ideértve a cipőt és a kalapot is), és tartottak cselédet is. A számítás szerint az ezekre fordított kiadások után évi megtakarításként megmaradó mintegy 1750 koronányi összeg lehetővé tette a családnak mindenekelőtt a nyár vidéken való eltöltését: ha még nem is mindig a monarchián kívül, állandó utazással és szállodai lakással (ami azért még inkább a valódi nagypolgár privilégiuma maradt), mint inkább kiköltözve falura, egy falusi, esetleg rokoni házhoz, esetleg Pest környékére, — mindenesetre olyan helyre, ahol a család a természetesen magával vitt cseléddel együtt továbbra is a saját maga által vitt háztartásban élt tovább.

Ha az így meghatározott életmód szintjétől felfelé természetesen a különbségek e réteg egyes csoportjai között már viszonylag egyre nagyobbak lettek is, és ha a fentiekben a középrétegre jellemző lakás nagyságával és a hozzátartozó életmóddal meghatározott szinten még mindig elég határozottan választották el egymástól a cégvezetőt és az igazgatót, vagy a nyílt árusítású szaküzlet tulajdonosát és a részvénytársaság elnökét, — az életmódnak ezek az erősen rétegezett elemei lefelé már egységes és szilárd falként választották el a réteg tagjait a társadalom alattuk álló, már egyértelműen kispolgárinak tekinthető rétegeitől, — aminthogy már a fentidézett példa bármely főbb elemében bekövetkező hanyatlás vagy akárcsak visszalépés is már azzal fenyeget, hogy az egyén a kispolgári kategóriába szorul vissza.

*

Tisztában vagyunk azzal (utaltunk is rá), hogy eredményeink bizonytalanok, inkább csak megközelítők, minden irányban nagy eltérési lehetőségekkel és csupán rájuk támaszkodva e társadalmi réteg képe még az ábrázolás korlátait felismerve és megjelölve, azok között bemutatva sem lesz sem teljes, sem egyértelmű. A középrétegek létszámának „számszerű becslése jelenleg megoldhatatlan nehézségekbe ütközik” — állapítja meg teljes joggal a tízkötetes Magyarország Története vonatkozó részének szerzője. Bizonyos adott lehetőségek és adatok felhasználásával, megjelölve és érzékeltetve a zsákutcákat is, azonban — úgy véljük — sikerült bizonyos problémákat legalább érzékelhetőkké és talán vitát provokálóká is tenni. Megtakarítani igyekezve ezzel bizonyos utak egyszer már eredménytelennek bizonyult újra bejárását, mindezzel a kutatást is talán sikerül e kérdések újbóli végiggondolására, új adatok feltárására késztetnünk.

Források

A XIX. század első felének már a társadalom polgárius elemeit erősítő gazdasági fejlődését utoljára (a mezőgazdaságot kivéve) MÉREI GYULA foglalta össze a Magyarország Története tíz kötetben (a továbbiakban MTTK) V/1. kötetében (Bp., 1980) 213—424. — A század második felére és a századfordulóra (jelen vizsgálatunk korára) kialakult hazai polgári társadalom egészének sokoldalú ábrázolását HANÁK PÉTER adja (MTTK VII/1. k. Bp., 1979. 403—516.) — A bejegyzett cégek számára vonatkozó adataink forrása 1873-ra: Adressen Kalender von Pest, Ofen und Altöfen für das Jahr 1873 (Pest, 1872); a következő évekre ugyanezen kiadványsorozat az illető évre szól kiadása. A későbbiekre TÖRÖK ISTVÁN: A budapesti bejegyzett cégek statisztikája. Statisztikai Közlemények. Szerk. ILLYEFALVI LAJOS (a továbbiakban Stat. Közl.). 80/2. k. Bp., é. n. 130., 127. Az iparendelékek s a cégbejegyzések számának 1886—1919. évi 5 éves párhuzamos alakulására uo. 63. — A 20 munkásnál többet foglalkoztató budapesti ipari üzemek számára ld. a még THIRING GUSZTÁV szerkesztette Budapest félszázados fejlődése (a továbbiakban Félévszázad), Stat. Közl. 53. Bp., 1923. 104. adatait; az országos adatokat az 1900. ill. 1910. évi népszámlálások alapján állítottuk össze. — Az Áru- és Értéktőzsde taglétszáma 1895-ig FÉLEGYHÁZY ÁGOST: A Budapesti Tőzsde története 1864—1895. Bp., 1896., a továbbiakra: A budapesti áru- és értéktőzsde tagjainak névjegyzéke 1912 március havában és Félévszázad 114. — A kézműárú kereskedőkre SCHREYER JAKAB: Huszonöt év a Magyar kereskedelmi csarnok történetéből 1870—1895. Bp. 1895., valamint általában a nagykereskedelemre PÓLYA JAKAB: A Pesti polgári kereskedelmi testület és a Budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bp., 1896. (az 516—525. lapokon közölt névsorokból azonban éppúgy, mint a szövegekből nem lehet megállapítani a tagok számát; a 350 körüli létszám azonban mindenképpen csak a minimális lehet). — A hitelügyi szervek 1911. évi számára és feltehető személyzetük létszámára ld. a Nagy Magyar Compass (a továbbiakban: NMC) 1912—1913. évi kötetét; az 1909. évi bankviszonyokra a Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat (a továbbiakban MStK) 35. sz. 304—305., ill. 51 — 56. l. használtuk. — Az emeletes házakra A Magyar Városok Statisztikai Évkönyve. Szerk. THIRING GUSZTÁV. Bp., 1913. (a továbbiakban MVStÉk) 19—21., a budapesti tömeges házbirtoklásra VÖRÖS KÁROLY Budapest legnagyobb adófizetői (1873—1917) Bp., 1979. c. könyve volt forrásunk (120—124.) — A földbirtokosok és bérlők számára az 1910. évi népszámlálás adatait vettük át (MStK 56. sz. 434—457., 785.). A magántisztviselők rétegének gyarapodására, differenciálódására és létszámának feltehető alakulására: Félévszázad 27. és NMC 1912—1913; Hirsch vagyoni viszonyaira a budapesti belga főkonzulátus iratainak a belga külügyminisztérium levéltárában őrzött egy csomónyi töredéke tartalmaz adatot. — A legnagyobb adózókra a MVStÉk 177—178. sz. táblái, — az összehasonlításhoz közölt fővárosi hivatalnoki fizetésekre MÁRHER ALADÁR: A szervezet. = A negyven éves Budapest, a Városi Szemle jubiláris száma. Bp., 1913. 204—206. volt forrásunk. A 3000 koronás úri létminimumra: FAYLNÉ HENTALLER MÁRIA: A háztartás kézikönyve. Bp., 1908. 7., a „gazdagság”-ra: KEMPELEN BÉLA A nemesség. Bp., 1907. 59.) c. könyvét idéztük. — A győri virilitást adójára VÖRÖS KÁROLY: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. = Győr. Várostörténeti tanulmányok. Győr, 1971. 357. — A budapesti lakásvizonyok rétegzett igényeire: Budapest Története IV. k. Bp. 1978. 448—452., 637—638., valamint GERGELY ANDRÁS: Települések, lakások, lakóik a századforduló Magyarországon. Történelmi Szemle 1971. 404—440. és HANÁK PÉTER MTTK VII/2. k. 426—517., — különösen 449—474; a házbérekre budapesti kerületi és városonkénti tagolásban: MVStÉk 35—49. A fővárosi tanácsjegyző életmódjára SZABOLCS OTTÓ: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920—1926. Bp., 1965. 53—54. (1913. évi adat).

*Adalékok a szegedi nyomdai munkások
mozgalmának történetéhez
1890—1934*

A magyarországi ipari munkások szakmai szervezkedésében — a legtöbb országhoz hasonlóan — a nyomdai munkásoknak úttörő szerepük volt. A fejlődésben Nyugat-Európához képest erősen elmaradott Magyarországon csak az 1848-as forradalom adott jelentős lökést a nyomdászmozgalomnak: májusban a pesti nyomdászok — a bécsi és a pozsonyi nyomdászokkal együttműködve, azok példáját követve — kivívták az első hazai kollektív szerződést. A munkáltatók anyagi támogatásával segélyző egyletet is hoztak létre, amely az 1850-es évekbeli szünetelés után 1862-ben újjáalakult. 1865-ben — a bécsi nyomdász önképző egylet mintájára — Pesten is megalakult a nyomdai munkások önképző egylete. Ez a tömörülés már a munkások vezetése alatt állott, a kultúra, a művelődés összetartó erejével jobb munkafeltételek kivívására is igyekezett szervezni a munkásokat. Az egyletben folyt viták során mind nagyobb szerephez jutottak a lassaleánizmus sajátos, osztrák változatát képviselő szocialisták. Ezért tekintjük a Pest-Budai Könyvnyomdászok Önképző Egyletét az első, szocialista tanításokat terjesztő szakmai önképző szervezetnek a magyarországi munkásmozgalmában. 1869. május 1-én megjelentette Typographia c. szaklapját amely a legelső és leghosszabb életű — napjainkban is élő — hazai, szakmai lap.

A Typographia kezdettől fogva szorgalmazta az ország nyomdai munkásságának egységbe tömörülését, a szolidaritás fejlesztésével és a szocialista nézetek terjesztésével pedig hatékonyan elősegítette a munkásöntudat növelését. Más szakmák később megjelenő lapjainak szervező és nevelő munkájához a Typographia több tekintetben példát szolgáltatott. Az önképzőegylet már 1870-ben sztrájkot vezetett a 9 órás munkanapért, s e sztrájk tanulságai alapján elsőként hozta létre Magyarországon az ellenállási pénztárat és építette ki a bizalmiférfi-rendszert. A fővárosi nyomdászmozgalom vezetői és a Typographia erőfeszítései készítették elő — a jelentősebb vidéki nyomdászvárosok helyi egyleteinek megalkotása, majd ezek egységbe fogása útján — az első hazai szakszervezet, a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egylete 1884. évi megalakulását.¹

A szervezeti erősödés, amely felhasználta a haladottabb tőkés országok, elsősorban Ausztria és Németország nyomdászainak tapasztalatait, összefüggött az

1848 után már hazánkban is gyorsuló, az 1867 utáni évtizedekben pedig méginkább szélesedő kapitalista fejlődéssel. E fejlődés maga után vonta a nyomdaipar erőteljes növekedését, munkásai számának gyarapodását. Az 1866. évi állapotokat rögzítő hivatalos statisztika 126 magyarországi nyomdáról tud. A munkáslétszámot azonban nem közli, azt kb. 1800—2000 főre tehetjük. A népszámlálási statisztikák 1900-ban 851 nyomdát 10 768 munkással, 1910-ben 1319 nyomdát 16 736 munkással vettek számba. Szeged a kapitalizmus korában mindvégig jelentős nyomdászváros volt. 1869-ben 2 nyomda dolgozott itt kb. 40 munkással, 1900-ban 7 nyomda 197 munkással, 1910-ben 18 nyomda 293 munkással, 1938-ban szintén 18 nyomda 153 munkással.² A szegedi nyomdai munkások Horthy-korszakbeli számának csökkenése abból eredt, hogy az 1910-ben még működő nagy nyomdacégek közül több 1920-ban vagy az azt követő években megszűnt (Engel Lajos, Dugonics Nyomda Rt., Traub B. és társa) vagy átalakult. Keletkeztek ugyan új nyomdacégek, de ezek a megszűnteknél többnyire kisebbek voltak, kevesebb munkást foglalkoztattak.

A nyomdaipar tehát nem tartozott a nagy munkáslétszámmal dolgozó iparágak közé. 1910-ben a fővárosban, az ország nyomdaipari központjában csak 12 nyomda foglalkoztatott 100-nál több munkást, pedig a budapesti nyomdák száma ekkor összesen 260 volt. A vidéki nyomdák között 1910-ben egy sem akadt, amelyik 100 munkást foglalkoztatott volna. Az egy-egy üzemre jutó, viszonylag kis munkáslétszám, a munkaszervezés magas foka azonban megkönnyítette a munkások gazdasági-politikai szervezését. E körülményekkel és a nyomdamunkások tanultságával, magas fokú szakképzettségével is összefüggött, hogy a kapitalizmus korában valamennyi hazai szakma közül a nyomdai munkásság érte el a szervezetség legmagasabb szintjét: már a századforduló idején szakmunkásainak több mint 90%-a szervezett.

A szegedi nyomdai munkások első szervezete az 1873-ban keletkezett segélypénztár volt. Az 1878-ban tartott első magyar nyomdászkongresszus után a szegedi segélyzőegylet is csatlakozott az országos szakszervezet alakítására irányuló törekvésekhez. Szeged 1882. február 26-tól nyomdászkerületi székhelyként működött. A szakszervezet megalakítása után a helyi csoportokban továbbra is a segélyező tevékenység uralkodott, mellette azonban fokozatosan megindult a kulturális, a művelődés előmozdítását célzó munka. Amikor azonban 1889—1890-ben a fővárosi munkásmozgalomban döntő fordulat következett be és az osztályharcos, marxista irányzat képviselői kerekedtek felül a pártvezetőségben, a szakmai szervezkedésben is előtérbe került a gazdasági helyzet javításáért és a szocialista öntudat kiterjesztéséért folyó tevékenység. Így volt ez a nyomdászszakszervezetben is.³ A fordulat jele, hogy a szakszervezet magáévá tette a II. Internacionálé alakuló kongresszusán elfogadott, a gazdasági és politikai célkitűzéseket összekapcsoló és a proletariátus felszabadítását távolabbi célként megfogalmazó

tételt. A Typographia már 1890. január 3-i számában felhívta a nyomdák munkáisait május elseje sztrájkjal való megünneplésére, a 8 órás napi munkaidő követelésére; január végén pedig leszögezte: a rövidebb munkaidőért folyó küzdelem teszi lehetővé a munkásoknak, hogy felkészüljenek arra a harcra, amely a proletariátus felszabadítására fog vezetni.⁴

Az első május elsejei megmozdulásban a főváros és egyes vidéki városok nyomdaipari munkásai közül számosan részt vettek. Szegeden az ipari és egyéb munkások körében csak nyomdászok tartottak e napon munkaszünetet, mert ekkor még csupán nekik volt olyan szakmai szervezetük, amelyben szocialista befolyás érvényesült. E szervezet már önképzőkörrel is bírt. Oly jelentős erő, hogy az egésznapos május elsejei megmozdulásba — a város ekkor 64 nyomdai munkása közül — be tudott vonni 25-öt (41%).⁵ A központi kezdeményezésű mozgalomhoz a szegediek olyan követeléseket is hozzákapcsoltak, amelyek nem a május elsejei ünnep során, hanem már korábban szóba kerültek a szakszervezetben. A budapesti május elsején résztvevő tekintélyes számú nyomdai munkás nem állított ilyeneket előtérbe; ők ugyanis a II. Internacionálé alakuló kongresszusán elfogadott, a hazai pártvezetőség által is hangoztatott jelszavakkal tüntettek. Szegeden — mivel más szakmák nem vettek részt a megmozdulásban — jórészt a nyomdász szakma gazdasági követelései kaptak hangot.

Az 1889-ben tartott V. magyar nyomdászkongresszus kimondotta, hogy a vidékre is ki kell terjeszteni az árszabályt, mégpedig úgy, hogy a budapestit fogadtatják el a nyomdatulajdonosokkal, Budapesten pedig 20% pótlékot fizetnek. Mindezt az egész országban egyidejűleg kívánják keresztül vinni, ha majd az árszabálybizottság a harchoz kellő pénzvagyonnal rendelkezik.⁶

Másik sajátos vonást az adott az első szegedi május elsejének, hogy a városban éppen ekkor talált visszhangra a fővárosi hírlapszedőknek az 1880-as évek végén újból felelevenített követelése a vasárnapi munkaszünet biztosítására: azt kívánták, hogy a hétfői lapok ne jelenjenek meg. A szegedi hírlapszedők a május elsejei mozgalomra készülve, már április végén kérelmezték a főnököktől, illetőleg a kiadótulajdonosoktól a hétfői lapok megszüntetését. De csupán azt az ígéretet kapták, hogyha majd a fővárosi kiadók ezt megteszik, Szegeden is így lesz. Április 27-én újabb nyomdászgyűlés volt, ezúttal a többi szaktárs részvételével, amely szintén kimondotta — akárcsak a hírlapszedők korábbi gyűlése — május elseje megünneplését. Mindazonáltal egy 3 tagú küldöttséget választottak, amelynek feladata volt bejelenteni a nyomdatulajdonosoknak az elhatározást és egyben kipuhatolni a sztrájkra várható reagálásukat. Mivel következményt csupán Várnai Lipót nem helyezett kilátásba, a többi igen, sőt az Endrényi testvérek cég kerekén megtagadta az ünnepségen való részvétel engedélyezését, érthető, ha a munkásoknak csupán kisebb része kapcsolódott be.

A szegedi május elsejéről a Typographiában megjelent beszámolóból tudjuk,

hogy a szegediek ez alkalommal kétféleképpen is hozzájárultak az országos árszabálybizottság pénztárához: az április 27-i gyűlésen kimondták, hogy aki kénytelen dolgozni május elsején, napi keresetének felerészével a sztrájkpénztárt kell gyarapítania. A május elsején délután a Szőlőfűrt c. vendéglőben rendezett tekézés tiszta jövedelmét, 5 Ft 40 kr-t szintén a sztrájkalap pénztárának adományozták. Az egész napos munkaszünetet záró társasvacsorán Tomcsányi Elek, a szegedi nyomdászkerület alelnöke, Jászai Gyula (a kerület választmányi tagja, a Szegedi Híradó c. lap tördelője az Endrényi testvérek nyomdájában) és Zeisler Mór (a kerület ekkori elnöke, az Endrényi testvérek cég nyomdavezetője) méltatták a megmozdulás és a 8 órás munkanap jelentőségét. Az ünnepségen felszólalt Ruzicska Gyula, a kerület választmányi tagja, 1890—1891-ben a Várnai-nyomda művezetője, a kor kiváló mesterszedője, tipográfusa, aki főleg az 1890-es évektől sokoldalú szakirodalmi tevékenységet fejtett ki. A tudósításból úgy tűnik, hogy felszólalásában elhatárolta magát a sztrájkmozgalomtól; a helyzet javítására, sőt az önállóság elérésére (!) csupán az összetartás erősítését ajánlotta.⁷

A május elsejei ünnepség leírása azt látszik igazolni, hogy Szegeden a szervezett munkásság mozgalmában akkor még jelentős szerepet játszottak a nyomdavezetők. Közöttük olyan is volt, aki nem a harc, hanem a békés erőgyűjtés alapjára helyezkedett abban időpontban, amikor a fővárosban már gyakoriak a különböző szakmák munkásainak sztrájkjai. A nyomdák munkásai is új kollektív szerződés elfogadtatására készültek, ami egyben előkészítője az egységes vidéki árszabály elfogadtatására irányuló mozgalomnak. Az 1890. szeptember 7—8-án Aradon tartott országos önképző osztályi gyűlésen hivatalos küldötként Szegedről Szőke Mihály vett részt, vendégként ott volt Ruzicska Gyula is. Az ő javaslatára fogadta el a tanácskozás alapelveként, hogy a megindítandó vidéki árszabálymozgalomban a viszonyokat szerényebb szinten rendezzék és majd később lépjenek fel erőteljesebb követelésekkel.⁸ A Budapesten bevezetni tervezett árszabályt fogadták el; különbség leginkább csak az 5. pontban, a sedők munkadíját illetően van. Míg a fővárosban a bizonyos pénzben (átalányban) dolgozók heti minimuma 12 Ft, a pakétszedés (hasáb vagy másként számolószedés) díja magyar szöveg esetén, 8—9—10 pontos betűknél 24 krajcár, 7 és 12 pontos betűknél 25 krajcár, 6 pontos, valamint 14 pontos és ennél nagyobb fokozatú betűknél 28 krajcár, az 5 pontos betűknél 29 krajcár, a vidéki tervezet szerint az átalanban dolgozók minimuma 10 Ft, a számolószedőké — a fentebbi fokozatok sorrendjében — 21, 22, 25, 25 krajcár 1000 *n*-ként. Munkaidő 9 óra.

Az Aradon elfogadott követeléseket az 1891. augusztus 15—16-i, Temesvárott tartott önképző egyleti kongresszus részletesen kidolgozta és módosította. A központi szervező bizottság 1891 őszén indította meg a vidéki harcot, amelynek eredményeként 1892. január közepéig 21 városban sikerült a temesvári követeléseket elfogadtatni. Szegeden — a fenti követelések szerint — a nyomdatulajdonosok

szintén elismerték a 9 órás napi munkaidőt. Az általában dolgozó szedők minimalisan 10 Ft hetibért kapnak, a számolásban dolgozó szedők 1000 *n* után a budapestinél 2 krajcárral kevesebbet. Az eredményt sztrájk nélkül sikerült biztosítani.¹⁰ Mindez azonban csak átmeneti siker volt, mert sem Szegeden, sem más városokban a szerződés pontjainak betartatására a helyi szervezetek gyengének bizonyultak. A „principálisok” már az 1892. év végéig felrúgták a 3 évre szóló árszabályt. A munkások nagyfokú közönyössége, az, hogy munkavállalásnál gyakran megelégedtek Szegeden pl. 6—7 Ft-os minimummal, dolgoztak 9 óránál hosszabb napi munkaidőben is, lehetővé tette a munkáltatóknak, hogy az elért eredményeket fokozatosan visszavegyék. A nem szervezett, nem öntudatos munkások voltak az okai annak, hogy Szegeden is elvesztek az 1892 elején elért vívmányok.¹¹ Ebből következően a korábbinál jobb és tartósabb eredmények biztosítása megkövetelte a szervezkedés vidéki fokozását. E feladatot a nyomdászegylet segélypénztárra és szakegyesületre történt 1890-es évekbeli szétválása után, a rendszeresen 1897-től működő szakegyesület oldotta meg. A szakegyesületen belül, de attól forma szerint függetlenül működő szabadszervezet irányításával folyt az 1903 őszén vidéken meginduló árszabálymozgalom részeként a szegedi nyomdai munkások igen kiélezetté váló harca is.

A nyomdászszakegylet első országos kongresszusa 1903. augusztus 15—16-án valamennyi szakegyleti tagnak köteleességévé tette, hogy a pártot teljes erejükből támogassák. A Szegeden 1899-ben létrejött nyomdászszakegyleti csoportnak 1903 végén már 122 tagja volt.

A szakegyleti szervezkedés országos előrehaladása tette lehetővé, hogy 1903 őszén a vidéki nyomdai munkásság újabb harcot indítson az egységes vidéki árszabály elfogadtatásáért. Az országos vezetőség által kidolgozott árszabály tételeit az első szakegyesületi kongresszus hagyta jóvá. (Említésre méltó, hogy az árszabályba a szegedi szakegylet mindhárom javaslata bekerült: a hírlapszedők egyéb munkát nem vállalhatnak, a gépmester gázmotor kezeléséért és tömöntésért külön pótlékot kapjon, sztrájkmozgalom esetén a művezetők is kötelesek kilépni.). A harc nagyjából egy időben indult meg a fontosabb nyomdászvárosokban; Szegeden szeptember 27-én nyújtotta át az e célból alakított bizottság a követeléseket a főnököknek, akik azokat elutasították. Erre valamennyi jelentősebb helyi nyomda munkássága sztrájkba lépett. A nyomdatulajdonosok ekkor meghátráltak, a Traub B. és társa nyomdacég kivételével aláírták a szerződést. A Szegedi Híradó kiadótulajdonosa, Endrényi Imre azonban már a szerződés aláírását követő napon megszegte azt: a sztrájk miatt három munkásnőt azonnal, felmondás nélkül elbocsátott. Erre egész személyzete újból sztrájkba lépett, követelve a három munkásnő visszavételét. Endrényi erről hallani sem akart: telefon és távirat útján Budapestről kért és kapott munkásokat. 14 szedő Endrényi költségén leutazott Szegedre, az állomásról fiákereken, rendőri fedezettel vitték őket a nyomdába,

azok azonban nem kezdték el a munkát, hanem — kijelentve, hogy a sztrájkolókat nem támadják hátba — ugyancsak Endrényi költségére visszautaztak Budapestre. „Így fogtak susztert Szegeden az úrnak 1903. esztendejében” — írta az esetről a Népszava. (Az öntudatos nyomdai munkások a sztrájktörőket, testvérárulókat, árszabályon alul dolgozókat nevezték „suszternek”). A fővárosi munkások szolidaritása folytán tehát a Szegedi Híradó egyelőre nem jelenhetett meg; Endrényi — éppen a lap előállíthatása érdekében — végül kénytelen volt aláírni egy nyilatkozatot, hogy az árszabályt szigorúan betartja, a sztrájkból kifolyólag hat hónapig senkit el nem bocsát, senkin nem áll bosszút.¹²

Az itt vázlatosan leírt események jól mutatják a gazdasági harc formáinak változásait. Szeptember végén támadó sztrájkjal kényszerítették ki a munkások az árszabály elismerését. E kollektív szerződés biztosította a 9 órás napi munkaidőt, ami különösen Endrényi Imre nyomdájában jelentős vívmány volt. A mozgalom előtt ugyanis az újságszedők itt napi 14—15 órában az újságszedés mellett még egyéb szedést is végeztek. A szerződés Szegeden a nappal dolgozó szedők számára 24 K heti minimális bért írt elő az addigi 18 K helyett. Ez 33%-os béremelésnek felel meg. Az elért nagy eredmény biztosításáért azonban Endrényi Imre, majd Engel Lajos nyomdájában is védelmi harcba kellett lépni. Mind a támadó, mind a védelmi harc a vidéki mozgalmat vezető fővárosi szocialisták szervező bizottságának — elsősorban Venkovits Károlynak — hathatós segítségével folyt.¹³ A harcban, — amelynek csupán egyetlen epizódját emeltük ki és amelynek fejleményei a későbbi évekre is áthúzódtak — a gazdasági jelleg mellett politikai mozzanatok is jelentkeztek. A munkások követelték május elseje megünneplésének jogát. Főként azonban az tette politikai jellegűvé a harcot, hogy annak az országos mozgalomnak a része, amely a nyomdai munkások szervezete, illetőleg a Vidéki Nyomdatulajdonosok Országos Szövetsége, tehát egy szakma szervezett munkás- és szervezett munkáltató osztályai között folyt.

A vidéki nyomdatulajdonosok szervezete 1901-ben alakult. Létrejöttében nagy szerepet játszott Engel Lajos, a Szegedi Napló kiadótulajdonosa, aki 1903-tól 1907-ig elnöke is volt a szervezetnek. Utóda az elnökségben ugyancsak szegedi nyomdatulajdonos, Endrényi Lajos lett. A VNYOSZ ügyintézője König Salamon, a Traub-nyomda művezetője, aki egyben az 1904-ben kezdeményezett és 1907-ben megalakult Szegedi Munkaadók Szövetségének titkára is. A VNYOSZ céljaként a nehézségekkel küzdő vidéki nyomdák érdekeinek hathatós védelmét jelölte meg. A nagyobb profitot azonban elsősorban azzal kívánta biztosítani, hogy a jobb megélhetésért küzdő munkásokat kizárással, elbocsátással, megfélemlítéssel igyekezett a harctól eltántorítani. A vidéki nyomdatulajdonosokat arra igyekezett szorítani, hogy szakegyleti tagokat ne alkalmazzanak. Minthogy a VNYOSZ alapszabálya szerint a Szövetség székhelye az elnök lakóhelye, 1903—1910 között Szeged volt a vidéki szervezett nyomdai munkások elleni országos harc központja.

Különösen Engel és König váltak hírhedtté a szakegylet elleni küzdelemben. Engel maga is felrúgta a kollektív szerződést. 1904 márciusában pedig elvégezte az árszabály aláírását megtagadó Traub-nyomda (amelynek személyzete az árszabály elfogadtatása érdekében éppen sztrájkolt) sürgős nyomtatványainak egy részét, amire az Engel-személyzet kilépéssel válaszolt. Engel és König levelek, táviratok sokaságát küldözték szét az ország minden részébe sztrájkoló munkások után. Engel a sztrájkba lépett munkásait kizárta és munkakönyvükbe az ipartörvénnyel összeegyeztethetetlen, megbélyegző kifejezést írt, amiért — a munkások által indított törvényes eljárás során — megbírságotlák. Az Engel- és Traub-személyzet 1904 márciusi harca a fővárosi segítség ellenére is elbukott.

Engel Lajos mint a VNYOSZ elnöke többször követelte a szigorú sztrájk törvényt és a szakszervezetek feloszlását, megrendszabályozását. A nyomdászszakegylet fővárosi központja 1904-től erőteljesen küzdött azért, hogy a VNYOSZ távolítsa el vezetőségéből Engelt és Königt. Minthogy az ország jelentős részére kiterjedő káros tevékenységük nagymértékben akadályozta, hogy a szakegylet és a VNYOSZ megegyezésével létrejött, 1906. december 1-én életbe lépett újabb vidéki árszabály alapján folyék a munka, a szövetség 1907-ben Engelt, 1910-ben Königt leváltotta tisztségükből.

A szegedi nyomdatulajdonosok hadjárata szervezett munkásaik ellen 1907-ben érte el tetőpontját: február 6-án kizárták az összes szakegyleti tagokat. Az említett, 1906. évi vidéki árszabályt a segédek alkalmazó nyomdák — az Engel- és Traub-cégek kivételével — aláírták. A két üzem munkásai — az árszabály elismertetése céljából — sztrájkba léptek. Engel Lajos és König Salamon már előbb egyezséget kötött a segédek alkalmazó helyi nyomdákkal. (A Dugonics-nyomda azonban nem csatlakozott a „kartellhez”.) E megegyezés értelmében következett be az a példátlan eset, hogy az árszabályért küzdő Engel- és Traub-személyzet harcának elbuktatására, a szakegylet megfélemlítésére az árszabályt elismerő nyomdák (a Dugonics-nyomda kivételével) 1907. február 6-án kizárták az árszabály szerint dolgozó munkásaikat. (5 nyomda több mint 100 munkása került az utcára.) Ezzel párhuzamosan a két Endrényi, Engel Lajos és Schulhof Károly kieszközölték, hogy a hatóság — más szakszervezeti csoportok mellett — a nyomdai munkások szakegyletét is vizsgálat alá vegye.¹⁴

Ilyen körülmények között a sztrájkoló és kizárt szakegyleti tagok, — akik egyben a legjobb szakismeretekkel bíró munkások voltak — nagy részben eltávozni kényszerültek Szegedről. A nyomdák zöme árszabályon alul, szervezetlen, gyenge munkásokkal dolgozott. A szakegylet 1907-ben a szegedi nyomdák közül 8-at blokád alá helyezett, Szegedet az átutazók számára is zárta. A helyzet csak 1910-től változott valamelyest: az 1910. június 10-én életbe lépő újabb országos vidéki árszabályt Szegedről még abban az évben négy nyomda (Bruckner Dezső, Dél-

magyarország Hírlap és Nyomdavállalat Rt., Dugonics Nyomda Rt. Schulhof Károly) aláírta.

A vidéki nyomdai munkásság a századfordulót követő másfél évtizedben a szakegyesületi szervezkedés révén olyan erővé vált, amely 1903-tól kezdve — a budapesti központ segítségével — országos érvényű árszabályokban tudta biztosítani a nyomdai munkásságnak az ipari munkások zöménél jóval magasabb életnívót. Ezzel párhuzamosan a szakegylet sokat tett az általános és a szakmai műveltség fejlesztéséért, a munkások szocialista öntudatának növeléséért, a szociáldemokrata párt által szervezett politikai akciók támogatásáért. Az osztályharc kemény ütközeteiből Szeged nyomdai munkásai példamutatóan kivették részüket: az 1903—1910 közötti időszakban a szervezett munkáltatók ellen folyt, gazdasági és politikai kérdéseket összekapcsoló nevezetes harcukat még évtizedekkel később is a nyomdászszolidaritás, a kitartás nagyszerű példájaként emlegették.

Politikai szempontból kiemelkedő megmozdulásuk volt 1919. nyarán, a Tanácsköztársaság fennállása idején. Szeged 1918 végétől 1920 márciusáig — a belgrádi katonai konvencióban foglaltak alapján — francia katonai megszállás alatt állott. A francia imperialisták 1919. március 21., a proletárforradalom magyarországi győzelme után a város politikai viszonyaiba döntően beavatkoztak: ennek eredményeként a szegedi forradalmi szervek 5 napi működés után eltávoztak a városból. A franciák rövidesen elzárták a várost a Tanácsköztársaságtól. A megszállók védelme alatt Szeged a Tanácsköztársaság ellen irányuló ellenforradalmi mozgalom egyik gócpontjává vált; sokan összegyülekeztek itt a háborús politika bűnösei, a régi cs. és kir. hadsereg katonatisztjei, a monarchista grófok, bárók, volt főispánok és dzsentrí közigazgatási tisztviselők közül. Június 2-án gróf Károlyi Gyula vezetésével ellenforradalmi kormány kezdte meg tevékenységét, amely a Tanácsköztársaság leverésére, az 1918 októbere előtti állapotok maradéktalan visszaállítására, a királyság életrekeltségére irányult. Károlyi Gyulának gyakorlatilag csak Szeged, Kiskundorozsma, Tápé és Algyő területére kiterjedő hatáskörrel rendelkeztek, mégis országos szerepben próbáltak fellépni. Hozzáálltak egy ellenforradalmi hadsereg toborzásához. A kormány egyik legelső rendelete „az ország egész területére kiterjedő érvénnyel” semmisnek nyilvánította a sajtószabadságról szóló 1918. évi II. néptörvényt és kimondta, hogy minden sajtótermék sokszorosítás előtt előzetes megvizsgálás céljából a kormány megbízottjának bemutatandó. Eszerint a Szegeden már korábban bevezetett francia cenzúra mellett életbelépett az ellenforradalmi kormány cenzúrája is. Június végén pedig Horthy Miklós hadügyminiszter rendeletére a sajtóosztály cenzorai mellé még katonai cenzorokat is beosztottak, nehogy a fehér hadsereg szervezését sértő vagy azt előnytelenül befolyásoló közlemény napvilágot láthasson.

A sajtó többszörös megkötése a szegedi liberális polgári újságírók nagy felzúdulását váltotta ki. Ezt csak fokozta a kormány antiszemita magatartása, amely

a jómódú zsidó polgárságot is Károlyi Gyuláék ellen hangolta. Nem sokkal az ellenkormány megalakulása után létrejött egy kormányellenes polgári blokk, amely egyetértett ugyan a Tanácsköztársaság megdöntésének programjával, de kifogásolta, hogy a kormány a polgári demokrácia vívmányait is felrúgta és a polgárságnak még annyi beleszólást sem kívánt biztosítani az ügyek intézésébe, mint amennyit a forradalmak előtti időszakban élvezett. Legélesebben azonban az ipari munkások fordultak szembe az ellenforradalmi kormánnyal, magukénak érezve a Tanácsköztársaságot, annak védelme jegyében a szegedi ellenforradalmi központ felszámolására törekedtek.¹⁵

Ebben a helyzetben kezdődött 1919. június 6-án a nyomdai munkások sztrájkja. Ettől kezdve 18 napon át a helyi napilapok nem jelentek meg. A szocialista párt és az egyes szakmák vezetőségei már a sztrájk előestéjén szolidaritásukról biztosították a kormány ellen harcba lépő nyomdászokat. A sztrájk előkészítésében liberális polgári politikusok és újságírók is résztvettek. A sztrájkolók követelték a cenzúra eltörlését, Dettre János és Tabódy Zsolt visszahelyezését, a béremelést.

Dettre János az őszirózsás forradalom idején Szeged kormánybiztos főispánja lett, Tabódy Zsolt 1919. március 9-től katonai kerületi parancsnok. Elsősorban Dettre polgári radikális gondolkodású volt. Mindkettőjüket május elején távolították el a franciák pozíciójukból. Visszahelyezésük követelése azt igazolja, hogy az előbb jellemzett polgári erők a nyomdászsztrájkot a maguk helyzetének erősítésére szerették volna felhasználni. A sztrájk azonban a Tanácsköztársaság segítségével az említett követeléseken túlfejlődött; a helyi szocialista pártvezetőség a szakszervezeti helyi csoportok útján rövidesen más szakmabelieket is mozgósított. A Tanácskormány nagy figyelemmel kísérte a szegedi fejleményeket és futárok útján nemcsak útbaigazításokat, hanem sztrájksegélyül szolgáló pénzt is rendszeresen küldött a szegedi munkásoknak. Segítsége tette lehetővé, hogy a nyomdai munkások mozgalmával induló harc kiszélesedjen és június 15-én általános sztrájkba torkolljon. Ennek fő követelései: az ellenkormány távozása, a Tanácsköztársasággal való kapcsolat helyreállítása, az összes politikai foglyok szabadon engedése, sajtószabadság. A sztrájk a francia megszállás ellen is irányult. A munkásság ugyanis felismerte, hogy csak úgy harcolhat sikeresen a magyar nagybirtokos-nagytőkések reakció ellen, ha annak támogatója, az antant imperializmus ellen is küzd. Az általános politikai tömegsztrájkban, annak első napjaiban több mint 10 000-en vettek részt.¹⁶

Az öntudatos nyomdászsegédek az általános sztrájkban is mindvégig helytálltak. Ennek következtében az ellenforradalmi kormány a sztrájk idején csak jelentéktelen sajtópropagandát tudott kifejteni. Mindent megtett tehát, hogy nyomdai munkához értő embereket szerezzen. A kiskundorozsmai községi jegyzőt, aki tanult nyomdász volt, a belügyminiszter felmentette állásából és szolgálattételre a propagandabizottsághoz osztotta be. Ugyancsak a belügyminiszter felhívta a

csendőrkerületi parancsnokságot, ha akadna a csendőrlegénység között tanult nyomdász, adja át a propaganda bizottságának stb. A francia városparancsnokság is megpróbált segíteni a kormányon: rendelkezésre bocsátotta a katonái között található nyomdászokat. E katonák azonban kijelentették, hogy nem lesznek sztrájktrőrök, megtagadták a nyomdai munkát, mire közülük a francia parancsnokság 23-at letartóztatott. Az általános sztrájk tehát a nemzetközi nyomdász-, ezen túlmenően a nemzetközi proletárszolidaritás szép példáival is szolgált.¹⁷

A sztrájkot a magyar és francia ellenforradalom együttes erői egy hét alatt letörték. A munkásvezetők és bizalmiak letartóztatása az általános sztrájk idején állandóan folyt, kb. 500 embert fogtak le. A franciák megszállták a munkásotthont, a sztrájkmozgalom központját. E körülmények között a harc aligha volt folytatható; a szocialista párt vezetősége június 22-én befejezettnek nyilvánította a sztrájkot. Június 23-tól a nyomdászok is munkába álltak és június 24-én a napilapok ismét megjelentek.

A sztrájkot követő nagyarányú megtorlás arra mutat, hogy a megmozdulás súlyosan érintette a szervezkedő ellenforradalmat. Nagyszerű kísérlet volt ez a harc a proletárhatalom Szegeden történő visszaállítására, az ellenforradalmi szervezkedés letörésére; noha e célt nem sikerült elérni, a sztrájk lekötötte a magyar és francia reakció erőit. Időben egybeesett több nyugati ország munkásmozgalmának a Tanácsköztársaság megsegítésére irányuló akciójával, ezen keresztül tehát hozzájárult a Tanácsköztársaság ellen délről indítani tervezett intervenció megakadályozásához.

Az 1919-es forradalmi harcok emléke a munkások, köztük jónéhány nyomdai munkás tudatában tovább élt az ellenforradalmi Horthy-korszak idején. Az 1920-as években a hazai nyomdaipar súlyos helyzetben volt; a kényszerű üzemredukciók korábban nem tapasztalt méretűvé tették a munkanélküliséget. Az 1920-as évtizeden belül legkedvezőbbnek mondható 1925-ös évben is Szegeden havonta 20–30 között mozgott a munkanélküliek száma, ami a munkások 15–20%-át tette és jóval felülmúlta az 1914 előtti időszak átlagát. A nyomdai munkások életszínvonalának jelentős csökkenése, a kurzus meg-megújuló politikai támadásai a szakszervezetek és a haladó sajtó ellen szintén abban az irányban hatottak, hogy a foglalkozásban levő nyomdászok nagyobb része beérte annak passzív elfogadásával, amit a szakszervezet vezetősége hangoztatott. Ez pedig az új helyzetben nem volt több, mint a leromlott életszínvonalnak az 1914 előtti szintre emelése, majd lehetőség szerint továbbjavítása, ennek megfelelően az 1918 előtti budapesti és vidéki árszabályokban foglalt bérek összegszerű emelése a gyorsuló inflációnak megfelelően; politikai téren pedig a szakszervezeti és sajtószabadság követelése. A nyomdászszakszervezet védelme, fejlesztése érdekében súlyt helyezett a nyomdászszolidaritás fokozására, nagy erőfeszítéseket tett a szakszervezet gazdasági egyensúlyának biztosítására.¹⁸

E törekvések támogatása érdekében fejtette ki szegedi tevékenységét 1924-től kezdve Zarnóczy Béla, aki 10 éven keresztül a helyi nyomdászmozgalom irányító egyénisége volt. Az 1920. november 1. óta Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete néven szereplő szakszervezet fentebbi célkitűzéseinek helyi megvalósítása során azonban — enyhén szólva — nem a leghelyesebb módszereket alkalmazta. Ennek megnyilvánulása volt többek között az, hogy az alelnöki tisztség mellett más pozíciókat is a kezében összpontosított: a gazdasági bizottság elnöke, a békéltető bizottság tagja, az ún. otthonalap pénztárosa, az 1929-ben megnyitott nyomdászotthon gondnoka, a Népszava-agitáció irányítója, kongresszusi küldött az 1929. és az 1932. évi országos szakszervezeti kongresszuson stb. A választmányi üléseken felmerülő kérdésekhez a csalhatatlanság igényével szolt hozzá és mondta ki a végső szót. A vezetőségi tagok javaslatait nem egyszer visszautasította, a kritikai észrevételeket pedig elfojtani igyekezett. Ez a vezetési módszer, amely nem volt kellő tekintettel a demokratizmus követelményeire, olyan szakszervezeti tevékenységre mozgósított, ami a tagok egy része előtt — joggal — lagymatagnak, a munkásmozgalom végső célját figyelmen kívül hagyónak látszott. A szegedi munkásmozgalomban az 1920—1930-as évek fordulóján általános baloldali előretörés történt.¹⁹ Ennek része volt a nyomdászok közötti ellenzéki törekvés is. A kezdeményezők itt szintén 1918—1919 harcosai közül kerültek ki.

Az elégedetlenségnek is egyik első jele a tagok létszámának említett csökkenése és a munkások zömének közönyössége, az országos és helyi gazdasági—politikai problémák iránti érdektelenség volt. 1926-tól kezdve azonban egyre több szó esik a forrásokban az egység hiányáról, a „széthúzásról”, arról, hogy a vezetőséget „személyi ügyek” foglalkoztatják. Ettől kezdve jelentkezett és erősödött fel a szegedi kerület évi közgyűlésein rendszeresen megjelent központi kiküldöttek, első sorban a szegedi származású, de már 1904 óta a szakszervezet központi apparátusában működő Gyürey Rudolf felszólalásaiban az a gondolat, hogy *mindenkinek* kötelessége a helyi és a központi vezetőséget támogatni. Ez a feltétele ugyanis annak — fejtegette —, hogy a Szegeden ekkoriban bőven előfordult, a nyomdatulajdonosok árszabálysértő magatartása miatti ügyekben a szakszervezet eredményesen fellépessen.²⁰

Úgy tűnik, hogy a szegedi nyomdászellenzék a vezetés antidemokratikus módszerének bírálataival lépett fel, de valójában radikálisabb szakszervezeti mozgalmat követelt. Az ellenzék egyik markáns egyénisége Kiss István gépmester volt, aki még 1914 előtt került a mozgalomba. Az 1918—1919-es forradalmak szegedi eseményeiben jelentős szerepet játszott, tagja az 1918. november elején létrejött Munkástanácsnak, majd e hatalmi szerv által kezdeményezett tömegmegmozdulások egyik szervezője. Tagja az 1919. április 14-én megválasztott Munkás-, Paraszt- és Katonatanácsnak. Baloldali gondolkodása 1920 után is ismert. Az 1922. évi

szegedi szociáldemokrata pártszervezeti vezetőségbe a radikális munkások képviselőjeként jutott be. A központi párttitkárság azonban, arra hivatkozva, hogy Kiss István kommunista, megsemmisítette a választás eredményét és új választást rendelt el.²¹ A szegedi nyomdászkerület választmányának csaknem haláláig tagja.

A nyomdászcsoporthoz kialakult ellenzék másik irányító egyénisége Farkas István szedő, aki ugyancsak tevékeny részese az 1918–1919-es forradalomnak: a szegedi Katonatanács tagja volt. Forradalmi működése miatt a franciák fogásba vetették. 1924. február 24-től tagja, 1930. február 18-tól egy évig elnöke, majd ismét tagja a szegedi kerület választmányának.²²

1928-ban, a közelgő kapitalista gazdasági válság előjeleként a hazai, ezen belül a szegedi nyomdaiparban is termeléseszkökenés, munkáselbocsátás következett be. A munkanélküliek száma az akkor 125 főnyi kerületi tagságnak kb. 30%-át tette ki. Ez a súlyos helyzet hozzájárult a szervezeten belüli korábbi feszültség kirobbanásához az 1929. február 10-i kerületi közgyűlésen. Közvetlen kiváltó oka a szegedi kerület részére történő székházvásárlás ügye volt.

Az 1920-as évek második felében a szakszervezet központja felkarolta a szegedi csoportnak egyik korábbi, 1920-tól jelentkező kezdeményezését, amely azt szorgalmazta, hogy a szakszervezet segítse elő a jelentősebb vidéki csoportok kényelmes, a kor kívánalmainak megfelelő, önálló egyesületi helyiségekhez juttatását. A szakszervezet országos vezetőségének célja a szegedi csoport megszilárdítása, a központ mögé sorakoztatása, a szociáldemokrata agitációs és nevelőmunka eredményesebbé tétele, a központi céloknak alárendelt, azokkal összhangban levő élelnek egyleti élet kialakítása, mindezen keresztül a központ bizalmát élvező Zarnóczy-féle csoport helyzetének megszilárdítása volt. Feltehetően ez utóbbi körülmény készítette az ellenzékot arra, hogy a házvásárlás ügyében nem korrekt eljárással vádolva a helyi vezetőséget, vizsgálatot kérjen a központi vezetőségtől. A közgyűlésen Kiss István kijelentette, hogy „ő mint választmányi tag sohasem tudta, hogy áll a házügy”. Hanyagsággal vádolta a helyi vezetőséget. Az antidemokratikus irányító módszerek igazolására egy másik esetet is elmondott: amikor a gépmes-terek összejöttek problémáik megbeszélésére, Zarnóczy Béla „valósággal fölrobbantotta” a tanácskozást, ahelyett, hogy a kérdések megoldását segítette volna. A helyi vezetőség „hivatalos” álláspontja az ellenzéki megnyilvánulásokat személyeskedésnek nevezte, az ellenzékiek csoportját pedig maffiának, amelynek tagjai „nincsenek megelégedve a vezetőséggel akkor sem, ha dolgozik, akkor sem, ha nem dolgozik. Itt világosan kitetszik a személyi harc” — olvashatjuk a jegyzőkönyvben. A küzdelem e közgyűlésen nem dőlt el; Zarnóczy Bélának és a központi irányvonalnak jelentős bázisa volt. Továbbra is megválasztották alelnöknek, a gazdasági és a békéltető bizottság tagjának. A baloldal súlyát viszont az mutatja, hogy a választmányban továbbra is ott maradt Kiss István, Farkas István pedig mint gazdasági bizottsági tag került az új vezetőségbe.

E körülmények között történt meg 1929. augusztus 18-án a Jósika utca 21. szám alatt az egyik legjelentősebb vidéki csoport és az általa vezetett kerület székházának ünnepélyes felavatása.²³ Különösen figyelemre méltó Pajor Rudolf egykori nyomdászsegéd, ekkor már a szociáldemokrata párt központi vezetősége tagjának itt elhangzott beszéde. Azt mondotta többek között, hogy e székház legyen központja a munkások gazdasági helyzetének javításáért, a munkanélküliség csökkentéséért folyó mindennapi küzdelemnek, de ugyanakkor legyen a proletármozgalom végső célját tudatosító agitációs és nevelőközpont is. „A tömegeket — mondotta — osztályöntudatra kell ébreszteni. Meg kell ismertetni velük a harc végső célját. Ebből az otthonból kell kiindulni a szocialista tanításnak, oktatásnak. Ez az otthon legyen gyűjtőcsatornája a szocialista energiának”. A nyomdai munkásság vállalja az 1919-es proletárforradalom örökségét és a szocializmus győzelméért kíván harcolni. E harc sikeréhez járulhat hozzá a maga lehetőségeivel a nyomdászotthon is.²⁴ Pajor Rudolf természetesen a szociáldemokrata párt nézeteinek terjesztését várta, és ennek propagandájával kívánta előmozdítani a munkások ügyét.

A nyomdászotthonbeli szocialista agitáció tartalma azonban nagymértékben attól függött, hogy a város munkásmozgalmában és közelebből a nyomdai munkások szervezetén belül a reformista irányzattal szembenálló baloldali erő képes lesz-e felhasználni az új munkásközpontot az osztályharcos és forradalmi tanítás terjesztésére. Ebből a szempontból a helyzet az 1930-as évek elején kedvezően alakult. A nyomdász kerületi választmány, amelynek 1930-tól Farkas István lett az elnöke, hosszas vita után 1931-ben beleegyezett, hogy az otthont átengedi a helyi szociáldemokrata pártszervezet oktatásügyi bizottsága által szervezett, munkások számára tartott szemináriumok céljára. E szemináriumokat, amelyek 1931 őszén már folytak, dr. Szepesi Imre orvos, a városi pártszervezet vezetőségének tagja kommunista szellemben vezette.²⁵ A mintegy 30 főnyi, különböző szakmák képviselőiből álló hallgatóság többek között a proletárforradalom, a tudományos és utópista szocializmus kérdéseivel ismerkedett. Tanulmányozták Marx, Engels azon műveit, amelyek a Tanácsköztársaság idején magyar nyelven megjelentek. A nyomdászotthonban tartott Szepesi-féle szemináriumok anyaga tehát gyökeresen eltért, mert forradalmi volt, a szociáldemokrata párt hivatalos oktatási anyagától.

1932 januárjában Gombkötő Péter és dr. Szepesi Imre vezetésével megalakult az Országos Ifjúsági Bizottság (OIB) szegedi csoportja. A OIB-ot 1929-ben a szociáldemokrata párt hozta létre az ifjómunkások szervezeti tömörítésére, de e szervezet az 1930-as évek elejétől kezdve mindinkább kommunista befolyás alá került. A szegedi OIB csoportban tömörült iparos- és kereskedőfiatalok, egyetemi hallgatók több esetben a nyomdászotthonban tartották meg összejövetelüket. Amint a csoport 1932. április elején történt lefogatását követő periratokból kiderül,

a fiataloknak tartott előadások, az ezeket követő viták során „nemcsak a jelenlegi rendszer ellen hangzottak el durva kritikák, hanem kifejezetten azzal foglalkoztak, hogy fel kell venni az erőszakos osztályharcot; nemcsak a szociáldemokrata pártvezetőséget kell eltávolítani, hanem a jelenlegi kormányzati rendszert is meg kell dönteni és át kell térni a kollektív gazdasági rendszerre”.²⁶

Ugyancsak a periratok szerint a nyomdászotthonban tartották az OIB tagjai azt a megbeszélést is, amely előkészítette a 40 oldal terjedelmű, egyetlen számot megért, egyetlen példányban, gépírással készült Házi Újság c. lap megjelenését. Ezt a lapot a Hétvezér utcai Általános Munkásotthonban bocsátották az érdeklődő szakszervezeti tagok rendelkezésére. A lap cikkei — az ügyészség megállapítása szerint — a proletárosztályt a tőkés osztály és a katolikus papi osztály elleni gyűlöletre izgatták és tartalmukban a legintenzívebb kommunista propagandát üzték.

A nyomdászotthon tehát az 1931—1932-ben Szegeden folyt kommunista agitációs és nevelőmunka egyik gócpontjává vált, mert a kerületi választmányon belül a baloldali csoport elég erős volt ahhoz, hogy a mérsékeltekkel szemben biztosítsa a politikai nevelőmunka számára az otthon helyiségét. Maga Farkas István aktívan részt vett a bebörtönzött forradalmárok és családtagjaik megsegítésére alakult Vörös Segély munkájában; árusította a Vörös Segély bélyegeit a nyomdászotthonban. Figyelemre méltó, hogy a Vörös Segélyt — a bélyegek vásárlásán keresztül — a nyomdászcsoporthoz számos tagja is támogatta.²⁷

Az 1932. évi szegedi kommunista lebukás után a nyomdászmozgalmon belüli baloldali csoport tevékenysége — bár az elfogottak között nyomdászok nem voltak — a jelek szerint meggyengült. Erre enged következtetni az a tény, hogy forrásaink ebből az időből már nem tartalmaznak utalásokat a vezetőségen belüli mélyreható vitákra, éles nézeteltérésekre. A munkanélküliek segítése, a munkaközvetítés, a könyvtárfejlesztés nagyon fontos, de a pillanatnyi szükségleteken túl nem mutató problémáival foglalkoztak. A munkanélküliség 1932. évi mélypontján, amikor a 124 főnyi tagságból havonta átlag 70—80-an voltak munka nélkül, ami 56—64%-os munkanélküliségnek felel meg, a nélkülözők helyzetén való enyhítés kötelessége igen súlyos feladatok elé állította a választmányt. E helyzetben a kerület fokozottabban rá volt utalva a központi támogatásra; Zarnóczy Béla és csoportjának helyzete, irányító szerepe emiatt is megszilárdult. Zarnóczy Béla 1934 februárjáig működött Szegeden, ekkor Budapestre távozott és rövidesen a szakszervezet központi apparátusának alkalmazottja lett. A szegedi kerület búcsúvacsorát rendezett tiszteletére, értékes ajándékkal is kifejezte köszönetét Zarnóczy Béla kétségkívül fáradhatatlan, de az osztályharcos erők jogos fellépését kiváltó munkásságáért. Működésével „maradandó emléket hagyott a szegedi nyomdászcsoporthoz súlyos küzdelmeket magában foglaló történetében”.²⁸ Ugyancsak emlékezetes maradt az 1937-ben elhunyt Kiss István, valamint Farkas István, a helyi baloldal vezetőinek

tevékenysége a csoportban, mert a szűk körű praktícizmussal szemben forradalmi távlatokban gondolkodtak. Közülük Farkas István már 1933-ban megtalálta az utat az illegális kommunista párthoz.

E tanulmányunkban a szegedi nyomdai munkásmozgalom politikatörténeti mozzanatait igyekeztünk előtérbe helyezni, a teljesség igénye nélkül. A szervezet- és mozgalomtörténetnek azonban számos egyéb fontos területe is van, mint pl. a több fajta segélyezés, a korszerű szakmai és az általános műveltség fejlesztésére irányuló tevékenység, a szocialista nevelőmunka, a szociáldemokrata pártmunkában való részvétel, a gazdasági érdekvédelem és más egyéb működés is. Mindezeknek a politikatörténeti mozzanatokkal összefoglalva történő feldolgozása a szegedi helytörténetírás egyik említésre méltó jövőbeli feladata.

Jegyzetek

¹ Az 1848. évi nyomdászmozgalomról: Munkásmozgalmak 1848—49. Iratok a magyar munkásmozgalom történetéhez. Az anyagot gyűjtötte és a Bevezetést írta MÉREI GYULA. Budapest, 1948. 196—199., 207—208. A Pest-Budai Könyvnyomdászok Önképző Egyletéről, továbbá a nyomdászszakszervezet megalakulásáról részletesen: NOVITZKY N. LÁSZLÓ: Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötven évi szakszervezeti tevékenységének története. Budapest, É. n. (1912). A Typographia jelentőségét elsősorban a szaklap évfolyamai alapján mérhetjük le. Ehhez használható A százéves Typographia c. összeállítás is. (Budapest, 1969.) A nyomdai munkásságnak a fejlettebb országok és a hazai munkásság mozgalma kezdeti időszakában betöltött fontos szerepéről részletesebben: GAÁL ENDRE: A szegedi nyomdai munkások segélyező-egyletének megalakulása. = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. V. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ. Szeged, 1981. 133—138. Klny. is.

² Az 1866. évi adat: Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények, 1867. 83—89. A későbbiek az 1900. és 1910. évi népszámlálásnak a népesség foglalkozását tartalmazó kötetei, valamint Nyomdász Évkönyv és Utikalauz 1939. c. kötet táblázata alapján.

³ ERÉNYI TIBOR: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei 1867—1904. Budapest, 1962. 126.

⁴ Idézi VÉGH OSZKÁR: A magyarországi szakszervezeti sajtó osztályharcos küzdelmei 1868—1918. Budapest, 1975. 32.

⁵ A mozgalom leírását adó szegedi levél: Typographia, 1890. május 16. közli: Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1868—1917. Szerkesztette, a bevezetőt és a dokumentumok jegyzeteit írta GAÁL ENDRE. Szeged, 1980. 114—115. — A továbbiakban: VDCSMMT 1868—1917.

⁶ NOVITZKY N. LÁSZLÓ: Id. mű 277.

⁷ VDCSMMT 1868—1917. 114—115. A sztrájkalapra szánt összeg azonban elég későn jutott el rendeltetési helyére: az 1890. december 7-i választmányi ülés — Jászai Gyula felszólalása alapján — felhívta Tomcsányi Elek alelnököt az összeg befizetésére. (Typographia, 1890. december 12.) — Mint érdekességet említjük, hogy Jászai Gyula az ekkor már Szeged belvárosi káplán, 1893-tól rókusai plébános Jászai Géza öccse.

⁸ Typographia, 1890. szeptember 12.

* A budapesti szerződés szövege: NOVITZKY N. LÁSZLÓ: Id. mű 288—293. Az Aradon elfogadott árszabály: Typographia, 1890. szeptember 12.

¹⁰ NOVITZKY N. LÁSZLÓ: Id. mű 344—345. A szegedi sztrájk nélküli győzelemről: Népszava, 1892. január 8., 15.

¹¹ Typographia, 1894. június 22. Közli: GAÁL ENDRE: Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből (1890—1900). Szeged, 1972. 24—25. — A szegedi kerületben 1894-ben 55 nyomda működött, a segédek közül 115 tagja az egyletnek, 50 pedig nem; „utóbbiakat az egyletbe való belépésre rábírní lehetetlen volt”. (Uo. 29.) A szervezetlenek legnagyobb részét a kerület vidéki városaiban dolgozók tették ki. A szegedi szervezett nyomdamunkások 1894. évi számát nem ismerjük, de némi hasonlítási alapot ad az, hogy a város nyomdáiban (ekkor összesen 9) kb 120 alkalmazott dolgozott, beleértve a tanoncokat is.

¹² VDCSMMT 1868—1917. 210—212. — Az árszabály főbb tételeit lásd ugyanott, a teljes szöveget pl. Nyomdász Évkönyv és Útikalauz 1904. 89—96. A vidéki nyomdai munkások 67,5 %-a 1904. március végéig elismertette az árszabályt és annak megfelelően dolgozott. (Typographia, 1904. április 1.) A harc 1904 augusztus végére befejeződött és a vidéken dolgozó segédek 85 %-a a kollektív szerződés alapján volt munkában. — Endrényi Imre felszólásáról a budapesti szedőkkel: Typographia, 1928. április 13.

¹³ Typographia, 1907. március 22. = 1473—1801—1973. A magyarországi könyvnyomtatás 500 éves évfordulóján kiadja a Szegedi Nyomda. Szeged, 1973. 42—45.

¹⁴ VDCSMMT 1868—1917. 316—318.

¹⁵ VDCSMMT 1917—1919. Szerkesztette, a bevezetést és a dokumentumok jegyzeteit írta GAÁL ENDRE. Szeged, 1969. 27—28., 256—259., 268—272. A sajtórendelet: 1919-5. ME. sz. Magyar Országos Levéltár (ezután MOL) A szegedi ellenforradalmi kormány ir. BM res. K 572. 1919—52., 59. PI Arch. 666. f. III. csop. ÉSZ III. 17. 1.

¹⁶ VDCSMMT 1917—1919. 476—487.

¹⁷ MOL A szegedi ellenforradalmi kormány ir. BM res K. 572 1919—139., 149., 168.

¹⁸ Minderre részletesebben: GRÓSZ ERNŐ: Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdai munkásság története 1912—1937. Budapest, 1937. Továbbá: Typographia, 1921. június 3., 1923. augusztus 10., 1927. április 8. Nyomdász Évkönyv és Útikalauz 1932. 29.

¹⁹ Zarnóczy Béla fentebb vázolt tevékenységére sok adat található az 1922. március 1. óta ismét működő szegedi kerület jegyzőkönyveiben. A kerületi taglétszám 1922 végén 160. Ettől kezdve kevesebb: 1926 végén 125, 1929 végén 130, 1932 november végén 124, 1934 június végén 114. E csökkenésben a helyi nyomdaiparra kedvezőtlen gazdasági viszonyok is közrejátszottak. — A szegedi munkásmozgalom 1920-as évekbeli helyzetéről, a baloldalnak az 1920—1930-as évek fordulóján megfigyelhető előretöréséről: VDCSMMT 1919—1944. Szerkesztette és a bevezetést írta: SERFŐZŐ LAJOS. Szeged, 1977. 18—30.

²⁰ Lásd pl. Typographia, 1927. december 30.

²¹ BÁRÁNY FERENC: A munkások és szegényparasztok küzdelmei Csongrád megyében 1919. aug.—1924. Szeged, 1972. 41.

²² A Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Segélyező Egyesülete szegedi kerületének 1924. február 24-i közgyűlési jegyzőkönyve.

²³ Nyomdász Évkönyv és Útikalauz 1930. 22. Az otthonnal megfelelő egyesületi helyiséget sikerült biztosítani. A szegedi székház felavatása után csak 1937-ben létesült újabb vidéki nyomdászszékház, ezúttal Győrben.

²⁴ Typographia, 1929. augusztus 23.

²⁵ VDCSMMT 1919—1944. 27., 429—433. TAMASI MIHÁLY: A dolgozók harca a nyomor és kizsákmányolás, az ellenforradalmi rend ellen 1929—1935. Szeged, 1971. 40—41.

²⁶ VDCSMMT 1919—1944. 430. — A nyomdászotthon forradalmi agitációs célokra történt felhasználásáról: *Farkas István* szóbeli visszaemlékezése. (Felvette Gaál Endre és Serfőző Lajos. 1963. február 24.) CSAPLÁR FERENC: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. Budapest, 1967. 78—79.

²⁷ *Farkas István* id. visszaemlékezése.

²⁸ A Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Segélyező Egyesülete szegedi kerületének 1934. január 11-i és február 21-i üléseiről felvett jegyzőkönyvek. Typographia, 1942. április 24.

A Dél-Alföld sajtótörténetének néhány kérdése az 1920-as években

A magyarországi sajtótörténet interdiszciplináris szemléletű kutatásának körvonalai, célkitűzései és módszertani lehetőségei az utóbbi két évtizedben formálódtak ki,¹ szoros kapcsolatban a történetírás fejlődésével. A munkásmozgalmi periodikák számbavételére és forrásként történő felhasználására már az 1950-es esztendőktől eredményes törekvések bontakoztak ki. Sokoldalú érdemeik vannak az idevágóan is fontos munkákkal szolgáló irodalomtörténeti publikációknak, különösen a nagyobb lélegzetű összefoglalásoknak és a publicisztikától elválaszthatatlan írói-költői életműveket közlétező kritikai kiadásoknak. Az 1972-ben publikált magyar sajtótörténeti bibliográfia² a felszabadulásig terjedően tölti be a maga műfajában a kézikönyv szerepét. Az időszaki sajtótermékeket megynként egybefoglaló bibliográfiák mind teljesebbé váló sorával³ szintén alapvető könyvtári segédletek állnak a feltáró és szintetizáló munkálatok rendelkezésére. A négy kötetre tervezett hazai sajtótörténeti monográfia — vélhetően leginkább az előmunkálatok hiánya következtében — a vártnál lassabban készül: 1979-ben 1848-ig, 1985-ben pedig 1892-ig jutott el.⁴

A történetkutatás terméséből a sajtótörténet a saját összetett studiumaihoz közvetlenül hasznosítható eredményekhez jutott. A tízkötetes magyar történeti szintézis 1790—1945 közötti tomosaiból, a Budapest története IV—V. kötetéből, a színvonalasabb régi és frissebb városmonográfiákból főként a jellemző lapok és folyóiratok társadalmi, politikai, eszmetörténeti „háttérének” megbízhatóbb értékeléséhez, közleményeik tartalmi elemzéséhez tudnak eligazítást kapni a sajtóhistoria művelői. A művelődéstörténet, a néprajz, nem utolsósorban a nyomdászattörténet nemegyszer az időszaki sajtóra vonatkozóan is igen érdemes kutatási teljesítményei ugyancsak figyelmet érdemelnek. Mindamellett — nem tagadható hiányaival együtt — még ma sem nélkülözhetjük az 1954-ben napvilágot látott, a maga idejében úttörést vállaló, befejezetlen maradt összefoglalást,⁵ legalábbis az 1890-es évektől az első világháború végéig tartó negyedszázad sajtótörténeti kérdéseinek boncolgatása során.

A sajtóhistoria hazai eredményeinek áttekintése után az időszaki sajtótermékek elterjedtségére, olvasottságára, fogadtatására vonatkozó vizsgálatok alacsony

száma állapítható meg. Ezek az alapvető tényezők nyilvánvalóan folytonos módosulást, kisebb-nagyobb „kilengéseket” mutattak, s mennyiségi vagy minőségi megragadhatóságuk nemegyszer csak közvetve érhető el a kutatás során. A napi- és hetilapok tömegfogyasztásának időszakából a sajtótermék és az olvasóközönség kapcsolatáról magukból a vizsgálat alá vett újságokból jóval kevesebbet tudhatunk meg, mint az olvasók tudósításaira, leveleire utalt korokban kiadott lapokból. Talán ezzel is magyarázható, hogy a hírlapok közvetlenebb hatására, kedveltségére vonatkozó átfogóbb kutatások eredményeiből csak a kapitalista kor kezdeti szakaszáig terjedő feldolgozások jelentek meg.⁸ A továbbiakra nézve éppen emiatt a lényeges részkérdéseket eredeti kutatások alapján megvilágító munkák közül csak azokra utalunk, amelyek szűkebben vett mondanivalónkhoz kapcsolódnak.

Értekes tanulmányok születtek a szocialista sajtó dualizmus kori orgánumairól,⁷ terjesztésük és hatásuk tájunkat érintő aspektusairól.⁸ Az első magyar proletárdiktatúra sajtótörténete önálló feldolgozást is kapott.⁹ A Horthy-korszakra tekintve általában az ellenforradalmi rendszer sajtórendszetének, az ügyészi szervezetre bízott cenzúrájának, a betiltott és az illegális sajtótermékeknek a gazdagon dokumentált feltárását,¹⁰ másfelől a hazai és a határainkon túl született kommunista és baloldali irodalom, továbbá a munkás- és parasztművelődés múltjának kutatása során keletkezett — a napi- és hetilapok olvasottságát is érintő — publikációkat¹¹ érdemes kiemelnünk.

Az eddig hozzáférhető tudományos eredményeket valójában a fontos részkérdésekre koncentráló (kényszerülő) vizsgálódások, az ismeretlen tények sokaságát megismertető önálló kiadványok és tanulmányok jellemzik a Horthy-rezsim sajtótörténetében. A kutatások hézagai főként ott mutatkoznak meg, hogy a feltárások még nemigen terjedhettek ki a legjelentősebb újságfogyasztó polgári rétegekre. Ennek köszönhetően az elsősorban a középrétegeknek készülő, általában a legnagyobb példányszámú fővárosi és helyi időszaki sajtótermékek tartalmi és terjesztési kérdéseiről, tartós szemlélet- és ízlésközvetítő szerepéről nem sokat tudunk, inkább csak következtetéseket olvashatunk. Mindinkább nyilvánvaló az is, hogy az illegális és a legális mozgalmi sajtó, a progresszív lapok teljesebb értékű hatásvizsgálatához mélyebben meg kell ismernünk az őket körülvevő — többnyire mereven elutasító — eszmei és kulturális közeget. A többféle meghatározottságú, a napi politikai mozgásoktól is befolyásolt, nem egyetlen árnyalatot kifejező „közvélemény” leggyakoribb, úgyszólván hagyományosan fogyasztott szellemi táplálékát a két világháború között a konzervatív nacionalista alapszövetű újságok jelentették. Funkciója szerint az 1920-as évek közepétől hozzájuk csatlakozott az államrend kezében tartott „elektronikus sajtó”, a rádióadások rendszeressé alakulása, a vevőkészülékek gyors elterjedésével együtt.

A társadalmi összefüggések, a politikai erővonalak és a színárnyalatokat mutató

„közvélemény” egymásra hatásának a korabeli budapesti és vidéki sajtó elemzése alapján lehetséges kibontása, hiteles bemutatása egymást feltételező, ugyanakkor azonban egymást felerősítő feladatkörökből áll. Bizonyos, hogy ezt elvégezni — akár egy-egy időmetszetben, akár a lapok egy csoportjára vagy egyetlen újságra nézve, akár egy-egy település adott korszakára vonatkozóan — elsősorban a korszerűbb helytörténetírás keretében lehetséges és kívánatos. A forrásadottságok a vállalkozás kimenetelét ez esetben különösen meghatározzák. Önmagukban az adott vizsgálati körbe tartozó és velük párhuzamba állítható (szembesíthető) lapok sem elegendőek forrásként ahhoz, hogy a rájuk támaszkodó kutató időtálló megállapításokat tegyen. A feltárni kívánt időszak általános (országos) hatalmi-politikai struktúrájának, belső eseménytörténetének részletes, a jellemző személyi kapcsolatokra is kitérő megismerése az egyik feltétel. A másik az adott korban és térben (városban, tájegységben) volt érdekcsoportok s az őket képviselő személyek, a befolyásuk alatt álló tollforgatók egyedi jellemvonásainak, törekvéseinek mélyebb ismerete. Ebbe tartozik az egyes lapok alapításának és fenntartásának gazdasági, bizonyos mértékig a nyomdai háttere, továbbá a terjesztés sikerét (a kelendőséget) befolyásoló, előnyös vagy hátrányos tényezők számbavétele. Hogy mindezeknek eleget tehessen, a kutatónak a szükséges sajtótermékeken túl a megfelelő közigazgatási és államügyészégi levéltári fondokon¹² kívül gyakran kell szóbeli információkra, magánlevelezésekre támaszkodnia, s nem kerülheti ki a „sorok között olvasás” következtetési módszerét sem. Különös gondot, sok utánjárást kíván egyes lapok vagy szerkesztőik esetenként csak szövegkritikai vizsgálatok árán felderíthető „kettős élete”, a csavaros megfogalmazások, példázatok mögé bújtatott, álnevek mögé rejtett különvélemények eredete, mozgatórugója, a kitalált nevek alatt folytatott viták, támadó vezércikkek valódi szerzője vagy sugalmazója. A sajtó útján folyó közvélemény-manipulálásnak a Horthy-korszakban már jól beidegzett gyakorlatával kell számolnunk. Ebben a tekintetben a nagy példányszámú fővárosi lapok és a kisvárosi, nagyközségi pár oldalas „helyi harsonák” között inkább módszerbeli minőségi, mint tartalmi különbség állapítható meg. A különbség okát az olvasóközönség és az újságírói gárda más színvonala („elvárása” és képzettsége) adja meg.

*

A Dél-Alföld sajtótörténetének kutatása ma még nem áll az érdeklődés középpontjában. A politikatörténeti, különösen a mozgalomtörténeti publikációk, másfelől a főként Szegedre, Hódmezővásárhelyre és Makóra kiterjedő irodalomtörténeti kutatások révén gyarapodtak sajtótörténeti ismereteink is,¹³ főként a korabeli háttér differenciáltabb rajza tekintetében. A sajtótörténeti búvárkodások akár táji megközelítésű, akár településenkénti vagy pedig korszakok szerinti megkezdéséhez, elmélyítéséhez a mostani Dél-Alföld (Bács-Kiskun, Békés és

Csongrád megyék) területének túlnyomó részére vonatkozóan is kiadásra kerültek már az alapvető sajtóbibliográfiák.¹⁴ A szegedi összeállítás kéziratban használható, az 1950 előtti Bács—Bodrog megye ilyen jellegű feldolgozásáról nem tudunk. A regionális tájékozódáshoz mind Szegedről, mind a Bajához kötődő volt Bács—Bodrog területéről publikálni kellene az egységes rendszerbe foglalt, hírlaponkénti törzsadatokat.

Rövid dolgozatunk az 1920-as évek derekára, illetve végére vonatkozóan kívánja bemutatni és elemezni a dél-alföldi hírlapkiadás és hírlapfogyasztás eddig feltárt adatait. Ezek a néhány tekintetben hézagos, nem mindenben egységes adatok csupán kiindulópontot jelenthetnek a mélyebb vizsgálatokhoz, felhívják a figyelmet olyan kérdésekre, amelyekre ma még csak részbeni választ lehet adni vagy csak hipotézist lehet kialakítani.

Két, egymással csak részben összevethető forrás áll rendelkezésünkre a tárgyalt esztendőkből a Dél-Alföldön kiadott időszaki sajtótermékekről s azok elterjedéséről. Az egyik 1925 decemberéből származik, amikor Vass József, „a miniszterelnöki teendők ideiglenes ellátásával megbízott népjóléti és munkaügyi miniszter”, a miniszterelnökség sajtóosztálya — az állami sajtópolitika irányító szerve — részére az alispánoktól és a törvényhatósági joggal felruházott városok polgármestereitől az egyes lapokról konkrét adatokat kért.¹⁵ A Budapestre küldött jelentések eredeti példányai nem maradtak meg, az elindító hatóságoknál a fogalmazványok vagy a másodpéldányok azonban többnyire megmaradtak és levéltárba kerültek. Ezek alapján — a hetenkénti megjelenésnél ritkább kiadású egyházi és szakmai kis periodikákat elhagyva — az alábbi adatokhoz juthatunk¹⁶:

*A Dél-Alföld legalább hetenként egyszeri megjelenésű lapjai
1925 decemberében*

Megjelenési hely és lapcím	A megjelenés gyakori- sága	Egyszeri példány- szám	Mióta jelenik meg?
<i>Szeged</i>			
Friss Hírek	naponta délben	1000	16. évf.
Hétfői Rendkívüli Újság	heti, hétfőn reggel	3000	7. évf.
Szeged	naponta reggel	3000	6. évf.
Szegedi Friss Újság	naponta reggel	5—6000	26. évf.
Szegedi Híradó	naponta este	500	45. évf.
Szegedi Új Nemzedék	naponta reggel	2000	7. évf.
<i>Hódmezővásárhely</i>			
Vásárhelyi Reggeli Újság	hétfő kiv. naponta reggel	2500—3000 vas. és kedd 3500—4000	1905 óta
Friss Hírek	hétfő délelőtt	350—400	1914 óta

Megjelenési hely és lapcím	A megjelenés gyakorisága	Egyszeri példány- szám	Mióta jelenik meg?
Vásárhelyi Napló	hétfő kiv. naponta reggel	700—750	1924 óta
Vásárhelyi Újság	vas., kedd és péntek reggel	450—500	1921 óta
<i>Szentes</i>			
Szentesi Kisgazda	hétfő kiv. naponta	2600	1920 óta
Szentesi Hírlap	hétfő kiv. naponta	1600	1919. aug. óta
Alföldi Újság	hétfő kiv. naponta	1200	1901 óta
<i>Csongrád</i>			
Csongrádi Újság	hetente kétszer	500	1922 óta
<i>Mindszent</i>			
Mindszenti Hírlap	hetenként	700	1899 óta
<i>Kecskemét</i>			
Kecskeméti Közlöny	hétfő kiv. napi	3800—4000	1919. aug. óta
Kecskeméti Lapok	hétfő kiv. napi	800—1200	1869 óta
Kecskemét és Vidéke	hetenként	1600	?
<i>Békéscsaba</i>			
Körösvidék	heti hatszor	hétközn. 2000 vasárn. 3000	1920. márc. óta
Békésmegyei Közlöny	heti hatszor	1500—2000	1874 óta
Békésmegye	heti kétszer	1000	1905 óta
Tiszántúli Piac	hetenként	500	1923 óta
Csabai Sport	hetenként	500	1919 óta
<i>Gyula</i>			
Békés	heti kétszer	2000	1868 óta
Békésmegyei Hírlap	csüt. és vas.	1800—2000	1921 óta
<i>Orosháza</i>			
Orosházi Újság	vas. és csüt.	600	1882 óta
Orosházi Friss Újság	heti hatszor	4000	1912 óta
Orosházi Friss Hírek	heti hatszor	vas: 2300 csüt. 2000 más 1300	1924 óta
Sport	hetenként	300	1923 óta
Orosházi Sporthírlap	hétfőn	400	1925. aug. óta
<i>Szarvas</i>			
Szarvasi Hírlap	hetenként	900—1000	1902 óta
Szarvasi Közlöny	hetenként	1500	1923 óta

Megjelenési hely és lapcím	A megjelenés gyakorisága	Egyszeri példányszám	Mióta jelenik meg?
<i>Gyoma</i>			
Gyoma-Endrőd Vidéke	hetenként	1200	1922 óta
<i>Szeghalom</i>			
Sárréti Hírlap	hetenként	350	1922 óta

A felsorolt 34 lapon túl a Dél-Alföld mai megyéinek területén további 20—25 újság jelent meg¹⁷ (Baján, Makón, Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason, Kalocsán, Békésen, Mezőberényben, stb.), amelyek példányszám-adatait még fel kell kutatni. A fenti adatokból — azokat statisztikai mintaként kezelve — az tűnik ki, hogy a lapok kereken 20%-a a századforduló előtt indult, 27%-a 1901 és a Tanácsköztársaság megdöntése közötti közel két évtizedben, 53%-a viszont a proletárdiktatúrát követően, a Horthy-korszak újsütetű sajtójaként. A progresszív polgári ellenzéki-séget képviselő lapok (így az 1925 áprilisában betiltott, de május 17-én újraindult szegedi Délmagyarország,¹⁸ amely a hatósági jelentésben nem szerepel, továbbá a szentesi Alföldi Ellenzékből lett Alföldi Újság, az Orosházi Friss Újság) az első világháború előtti indításúak voltak, ilyen szemléletű újságokat a rendszer nem engedett kibontakozni. Az 1925 végi adatgyűjtés előtti években betiltott vagy megszűnt lapok ennek a tanúi. A 300 és 6000 példány között mozgó helyi sajtótermékek példányszámát az alkalmi aktualitáson (sportlapok, hétfői lapok, szegedi esti újság) túl a települések vonzáskörzete és részben a lakosságszáma alapján, tapasztalati úton alakították ki a kiadók. A számba vett 34 lapból 16 jelent meg hetenként hatszor, egy kivételével legalább 1500 példányban. A 2—3000 példányos újságok száma négy, a 3000 példányt túlhaladóké szintén négy volt. Ez utóbbiak Szegeden, Kecskeméten, Hódmezővásárhelyen és Orosházán láttak napvilágot. Az Orosházi Friss Újság népszerűségét leginkább a negyvennyolcas paraszti és a liberális polgári ellenzéki-ség képviselése, Mitlasovszky János szerkesztő személyes bátorsága magyarázza. A népesebb városokban a magasabb példányszám és az abból eredő szélesebb olvasottság kézenfekvőbbnek tűnik, s a lapok jó szerkesztésére enged következtetni.

A sajtótörténetírás már rámutatott arra, hogy az újságolvasás arányai az első világháború alatt és után nagy mértékben megnőttek. Ennek megítéléséhez Békés megye helyi lapjainak 1911. és 1925. évi (egy esztendőre átszámított) példányszámait tudjuk egybevetni. 1911-ben 14 féle újság jelent meg, egy év alatt 450 ezerre becsülhető összpeldányszámban. 1925-ben a 22 féle lap együttes évi példányszáma kereken 4,5 milliót tett ki. 1911-ben évi 1,5 példány esett a megye minden lakosára a helyi lapokból, 1925-ben már 14 példány (Orosházán 69, Békéscsabán 33 példány)¹⁹

Az 1925. évre átszámított, egy lakosra eső helyi sajtófogyasztást több tényező határozhatta meg: Legelső helyen az, hogy a helyben szerkesztett és kiadott lapok

iránti érdeklődésnek milyen hagyományai alakultak ki, mit vártak az ilyen újságoktól, mennyire vált mindennapossá az értelmiségi, kereskedő és iparos rétegeken túl a parasztság és a munkásság körében is a hírlapok forgatása, az előfizetés vagy a példányonkénti vásárlás érdekében szükséges anyagi áldozatvállalás. Másfelől a helyi lapok kelendőségébe erőteljesen beleszólt az adott település gazdasági arculata, politikai erőviszonyainak alakulása. Mint a későbbiekben látni fogjuk, ilyen okok miatt nemegyszer a fővárosi újságok javára tolódott el az érdeklődés a kisvárosokban, a kormánytámogató és érdektelen szürkéségű helyi lapokkal szemben. A lokális sajtótermékek iránti kereslet egyfajta mutatója volt a helyi újságírásról kialakult közvéleménynek (az egymással gyakran szembenálló csoport- és rétegvélemények eredőjeként), ugyanakkor képet adott az adott település általános műveltségi állapotáról, a lakosság jórészenek mentalitásáról. Mindezeket figyelembe véve élénk és több színű helyi sajtóéletről tanúskodnak az 1925. évi helyi sajtófogyasztás egy főre számított arányai — a már említett Orosházán és Békéscsabán kívül — Szentesen (45 példány), Szegeden (29 példány), Hódmezővásárhelyen (22 példány), Kecskeméten (20 példány) és feltételezhetően Baján, Makón és Kiskunhalason is. A helyi újságok szűkebb vonzását mutatják többek között Gyula (8 példány) és Szarvas (5 példány) arányai.

A vidéki lapokra vonatkozó 1925. évi közigazgatási felmérés alapján levonható tanulságokat az időszaki sajtótermékekre vonatkozóan 1930 elején végrehajtott, hivatalos statisztikai adatgyűjtéssel megalapozott egykorú elemzés is alátámasztja.²⁰ Az ország 1230 akkor kiadott periodikájából 809 Budapesten, 421 pedig vidéken látott napvilágot. Az adatfelvétel a politikai napi- és hetilapokat és az időszakos szakmai, egyházi stb. orgánumokat egyaránt számításba vette. A sajtóélet mennyiségi és minőségi jellemzését a periodikák száma és az egy év alatt az adott településen megjelent lapok négyzetméterben összesített terjedelme szerint kísérelte meg.²¹ Az ország 1230 lapja e számítási módszer szerint évente 64 373 négyzetmétert képviselt, ebből 42 332 négyzetméter a fővárosra esett. Az áttekin- tésünkben tárgyalt területet érintő megyei és településenkénti adatok az alábbiak:²²

Megye, település	Periodikák száma	A periodikák évi együttes terjedelme (m ²)
Békés megye	28	1676,77
Csanád megye	5	517,41
Csongrád megye (Szeged és Hódmv. nélkül)	6	930,05
Szeged	25	2046,01
Hódmezővásárhely	4	474,13
Baja	4	410,98
Kecskemét	10	582,70

Megye, település	Periodikák száma	A periodikák évi együttes terjedelme (m ³)
Békéscsaba	6	455,46
Gyula	5	254,21
Orosháza	8	549,52
Szarvas	2	98,38
Makó	5	517,41
Szentes	4	828,72
Csongrád	1	76,00
Kalocsa	6	121,37
Kiskunfélegyháza	3	101,40
Kiskunhalas	2	90,75
Pécs	21	980,68
Miskolc	15	888,24
Debrecen	20	1715,16
Szolnok	7	249,53
Cegléd	8	171,85

Az 1930 eleji adatfelvétel azt igazolta, hogy a Dél-Alföld három mai megyéje területén, különösen pedig az akkori Szegeden, valamint a táj mezővárosaiban eléggé élénk — bár nagy különbségeket mutató — helyi sajtókiadás folyt. A három mai megye földje akkori sajtóéletének műveltségi és tudati háttérét több dolgozatban lehetne csak felvázolni. Mindenképpen tájunk mezővárosainak tradícióit és bizonyos mértékű szemléleti nyitottságát jelzi, hogy az egy-egy helyi lapra eső lakosságszám tekintetében a Szeged és Hódmezővásárhely nélkül vett Csongrád megye a korabeli Pest—Pilis—Solt—Kiskun után a második helyet, Békés megye pedig a hetedik helyet foglalta el, kettő kivételével minden dunántúli megyét megelőzve.²³ A nyitottságot az 1925-ben rendszeressé vált hazai rádióadások iránti érdeklődés számai is bizonyítják a tárgyalt országrészben. 1929 legvégén az ország 170 220 vidéki rádióengedélyes lakosából Szegeden 5354, Hódmezővásárhelyen 1800, Baján 1109, Békés megyében 7587, Csongrád megyében (a két thj. város nélkül) 3023, Csanád—Arad—Torontál megyében 3097 élt. A tízezer lakosra vetített engedélyszám alapján Békés megye a negyedik, Csongrád a hatodik, Csanád—Arad—Torontál pedig a tizedik volt a megyék sorrendjében. Az ország rádióvevő-készülékekkel legjobban ellátott településeinek sorrendjében (Budapestet és a peremvárosokat nem számítva) tájunk városai igen kedvező helyen álltak.²⁴ 1929 végén Baján 581, Szegeden 426,5, Kecskeméten 337, Hódmezővásárhelyen 287,6, Békéscsabán 302, Szentesen 377, Orosházán 449, Kiskunhalason 343, Makón 266, Kiskunfélegyházán 248 db vevőkészülék jutott tízezer lakosonként. Budapestet és közvetlen környékét ismét nem számítva Baja

a 3., Orosháza a 10., Szeged a 11., Szentes a 12., Hódmezővásárhely a 21., Békéscsaba a 22. és Makó a 26. helyet foglalta el a rádióval leginkább ellátott települések sorában. Ehhez kétségkívül hozzájárultak a kedvezőbb síksági vételi lehetőségek. Az újság- és a könyvolvasás, valamint a rádióhallgatás közötti kölcsönösség az itt tárgyalt időszakban még nem volt annyira nyilvánvaló, mint a későbbi évtizedekben.

A helyi időszaki sajtó iránti érdeklődés fokát és minőségét az írni-olvasni tudás arányainak ismeretében is megközelíthetjük. Az 1930. évi népszámlálás a 12 éven felüli népességen belül Szegeden 7,1%-os, Hódmezővásárhelyen 9,6%-os, Kecskeméten 15,3%-os, Baján 12,4%-os, Békés megyében 8,2%-os, Csanád—Arad—Torontál megyében 14%-os, a thj. városok nélküli Csongrád megyében 14,1%-os analfabétizmust mutatott ki. A nyolc százalék fölötti arányok a kor jónak mondható átlagánál rosszabbak. A századforduló előtti évtizedekhez képest (1880-ban tájunk városaiban még 25—40%-os írni—olvasni *nem tudást* állapítottak meg) a betűismeret általánossá vált.

A vidéki periodikák terjesztésének kérdéseit csak vázlatosan mutatjuk be. A helyi sajtónak csak a töredéke jutott túl egy—egy város és közvetlen környéke határain.²⁵ A kiadóhivatalok által alkalmazott újságkihordók a lapokat lakcímre kézbesítették, a példányonkénti árusítás trafikokban, piaci, vásári, vasútállomási rikkancsok útján történt, jutalékos rendszerben. A szűkebb környéken a keresettebb lapokat a trafikosok, szatócsok árusították. A postán küldés a távolabbi kevés előfizető részére történt. A budapesti újságokat az előfizetők vagy postán kapták vagy a helyi bizományosok kézbesítették. A nagyobb trafikok („dohánytőzsdék”) mindennütt megfelelő hírlapválasztékot tartottak. Egyes könyv-, papír- és írószerkereskedők is foglalkoztak újságeladással, a vasútállomásokon működő bazárok szintén. A legtöbb újságot piaci napokon és vasárnap vették meg az emberek.

A helyi időszaki sajtó és a fővárosban kiadott periodikák iránti érdeklődés irányai a Dél-Alföldön is több tényező együttes hatására, rétegenként, az életmód függvényeként formálódtak. A helyi és a budapesti lapok egymáshoz viszonyított keresettségét egy-egy településre nézve a fentebb elemzett 1925 végi közigazgatási felmérés és a hasonló úton készült 1926 júniusi adatgyűjtés eredményeinek összevetésével lehet körvonalazni. Az utóbbit az 1926. május 22-i szigorúan bizalmas miniszterelnökségi utasítás rendelte el, azzal a céllal, hogy a budapesti politikai lapok elterjedésének adataiból „az ország közhangulatáról alapos és megbízható tájékozódást” szerezhessen a kormány. Először pontos névjegyzékeket kívánt az utasítás a lapok előfizetőiről és példányonkénti vásárlóiról. Miután ez teljesíthetetlen volt, a rendelkezést úgy módosították, hogy elegendő az egyes lapok településenkénti példányszámának megállapítása.²⁶ A helyi igazgatás elsősorban a postahivatalokat kérdezte meg, de más úton is tájékozódott. A felmérés valószínűsíthető hiányai miatt a kapott számadatokhoz célszerűnek látszik 10—15%-ot

hozzáadni. Az élénkebb átmenőforgalommal rendelkező települések áruspéldá-nyainak jó részét a nem helybenlakók vásárolták meg. Az adatgyűjtés nem tudta megállapítani — bár egyes jelentések céloztak rá —, hogy a baloldali mozgalmi lapokból (Népszava, Szabad Szó, szakszervezeti újságok) hány példány érkezett a szervezeteken belüli terjesztés céljára postacsomagokban és más úton.

A budapesti politikai napi- és hetilapok elterjedésének adataiból ez alkalommal csak néhány főbb következtetést vonhatunk le a Dél-Alföldre vonatkozóan, elsősorban a számok tükrében, a három korabeli megye és két mintaként kiemelt város tényeivel, a naponkénti (egyszeri) példányszámból.

*A legelterjedtebb budapesti politikai lapok a Délkelet-Alföldön
1926 júniusában²⁷*

Lapcím	Békés megye	Csanád- A—T. megye	Csongrád megye	Békés- csaba	Szentes
Pesti Hírlap	2000	850	1000	500	469
Magyarság	380	500	360	75	153
Pesti Napló	500	260	250	75	66
Népszava	600	100	100	363	44
Újság	500	100	110	105	9
Nemzeti Újság	100	250	200	26	69
Magyarország	300	140	90	55	22
Budapesti Hírlap	230	180	120	34	57
Az Est	180	130	190	160	103
Esti Kurír	220	80	50	200	22
Szabad Szó (heti)	160	110	120	?	?
Magyarok Vasárnapja (heti)	260	130	15	?	?

A települések szerinti megoszlás vizsgálata jelenlegi dolgozatunk kereteit meghaladja. A baloldali és a progresszív lapok iránti érdeklődés bizonyítékeként mégis kiemeljük, hogy Békés megyéből 14, Csanád—Arad—Torontálból 9, Csongrádból 4 város vagy község esetében igazolható a Népszava napi árusítása, illetve rendszeres előfizetése. A Szabad Szó — az agrárszocialista tradíciók sajátos továbbélése jegyében — Békés megye 9, Csanád—Arad—Torontál és Csongrád megyék 6—6 községébe járt. A polgári liberális Világ 1926. évi megszüntetése előtt Gyulára 43, Szentesre 22, Csongrádra 10, Szarvasra 6 előfizetőhöz jutott el. A Magyarország a három megye 30 településére. Az Est 16 városba és községbe járt. A tőkés üzleti köröknek szóló Pester Lloyd szinte csak a városokba járt: Békéscsabára 24, Gyulára és Makóra 10—10, Orosházára 5, Szentesre és Szarvasra pedig 4—4 példányban.

A helyi és a budapesti újságok iránti kereslet helységenként más és más arányait összevethető adatokkal rendelkező települések esetében tudjuk érzékeltetni, a napi megjelenésű lapok példányszám-adataihoz a hetilapok adatait is arányosan hozzávéve, a kikerülhetetlenül szükséges becslésekkel.

A napenkénti sajtófogyasztás megoszlása 1925/1926-ban

Város, község	A helyi napi és heti politikai lapokból egy napra eső példány	A budapesti napi és heti politikai lapokból egy napra eső példány
Békéscsaba	4900	1800—2000
Gyula	650	750—900
Orosháza	5600	700—850
Szarvas	420	650—750
Békés	kb. 90	750—850
Szentes	4800	1300—1500
Csongrád	170	700—800
Mindszent	120	150—200
Makó	?	900—1100
Battonya	nem volt helyi lap	380—450

A táblázat azt mutatja, hogy ahol a helyi lapkiadásnak erőteljesebb hagyományai voltak, ott az újságolvasás a fővárosi orgánumokra is jobban kiterjedt. Ha a helyi újságírás gyengébbnek bizonyult, az érdeklődés inkább a budapesti lapok felé fordult, anélkül azonban, hogy az adott település hírlapfogyasztása megnőtt volna.

*

Az eddig ki nem aknázott közigazgatási eredetű források kínálta lehetőségeket felvillantó rövid közleményünk summázataképpen — a már érintett módszertani kérdéseken túl — azt kell kiemelnünk, hogy az adatok elsődleges elemzése szerint a Dél-Alföldön a komplex sajtótörténeti kutatásoktól a történetírás *minden fontosabb ágazata számára* lényeges eredmények várhatók. A társadalom- és a politikatörténetnek jórészt éppen azokra a korszerű kérdéseire adhat választ a sajtó históriája, amelyekre a megszokott források felhasználása után alig lehet feleletet adni. Fontos lenne a hagyományosan élénk, több színű helyi sajtóval és általában is jelentős arányú sajtófogyasztással rendelkező városok hírlapirodalmának és azon belül a szerkesztés, a kiadás, a terjesztés tartalmi kérdéseinek a mélyreható feltárása, a sajtó hatásmechanizmusának megismerése. A feladat hosszabb távra szól, megoldása csak a sémáktól megszabaduló, tágabb körben gondolkodó helytörténetírástól remélhető.

Jegyzetek

¹ Összefoglalásuk: MÁRKUS LÁSZLÓ: A 20. századi magyarországi sajtó hatásának vizsgálata során felmerült kutatási problémákról. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1977. 179—186. MÁRKUS LÁSZLÓ: A legújabbkori magyar sajtótörténetírás módszertanáról, különös tekintettel az 1919—1944 közötti magyar sajtó történetére. Századok 1979. 884—902. Igen hasznos kutatási szempontokat nyújtanak az alábbi munkák is: KOROMPAI GÁBORNÉ: A debreceni sajtó kutatásának története és irodalma. Debrecen, 1979. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 111.) Korunk Évkönyv 1974. Tanulmányok a romániai magyar sajtótörténet köréből. Kolozsvár, 1974. A kötetből különösen JORDÁKY LAJOS, GÁLL JÁNOS és BODOR ANDRÁS dolgozatai. MÓZES HUBA: Sajtó, kritika, irodalom. (Kísérlet) Bukarest, 1983.

² A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705—1945). Szerk. JÓZSEF FARKAS. Budapest, 1972. Sajtótörténeti Könyvtár 1.

³ Az itt tárgyalt területet feldolgozó köteteket a 14. sz. jegyzetben soroljuk fel.

⁴ A magyar sajtó története I. 1705—1848. Szerk. KÓKAY GYÖRGY. Budapest, 1979. II/1. 1848—1867. II/2. 1867—1892. Szerk. KOSÁRY DOMOKOS és NÉMETH G. BÉLA. Budapest, 1985.

⁵ DEZSÉNYI BÉLA—NEMES GYÖRGY: A magyar sajtó kétszázötven éve I. Budapest, 1954. Értékelésre I. DERSI TAMÁS: Sajtó és történelem. In: Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok. Budapest, 1973. 405—407.

⁶ PL. BISZTRAY GYULA: Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 50-es években. Magyar Könyvszemle 1967. 117—183. FÜLÖP GÉZA: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest, 1978. Irodalomtörténeti Könyvtár 33.

⁷ Ennek egyik jó példája S. VINCZE EDIT: A Népszava történetéhez (1889—1896). In: Az útkeresés évtizedei. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868—1898. Budapest, 1977. 373—399. Inkább tartalmi bemutatás mint sajtótörténet VÉGH OSZKÁR könyve: „Olvassátok munkatársak!” A magyarországi szakszervezeti sajtó története 1867—1919. Budapest, 1977. A Magyar Sajtó Kiskönyvtára. A Hódmezővásárhelyen megjelent progresszív folyóirat feldolgozása: SIPKA SÁNDOR: Gonda József (1877—1913). Hódmezővásárhely, 1955. 40—84. (Csongrád megyei Füzetek 16.)

⁸ Az itt tárgyalt területre fontos közülük: KISS JENŐ: Az agrárszocialista olvasókörök történetéből. Magyar Könyvszemle 1959. 180—193.

⁹ JÓZSEF FARKAS: A Magyar Tanácsköztársaság sajtója. Budapest, 1969.

¹⁰ Ezek közül a legfontosabb: A cenzúra árnyékában. Vál. és szerk. MARKOVITS GYÖRGY—TÓBIÁS ÁRON. Budapest, 1966. Különösen a 36—136. oldalon közölt jogszabályok és belső utasítások.

¹¹ A legismertebbek: SZILÁGYI JÁNOS: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között. Budapest, 1964. BALOGH ISTVÁN: A parasztság művelődése a két világháború között. Budapest, 1970. Értekezések a történeti tudományok köréből. Legutóbb: Műveltség—művészet—munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről I—II. Szerk. VASS HENRIK—SIPOS LEVENTE. Budapest, 1983.

¹² Rövid áttekintésüket adja MÁRKUS LÁSZLÓ 1977. Id. mű 901—902.

¹³ Az ilyen szempontból is használható kötetek, tanulmányok felsorakoztatására itt terjedelmi okokból sem vállalkozhatunk.

¹⁴ KÁRÁSZ JÓZSEF: A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843—1970. Szeged, 1974. A Somogyi-könyvtár kiadványai 15. Békés megye sajtóbibliográfiája 1855—1973. Összeáll. KOVÁCS MÁRIA és munkaközössége. Békéscsaba, 1974. E két kötet a mai megyeterület periodikáinak adatait tartalmazza. Az 1950 előtti Pest-Pilis—Solt—Kiskun megyének a mai

Bács-Kiskun megyébe eső részének újságaira: Pest megye sajtóbibliográfiája 1794—1975. Összeáll. BÉKÉS JÓZSEF. Szentendre, 1977 A Szeged városára és az 1950 előtti Bács—Bodrog megyére, valamint Baja városára vonatkozó sajtóbibliográfia kiadatlan. Az Alföldön a történetkutatás szemszögéből legjobban használható: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843—1970. Szerk. KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ MÁRIA. Debrecen, 1973. Ez a kötet a történeti Bihar megye, s benne Nagyvárad, továbbá Debrecen hírlapanyagát is felöleli.

¹⁵ A körrendeletet lásd: Békés Megyei Levéltár (BML), Békés m. alisp. ir. 3148/1925.

¹⁶ A táblázat forrásai: BML Békés vm. alisp. ir. 3148/1925. alapsz. CSML Szeged polgm. eln. ir. 10297/1925. alapsz. Csongrád vm. főisp. ir. 34/1926. alapsz. Hódmezővásárhely főisp. ir. 21/1925. alapsz. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét főisp. ir. 14/1925. A szegedi kimutatásban a Délmagyarországot a polgármester nem tüntette fel. A Kecskemét és Vidéke c. lap a jelentésben szerepel, a Pest megyei sajtóbibliográfia szerint régebben megszűnt. A jelentések esetleges téves címadatait nem javítottuk. A Pest—Pilis—Solt—Kiskun megyei jelentést nem kutattuk még fel, a Csanád—A—T. megyeit eredménytelenül kerestük.

¹⁷ Vö.: THURZÓ NAGY LÁSZLÓ: A vidéki sajtó. Miskolc, 1928.

¹⁸ A Délmagyarország fél évszázada 1910—1960. Jubileumi emlékkönyv. Szerk. LÖKÖS ZOLTÁN—PÉTER LÁSZLÓ—SIMON ISTVÁN. Szeged, 1960. 81.

¹⁹ SZABÓ FERENC: A helyi és az országos hírlapok elterjedése, olvasottsága Békés megyében 1911-ben és 1925—1926-ban. Békési Élet 1970. 503—511.

²⁰ ELEKES DEZSŐ: Magyarország időszaki sajtója 1930-ban. Magyar Statisztikai Szemle 1931. 578—595. A tanulmányban közölt kitűnő térképvázlat szemléletesen jelzi, hogy a Dél-Alföld a helyi lapkiadás legélénkebb területe volt az országban.

²¹ Az Elekes Dezső által alkalmazott számítási módszer: a heti (havi, negyedévi) megjelenéssel egy példányhoz felhasznált és négyzetméterre átszámított terjedelemből évi terjedelmet mutatott ki. Ezzel a sajtóéletben többnyire periférikus szerepet játszó, kis terjedelmű egyesületi, szakmai stb. periodikákat jelentőségüknek megfelelően tudta értékelni.

²² ELEKES DEZSŐ 1931. Id. mű 584—587. Terjedelmi okokból csak a jellemző adatait vettük át.

²³ ELEKES DEZSŐ 1931. Id. mű 590.

²⁴ VÁRSZEGHY JÁNOS: A rádióévevőberendezések Magyarországon. Magyar Statisztikai Szemle 1930. 427—431.

²⁵ A 26. sz. jegyzetben hivatkozott források szerint 1926-ban a négy szegedi napilapból Kiskundorozsmára összesen 75, Algyőre 25, Tápéra 10, Kistelekre 46 példány jutott el rendszeresen (előfizetésben vagy árusításban). A torontáli járás öt községébe 19 példány érkezett naponta a Szegedi Új Nemzedékből. A Szegedi Napló 4 példányban járt Orosházára, a Délmagyarország 3 példányban Debrecenbe. A békéscsabai Körösvidékből 157, a Békésmegyei Közlönyből 71, a gyulai Békésből 24, az Orosházi Friss Hírekből 48, az Orosházi Friss Újságból 28 példány jutott el minden nap a környékbeli községekbe.

²⁶ Az alaprendelet és a végrehajtása során készült kimutatások lelőhelyei: BML Békés vm. főisp. biz. ir. 78/1926. alapsz. CSML Szeged, Csanád vm. főisp. biz. ir. 115/1926. alapsz. CSML Szenté, Csongrád vm. főisp. biz. ir. 34/1926. alapsz. A Szegedre, Hódmezővásárhelyre, Kecskemétre és Bajára vonatkozó adatgyűjtés az érintett levéltárak közlése szerint nem maradt meg.

²⁷ A táblázat forrásait a 26. sz. jegyzet adja meg. Csongrád megye adataiban a thj. városok — Szeged és Hódmezővásárhely — számai nem szerepelnek. A megyék adatainál a közigazgatási felmérés számait 10—12 %-kal felfelé kerekítettük. A két mintaként vett városnak a felmérésben közölt adatait nem módosítottuk.

*Wallisch Kálmán
és a Republikanischer Schutzbund harcai
az újabb történeti irodalom tükrében*

A Republikanischer Schutzbundnak a stájerországi Bruck an der Murban folytatott harcai kiemelkedő helyet foglalnak el az 1934-es februári harcok történetében és magyar szempontból is különleges jelentőséggel bírnak, mivel a harcok politikai vezetője a magyar származású Wallisch Kálmán volt.

Wallisch Kálmán — három ország, Magyarország, Jugoszlávia, Ausztria szocialista munkásmozgalmának kiemelkedő képviselője — 1889-ben született Lugoson. Fiatal építőmunkásként kapcsolódott be a mozgalomba. 1919 augusztusáig a magyar, rövid ideig a jugoszláv, majd 1920 őszétől az osztrák munkásmozgalmában tevékenykedett. Negyvenöt évet élt, ezalatt világháború, forradalmak, viszonylagos gazdasági stabilizáció, világgazdasági válság követték egymást, majd szembe kellett néznie a fasizmus előretörésével Ausztriában is. Wallisch a munkásvezér, mint stájer városok (Fürstenfeld, Bruck an der Mur) majd Stájerország szociáldemokrata párttitkára és parlamenti képviselő, Ausztriában a munkásság napi küzdelmét vezetve a jobb életért, a szabadságjogokért, a demokráciáért, a szocialista jövőért harcolt. A húszas években a tartományi és országos pártkongresszusokon, helyi gyűléseken előterjesztett határozati javaslatok és felhívásai az ausztriai osztályharc legfontosabb kérdéseivel foglalkoztak s az országos vezetőségtől a munkások érdekeit radikálisabban képviselő állásfoglalást, parlamenti és ha szükséges parlamenten kívüli eszközöket is figyelembe vevő erőteljes harcot sürgettek. Az osztrák fasizmus meg-megújuló támadásainak éveiben — 1927, 1929, 1931, és 1933-ban, a parlament kikapcsolásának évében, — Wallisch az első vonalban küzdött, megpróbálta radikalizálni a pártvezetést, a Schutzbund harcképessé tételét, a betokosodó defenzív politikával szemben a harc megszervezését követelte.¹

Wallisch életében és a reá vonatkozó gyér történeti irodalomban is különböző jelzőket és értékeléseket kapott. Volt bolsevik, munkásáruló, szociálfasiszta, a munkások szeretve tisztelt vezére, Február Mártírja. Egy nemrég megjelent tanulmány illetőleg visszaemlékezés KARL SCHIFFER tollából „Die Linke in der steierischen Sozialdemokratie während der ersten Republik“ aláhúzza, hogy Wallisch nem volt „radikális baloldali”. „Még nagyon jól emlékszem — írja Schiffer — ami-

kor Wallisch egy heves vitatkozás után a „Cafe International“-ban azt mondta: »Tudod Karli, nem vagyok én elméleti ember, számomra Ottó Bauer a generális, akiben én, a párt katonája megbízom, és akit követni fogok!«² Wallisch valóban nem tartozott a Stájerországban 1933 őszen szerveződő baloldali ellenzékhez, sőt megkísérelt fellépni ellene. Az volt ugyanis a becsületes meggyőződése, hogy ez ártalmas a pártegység szempontjából. Nem kétséges azonban, hogy helyét a két világháború közti szociáldemokrácia áramlataiban és kategóriában gondolkodva kell kijelölni és ennek alapján nem egyes kijelentéseit és lépéseit, de egész életútját figyelembe véve a szociáldemokrácia balszárnyán helyezkedett el. Amikor Ausztriában komolyra fordultak a dolgok — és 1934 februárjában ez volt a helyzet — morálisan valóban nagynak kell őt elismerni.

Az „Osztrák munkások felkelése” ahogy Ottó Bauer az 1934 február 12—16-ig tartó harcokat nevezte, semmiképpen sem volt valamennyi osztrák munkás vagy az egész Republikanischer Schutzbund zárt harci fellépése. A harci cselekmények a kilenc szövetségi tartományból négyre korlátozódtak és zárt felkelési területeket itt is alig lehet felfedezni. Alsó Ausztria nagyrészt nyugodt maradt. A fő harci területek Bécsben: az ottakringi munkásotthon, Simmering, a Szent Marx központi marhavásártér, Döblingben a Karl Marx Hof és végül Floridsdorf. Bécs mellett a legfontosabb események Felső Ausztriában és Stájerországban zajlottak le.³

Stájerországban február 12-én az *Arbeiterwille* különkiadása adta meg a jelet a harcra. Grazban ugyanis sikerült kinyomtatni a szociáldemokrata párt vezetőségének és a szabad szakszervezetek szövetsége vezetőségének közös felhívását az általános sztrájkra.⁴ Stájerországban a Schutzbund ugyanolyan kedvezőtlen körülmények között harcolt mint a többi szövetségi tartományban. A válság következtében csődöt mondtak a munkásság gazdasági harci intézkedései. Miután Graz belső kerületeiben a harc folytatása kilátástalanná vált, a Schutzbund egy része a Graz környéki mezővárosokba és községekbe ment, ahol február 13-án éjjel heves harcok lángoltak fel.

Míg ezekben a helyiségekben a harcok mégis inkább kisebb nagyobb csetepaté jellegét öltötték, az összecsapások Bruck an der Mur — Kapfenberg térségében összehasonlíthatatlanul jelentősebbek voltak. JULIUS DEUTSCH „*Der Bürgerkrieg in Österreich*” című könyvében hangsúlyozza, hogy a harcok e két városban a legnagyobbak közé tartoznak, amelyeket a Schutzbund a februári napokban vezetett. Ezzel az értékeléssel teljes mértékben egyetért Kurt Peball osztrák hadtörténész is, aki kiemeli, hogy Stájerországban a legnagyobb harci cselekmények Bruck an der Murban és Kapfenbergben zajlottak le. A leghevesebbek és legjelentősebbek közé tartoznak az egész polgárháborúban.⁵ A szövetségi honvédelmi minisztérium 1935-ben Bécsben csak szolgálati célra kiadott könyve „*Der Februar Aufruhr 1934...*” a maga reakciós szóhasználatával ezt a következőképp fogalmazza

meg: „A Mura menti Bruck városa a februári zavargások idején napokig a marxista lázadás középpontjában állott, amely itt különösen gonoszul tombolt, míg aztán hála a szövetségi hadsereg bevetett osztagainak és a biztonsági szolgálat összes többi kötelességtudó tagjának sikerült elfojtani.”⁶

HELMUT KONRAD osztrák történész „*Zur Geographie der Februarkämpfe*” c. tanulmányában a februári események összehasonlító történetének megírásához hét szempont figyelembevételét ajánlja: Milyen volt a egyes tartományokban, helységeiben 1. az iparosodás menete, 2. a földrajzi helyzet, 3. az uralkodó osztályok jellege, 4. a munkásmozgalom szervezeti története, 5. a vallási megoszlás 6. a nemzeti szituáció, 7. a bázis és a vezetés viszonya. E szempontok közül a Bruck an der Murban lezajló eseményekhez különösen a szervezeti előtörténetre és a bázis-vezetés viszonyra vonatkozó fejtegetések szolgálnak figyelemreméltó magyarázattal. Nevezetesen: „Ausztria több régiójában a szociáldemokrácia nagyon gyorsan megtalálta a maga törzsökös pozícióit, másokban a baloldali liberalizmus (szociális, nemzeti, antiklerikális) maradt a mértékadó. Mindenekelőtt a nemzeti szocialistákhoz való átmenet (és visszatérés!) találja meg itt a fontos történeti gyökereit.

Ugyanilyen jelentősége lesz annak, hogy az egyes régiókban a párt vagy a szakszervezet dominált, és milyen mértékben maradtak fenn a munkásmozgalomban az anarchista—akcionista hagyományok. Az 1918/19-es osztrák forradalom idején tanúsított magatartás, a tanácsmozgalom akciói fontos adalékok a magyarázathoz. És 1927. július 15, például Bruckban előre eldöntötték az 1934-es magatartás modellt...

Éppen a homogén ipari üzemekben volt meg olykor a helyi munkásvezérekre való erős orientáltság, akik iránt a régió munkásai feltétlenül lojálisak voltak” — írja Konrad.⁷

Február 12-én délelőtt 11 és 12 óra között Wallisch Grazban telefonhívást kapott Bruckból, amelyben megkérdezték tőle, hogy megkapta-e már a hírt, hogy kitört az általános sztrájk, s igaz-e, hogy Linzben lövöldöznek. Wallisch számolt az-zal, hogy az általános sztrájk ellenállásba ütközik, ezenfelül ismeretes volt előtte Fey alkancellár fenyegetőzése, hogy február 12-e döntő nap lesz, hogy a Heimwehr beveti osztagait és más alakulatokat, hogy eltávolítsa a szociáldemokratákat. Wallisch értelmezése szerint ez fasiszta államcsínyt jelentett és elszánta magát a védekezésre.

A telefonhívás után Wallisch feleségével Paulával Bruckba utazott. Tudta, hogy a brucki párttitkár és Schutzbund vezető Hermann Lackner őrizetben van és úgy érezte kötelessége Bruckba menni, mivel a város nem állhat vezető nélkül. „Megígértem a munkásoknak, amikor Bruckból Grazba mentem és ők nehezményezték, hogy most, amikor komolyra fordul a dolog nem maradok Bruckban, hogy én, ha komolyra válik a helyzet, ha bekövetkezik egy komoly szituáció Bruckban leszek a munkásokkal” — vallotta február 19-én a leobeni statáriális bíróság előtt.

Wallisch döntésével kapcsolatban felvethető, talán az lett volna a feladata, hogy Grazban maradjon és megszervezze a Schutzbund harcát az egész tartományban s megkérdőjelezhető az is, hogy amikor feleségével Bruckba indult, hitt-e még a későn, kedvezőtlen körülmények között kibontakozó harc győztes kimenetelében. Mindenesetre küzdelmes élete legcsodálatosabb lépésének tűnik, hogy beváltotta a munkásoknak tett ígérését, visszament az embereihez Bruckba, hogy a nehéz órákban velük legyen, noha ezzel halálos ítéletét pecsételte meg.

Míg Wallisch Bruckba érkezett, addig Hubert Russ, a Schutzbund korábbi vezetője, továbbá harcostársai Ferdinand Kolb, Sepp Linhart, Albert Klanert határozatot hoztak, hogy az Alexander Eifler őrnagy, a Schutzbund vezérkari főnöke által Bruck an den Murra kidolgozott terv szerint járnak el. Eifler riadótervének alaptendenciája a támadás volt, az volt a lényege, hogy Bruckban és a többi helyiségben foglyul ejtik a végrehajtó hatalom közegeit, megszállják a várost és ilyenformán megakadályozzák, hogy katonaságot irányítsanak Bécsbe. Bruck mint jelentős vasúti csomópont különös fontossággal bírt. Ezenfelül a Graz és Bruck közti közbeeső állomásoknak is gondoskodniuk kellett volna, hogy a vasút ne szállítson katonaságot. Február 12-én 10 órakor Bruckban kihirdették az általános sztrájkot, riadóztatták a Schutzbundot, amelynek első százada a városi üzemekben gyülekezett, a második a Mura szigetén.

Wallisch $\frac{1}{4}$ 1-kor érkezett Bruckba. Amennyiben a harcok során a vezető funkciókat szét lehet választani, úgy Wallisch a politikai vezető, Russ a katonai, technikai vezető feladatkörét töltötte be. Amikor Wallisch nem a környező községekben vagy a harcok színterén volt, a városi üzemekben tartózkodott, innen irányította a brucki és környéki harcokat.

Bruckban a Schutzbund és a csendőrség, illetőleg az őket támogató Heimwehr és a szövetségi hadsereg alakulatai között a következő harci gócpontok alakultak ki: a Felten-Guillaume üzem, (az ún. városi üzemek) a csendőrség Wiener strassen lévő laktanyája, valamint az Erdészeti Szakiskola épülete. Wallisch a harc összehangolása érdekében telefonösszeköttetést keresett Béccsel, Grazzal, Felső Stájerország különböző helyiségeivel, hogy kapcsolatot teremtsen a szociáldemokrata párttitkárságokkal. Kapfenbergbe személyesen is elment és két teherautónyi Schutzbündlert mozgósított a bruckiak harcának a támogatására, majd leállította a vasútforgalmat. Ezzel Bruckban az általános sztrájk teljessé vált, a Schutzbündlerek a végrehajtó hatalom alakulatait ostromgyűrűbe zárták és a munkások bár csak rövid időre, de városszerte átvették a hatalmat.⁸

Wallisch és a Republikanischer Schutzbund brucki harcainak rekonstruálásához az eddigi kutatásainkban felhasznált és értékesített dokumentumok és történeti irodalom mellett a közelmúltban újabb forrásra bukkantunk. A „*Schutzbundkämpfer erzählen vom Februar 1934*“ c. könyv a harcoló Schutzbündlerek, tehát a bázis szempontjából világítja meg az eseményeket. A visszaemlékezések közül

teljes terjedelmében közöljük az „*Ein Schutzbündler aus Bruck an der Mur erzählt*“ c. fejezetet. Írásunkban tehát most a harcokban részt vett Schutzbündleré a szó:

„Már február 12-én ca. 10 órakor hírt kaptunk az általános sztrájkáról. Megparancsolták, hogy azonnal készítsük elő összes fegyvereinket. $\frac{1}{2}$ 11 óra körül készen voltunk. $\frac{1}{2}$ 12 órakor jött a parancs: Mindannyian a gyülekező térre.

A városi üzemekben a Bismarck utcában 1 óra körül már körülbelül 300 ember jött össze. A harci hangulat kitűnő volt. Mindenekelőtt a csendőrségi laktanyát (ca. 90 főnyi őrség) és az Erdészeti Szakiskolát (ca. 120 főnyi Heimwehr és Sturm-schar csapat) kellett rajtaütésszerűen elfoglalni. Sepp Linhart elvtárs parancsnoksága alatt három csoportot irányítottak a csendőrségi laktanya és három csoport az Erdészeti Szakiskola ellen. A gyülekező téren már ott volt Wallisch, eljött Grazból, híven ígéretéhez, hogy a harc órájában velünk legyen. De a parancsnokságot nem ő, hanem Russ vezette.

Sepp Linharttal voltam. Nem voltunk többen, mint 14—15 ember és a kaszárnyát előlről kellett megtámadnunk, mialatt a két másik csoport hátulról támadott. A kaszárnyához vezető úton provokált egy Heimwehr legény, akit egy elvtárs azonnal lelőtt. Ez nagy butaság volt, hiszen a lövést hallhatták a csendőrök és így figyelmüket felkaphattak. Futólépésben a kaszárnyához mentünk, átrohantunk a ajtón, mellettünk a csendőrök, akik balról és jobbról az ablakokból lőtték a kijáratot. Az udvarban gúlába rakott fegyverek álltak, hátul lövésrekész, ránkirányított gépfegyverek. Azonnal tűz alá vettük a csendőröket, akik próbáltak fegyvereikhez jutni, de az udvarba nem tudtak behatolni, mivel azt az ablakból lőtték.

Izgalmunkban mindannyian egyszerre lőttünk és eljött a pillanat, amikor mindannyiónknak tölteni kellett. Ekkor a csendőrök az oldalsó folyosókból fegyvereikhez ugrottak és a gépfegyver kattogni kezdett. Linhart elesett és egy Schutzbündler súlyosan megsebesült. Teljesen lehetetlen volt, hogy a kapubejáróban, amely semmiféle fedezéket nem nyújtott, tartsuk magunkat. Linhartot hátrahagyva a sebesültet magunkkal vonszolva — elhagytuk az épületet.

A két másik csoportot, akiknek a kaszárnyát hátulról kellett volna megtámadni, már erős tűzzel fogadták és nem tudtak előnyomulni. Ettől kezdve a Schutzbund arra szorítkozott, hogy a csendőrségi kaszárnyát körülzárja.

Nem sokkal jobban jártak a Schutzbündlerek az Erdészeti Szakiskolánál sem. Ez Brucktól északnyugati irányban, a Mura sziget közelében van, talán néhány száz lépésre a Murától és az azt átívelő leobeni hídtól, amely a folyó bal partjára vezet.

Az Erdészeti Szakiskola elleni támadást ca. 13 óra 10-kor két 15 emberből álló csoport kezdte. Az első öt — közte két kommunista — lelőtte a bejáratnál lévő őrszemet és benyomult. Az első három feje fölött a másik kettő két kézigránát dobott az előtérbe, majd mindannyian gyorsan ismét visszahúzódtak, nehogy saját gránátjaik tépjék szét őket. Ezáltal a rajtaütés megghiúsult. Bár 13 óra 45-kor erősítés

érkezett a városi üzemekből, de a Schutzbündlerok, akiknek az első rohamnál öt halottjuk és három súlyos sebesültjük lett, a kedvezőtlen fedezet miatt egy újabb támadást többé nem kockáztattak meg. Mindenesetre a segédrendőröknek is volt egy halottja és három súlyos sebesültje. Ettől kezdve az Erdészeti Szakiskola ugyanúgy mint a csendőrségi laktanya, el volt zárva a külvilágtól.

A városi üzemekben, ahová a csendőrségi laktanyából ismét átirányítottak bennünket mind több Schutzbündler gyűlt össze. A délután folyamán lehettünk vagy 450-en. Egy 20 főnyi gépfegyveres osztag elfoglalta a Schlossberget. Gépfegyverüket az óratoronyban állították fel, ahonnan napközben az összes Bruckba vezető utat ellenőrizhették. Ezenkívül járőrök pásztázták végig a várost, őrszemek biztosították a Mürzön átvezető vasúti hidat és a grazi hidat. A csendőrségi laktanyánál és az Erdészeti Szakiskolánál barrikádokat emeltek.

Beesteledett. Bruckban egyetlen lámpa sem égett, az utcák üresek voltak, csak felfegyverzett Schutzbündlerokat lehetett látni. Hat óra körül megállt az első katonákkal megrakott teherautó Brucktól délre. A rádió a kormány győzelmét jelentette, de mi nem hittük el. Fogalmunk sem volt, mi történt Stájerország más helységeiben, az összekötő szolgálat nyilvánvalóan egyáltalán nem funkcionált.

Késő este felfegyverkezett munkások érkeztek Diemlachból, a Kapfenberg melletti Hafendorfából, magából Kapfenbergből és más kisebb ipari helységekből.

Egy Schutzbündlerrel megrakott autóra különösen jól emlékszem. A városi üzemekben sötét volt, mint ahogy egész Bruckban. Hirtelen nagy teherautó hajt be, megáll, a soffőr bekapcsolja a fényszórót. A fényszóró sugárzó fényében Wallisch áll gyertyaegyenesen. Az autóban magasba emelkednek a kezek, és mintha egyetlen torokból jönne, felhangzik: „Szabadság, Wallisch elvtárs”. A kapfenbergi rohamosztag volt, mindannyian uniformisban, rohamsisakban, derékszíjjal, tölténytáskával, hátizsákkal „lábhoz tett” feltűzött szuronyokkal.

Minden érkező Schutzbündler kávét, szalonnát, kenyeret kapott és utasítást, hogy pihenjen egy keveset. A városi üzemekben most körülbelül 600 ember tartózkodott, ezenkívül körülbelül 80 ember a Schlossbergen, a leobeni hidat elfoglaltuk az Erdészeti Szakiskola és a csendőrségi laktanya körül volt zárva. Hogy hány Schutzbündler állt fegyverben Bruckban, nem tudom felbecsülni. Állandóan őrszemek és járőrök tartózkodtak kint, a pályaudvaron véleményem szerint legalább 30 ember, azonkívül őrségben a grazi és a vasúti hídon. Hogy miért maradtunk mindannyian az üzemben, miért nem szálltuk meg erősebben a vasútvonalat, miért nem barrikádoztuk el és biztosítottuk gépfegyverrel a két hidat nem tudtam, és nem is tudtam magamnak sem megmagyarázni.

22 és 23 óra között kaptuk a hírt, hogy a katonaság a grazi hídon át benyomult a városba és befészkelte magát a Minoriták terén lévő bírósági épületbe és a Bauer szállóba.

Wallisch sorakozót rendelt el. Az üzemekből 300 ember masírozott a Fő térre.

Útközben kisebb egységek minden mellékutcat biztosítottak, illetőleg a biztosítást megerősítették, úgy hogy a Fő térre körülbelül 150 ember ért. Őket három egyformán erős csoportosításba osztották, közülük az egyik a Wienerstrassén keresztül a csendőrségi laktanya, a másik a Mittergasse-Minoriták tere, a harmadik a Roseggerstrasse-grazi híd irányába nyomult.

Az első csoportosítás csak a csendőrségi laktanyáig tudott előrenyomulni. A hamadik csoportosítás a szövetkezeti boltig jutott, ahol a katonaságnak a bíróság épületéből jövő erős tüze feltartóztatta. A második csoportosítás, ahova én is tartoztam áthaladt a Mittergassén. Egy mellékutcat meg kellett kerülnünk, mivel az a csendőrségi laktanyából belőhető volt. Mialatt a Minoriták tere irányába nyomultunk, kinyílt a Bauer szálló ajtaja és a katonaság gépfegyverrel tüzelni kezdett ránk. Fedezetünk rendkívül rossz volt, csak nehezen tudtunk előrehaladni, egyidejűleg a csendőrségi laktanyából érkező zárótűz elvágta mögöttünk a visszautat. Gránátosainknak sikerült a gépfegyvert hallgatásra bírni. De amikor előre akartunk rohanni, a bíróság épületéből gyors tempóban két mentőautó kanyarodott be a Mittergassébe. „Tüzet szüntess, mentők, ne lőjetek” kiáltozták a katonák. Megzavarodtunk és tényleg beszüntettük a tüzelést. Aztán a mentőautó mögül a szövetségi hadsereg egy csapata tört elő. Ebben a pillanatban teherautó érkezett Diemlachból, tele Schutzbündlerrel és egy felállított gépfegyverrel. A sofőr bekapcsolta a fényszórót és a gépfegyver ropogni kezdett. A szövetségi hadseregnek pillanatokon belül két halottja és sok sebesültje lett. A váratlan segítséget fel tudtuk használni a katonaság viaszozására. De a mi diemlachi Schutzbund elvtársaink gépfegyvere hamarosan csütörtököt mondott. Kiugráltak hát az autóból és elmenekültek a Schlossberg irányába. Nekünk is visszakozni kellett. A csendőrségi laktanyából jövő gépfegyvertűz szünetében a mellékutcákon át visszavonultunk és a legnagyobb sietséggel egy teherautóból és minden kezünk ügyébe eső más tárgyból barrikádot emeltünk. Ezután a katonaság további támadást nem kísérelt meg, de egy sor magánkocsit felcsavart fényszóróval a barrikád ellen indított. Nem hagytuk magunkat megtévesztetni és minden autót szétlőttünk. Ez azonban sok lőszerünkbe került. A személyautók mögött a szövetségi hadsereg egy ablak kiszögelésében gépfegyvert állított fel, de ennek a tüze hatástalan maradt.

Ebben az időpontban Bruckban úgy állt a helyzet, hogy a Wienerstrasse, a Mittergasse és a Roseggergasse középen barrikádokkal el volt zárva. A leobeni hidat ugyancsak egy barrikád biztosította. De a Grazba, Bécsbe és Leobenbe vezető utak nyitva álltak a végrehajtó hatalom előtt.”⁹

Ami a szövetségi hadsereg beavatkozását és harci cselekményeit illeti: a tartományi rendőrkapitányság február 12-én a délutáni órákban erősítést kért a grazi dandárparancsnokságtól. Brucki jelentések alapján ugyanis világos volt, hogy az ottlévő erők nem elégségesek a Schutzbund leverésére. A dandárparancsnokság

Moltini ezredes parancsnoksága alatt különítményt küldött Bruckba, amely 10. sz. alpesi vadászezred két vadászszázadából, egy géppuskás századból, egy aknavető és a 3/5-ös hegyiágyús ütegből állt. Az erősítés gépkocsikon Bruckba indult. A katonaságot a Wallisch utasítására Perneggben emelt barrikádok egy ideig feltartóztatták s csak ezek megostromlása után február 12-én 20 óra tájban érték el a vasúti viaduktot Brucktól délre. Február 13-án éjjel midőn a Schutzbund még folytatta elkeseredett harcát, Moltini újabb erősítéseket kapott. Hajnalban a Schutzbund vezetői Wallischsal az élen megbeszélést tartottak és elhatározták, hogy a katonai túlerőben lévő ellenséggel szemben feladják a harcot.

Ezután a katonaság tűzharc során elfoglalta a Schlossberget, majd megkezdődött a csendőrlaktanya, az Erdészeti Szakiskola és a Felten Művek felmentése. A Schutzbündlerek ellenállásának megtörésére a katonaság hegyiágyúkat, aknavetőket, nehézgéppuskákat alkalmazott. A Schutzbündlerek elhagyták az addig megszállva tartott pályaudvart, a katonaság délre befejezte a gyárnegyedek „megtisztítását”.

Az 1934-es február harcok vereségének politikai, katonai okait eddigi kutatásainkban már taglaltuk, e kérdéssel most nem kívánunk részletesen foglalkozni. Nyilvánvaló viszont, hogy éppen az energikus Wallisch és harcostársai, a végsőkéig odaadó Schutzbündlerek tevékenységét szem előtt tartva Bruckban, helyileg a szociáldemokrata politikai vezetés hibáiról nem beszélhetünk. A Schutzbund Bruckban elszenvedett vereségét a katonai erő azonnali bevetése okozta, amelyhez társult az a körülmény, hogy a vasúti közlekedésben Ausztriában sehol sem került sor nagyobb arányú sztrájkokra.

„A brucki és a kapfenbergi lázadás elfojtásának az lett a következménye — áll a csendőrség összefoglalójában —, hogy ebben a térségben feloszlott a Schutzbund és Wallisch Kálmán néhány száz emberrel megkezdte a visszavonulást a hegyekbe, délnyugatra Brucktól.”¹⁰

A Wallisch csapat az Utschgrabenen az Eisenpasson és a Drei Pfarrenen keresztül menetelt, az volt a szándékuk, hogy Frohnleiten irányába áttörnek és megkísérlik fegyverrel a kézben átlépni a jugoszláv határt. Órákon át meneteltek a hidegben, szélben, térdig süppedve a hóban. A mind zordabb magaslatokra érve Wallisch látta, hogy a hiányosan felszerelt Schutzbündlerektől a súlyos erőfeszítéseket nem lehet elvárni. A remény, hogy harcszerű egységben maradván átlépik a határt, szertefoszlott. Eközben Russ elvált a csapattól és telefonon értesítette a frohnleiteni csendőrőrsöt a Wallisch csapat közeledéséről, majd február 15-én a kegyelem reményében Grazba utazott és önként feladta magát Stájerország rendőrfőkapitányánál. Wallisch embereivel Laufnitzdorf felé vonulva az Eisenpassnál és a brandstätti magaslaton utóvédharcot folytatott az őt üldöző végül már mintegy 300 főnyi, csendőr, rendőr, és katonai sielő járőrrel, Heimatschutz taggal. Ezek foglyul ejtettek az egységtől elszakadt Schutzbündlereket, a hóban meg-

fagyott Schutzbündlereket is találtak, de magáról Wallischról nem tudtak meg semmit.

Az eredetileg mintegy 400 főnyi Wallisch csapat végül is 12 főre apadt. Belátták, hogy a további ellenállás kilátástalan és elhatározták, hogy mindenki a saját erejéből kísérli meg a továbbjutást. A Wallisch csapat feloszlásával február 16-án, a februári harcok Ausztriában véget értek. Wallisch egy ideig a havasokon szénaboglyákban rejtőzködött, majd egy elvtársával 17-én délelőtt szánkóval Utsch-ba érkezett. E napokról, őt a hegyekben kereső feleségével való találkozásról a február 19-i statáriális tárgyaláson a következőket mondta: „Néhány napig odafent maradtam a hegyekben, azután egyedül lejöttem Oberaichba, egy szénaboglyában éjszakáztam, és tudtam meg, hogy a feleségem itt és itt van. Azután találkoztam Walter Zuleggerrel is, aki saját kérésére magammal vittem. Ekkor tudtam meg, hogy az emberek visszavonultak, s akkor azt gondoltam magamban, semmi különös nem kötelez engem arra, hogy itt maradjak, mivel az is tudomásomra jutott, hogy letartóztatási parancsot adtak ki ellenem.”¹¹

Wallisch február 17-én felvette a kapcsolatot elvtársaival, akik meg akarták szervezni vezetőjük átmentését Jugoszláviába. Menekülés közben azonban a Wallisch házaspárt felismerte egy gépkocsivezető, aki nem tudott ellenállni az 5000 Sch. vérdíj csábításának és feladta őket a csendőrségen. Február 18-án Wallischt és feleségét letartóztatták, bekísérték Liezenbe a csendőrpáncsnokságra ahol mindkettőjüket kihallgatták és még aznap Leobenbe szállították.

Midőn a Schutzbündlerek február 12-én a Dollfuss rezsim ellen fegyvert fogtak, belpolitikailag a váltók már régen a rendőrállam, a tendenciózus politikai bíráskodás irányába voltak állítva. Az államügyészség „a szociáldemokrata összeesküvés” teóriáját — amelyet e napokban a kormány propagandisztikusan terjesztett — gondolkodás nélkül magáévá tette. Ilyen körülmények közepette folyt le a per Wallisch Kálmán és Hubert Russ ellen a leobeni járási és statáriális bíróság előtt.

A statáriumot Ausztriában mind ez ideig egyedül Wallisch miatt nem oldották fel. A minisztertanácsban határozottan rámutattak, hogy amíg fennáll a remény Wallisch elfogására, várni kell a statárium feloldásával. Tudták ugyanis, hogy halálraítélése rendes bírósági eljárás keretében nem volna lehetséges. Ami parlamenti képviselői immunitását illeti, előre elhatározták, hogy nem hagyják érvényesíteni. Wallisch tudatosan áldozta fel magát. Miután nem volt más kiút, nem követett el öngyilkosságot, hanem föláldozta magát bajtársaiért, mivel úgy vélte, felakasztásával lecsendesül a fasiszta kormány vérszomja és mást nem fognak kivégezni.

Február 19-én 14 óra 15'-kor Wallisch Kálmánt és Hubert Russt a leobeni statáriális bíróság elé állították a Büntető törvénykönyv 73. §-ba ütköző bűncselekmény elkövetése miatt. Wallisch nyugodt és megfontolt magatartást tanúsított, nyoma sem volt rajta az izgalomnak vagy félelemnek. Vallomása okos és

körültekintő volt, nem tért ki a felelősség elől, de érthető okokból nem is igyekezett növelni saját szerepét. Ami a harcok lefolyását illeti, csak a legszükségesebbekre korlátozódott; nem tudta, a bíróság mennyit ismer a munkásság előkészületeiből és harcából, nem akarta az ügyet és elvtársait meghurcolni. Lehetőleg nem nevezett meg senkit, mint a harcok résztvevőjét.

Wallisch ugyanakkor bátran és szenvedélyesen vádolta a Dollfuss kormányt és a Heimwehrt, akik az alkotmány sorozatos súlyos megsértésével a munkásság fegyveres harcát kiprovokálták. Az elnöknek arra a kérdésére, hogy bűnösnek érzi-e magát a következőket válaszolta:

„Ha bűnösnek érzi magát Starhemberg, aki mozgósította a tirolai Heimatschutzot és munkásotthonokat szállt meg, és Tirolban megfosztotta hatalmától a kormányt és erőszakkal megszegte az alkotmányt, akkor én is bűnösnek érzem magam, de messze nem olyan mértékben mint ő ...”

Az elnöknek arra a kérdésére, nem tűnt-e fel neki, hogy kissé viharosan zajlik a sztrájk, Wallisch azt felelte: „De igen, csak nem tettem ellene semmit.” Elmondotta: „Azzal számoltunk, hogy államcsínyt tervez a Heimatschutz, s meg akarják változtatni a jelenlegi alkotmányt. Tudomással bírtunk arról, hogy a Heimatschutz alakulatai azzal fenyegetőznek, hogy erőszakot fognak alkalmazni.”

Az elnök megkérdezte, hogy ha helyesen érti, akkor Wallisch azt gondolta, hogy ha nem mennek másként a dolgok, Wallisch pártjának fegyveresen kell védekeznie, hogy megőrizhessék az alkotmányos jogokat. Wallisch: „Ez az én véleményem. Ez volt a helyzet. Így alakultak a tények és nem másként.”

Wallisch kifejtette:

„Nincsen szándékomban meglapulni bármilyen dolog elől. Amit mondtam, vagy tettem, azért minden körülmények között vállalom a felelősséget...”

„Pontosan tudom, hogy el kell ítélni engem. Nem koldulok kegyelmet, nincs szükségem kegyelemre. Február 19-ről ítélni fog a világtörténelem, a munkásság, persze ezt a napot semmiképp sem jegyzi fel arany betűkkel a leobeni igazságszolgáltatás történetében.

11 éves koromtól kezdve kőművestanoncként dolgoztam, és már ifjú koromban kizsákmányoltak. 16 éves fejjel segéd voltam és 17 évesen vándorútra indultam Ausztriába és Németországba. 1910 és 1913 között töltöttem katonai szolgálatomat. Azután építési munkavezető lettem. 1914-től 1917-ig részt vettem a háborúban és kitüntetést kaptam. A szociáldemokrata pártnak 1905 óta vagyok tagja.

Soha életemben nem voltam más mint szocialista. A munkásságnak szenteltem egész életemet, az volt az eszmém, hogy őt szolgáljam és pedig sikerrel szolgáljam: Mivel becsületesen harcoltam a munkásokért és sikeresen tevékenykedtem az érdekükben, azért olyan nagy az ellenfeleim irántam érzett gyűlölete.

Készen kell lenni minden tetre, de arra is készen kell állni az embernek, hogy feláldozza magát...”

Wallisch védőbeszéde után a bíróság tanácskozássra vonult vissza. 20 óra 40'-kor az elnök kihirdette a halálos ítéletet az indoklással együtt: lázadás büntette miatt Wallisch Kálmánt s Hubert Russt kötél általi halálra és a bűnvádi eljárás költségeinek viselésére ítélték. A tárgyalás 20 óra 45'-kor fejeződött be, az ítélet végrehajtását 23 óra 40'-re tűzték ki. Az elítéltek kegyelmi kérvényt nyújtottak be, Wallischét védőüdvédje dr. Wagner terjesztette elő. Wallisch nem kapott kegyelmet. Russ halálos ítéletét Miklas köztársasági elnök életfogytiglani szigorított börtönbüntetésre változtatta.

Wallisch Kálmán a leobeni börtön fásudvarán felállított bitófán, a fényszórók fényében halt meg, utolsó szavaival a szociáldemokráciát, a szabadságot éltette.

Az 1934-es februári harcok 50. évfordulójára megjelent *„Die Kälte des Februar. Österreich 1933—1938“* c. könyv tartalmazza azt a beszélgetést, amelyet a kötet szerkesztői BRUNO KREISKY-vel a februári harcok aktív résztvevőjével folytattak. A beszélgetés teljes bemutatása terjedelmi okok miatt nem lehetséges, hiszen Kreisky az egész osztrák történelmet áttekintette 1918 és 1938 között. De a februári harcok története szempontjából már a beszélgetés tagolása is sokatmondó: „Nem lehet bizonyos döntéseket kitolni az örökkévalóságba”, „Volt totális morális összeomlás is”, „Számomra egy életre szóló tanulság: Az ember sohase adja fel.” A második fejezetben mondja ki: „Ha az ember egy vonal mellett döntött, akkor azt végig kell hogy járja.” Itt beszél a pozitív példákról:

„Abszolút megbecsülés illeti az olyan funkcionáriusokat mint Bernaschek, Wallisch, Münnichreiter. A párttitkárok mind ott voltak, és a csúcsemberek, akiket letartóztattak, sohasem tudták volna átvenni a vezetést. És a Schutzbundvezéreket, akiknek ez lett volna a tulajdonképpeni feladata, már február elején letartóztatták, és ezzel semmi sem funkcionált, senki sem tudta, hol vannak a fegyverek. Kétségbe voltunk esve. De azon a napon, amikor a rádió hírül adta, hogy Wallisch elfogták, a mélyen behavazott Wienerwaldban megalakítottuk a „Revolutionäre Sozialistische Jugend”-et.”¹²

A februári harcok jellegéről az azóta eltelt ötven évben sokat vitáztak. Az osztrák történészek túlnyomó többsége ma már elutasítja a 60-as évek koalíciós történetírásában megfogalmazott „geteilte Schuld” — megosztott bűnösség — tézisést s a harcokat nem tekinti fegyveres felkelésnek sem. Az 50. évforduló kapcsán az az új történész generáció néhány tagja munkáiban ismét rákérdezett a februári harcosok tetteinek indítékaira és ezzel összefüggésben a harcok jellegére.

NORBERT LESER-rel szemben, aki annak idején még úgy vélte, hogy a Schutzbündlerék „a komolyan veszélyeztetett demokrácia és szabadság” védelmében léptek fel,¹³ WINFRIED GARSCHA—HANS HAUTMANN *„Február 1934 in Österreich“* c. könyvükben arra hivatkoztak, hogy a demokrácia védelme nem lehetett a fő indíték, ha a februári harcosok egy nagy része még az 1934-es év folyamán az

„Előre a Vörös Októberhez” jelszó alatt a KPÖ-höz, vagy a Forradalmi Szocialistákhoz csatlakozott, akiknek nem a demokrácia helyreállítása volt a célja.¹⁴

Érdeklődésre tarthat számot HANS SAFRIAN „Die *“ Generation der Vollendung“ auf Barrikaden*” c. tanulmánya, aki munkájában a februári harcok még élő résztvevőivel készített interjúit értékesítette, természetesen azokét, kik az akkori eseményekkel többé-kevésbé pozitív kapcsolatban álltak. „Elfogadható — írja Safrian Hautmann—Garscha gondolatmenetéhez kapcsolódva — hogy annak a generációnak egy része, amelynek Ottó Bauer megígérte, hogy meg fogják érni a szocializmust, a 30-as évek minden csapása ellenére ehhez a célhoz tartotta magát. A februári harcosok interjúiban gyakran elhangzik, hogy a résztvevő „testestől, lelkestől szocialista” volt. Miután a szocializmus megvalósítása Ausztriában a februári vereség után kissé a távolba került, a Szovjetunió mint „valamennyi dolgozó hazája”... nagyobb vonzerőt kapott.

Egy további indíték, amelyről az interjúk beszámolnak, a düh, a kiüttalan helyzet fölött, amelyben sok fiatalabb találta magát. Az olyan mondatok mint „nincs vesztenivalónk”, „mi történhetik még ” vagy amit egy Schutzbündler a rögtönítélő bíróság előtt mondott „Csak egy fejet veszíthetek”, azt mutatják, hogy a dühnek nem kellett rezignáltságba csapódnia, hanem sokaknál fokozott harc-készséget váltott ki.

A februári harcosoknak a kutatásban mindeddig legkevésbé figyelembe vett motivációját abban az akaratban kell látni, hogy a fasisztáknak a munkáskerületek megragadására irányuló támadásával szembeszálljanak, tehát az utcáért folytatott harc kontinuitásában...

A defenzív jelleg, amelyet az utcáért folyó harc Bécsben legkésőbb 1927. július 4-én mutatott, véleményem szerint a Schutzbund vezetés minden stratégiai tervénél inkább formálta Február harcosainak Re-akcióit...”¹⁵

Milyen konzekvenciákat vonhatunk le a különböző régi és új fejtegetésekből a Schutzbund Bruckban folytatott harcára vonatkozóan? Továbbra is úgy látjuk, hogy Wallisch és a Schutzbund arra törekedett, hogy az antifasiszta fegyveres harcot, amely Ausztriában a megtámadott alkotmány és a munkásosztály szociális és politikai jogainak megvédéséért és helyreállításáért folyt, Bruckban sikerre vigye. Wallisch a statáriális bíróság előtt nyomatékosan hangsúlyozta, hogy harcuk a tervezett fasiszta államcsíny megakadályozásáért folyt. De ez a végsőkéig elkeseredett harc éppen a siker érdekében Bruckban messzemenően offenzív jellegű volt, a munkások ha csak néhány órára is, megszállták a várost, átvették a hatalmat. Harcuk, hősie kísérletük sorsát az országos események, az országban kialakult erőviszonyok döntötték el.

Az 1934 februári Schutzbund harcok, amelyeket az egész világ megcsodált, s amelyek annak idején úgy kerültek be a köztudatba mint „az osztrák munkások felkelése”, az osztrák s az európai munkásmozgalom maradandóan dicsőséges

lapját képezik. Hitler hatalomra jutása óta az első alkalom volt, hogy emberek egy csoportja, részben spontánul, fegyverrel a kézben szállt szembe a háborúval fenyegető fasizmus előretörésével.

Jegyzetek

¹ Lásd erre bővebben: PAULA WALLISCH: Ein Held stirbt. Karlsbad, 1934; Soós KATALIN: Wallisch Kálmán. Egy baloldali szociáldemokrata munkásvezér élete és kora (1889—1934). Budapest, 1983.

² KARL SCHIFFER: Die Linke in der steierischen Sozialdemokratie während der Ersten Republik. In: Auf dem Weg in die Freiheit. Hrsg: R. HINTEREGGER, K. MÜLLER, E. STAUDINGER. Graz, 1984. 271—272.

³ Vö.: HELMUT KONRAD: Zur Geographie der Februarkämpfe. In: Februar 1934. Ursachen, Fakten, Folgen. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium des Dr. Karl—Renner Instituts. Abgehalten vom 13. bis 15. Februar 1984 in Wien. Redaktion: DR. HELGE ZOITL. Wien, 1984. 335—336.

⁴ A februári harcok menetére Stájerországban Soós i. m. 196—206.

⁵ KURT PEBALL: Februar 1934: Die Kämpfe. In: Das Jahr 1934: 12 Februar. Protokoll des Symposiums in Wien am 5. Februar 1974. Wissenschaftliche Kommission des Theodor Körner Stiftungsfonds und Leopold Kunschak Preises zur Erforschung der österreichischen Geschichte der Jahre 1927 bis 1938. Band 2. Hrsg: LUDWIG JEDLICKA und RUDOLF NECK. Wien, 1975. 30.

⁶ Der Februar Aufruhr 1934. Das Eingreifen des österreichischen Bundesheeres zu seiner Niederwerfung. Nur für Dienstgebrauch. Wien, 1935. 255—256.

⁷ KONRAD i. m. 336—339.

⁸ A februári harcok menetére Bruckban és a Wallisch csapat menetelésére a hegyekben Soós i. m. 196—206.

⁹ Schutzbundkämpfer erzählen vom Februar 1934. Moskau, 1936. 154—158.

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv Neues Politisches Archiv Fasc. 279. Landesgendarmariekommando für Steiermark. Die Ereignisse im Februar 1934 in Steiermark. 29.

¹¹ Wallisch statáriális bírósági tárgyalására és kivégzésére Soós i. m. 202—223.

¹² Die Kälte des Februar. Österreich 1933—1938. Hrsg: HELENE MAIMANN und SIEGFRIED MATTL. Wien, 1984. 70.

¹³ NORBERT LESER: 12 Thesen zum 12. Februar. In: Das Jahr 1934 i. m. 58.

¹⁴ WINFRIED GARSCHA—HANS HAUTMANN: Februar 1934 in Österreich. Berlin, 1984. 167.

¹⁵ HANS SAFRIAN: Die „Generation der Vollendung“ auf Barrikaden. Zur sozialgeschichte der Wiener Feberkämpfer. Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (ITH) 20. Linzer Konferenz: Referat zum 2. Thema: Die Ereignisse in österreich und Frankreich in Feber 1934. 14—15.

A Kállay-kormány lépései a szerbek megnyerésére a Délvidéken

Keresztes—Fischer belügyminiszter 1942. szeptember 14-én felvetette a minisztertanács ülésén: a területgyarapodásokból — a háború végén bekövetkező esetleges népszavazásra gondolva — a kormánynak le kellene vonnia a végső konzekvenciákat. Ezért javasolta, hogy a visszacsatolt területeken úgy erősítsék tovább a magyarságot, hogy az „ne sértse a nemzetiségek önértetét”. Felvetette azt is, hogy revideálni kellene a Bácskában bizonyos intézkedéseket. Főként a görögkeleti magyar egyház forszírozását bírálta és sürgette a görögkeleti egyház helyzetének rendezését. Kállay lényegében egyetértett a belügyminiszterrel, s azt válaszolta, hogy szerinte is „keresni kell a megegyezést és megértést a visszakerült nemzetiségek jóindulatú elemeivel”. Általánosságban bírálta a visszacsatolt területeken a múltban követett nemzetiségpolitikát, s felkérte az egyes tárcák vezetőit, hogy az ottani magyarság megerősítésével párhuzamosan teremtsenek „jobb atmoszférát” ezeken a területeken. Keresztes—Fischernek megígérte, hogy a Bácska kapcsán felvetett problémákat feldolgoztatja a miniszterelnökség nemzetiségi osztályával, s annak eredményét közölni fogja a miniszterekkel.¹

A minisztertanácson nem véletlenül vetődött fel a görögkeleti egyház kérdése, amelyet súlyos sérelmek értek a Délvidék visszafoglalása után. Vagyonát zár alá helyezték, templomait bezárták, lehetetlenné tették az egyházi élet normális működését. Volt olyan is, hogy templomaikat a katolikusoknak adták és lebontották.² Szerb egyházi körökben különösen sérelmesnek találták a budapesti Görögkeleti Hittudományi Főiskola felállítását, amely a teológiaképzés hazai megoldásának örve alatt a kormány befolyásának erősítését szolgálta. Létrehozásáról a minisztertanács 1941. július 22-i ülése határozott arra hivatkozva, hogy a külföldön működő szemináriumok „értelmi és valláserkölcsei szempontból messze elmaradtak” a magyarországiaktól, s az onnan kikerülő papok politikailag megbízhatatlanok. A főiskola felállítása államköltségen történt, „mert csak így biztosíthatjuk teljesen a magyar befolyást”³ — olvashatjuk ennek kapcsán az említett minisztertanácsi jegyzőkönyvben.

A Görögkeleti Hittudományi Főiskolát eredetileg Debrecenben szándékozták felállítani. Mivel az intézmény egyházi főhatóság nélkül nem működhetett, s e

feladat ellátására egyik magyarországi görögkeleti püspököt sem tartották alkalmasnak, a kormány a konstantinápolyi patriarchát akarta megnyerni az ügynek. Addig is, amíg az erre vonatkozó tárgyalások eredményre vezetnek, Szavvatij prágai érseket kérték fel az egyházi főhatóság teendőinek ellátására. Azt a Szavvatijt, aki közismerten jó kapcsolatokkal rendelkezett magyar kormánykörökben. Szavvatij nevezte ki Popoff Mihály emigráns orosz protoierejt érseki helynökké, így ezt követően a kormány Popoffot kinevezhette a görögkeleti magyar és görögkeleti rutén egyházrészek adminisztrátorává. Ezzel a kormány elkerülte az esetleges belgrádi jurisdikciót.⁴

Külön kálváriát élt át a nagyhírű, régi alapítású Matica srpska. A Délvidék elfoglalása után megszüntették önkormányzatát, igazgató tanácsát feloszlatták, vagyonát zár alá helyezték, birtokait bérbe adták, s hatósági biztost neveztek ki élére. A hatósági megbízott kezdetben Blazsek József volt, de saját üzletében elkövetett ádrágítás miatt leváltották. Helyét Ulbricht Gyula foglalta el. A Matícának mintegy 5 millió pengőt kitevő vagyona volt — 900 kat. hold föld, értékpapírok, stb.⁵ A Matica ügye időközben egyre inkább a szerb polgárság megnyerésének gátjává vált, s Keresztes—Fischer lényegében ezt ismerte fel. 1942 november közepén Popović L. Milán országgyűlési képviselő is szóvá tette Kállaynak a Matica megnyitásának gondolatát, s egyéb, a szerbeket érintő kulturális kérdés megoldását. Beszélgetésük során érintették a pravoszláv monostorok és az egyházi vagyon kérdését is. Kállay ígéretet tett a sérelmek orvoslására. Hasonló tartalmú beadványokkal ostromolta a miniszterelnökséget a Matica leváltott elnöke, Aleksandar Moć és Nikola Milutinović volt titkár is, s többször interveniált az ügyben Bajcsy-Zsilinszky Endre is.⁶

Az 1943. február 16-i minisztertanácson Keresztes—Fischer ismét felvetette, hogy „politikai szempontból most már revízió alá vétessenek bizonyos kormányintézkedések, amelyek a Bácska visszacsatolása óta a magyarországi szerb kisebbséggel szemben 1941 áprilisa óta foganatosítottak”. A belügyminiszter ezúttal sokkal konkrétabb volt, mint 1942 szeptemberében. Nyíltan megmondta, hogy elérkezettnek látja az időt a katonai bíróságok által hozott ítéletek, az internálások és kiutasítások felülvizsgálatára, a pravoszláv egyház vagyonjogi helyzetének és a Matica srpska ügyének tisztázására. Felvetette az agrárkérdés és a szerbek egyéb sérelmei felülvizsgálatának szükségességét is.⁷ Keresztes-Fischer tulajdonképpen a magyar uralkodó osztályok angolorientációjú csoportjainak törekvését fejezte ki, amelyek az európai erőviszonyokban beállott változások következtében, elsősorban a szövetséges hatalmak felé tett gesztusként, a szerb-kérdés rendezését sürgették.

A VKF bíróságok ítéleteinek felülvizsgálatára soha nem került sor, de jelentős mértékben csökkent a halálos ítéletek száma. Az internáltak ügyének felülvizsgá-

lata valóban megkezdődött, bár a dobrovoljacok számára ez sem hozott gyökeres változást, sőt később számos szigorítást vezettek be.

1943 augusztusában újra engedélyezték a Matica srpska működését. A kormánybiztosi posztot ugyan nem szüntették meg, de Ulbrich helyett a szerbül jól tudó Balla Pált, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának délszláv referensét nevezték ki. Balla, gesztusként, szerbül mondta el beszédét a Matica augusztus 17-i első ülésén. Utalt rá, hogy kormánybiztosi kinevezése csupán „átmeneti velejárója” az újraindulásnak, s ezzel sejtetni engedte, hogy a teljes autonómia visszaállítása már csak rövid idő kérdése. Aláhúzta, hogy az intézmény működésének engedélyezése a magyar kormány „megértő” nemzetiségpolitikájának újabb bizonyítéka. Reményét fejezte ki, hogy a Matica hozzá fog járulni a kölcsönös megértéshez, de figyelmeztetett, hogy munkája csak akkor lehet eredményes, ha „a nemzetiségek is az állam iránt feltétlen lojális magatartást tanúsítanak, intézkedéseit tiszteletben tartják és az államalkotó magyarsággal történő őszinte együttműködést szolgálják”.⁸

Már korábban, márciusban engedélyezték a Szerb Olvasóköri működését, áprilisban megjelent a bunjevac-sokác *Naše novine* c. lap, július végén pedig a román és szlovák híradások bevezetése után a magyar rádió megkezdte félórás szerb nyelvű adását.⁹ Februárban Irinej Ćirić püspököt felsőházi taggá választották, novemberben pedig visszakapta vagyonát és monostorait a bácskai görögkeleti püspökség is, s a vagyoni ügyek igazgatásával egy egyházi és világi összetételű bizottságot bíztak meg.¹⁰

A Délvidék visszacsatolása után a jugoszláv királyságban államosított elemi és középfokú iskolák továbbra is állami kezelésben maradtak, annak ellenére, hogy a katolikus egyház több alkalommal is kérte az 1918 előtt egyházi kezelésben lévő iskolák visszaadását. Attól tartva, hogy a görögkeleti egyház is hasonló kéréssel fordulhat a kormányhoz, az iskolák tulajdonjogi helyzetén nem kívántak változtatni, legalább is a háború végéig.¹¹

Az oktatással kapcsolatos nehézségek — túl azon, hogy a háború négy év alatt kétszer söpört végig ezeken a területeken — két forrásra vezethetők vissza. Egyrészt a régi Jugoszlávia magyar iskolákat elsorvasztó politikájára, illetve arra, hogy a visszacsatolás után a magyar kormányok főként erre hivatkozva az iskolák tevékenységének újraindítását, illetve új iskolák alapítását a magyarosító politika szolgálatába állították.

A megmaradt, zömmel szerb és horvát tanári kar átvételéről szigorú „nemzet-hűségi” vizsgálat alapján döntöttek, amely tovább csökkentette a határváltozás miatt amúgy is megcsappant aktív tanítók, tanárok számát. Különösen súlyos volt a helyzet a középfokú iskolákban az első tanévben. Az újverbázi gimnáziumban például 1, a szabadkai kereskedelmi iskolában szintén 1, a zentai gimnáziumban pedig 4 tanárt vettek át a 14—18 tagú régi tanártestületből. Hasonló volt a

helyzet az elemi iskolákban is. Az óbecsei járásban az 53 délszláv tanítóból a nemzetiségi felülvizsgálat után 37-et vettek át.¹² Az ily módon állásban maradt tanítók, tanárok még májusban, a katonai közigazgatás szervei előtt letették az esküt, amely további működésük másik alapfeltétele volt. Az alkalmazási procedúrát még 1942/43-ban is számos helyen — különösen a szerb többségű falvakban — felhasználták a szerb származású tanítók magyarul tanított területre történő áthelyezésére. A turjai jegyző például csak három szerb tanító helyi alkalmazását tartotta célszerűnek, mivel „avval csak káros hatás váltódik ki, ha egy 11 tanerős iskolában 9 szerb tanító van alkalmazva”. A szenttamási jegyző hasonló okokból, a 13 tanító közül csak kettő átvételét javasolta.¹³ Véglegesítést egyébként csak magyar nyelvtudás esetén kaptak, de ettől függetlenül is azt a háború utáni időkre tolták esetükben. Az ily módon megcsappant létszámot az ország belső részeiből igyekeztek pótolni.

Az 1941/42-es tanévben ezen a területen 335 népiskolában, 1444 osztályban folyt tanítás. A 98 197 tanuló közül 41 410 volt magyar (42,2%), 56 787 pedig szerb, horvát, német, szlovák és ruszin nemzetiségű (57,8%). Az elemi iskolákban — a magyar kötelező oktatás mellett — hivatalosan a szülők kérése alapján, megfelelő létszám esetén nyitottak nemzetiségi tannyelvű osztályokat. Ez, elsősorban a katonai közigazgatás idején, számos visszaélésre adott alkalmat, elsősorban a szerbek és horvátok által lakott vidékeken.

A Vallás és Közoktatási Minisztérium utasítása szerint az elemi iskolákban el kellett érni, hogy annak befejezése után a tanulók szabatosan fejezzék ki magukat magyarul. Tankönyvek, tantermek hiányában, főleg az első időben, a tanítás szinte kizárólag az ún. nemzeti tárgyak oktatására irányult, azaz a magyar nyelv és irodalomra, történelemre és földrajzra. Súlyos gondot okozott, hogy a nemzetiségi iskolákba helyezett tanítók nem tudták a gyermekek anyanyelvét.¹⁴ A Kállay-kormány igyekezett megszüntetni a helyi hatóságok önkényeskedéseit. 1943 februárjában a belügyminiszter erélyes hangú leiratban figyelmeztette a főispánokat, hogy a közigazgatási hatóságok tartózkodjanak a nemzetiségi nyelvű tanítás kérdéseibe történő beavatkozástól, mivel ezzel „nemkívánatos zavarokat” idéznek elő, gyakran pedig a felsőbb rendeletek végrehajtását egyenesen megakadályozzák. A VKM egyik 1943/44-es utasítása ugyanis már szorgalmazta a nem magyar tanítási nyelvű iskolák működésének segítségét.¹⁵

A Muravidéken, Zala és Vas megye horvátok és vendek által lakott területein az 1942/43-as tanévben bevezették az ún. muraközi nyelvű oktatást az elemi iskolákban, amely a hivatalos horvát körök éles tiltakozását váltotta ki, mivel ebben a horvát nemzetiségűek nyelvi megosztását látták. Hivatalos magyar statisztikák szerint a Délvidéken 13 horvát—magyar, 5 vend—magyar, 7 bunyevác—magyar, és 15 sokác—magyar vegyes népiskola működött.¹⁶ A szerb tagozatokra vonatkozóan sajnos ilyen összesítő adatok nem állnak rendelkezésünkre. De még

a jóval toleránsabban kezelt horvát iskolák kérdésében is Pataky Tibor, a Miniszterelnökség Kisebbségi osztályának vezetője 1942 júliusában így fordult Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatási miniszterhez: „Bármennyire öröndetes is a muraközi lakosságnak a magyar nyelvű oktatás mellett való megnyilatkozása, mégis nézetem szerint nemcsak gyakorlati, hanem külpolitikai és nemzetiségpolitikai okokból is kívánatos volna, hogy a muraközi iskolákban a lakosság a saját anyanyelvét is megtanulja.” 1942. július 28-án a VKM a muraszombati I. fokú tanügyi kirendeltség számára a következő utasítást küldte: ott, ahol a lakosság nem magyar, a lakosság nyelvén kell tanítani. Vegyes községekben ezt párhuzamos, magyar—horvát osztályok felállításával kell megoldani, biztosítva minden esetben a magyar nyelv tanítását. A tagozatokon magyarul és a nemzetiségek nyelvén folyják az oktatás.¹⁷

Az iskolapolitikában megfigyelhető magyarosító tendencia különösen élesen figyelhető meg a polgári iskolákban és a gimnáziumokban. A 24 délvidéki polgári iskola közül húsz magyar, három német és egy szlovák tannyelvű volt. Az 5 kereskedelmi iskolában, a 3 ipari iskolában, valamint a 4 líceumban és tanítóképzőben kizárólag magyar nyelven folyt a tanítás. Az említett iskolatípusokban szerb tagozat nem volt. A 12 gimnázium közül 9 magyar, 2 német alapítványú volt, egyedül Újvidéken működött egy szerb tanítási nyelvű gimnázium, összesen 718 tanulóval. Lényeges változásra e téren a Kállay-kormány idején sem került sor, bár 1943 októberében — hosszas huzavona után — egy-egy szerb tannyelvű leány és fiú osztály megnyitására került sor az újvidéki magyar polgári iskola keretei között.¹⁸

A szerb gimnázium igen nehéz körülmények között végezte munkáját. A VKM a tömeges jelentkezés ellenére sem tartotta célszerűnek a tanulói létszám emelését, s hogy elkerüljék a koedukációt, délelőtt és délután folyt a tanítás. Ennek ellenére, mint Várady Kálmán, az iskola igazgatója megfogalmazta, „különösen aggasztó” az első osztályok létszáma (1—1 fiú, illetve leány osztályról van szó), amelyekbe 63, illetve 57 tanuló járt. Szerb nyelvű tankönyvek hiányában — a régieket bevonták — diktálták az anyagot.¹⁹ A német gimnáziumoktól eltérően, itt nagyobb, heti 6 órában tanultak magyart, míg szerbet csak heti 5 órában. Ennek ellenére az iskola vezetése szerint a tanulók még 1943-ban is csak „gagyogtak” magyarul. A szerb órák számát túl magasnak találva, a tantestület javasolta a VKM-nek annak csökkentését, és helyébe a művészettörténet bevezetését.²⁰

Az iskola munkáját azonban nemcsak a már említett nehézségek akadályozták. Az 1942-es razzia nemcsak a tanulókat, de a többségében magyar tantestületet is megrázta. Mint az iskola igazgatója egyik 1942 februári, a VKM-hez írott jelentésében írta, a „statáriumi állapotok és borzalmak, s az ezzel járó ideges hangulat teljesen megzavarta munkánkat. Napokig nem lehetett se utcára, se iskolába menni, s utána nem volt lelkierőnk mindenben százszázalékig teljesíteni

az előírásokat.²¹ Nem került el a szerb középiskolásokat a VKF statáriális bírósága sem. Mladen Gložanski óbecsei hatodik gimnazista diákot 1941 novemberében kötél általi halálra ítélték, majd kegyelemből az ítéletet 15 évre változtatták. Emil Gravrić ugyancsak hatodikos diákot golyó általi halálra ítélték és kivégezték. Konstantin Marić és Vidor Serić több évi fegyházát kapott. A vallás- és közoktatási miniszter a három életben maradt diákot az ország összes középiskolájából kicsapta.²² Az 1942 szeptemberi tanévnyitó értekezleten a szerb gimnázium igazgatója arra figyelmeztette a tanári kart, ne „kommunistázzák le” a diákokat, „nem kell a tanulókat csetnikeknek titulálni, sem olyan kifejezéseket vagdosni hozzájuk, ami önérzetüket, szülőiket vagy hozzátartozóikat, pláne fajtestvéreiket sértené. Gondoljunk vissza az elmúlt időkre, milyen bántó volt az, amikor bennünket jankapusztásoknak tituláltak. Mi éppen olyan ártatlanok voltunk a királygyilkosságban, mint más egyéb, tőlünk távol eső politikai dologban, s mégis szenvednünk kellett miatta. Ezért kérem a kartársakat sohase célozzanak olyan dolgokra, amik esetleg másokat kellemetlenül érintenek.”²³

Az iskolapolitika határozottan magyarosító törekvései és intézkedései mellett is az iskolák falai közül a tanári kar igyekezett kizárni a diákok nemzetiségi megkülönböztetését, s legalább az ifjú generációt némiképp megóvni a Délvidéken igen éles nemzetiségi szembeállásoktól. Balogh Ányos tankerületi főigazgató ezzel kapcsolatban a következő irányelveket küldte meg az iskoláknak: „tanári munkájukat a legnagyobb szeretet vezérelje és a kisebbségekkel szemben ne érezzék kisebbségi mivoltukat. Hosszabb időnek kell eltelnie, míg a jugoszláv birodalom alkotására irányuló törekvések feledésbe merülnek, a szentistváni állameszmének megfelelően azonban csakis türelemmel kell nevelni az ifjúságot. A közelmúlt évek keserű emlékeit felesleges emlegetni, inkább nemzetünk nagyjainak életével kell igazolni, hogy bár sokan születésüknél fogva nem voltak magyarok, de minden erejükkel a magyar nemzet felvirágoztatásán dolgoztak és a magyar hazáért, ha kellett életüket is áldozták. Ne erőszakosan magyarosítsunk, hanem szeretessük meg az ifjúsággal a magyarságot és magyarázzuk meg szeretettel, hogy aki a Kárpátok medencéjében centripetálisan gondolkodik, megtalálja békés megélhetését.”²⁴ Az újvidéki leánygimnázium igazgatója ennek szellemében az 1941 szeptemberi értekezleten így fogalmazott: „legyenek türelmesek a nem magyar anyanyelvűekkel. Szeretettel foglalkozzanak velük, bírálják őket enyhébben (a magyar nyelv tudásának hiánya miatt — *S. E.*), adjanak nekik kedvet a tanulásra. Ezzel nem a lelkeket akarjuk megváltoztatni, de akit ide hozott hozzánk a sors, érezze itt jól magát..., jóakarattal és egymás megértésével az ellentéteket áthidalhatjuk és hasznos munkát végezhetünk.”²⁵

A német tannyelvű iskolák, különösen a német alapítványú újverbázi gimnázium igen széles körű mozgásszabadságot élvezett. Így például az ideiglenes tanterveket a Volksbund vezetőivel történt konzultáció után adták csak ki, amelynek

eredményeként — ellentétben a délszláv iskolákkal — a németet nagyobb óraszámban tanították a magyarnál, több németországi tankönyv használatát is engedélyezték. Jóváhagyták utólag azt a helyi lépést is, hogy az apatini magyar polgári iskolában német tagozatot nyitottak. A minisztérium megfontolásában főként az játszott szerepet, hogy jobb egy állami iskolában német tagozat, semhogy „a német gyerekek valamelyik német alapítványú iskolába menjenek, vagy újabb német alapítványt kérjenek”.²⁶

Különösen nagy hullámokat kavart a Bácskában, s általában a magyar politikai életben az Újvidéki Szerb Tanítói Konviktus ügye. Ezt a diáktothont még 1889-ben szerb tanítók alapították a karlócai görögkeleti érsekség területén, ahová saját gyermekeik jártak jórészt ingyen, illetve csekély tandíj fejében. 1941-ben az alapítvány kezében jelentősebb vagyon is volt, egy 140 fős diáktothon teljes felszereléssel, egy 40 fős nyaraló, 2 családi ház, 65 kat. hold föld Zombor határában, valamint 50 ezer P készpénz. A bevonulás után ezt is zár alá helyezték, hatósági biztost neveztek ki élére, s a diáktothon működését betiltották, mivel — olvashatjuk az ezzel kapcsolatos indoklásban — „az egyesület a múltban, de a megszállás alatt is, kizárólag szerb nemzeti célokat szolgált, csakis szerb ifjakat támogatott, és a magyarság érdekeivel ellenkező és ártalmas tevékenységet fejtett ki.”²⁷

A konviktus ismételt megnyitását többször is kérelmezték egyrészt a Matica srpska volt vezetői, Popović szintén igyekezett e téren eredményt elérni és támogatni az ügyet Bajcsy-Zsilinszky Endre is. 1942 szeptemberében azonban a vallás- és közoktatási minisztérium arról értesítette Újvidék polgármesterét, hogy a konviktus önkormányzatának visszaállításához nem járul hozzá, s nem hagyja jóvá az alapszabály módosítását sem.²⁸ Egy ilyen, szerb tanulókat iskoláztató intézmény és alapítvány újraengedélyezése tehát még a Kállay-kormány politikájába sem illett bele.

Más — immár az iskolapolitikán kívül eső kérdésben azonban bizonyos eredmények is születtek. 1942 végén maga Deák főispán vezetett egy szerb küldöttséget a pénzügyminiszterhez, hogy az italmérési engedélyek terén a szerbeket ért sérelmeket orvosolja.²⁹

Törekvései elérésének céljából a kormány bizonyos személyi konzekvenciákat is levont. 1943 elején a belügyminiszter leváltotta Fernbach Péter újvidéki főispánt, aki a szerbekkel kapcsolatos „kemény kéz” politikájának híveként szerzett meglehetősen kétes hírnevet magának, s helyére Deák Leót nevezte ki. Deák beiktatása alkalmával elmondott beszéde jól tükrözte a Kállay-kormány nemzetiségpolitikai törekvéseit, és annak célját. Deák azzal kezdte mondandóját, hogy teljesen átérzi a város problémáit, s minden törekvése a nemzetiségek egyenjogúságának, s egy igazságos nemzetiségpolitika megvalósítására irányul. A németekhez fordulva hangsúlyozta: szeretné hinni, hogy a múltbeli együttműködés még erősebb lesz a jövőben. A szerbekkel „differenciáltan” kíván politizálni, mondta, s ebben első-

sorban a „magas kultúrájú” rétegekre kíván támaszkodni. Azért erre a rétegre — érvelt — mivel reméli, hogy a magyarság és a szerbek évszázados együttélésének tapasztalatait hasznosan fogják kamatoztatni. Ezért a „nagylelkű és megértő” bánásmódot mind a kormány, mind pedig ő — folytatta — csupán egyet kér cserébe: a szerbek lojalitását. Végül felszólította a szerbeket, hogy nyújtsanak egymásnak kezet a közös ellenség, a bolsevizmus ellen.³⁰

Egyre gyakoribbá váltak a magasrangú politikusok délvidéki látogatásai is. S bár Kállay miniszterelnök látogatására a helyi hírverés ellenére sem került sor, Keresztes-Fischer belügyminiszter 1943 szeptember első napjaiban körutat tett a Bácskában. Zomborban elmondott beszédében bírálta a tisztviselő gárdát, amiért „még mindig nem tudják beleélni magukat az itteni légkörbe”, nem találták meg a kontaktust a bácskai társadalommal, s kevés haladás tapasztalható részük-ről a nemzetiségek nyelvének elsajátítása terén is. Ebben a vonatkozásban gyors eredményt követelt, mert „elengedhetetlen, hogy nemzetiségi vidéken a tisztviselők elsajátítsák a nemzetiségek nyelvét”. Kitért a tisztviselői körben tapasztalható kishitűségekre is, akik a háborús erőviszonyok alakulása miatt kételkedni kezdtek abban, hogy a Délvidék a háború után is Magyarországhoz fog tartozni, s ezzel kapcsolatban hangsúlyozta: „ez a föld mindig a miénk volt, s az is fog maradni”.³¹ Zentán és Óbecsén elsősorban arra kérte a szerbeket, hogy „hassanak oda, hogy a hazai szerbség vesse ki magából az ide nem való, s a békességet rontó, de a szerbség érdekeinek is ártó elemeket”. Ennek fejében viszont ígéretet tett, hogy azokat a kéréseket, amelyeket a „legmagasabb államérdekek keretei között” meg lehet valósítani, a kormány teljesíteni fogja. A félreértések elkerülése végett azonban hozzátette: ha a szerbek nem tudják, mivel tartoznak ezért, akkor „minden szentimentalizmus nélkül a legszigorúbban fogunk fellépni mindazokkal szemben, akik nem így fognak cselekedni, akik veszélyeztetik az állam és nemzet érdekeit...”³² Ez valóban világos beszéd volt.

Nagy visszhangot és újabb reményeket váltott ki a délvidéki szerbek, elsősorban a polgárság körében Balla Pálnak a Nova Poštának adott nyilatkozata. Balla volt egyébként az első magasrangú politikus, aki a nemzetiségi kérdésről nyilatkozatot adott a lapnak.

Elöljáróban utalt arra, hogy az első világháború előtt milyen „zavartalan harmóniában” éltek a Délvidéken a magyarok és délszlávok, de ezt a harmóniát megtörte a trianoni békekötés. Politikai hiba lenne azonban — folytatta —, ha nem számolnának azokkal a „lelki hatásokkal”, amelyek az első világháborút követő 20 év alatt „természetszerűleg és érthetően mindkét nép lelkében mély nyomokat hagytak”. Ezért most minden eszközzel törekedni kell arra, hogy „az államalkotó magyarság és hazai szerbjeink között ismét helyreállítsuk azt a viszonyt, amely a múltban annyira bevált.” Meggyőződése, tette hozzá, hogy a visszacsatolás óta eltelt idő „zavaró momentumait” kölcsönös akarattal el lehet

felejteti, s meg lehet teremteni ismét a „kölcsonös békét és együttműködést” — a magyar állam keretei között.³³

Pár nappal később a lap „A közeledés útjai” címmel méltatta Balla szavait. Mint írta, azok „gyógyírként” hatottak a szerb népre, s kiemelte, hogy azok a történelmi korszakok, amikor a két nép szembekerült egymással, „idegen elemek műve volt”. A szerb intelligencia feladata jelenleg az — folytatódik a cikk —, hogy „soha ne jussanak kifejezésre azok az elemek, akik a gyűlölet és türelmetlenség apostolai”. Végül a szerbség közeledési hajlandóságára utalva így zárul a cikk: „aki pálmaággal a kezében jön, mindig számíthat arra, hogy fáradozása és törekvése nem múlik el sikertelenül.”³⁴

Balla nyilatkozatát a bánáti Torontál c. magyar lap egyenesen „újvidéki kézfogásnak” nevezte, s kiemelte: „amely nemzetiség őszintén és hátsó gondolat nélkül kívánja hazáját szolgálni, az mindig számíthat a magyar megértésre és szolgálatával saját népének is többet használ, mint azok, akik idegen utakat kívánnak követni és ezzel saját népüknek ártanak.”³⁵

Popović, mint a kormány embere, s mint a bácskai szerbek első számú képviselőjének kikiáltott politikus, igyekezett felerősíteni a kormánykörökből hallatszó hangokat. Deák Újvidék főispáni székébe történt beiktatása alkalmával küldöttséget vezetett a főispánhoz, ahol beszédet mondott, s amelyet a Nova Pošta feltűnő helyen közölt. Popović először is reményét fejezte ki, hogy az új főispán — ellentétben más délvidéki politikusokkal — nemcsak keresni fogja, de meg is találja a szerbekkel történő megegyezés útját, s így e nép „megsebzett lelke nyugalomra talál”. A szerbek nevében ígéretet tett, hogy a régi sebeket ők sem szakítják fel, de „a megtörtént dolgokból kölcsönösen tanulnunk kell egyet s mást”.³⁶ 1944 január elején a görögkeleti karácsony alkalmával „Hol a mi útunk” címmel írt cikket a szerb nyelvű újságban. Azt fejtegette, melyik oldalon kell álljon, s merre menjen „e nehéz időkben” a szerbség. Először is nyugalomra, mindenféle „idegen akciótól” való tartózkodásra szólította fel őket, hiszen „ez felel meg a szerb nép nemzeti tradícióinak”. A szerb nép helyzetét jelképesen egy útkereszteződéshez hasonlította, amelyből két út vezet ki: az egyik az „új rendhez” vezet, amelyet szerb népi élet védelmezőjének nevezett — a másik egy olyan gazdasági-társadalmi rendhez visz, amely „súlyos veszélyeket hordoz magába” és távol áll a szerb nép hagyományaitól, lelkétől. Ezek az „idegen materialista, szocialista, sőt kommunista eszmék — folytatta — különösen a szerb fiatalságot és értelmiséget fertőzték meg, akik még most is azon munkálkodnak, hogy ezeket az eszméket a szerb nép lelkébe plántálják”. A szerbségnek az „új rend” útján kell elindulnia, mert csak ez hozhat számára megbékélést — vonta le végül Popović a következtetést.³⁷

Az említett intézkedések és ígéretek kiváltotta hangulatot a helyi közigazgatási hatóságok nyilvános, ám mégis lokális hűségnyilatkozatok kicsikarására igyekeztek felhasználni. De Deák főispán — aki újvidéki kinevezése mellett megmaradt

Bács—Bodrog vármegye és Zombor város főispánjának is — leintette a türelmetlen tisztviselőket. Mint ezzel kapcsolatos körlevelében írta: ilyen nyilatkozatoknak „saját hatáskörben nincs jelentősége”, s nincs értelme addig, „míg nem önként jönnek és nem terjednek ki a felszabadult terület egész szerb lakosságára”.³⁸ Deák lényegesen látványosabb akciót várt, s tegyük hozzá, sugallt Popovićnak és híveinek. Olyan nyilvánosan is megjelenő nyilatkozatot, amelyben egyértelműen elhatárolják magukat a „terrorcselekményektől”, azaz a jugoszláv népek népfel-szabadító küzdelmétől, s általában a jugoszláv gondolattól.

1943 őszén — a Draža Mihailović-féle bácskai szervezkedés résztvevői ellen indított hadbíróági tárgyalás napjaiban, — Deák elérkezettnek látta az időt az-akció megindítására. Magához kérte Popovićot és Bogdan Đunderski országgyűlési képviselőt, s szemükre vetette, hogy a szerb értelmiség — a kormány várakozásával ellentétben — nem hat a népre, magatartása passzív. S ha már képtelenek ebben az irányban cselekedni — tette hozzá — legalább nyilvánosan határolják el magukat a partizánoktól, a jugoszláv gondolattól, s így tisztázzák végre politikai álláspontjukat.

A kormánynak, s személy szerint Deáknak azért volt szüksége erre a demonstratív nyilatkozatra, hogy valamiféle eredményt mutathasson fel a szerbek megnyerése terén, de azt sem zárhatjuk ki, hogy az akció külföld felé is szólt. Ebben az időben ugyanis éles támadások érték a kormányt szélsőjobboldali körökből a szerbekkel kapcsolatos magatartása miatt, s Deákot sem kímélték. Elsősorban azt vetették szemükre, hogy túl kesztyűs kézzel bánnak velük, képtelenek rendet teremteni a Délvidéken, s felerősödtek a katonai közigazgatás visszaállítását sürgető hangok is.³⁹ Popović és Đunderski meglehetősen nehéz helyzetbe került. Ugyanis még a szerb földbirtokosok, gazdag polgárok jobboldali része sem kívánta a nyilvánosság előtt elhatárolni magát a partizánmozgalomtól, s különösen a jugoszláv gondolattól. Többségük egyszerűen abból a megfontolásból, hogy nem lehet tudni, melyik irányba dőlnek el a dolgok, mások pedig főként azért húzódoztak, mivel Popović igyekezett a dolgot tető alá hozni, s így eleve felülről sugallt akciót sejtettek.⁴⁰

Némi huzavona után azonban Popovićéknak sikerült október 6-án összehívni Újvidéken a bácskai szerb nagy és középbirtokos réteg, valamint a polgárság és az egyház 33 képviselőjét, kevesebbet, mint amennyire számítottak. Az ülésen Popović elnökölt. Azzal kezdte mondandóját, hogy az utóbbi két hétben 12 súlyos szabotázs volt, ezért a szerbek megjelent képviselői — természetesen az egész szerb nép nevében — írásban kell elítéljék ezeket az akciókat. S bár a résztvevők egyetértettek az elhatárolódás szükségességével, de nem tartották tanácsosnak írásba foglalni azt, nevüket adni hozzá, s mi több, nyilvánosságra hozni. Végül hosszas huzavona után úgy döntöttek, hogy egy kisebb létszámú küldöttség Popovićyal és Đunderskivel az élen, felkeresi Deák főispánt, s ott szóban közlik

a következő határozatot: „A bácskai szerbség tisztában van azzal, hogy saját érdekében is cselekszik akkor, amikor a maga részéről is kívánja a hatóságok segítségével biztosítani a békesség fenntartását, a törvényes eljárásokat, a vagyon, a rend és a közbiztonság megvédését minden vonalon és minden körülmények között. Éppen ezért a bácskai szerbség nem azonosítja magát az utóbbi időben elkövetett cselekedetekkel, amelyek a köz- és magánvagyon, valamint a közbiztonsági szervek élete és személye ellen irányultak, sem ezeknek a cselekedeteknek elkövetőivel. Minden erejével arra fog törekedni, hogy az egész szerb közvéleményre oly irányban hasson, hogy a bűnözőket, akik partizán név alatt ismeretesek, s a szökésben lévő elemeket senki ne rejtegesse, senki ne támogassa, hanem kötelességszerűen adja át a hatóságoknak”. Nyilatkozatuk végén kérték a kormányt, hogy „továbbra is tartsa meg ezt a szerbséget a teljes állampolgári egyenjogúság állapotában, hogy fenti állásfoglalása ezáltal is indokoltassék”.⁴¹

Deák főispán valóban ezt a nyilatkozatot várta, de nem elégedett meg azzal, hogy az értekezlet határozatát mintegy csak négy szemközt megsúgják neki — ő nyilvános és egységes elhatárolódást követelt. Erre csak két héttel később került sor — amikor az értekezlet résztvevői egy részének tudta nélkül, Deák utasítására — az Újvidéki Reggeli Újság és a Nova Posta teljes terjedelmében közölte az idézett nyilatkozatot, és a résztvevők teljes névsorát.⁴² A határozatot ugyanakkor a jelenlévők egy része, összesen 9-en, nem fogadták el.

A belső használatra szánt október 6-i nyilatkozat a déli határokon túl is visszhangra talált.

A Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg vajdasági főhadiszállása 1943. december 12-én kemény hangú nyilatkozatban ítélte el a jobboldali bácskai szerb polgárság lépését. Először is leszögezték: a bácskai szerbek nevében olyan, a magyar megszállók szolgálatába állt árulók, mint Popović és társai, nem tehetnek nyilatkozatot, s a bácskai szerbeket nem képviselhetik. „Az a harc, amelyet a szerb nép igaz fiai vívnak a bácskai nehéz körülmények között — folytatódik a főhadiszállás nyilatkozata — az egyetlen helyes és lehetséges út, s ezt az utat kell válassza Bácska valamennyi népe, mivel ez vezet a nemzeti szabadság és nemzeti becsület kivívásához. Az az út, amelyet ezek az árulók választottak, Nedić, Pavelić és Mihailović útja, amely Jugoszlávia kapitulációjához és megszállásához vezetett.” Végül felhívtak minden igaz bácskai hazafit — vallási, politikai, nemzeti és osztályhovatartozásától függetlenül —, hogy tömörüljenek a jugoszláv népfelszabadító hadsereg zászlaja alá — a megszállók kiűzése és hazai kiszolgálóik megsemmisítése érdekében.⁴³

A Popović és Bogdan Đunderški által felsorakoztatott volt jugoszláv politikusok többsége ugyan vállalta a rendszer melletti nyílt kiállást, de igazán nem képviseltek a Bácskában valamelyest is hatékony politikai erőt. Különösen most nem, amikor már leleplezték a Mihailović-féle, éppencsak megindult szervezkedést. Kállayék

tévedtek akkor, amikor feltételezték, hogy ezek az erők le tudják majd választani a délvidéki szerbeket a baloldali ellenállástól.

A kormány részéről kezdeményezett békülékeny politika hátterét jól megvilágítja Balla Pálnak a Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottságának 1943. május 13-án, a magyar—szerb politikai kapcsolatokról elmondott beszéde. Magyar szempontból a szerb kérdés — mondta előljáróban — két, szorosan összefüggő síkon jelentkezik: egyrészt mint külpolitikai probléma, másrészt mint nemzetiségi kérdés. Külpolitikailag a magyar—szerb politikai kapcsolatok alakulása nemcsak „a közvetlenül érdekelt két nép jól felfogott érdekei szempontjából bír fontossággal, de közvetve kihat a Duna mellett élő népek politikai és hatalmi egyensúlyára és így végső eredményében ez a kérdés — túlzás nélkül — általános európai érdekűnek is beállítható”. Majd rátért arra, hogyan is kell értelmezni e, „jól felfogott” érdekeket: „Mi az őszinte összefogás felújítására bármikor készek vagyunk, de — s ezt *határunkon kívül és belül* mindenkinek meg kell értenie — nem azon az áron, hogy ismét vitássá engedjük tenni jogainkat arra a területre, amely ezer éven át a miénk volt, s amelynek hovatartozását semmiféle szempont, sem történelmi, sem földrajzi, sem gazdasági, de még néprajzi szempont sem teheti kétségessé”. Majd utalt arra, hogy a Délvidék Magyarországhoz tartozásának feltétel nélküli elismerés mellett a hazai szerbségtől az adott társadalmi berendezkedés elismerését is elvárják.⁴⁴

De a Kállay-kormány számára nemcsak a JuKP vezette ellenállási mozgalom tartós viasztörése miatt volt sürgős a rendszer zökkenő mentes működésének megteremtése a Délvidéken. Egyre növekvő aggodalommal figyelték a szélsőjobboldali pártok — elsősorban a Nyilaskeresztes Párt és a Magyar Megújulás Pártjának — előretörését is.

A nyilasok már közvetlenül a polgári közigazgatás bevezetése után megkezdték a párt szervezését a Délvidéken. Szálasi 1942 szeptemberében toborzó körúton volt a Bácskában és a Muravidéken, s 1943 elején Szabadkán és környékén már 1160 tagja volt a Nyilaskeresztes Pártnak, már szervezkedett a „plutokrata zsidó veszély és bolsevizmus ellen” a Pálffy Fidel-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt is. Több százra rúgott a Magyar Megújulás Pártjának taglétszáma is.⁴⁵ A szélsőjobboldal igyekezett behatolni a hagyományosan kormányterrénumként számon tartott leventekorú ifjúság közé is. A megoldatlan agrárkérdés miatt — különösen a nincstelen magyar agrárproletárok körében — a nyilasok viszonylag erős befolyásra tettek szert, s több Parasztfőiskolát is felállítottak. Fokozta a kormány aggodalmát az is, hogy a szabadkai nyilasok együttműködést ajánlottak a Kulturbundnak, s ezt a szándékot a Kulturbund helyi vezetői „a közös cél érdekében szívélyesen fogadták”.⁴⁶

A kormány természetesen gondosan ügyelt arra, hogy tudatosítsa a délszlávok körében: a gesztusok politikáját ne tekintsék a gyengeség jelének. Ennek leghatá-

sosabb bizonyítéka az ún. egységes vezetés felállítása volt, amely kemény kézzel sújtott le az „idegen utakon járókra”, azaz az ellenállás résztvevőire. A nagyobb hatás kedvéért egyre gyakrabban jelentek meg a Nova Poštában és más délvidéki lapokban felelős politikusok nyilatkozatai is, amelyekben a délvidéki szerbek helyzetét „valóságos oázisként” tüntették fel — természetesen a többi jugoszláv területen uralkodó helyzettel szembesítve. Ez már csak azért sem lehetett hatástalan, mert 1941 óta a többi jugoszláv területen állandóan napirenden voltak a szerbek elleni kegyetlen megtorlások. Különösen érvényes volt ez az usztasa Horvátország területére. Kellőképpen hangsúlyt kapott persze, hogy ezért az „oázisért” csupán az államhoz való hűséggel, s ami ezzel egyet jelentett, az ellenállással történő szembefordulással kell fizetni.⁴⁷

A kormány igyekezett a szerbek irányába tett lépéseit a béketapogatózások során is kihasználni. Szegedy-Maszák Aladár feltételezhetően 1943 június—júliusában keletkezett, a Foreign Office-hoz eljuttatott emlékiratában ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A Magyarországhoz került területek szerbjei, az újvidéki véres és eléggé el nem ítéltető események ellenére is — amelyeket Kállay miniszterelnök a parlament nyílt ülésén egy szerb képviselő felszólalására válaszolva részletesen ismertetett — az összes szerbek közül a legjobban megőrizhette nemzeti létét. Az újvidéki események egyébként is következményei voltak a zsablyai betörésnek, anélkül sohasem került volna rájuk sor. Igen sok szerb értelmiségi személynek nyújtott Magyarország menedékjogot, igyekezett hazahozni a magyarországi szerbeket a német fogolytáborokból⁴⁸, és példás türelemmel kezelte a szerb egyházat, amely tudvalevőleg nemzeti intézmény is. A szerb kulturális életet a „Matica” közművelődési egyesület működésének újbóli engedélyezése lehetővé tette. A történelmi Szerbiában, a Bánátban és Horvátországban egész más sors sújtotta a szerb nemzetet.”⁴⁹ E gesztusok felsorolásának az volt a célja, hogy a Délvidék legalább a békekötésig megmaradjon magyar ellenőrzés alatt, ily módon befolyásolva a végleges határok kijelölését. Újszászyn keresztül 1943. május 26-án a következő üzenetet juttatták el Istambulba: „Ha sor kerül a szövetségesek balkáni inváziójára, Mihailović és csapatai ne lépjék át az új magyar határt, mert azzal céltalanul ontanák szerbek és magyarok vérért. A határt nem a szerbek és nem a magyarok fogják kijelölni.”⁵⁰

De míg a megszállókkal együttműködő szerbiai és horvátországi politikai körök a „lehető legnagyobb megértéssel” fogadták a magyar kormány törekvéseit⁵¹, azok, akiknek valójában szólt, az angol és amerikai kormánykörök és a jugoszláv emigráns kormány, megkésettnek ítélte a körülmények kényszere miatt a szerbek felé nyújtott békejobbot, de méginkább kevésnek találta azt. Magyarországtól a Németországgal történő nyílt szakítást várták el, amelyet azonban a Kállay-kormány nem mert, de nem is akart vállalni.⁵²

A lisszaboni jugoszláv követség 5. sz. könyomatosában egyenesen arról írtak,

hogy a magyar kormány,, a megfizetett szerbeket keresztül... a testvéri együttműködést csillogtatja a szerbek szeméi előtt és a kisebbségi jogegyenlőségről beszél...”, de mit várhatnak a kormánytól akkor, amikor éppen Fėja Géza könyve szerint a magyarok is rabszolgák saját hazájukban.⁵³

Kállay — mint láttuk — mélypontról indulva igyekezett felerősíteni a kormány délszláv politikájának toleránsabb vonásait, elsősorban a szerbek irányában. Ehhez a döntő lökést a háború menetében bekövetkezett fordulat és a nyugati szövetséges hatalmak felé meginduló béketapogatózások szolgáltatták. E mellett azonban nem lebecsülhető tényezőként befolyásolta a kormány magatartását az a felismerés, hogy a „kemény kéz” politikája nemhogy elősegítené, de egyre komolyabb formában veszélyezteti a Délvidék ellenforradalmi rendszerbe történő beillesztését. Az angol orientációs csoportok politikai befolyásának növekedése következtében az adott kül- és belpolitikai törekvésekhez jobban idomulni tudó, azokat hatékonyabban szolgáló nemzetiségpolitika kerekedett felül. Ez a délszlávok esetében is toleránsabb politikát eredményezett, amely legalább a szerbek konzervatív, jobboldali, revíziót elfogadó, vagy azt tudomásul vevő rétegének megnyerését eredményezhette. Ez a toleránsabb, a törvényes lehetőségeket egyébként meglehetősen szűkreszabó nemzetiségpolitika először keltett olyan reményeket a szerbek körében, hogy élhetnek a rendszer kínálta jogokkal. Kállay ezen törekvései azonban sem a szövetséges hatalmak, sem a jugoszláv emigráns kormány köreiben nem keltettek komolyabb visszhangot, s a Délvidéken sem érték el a kívánt hatást.

Az ellenállás vonatkozásában Kállay nézete semmiben sem különbözött elődje álláspontjától — változatlanul a mozgalom felszámolására törekedett. A hogyan tekintve azonban jelentős volt a különbség. Az ellenállási mozgalom felszámolását Kállay úgy próbálta elérni, hogy az ne veszélyeztesse, éppen ellenkezőleg, erősítse a délvidéki helyzet konszolidációját, s így a délszlávok minél szélesebb rétegeit semlegesítse, illetve nyerje meg politikája számára. Azok a délszláv körök azonban, amelyekben a miniszterelnök mondhatjuk törvényszerűen találta meg délvidéki politikájának támaszát, valójában nem képviseltek reális politikai erőt. 1944 elején a kormány sajátos helyzetbe került. Miközben a Délvidéken az egységes vezetés segítségével továbbra is keményen lesújtott a JuKP vezette ellenállási mozgalomra, Kállay új külpolitikai koncepciójának⁵⁴ megvalósítása érdekében 1944 februárjában — a Szovjetunióval történő kapcsolat felvétele és a keleti fronton tartózkodó magyar alakulatok kapitulációja mellett — kénytelen volt felajánlani a szövetségeseknek Tito marsall partizánjainak élelemmel és egyéb szükséges anyagokkal történő támogatását.⁵⁵

Magyarország hamarosan bekövetkező német megszállása nemcsak Kállay külpolitikai törekvéseinek összeomlását jelentette, de egyúttal a délszlávokkal folytatott toleránsabb politika végét is jelentette.

Jegyzetek

¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Minisztertanácsi jegyzőkönyv (a továbbiakban Mt. jkv.) 1942. szeptember 14.

² MOL K—428 Könyomatos. 1133. 1942. március 7.

³ MOL K—27 Mt. jkv. 1941. július 22.

⁴ Az orthodox kereszténység. Szerkesztette: BERKI FERIZ Budapest, 1975. 146—147.

⁵ MOL K—28 ME Kisebbségi o. 1943—R—16412 és 20645.

⁶ Nova Pošta, 1942. november 15.; MOL K—28 ME Kisebbségi o. 1943—R—16412.

⁷ MOL K—27 Mt. jkv. 1943. február 16. A Bárdossy-kormány délvidéki politikájára lásd A. SAJTI ENIKŐ: Katonai közigazgatás és nemzetiségpolitika a Délvidéken — 1941. április. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXXII. Szeged, 1982. 3—32.; Uő.: A Jugoszláv Kommunista Párt vezette ellenállás a Délvidéken és a Bárdossy-kormány megtorló politikája (1941. április—1942. január) Párttörténeti Közlemények, 1982. 4. sz. 141—175., valamint Uő. Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában — 1941. Nemzeti-ségi füzetek 6. Budapest, 1984.

⁸ Nova Pošta, 1943. augusztus 18.

⁹ Nova Pošta, 1943. március 30. és július 27.

¹⁰ Nova Pošta, 1943. február 7. és november 26.

¹¹ MOL K-644 Vallás- és Közoktatási Minisztérium (a továbbiakban VKM) 1941-17-56753; 104032.

¹² Arhiv Vojvodine (a továbbiakban AV) Újvidéki II. f. tanügyigazgatási kirendeltség. F. 151. kutija 60. G—1—1941.; Muzej socijalističke revolucije Vojvodine (a továbbiakban MSRV) Madjarske gradjanske vlasti MK 11/127.

¹³ MSRV Madjarske gradjanske vlasti. MK 11/127; 130.

¹⁴ MOL K—644 VKM 1941—17—57 269; 57 183.

¹⁵ MOL K—644 VKM 1943—2—205690;

¹⁶ MOL K—28 ME Kisebbségi o. 1943—R—34574.; MOL K—63 Küm. pol. 1942—67—31.

¹⁷ MOL K—644 VKM 1942—17—109942.

¹⁸ Uo. 1943—17—83072; MOL ME Kisebbségi o. 1943-R-25613.

¹⁹ AV Az Újvidéki II. f. tanügyig. kirendeltség F. 151. kut. 70. G-7-28/1943.; 31/1942-43.; valamint MOL K—644 VKM 1942—17—252583.

²⁰ AV Újvidéki II. f. tanügyig. kirendeltség F. 151. kut. 77. G—7—75/1943.

²¹ MOL K—644 VKM 1942—17—105080.

²² Uo. 1942—17—107847.

²³ AV Az Újvidéki II. f. tanügyig. kirendeltség. F. 151. kut. 66. G—7—4/1942—43.

²⁴ Uo. kut. 60. br. 1. Izveštaj skola.

²⁵ Uo.

²⁶ MOL K—644 VKM 1942—17—104052; valamint 1941—17—57901.

²⁷ Uo. 1941—7—58020; 1942—17—111194.

²⁸ Uo.

²⁹ Nova Pošta, 1943. december 19.

³⁰ Uo. 1943. március 17.

³¹ Délvidék (Zombor), 1943. szeptember 2.

³² Nova Pošta, 1943. szeptember 1. és szeptember 3.

³³ Uo. 1943. január 6, 7, 8, 9. Balla a pravoszláv karácsony alkalmával nyilatkozott a lapnak.

³⁴ Nova Pošta, 1943. január 12.

³⁵ Torontál (Nagybecskerek—Petrovgrad), 1943. március 5. (A várost jelenleg Zrenjaninnak hívják)

³⁶ Nova Pošta, 1943. március 2.

³⁷ Uo. 1944. január 7.

³⁸ MSRV MK 11. reg. br. 201.

³⁹ Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban PI Arch.) 815/2.; Képviselőházi Napló, XVIII. 1943. november 24. 195—196.

⁴⁰ PI Arch. 815/2.

⁴¹ PI Arch. 2/1943—6—1168. 38.; PI Arch. F. 815/2.

⁴² Újvidéki Reggeli Újság, 1943. október 19., Nova Pošta, 1943. október 19. Az október 6-i értekezleten Popovičon és Đundërskin kívül többek között jelen volt: Đoka Đundërski nagybirtokos, Đorđe Lazić, az újvidéki Kereskedelmi Egyesület volt elnöke, Miloš Petrović, volt újvidéki polgármester, Todor Milić, püspöki helynök, Đaka Popović, volt jugoszláv miniszter és bán, Branko Nikolić, volt képviselő, ügyvéd, Aleksandar Moć, volt főispán, a Matica Sprska elnöke, Kosta Hadži, a Matica titkára, Obrad Milutinović, volt polgármester helyettes, orvos, Miloš Petrović, volt polgármester, közigazdász, Jovan Čulum, a szerb egyházközség elnöke, Vojin Brkić volt jugoszláv képviselő, Svetozar Stanković, volt jugoszláv szenátor és miniszter. Aleksandar Moć és néhány társa, aki a Délvidék felszabadulása után a Vajdaság Népfelszabadító Főbizottságának tagja lett, elhatárolta magát ettől a nyilatkozattól.

⁴³ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Beograd, 1963. I/6. 172. sz. irat. 511—512.

⁴⁴ BALLA PÁL: Magyar—szerb politikai kapcsolatok alakulása napjainkig. Láthatár, 1943. 5. sz. 121—125.

⁴⁵ PI Arch. 651. f. 7/1942. szeptember 25.; PI Arch.

⁴⁶ PI Arch. F. 815/1.; MSRV MK 5. reg. br. 88.; MK 4. reg. br. 43. A nyilas ifjúsági csoportokat a kormány feloszlatta.

⁴⁷ Nova Pošta, 1943. december 21., Új nép (Újvidék), 1943. december 24., Délvidék (Zombor), 1943. december 21.

⁴⁸ Közvetlenül a jugoszláv fegyverletétel után a magyar fővezérség és a 2. német hadsereg parancsnokságának szállásmestere között egyezmény jött létre, amely szerint a német hadifogságba esett, s a Magyarországhoz csatolt területeken községi illetőséggel bíró magyar, horvát és bolgár nemzetiségű hadifoglyokat — a szerbeket és zsidókat tehát nem — átadják a magyar hatóságoknak. (OL K—149 BM res. 1941—1—9302) A Kállay-kormány idején valóban eredményes lépések történtek a szerb nemzetiségű hadifoglyok hazaszállítása érdekében is, s gondos kiválogatás után több ezren térhettek haza. MSRV MK. 2. reg. br. 12., 20.

⁴⁹ Magyar—brit titkos tárgyalások 1943-ban, Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta JUHÁSZ GYULA. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 46/b. sz. irat 202—203.

⁵⁰ Uo. 26. sz. irat. 148.

⁵¹ OL K—63 Küm. pol. 1943—16—123/pol.

⁵² Magyar—brit titkos tárgyalások. 68.

⁵³ OL K—428 MTI Könyvnyomatos. 1134. 1943. június 13. A jugoszláv könyvnyomatosban nyilván FÉJA Viharsarok c. szociográfiájára céloztak.

⁵⁴ Kállay új koncepciója a következő volt: a rendszer átmentése, a német megszállás elkerülése és a szovjet hadsereg távol tartása érdekében, a román kiugrást megelőzendő — a Kárpátok vonalán kell a védelemre berendezkedni. Ehhez haza kell hozni a Szovjetunió területén állomásozó csapatokat, a szövetséges hatalmukkal pedig közölni kell, hogy Magyarország csak védelmi hadműveleteket folytat. Fegyverszünetet tehát a magyar kormány nem köt, továbbra is fenntartja

formálisan a szövetséget Németországgal, de nem engedi meg német csapatok tartózkodását Magyarországon, és megszünteti Németország gazdasági támogatását is. JUHÁSZ GYULA: Magyarország külpolitikája 1919—1945. Kossuth könyvkiadó, 1975. 344.

⁶⁵ Magyar—brit titkos tárgyalások. 99/a. sz. irat. 311.

Az elsőként felszabadított megyék közigazgatásának sajátosságairól

A felszabadulás utáni fejlődéssel foglalkozó történeti irodalom, az indulás körülményeinek vizsgálatánál mindeddig a népi-, nemzeti bizottságok szerepét kutatta behatóbban. Ez teljesen érthető, mivel e bizottságok életén keresztül érzékelhető és elemezhető leginkább a történetileg—politikailag előállott új helyzet. E bizottságok munkáján keresztül dokumentálható az a cselekvési vágy és készség, a demokratikus formák megteremtésének az az igyekezete, mely jelentős záloga volt annak, hogy lesz magyar kibontakozás. A népi-, nemzeti bizottságok meghatározó szerepének a vizsgálata mellett azonban nagyobb figyelmet érdemel az eddigieknél a közigazgatási hatóságok munkája is. Egyrészt azért, mert — különösen a kormány megalakulása előtti időszakban — nem volt mindenütt népi bizottság s ezeken a helyeken az egyetlen intézkedő testület a közigazgatás volt. Másrészt azért, mert a népi-, nemzeti bizottságok, az adott történelmi helyzetben, a közigazgatás mellett, ill. annak ellenében jöttek létre és teljesedtek ki — sőt, hogy végig vigyük a folyamatot — és sorvadtak el. De ebben sok minden egyéb tényező is közrejátszott. A nemzeti bizottságok egész tevékenysége, jelentősége is áttekinthetőbbé válik tehát, ha vizsgálatunkat a közigazgatási hivatalok helyzetének alakulásával kezdjük.

A közigazgatási hivatalok kontinuitása egy pillanatig sem jelentette a régi tartalom, a régi szellem továbbélését, nem jelentette a legjobb, politikailag a leghaladóbb erőknek a tétlenségre kárhoztatását. Az érdemi döntésektől, a tennivalók végrehajtásának aszinterétől, sőt annak az irányításától való távoltartását. Hiszen az ilyen emberek bekerültek a közigazgatási hivatalokba. Azonkívül pártjaik révén — ahol voltak — és a pártok — később szerveződő — közös bizottságai révén is befolyásolni, ellenőrizni tudták a közigazgatási ügyek intézését. Azon keresztül a „töredékszág” egész életének, a jövőre is kiható, alakulását. Ez a „később”, a politikailag érettebb vidékeken esetleg csak napokat, máshol néhány hetet, sőt hónapot jelentett. Ez utóbbi helyeken már többnyire felülről szervezett akciók nyomán.

A közigazgatási hivatalok többsége ideiglenes városi (községi) tanács néven alakult újjá, a csatazaj elülte után nyomban. Azokban helyet kaptak, az elmenekült

tisztviselők pótlásaként, különböző vezető beosztásokban, a helyi demokratikus élet ismert alakjai. A tanácsok működésbe hozták, ugyancsak ideiglenes jelleggel és elnevezéssel, a korábbi városi (községi) képviselőtestületeket. Azok tagságát is kiegészítve a különböző — főként a közéletből addig kirekesztett — társadalmi rétegek, pártok, mozgalmak, demokratikusan gondolkodó képviselőivel.

A városi, községi ideiglenes tanácsok gyakori üléseken döntöttek az előttük álló feladatok megoldásáról. A képviselő-testületek ritkábban ülték össze — de gyakrabban a megelőző időben szokásosnál — és főként elvi döntéseket hoztak. A hivatalok munkájában pártpolitikai törekvések, sem a feladatok elosztásában, sem megoldási módjuk meghatározásában, sem távoli célok hangoztatásában, az első időkből, nem jutottak szóhoz. Maguk a tennivalók sem olyanok voltak, amelyek a történelmi perspektívában való gondolkodást sürgették vagy követelték volna. Egy vonatkozásban hatottak a jövőt is formáló rendező elvként: kiderült, hogy a feladatokat csak összefogott erővel lehet megoldani.

Ennek a most felvázolt, az ügyek vitelére kialakult, leginkább általánosnak mondható közigazgatási gyakorlatnak egyik változata volt, hogy az újjászerveződött hivatalok magukat direktóriumoknak vagy néptanácsnak nevezték. Ezeknek többségében az elnevezés nem járt együtt a szó jelentésében foglalt politikai törekvéssel. Mind szervezeti felépítésükben, mind az ügyek vitelével megbízott személyek politikai hovatartozandóságában, az előbb vázolt sémával rokoníthatók. Közülük néhánynál megemlíthetjük, hogy a helyi kommunista párt leszögezte ellenőrzési jogát a közigazgatási ügyek vitele fölött. Ezt a hivatalok többsége — ott ahol a kommunisták e jogot tényleges segítségnyújtás formájában gyakorolták — el is fogadták.

Külön formát képeztek a közigazgatási élet gyakorlatában azok a direktóriumok — kifejlett formában és viszonylag jelentős számban Békés megyében jöttek létre — amelyek kifejezett pártpolitikai törekvésekkel igyekeztek kisajátítani maguknak a közigazgatási hivatalokat. Ezekért felelőssé általában 1919 veteránjait tette meg a kommunista párt. Való igaz, hogy az öreg kommunisták közül sokan érezték úgy, hogy a történelem ismét elhozta számukra az 1919-ben elvesztett lehetőséget. De azokon a helyeken, ahol az események sodrában sem értették, nem akarták megérteni, hogy 1944 őszén a proletárdiktatúrára való törekvés időszerűtlen, ott inkább csak a nevükben fellépő akarnokok cselekedtek.

Ismerkedjünk meg az elmondottakkal, a közigazgatási hivatalok különböző típusaival, a maguk konkrét megjelenési formájában. Kisújszálláson október 10-én — felszabadulásának időpontja október 8. — új városi tanácsot hoztak létre, mely azonnal fontos intézkedéseket tett az élet normalizálására. Létezésük szükségességét, az előttük álló feladatokat, így összegezték: „A háború következtében harctérre vált Kisújszállás város is, mely körülmény az ideiglenes rend, közbiztonsági és egyéb feladatok ellátására az Ideiglenes Városi Tanács megalaku-

lását — intézkedő hatóság hiányában — szükségessé tette.” November 2-i ülésükön — jóllehet megelőzően frontközelben, sőt front alatt éltek, amennyiben a város egy részét, egy rövid időre vissza is foglalták a németek — nehézményezték a közigazgatási szolgálat rendszeres ellátásának, az ügyiratok szabályos iktatásának a hiányát és elrendelték az ilyen irányú fegyelmet. A 2-i, majd a 4-i ülésen komoly személyi ügyeket is tárgyalt már a tanács. Kik kerüljenek az elmenekültek helyére, ki helyettesítse az „oroszk” által túlságosan lefoglalt polgármestert? December 10-i ülésén már a „cigánybíró” megválasztására is elvi jellegű döntést hozott az Ideiglenes Városi Tanács.¹

Túrkevén a Kisújszállásihoz hasonló megokolással és tartalommal, magukat ugyancsak Ideiglenes Városi Tanácsnak nevezve, kezdtek munkához „Mínhogy a város előljárósága túlnyomórészen (90%) elmenekült... az Ideiglenes Városi Tanács, kényszer hatása alatt, közérdekből működik a város nyilvánvaló érdekének a megvédésére”.² Negyedszázaddal korábban, a proletárforradalom győzelméért, az orosz sztyeppéken harcoló egykori vöröskatona elnöklete alatt működő városi tanács jól védte a lakosság érdekeit. Teljesítették az ésszerű elvárásokat, de mertek nemet is mondani ha a katonai parancsnokság kívánsága teljesíthetetlen volt. Sikeres tevékenységük titka a tanács jó összetétele volt.

A közigazgatás működtetésének mértéről és hogyanjáról, a maga tömör, természetes fogalmazásával igen kifejező megállapítást tett Jászkarajenő helyettes jegyzője, „A mai rendkívüli viszonyok között — mondotta a képviselő-testület december 13-án tartott közgyűlésén — a községet érintő ügyeket intézni kell.” Indítványozta, hogy a további kormányrendeletig a község feletti intézkedés jogát a képviselő-testület, a korábban megalakult tanács vegye át, és intézkedjék a közrendészeti és közellátási ügyekben. A végrehajtó szerv a községi előljáróság. Mivel a régi előljárósági tagok az orosz nyelvet nem ismerték, javasolta, hogy a tanács két új tagja, az előljáróságnak egyenrangú tagjai, egyben tolmácsok, legyenek. Az indítvány határozattá emelését a helyettes jegyző így indokolta: „A fentiek szerint kellett határozni, mert szükséges a szerv, mely felelőssége tudatában a kormány rendelkezéséig a község ügyeit intézi. Jelen véghatározat ellen fellebbezésnek helye nincs.”³

Szolnok megyében október, november hónapból nem találtunk olyan dokumentumot mely a pártok szövetségéből alakult népi bizottságok létezésére utalna. Valamint olyan dokumentumot sem, amely szerint a helyi kommunisták, pártpolitikai célokat követve, a helyi közigazgatás kisajátítására törekedtek volna. Mindez azért képez külön kérdést ebben a megyében, mert a napi feladatok megoldásában a határozottság, a radikalizmus a jellemző már ezekben a hetekben is. A radikalizmus magyarázata egyszerű, és mégis emiatt kell róla beszélni. A megyében jelentős helyeken és jelentős posztokon főként kommunisták jutottak szerephez az első hetekben. Ezeknek a kommunistáknak egy része — így a példát adó

kisújszállásiak közül dr. Kovács Kálmán és dr. Szeremley Gyula az új főjegyző ill. tisztifőorvos — mint debreceni diák, a Márciusi Front ifjaként lett kommunista, ők ott jól megtanulták a nemzeti összefogás tartalmi és formai követelményeit. Ahogyan ők csinálták a politikát alapot adott arra, hogy a közéleti tevékenységbe, más pártok tagjaiként bekapcsolódók is, politikai nyugtalanság nélkül nézzék az eseményeket. Még a radikális megoldásokat is. Mindez a munka során, külön bizottságok nélkül is, megteremtette a jó együttműködést.

Elodázóan hatott Szolnok megyében a különböző pártok szövetségéből létrejövő politikai testületek megalakulására az a tény is, hogy a Tisza vonalán rövid időre meglassult a szovjet hadsereg előrenyomulása. Ezért a katonai parancsnokságok is tartósabban és közvetlenebbül gyakorolták beleszólási jogukat a hivatalok munkájába. Ezt, egy bármilyen pozitív előjelű és célkitűzésű, de tapasztalatlan bizottság csak nehezítette volna.

Ideiglenes városi ill. községi tanácsok keretében indult meg az élet Szabolcs vármegyében is. A fennmaradt szűkszavú jegyzőkönyvek tanúsága szerint, az első hónapokban, sem a formákon, sem az azt igazító politikán, nem vitatkoztak. Legfőbb jellemzőjük, hogy tették a dolgukat.

Csanád—Csongrád megyében is, a régi közigazgatási hivatalok, jórészt új emberekkel, demokratikus ügymenetre törekedve vették kezükbe az új feladatok megoldását. Szegeden egy pillanatig sem volt interregnum a közigazgatásban. Ez részben a város jól végrehajtott átadásának, részben az otthonmaradt tisztviselők azonnali munkábaállásának és nem utolsósorban az új polgármester agitálásának volt köszönhető. Mindebből következett az is, hogy nemcsak gyorsan, de a régi keretek között indult a város közigazgatása. Mindez Pálffy György, akkori polgármester előadásában így hangzik: A szovjet csapatok október 11-én délelőtt foglalták el a várost. Őt másnap reggel hat órakor hívatta magához a katonai parancsnok és nevezte ki polgármesterré, figyelmeztetve arra, hogyha nem teljesíti a kapott parancsokat, főbelöveti. „A munkát vállaltam — emlékszik vissza Pálffy. Reggel fél nyolcra a közigazgatás egyész gépezetét ütképesé tettem. Azonnal megcsináltam az ügyosztályokat, összehívtam a tisztviselői kart, közöltem velük, hogy attól aki velem akar maradni, a teljesítmények maximumát követelem. Ezt mindenki vállalta. A megszállás napján reggel fél nyolckor teljesen átütő erővel tudtam dolgozni, és végre tudtam hajtani a tíz percenként érkező parancsokat.”⁴

Nemcsak Szeged város közigazgatása, hanem a megyei közigazgatás is hamar talpraállt és a régi keretekben intézték az ügyeket. A vármegyei hivatalok megbízott vezetője október 14-én, a város egyik neves ügyvédjét arra kérte, hogy „... a vármegyei közigazgatási ügyek zavartalan biztosítása végett és így a köz érdekében mint előadó, jogi és gyakorlati szakértelmét...” bocsássa a vármegye törvényhatóságának rendelkezésére.⁵

Ugyanez a gyorsaság és forma jellemezte Makó város közigazgatásának beindulását is. A város új főjegyzője már október 12-én „A városparancsnokság rendelkezése alapján”... közölte a város lakosságával, hogy „... Az összes városi ügyosztályok a régi helyükön megkezdték a működésüket.”⁶

A helyi közigazgatás fontosságának és önállósága mértékének jelentős dokumentuma Makó város képviselő-testületének — ill. az azt ideiglenesen pótló bizottságnak — november 29-én megtartott közgyűlése, ill. az ott elhangzottak. A gyűlés élénken vitatta, hogy a korábban életrehívott városparancsnokság — Makó esetében ez a Szolnok megyei városok ideiglenes tanácsainak felelt meg — mellett mi a feladata a képviselő-testületet pótló bizottságnak, „mert — mint a problémát napirend előtt szóvá tevő felszólaló fogalmazott — vagy létezik a városparancsnokság, vagy nem, ha egyik létezik, felesleges a másik.” Valamint vitatták, hogy miért nem eredeti összetételében hívták össze a képviselőtestületet, s a tagok válogatását milyen elvek szerint intézték, mert volt akinek úgy tűnt, hogy „kihagyták képviselő-testületi tagokat csak azért, mert szakálluk van, vagy nincs.” A felvetett problémák fölött kibontakozott érdemi vita jelentős eligazítást nyújt a korabeli közigazgatásnak az adott időszakban betöltött helyére, szerepére nézve:

Dr. Könyves Kolonics József városparancsnok, a városparancsnokság és a képviselőtestületet pótló ideiglenes bizottság együttműködésére nézve leszögezte; eredetileg ő is úgy képzelte, hogy „... az igazgatást nemcsak a tisztviselők gyakorolják, hanem a képviselő-testület is” ... ezért ennek életrekeltése után nincs szükség városparancsnokságra. „Ezzel szemben — mondotta — a katonai parancsnokságnak az az álláspontja, hogy a városparancsnokság összekötő szerv legyen” ... „Az igazgatást továbbra is végzi a tisztviselői kar és a képviselő-testület... s nekem — mondta Könyves Kolonics József — mint városparancsnoknak összekötő szerepem van. A két szerv nem ellentétes, mert a képviselő-testület igazgatási szerv, én pedig politikai szerv vagyok.” A korábbi képviselő-testület átalakítására nézve elmondotta, „... hogy az igazgatási jog, a hadijog alapján a katonai parancsnokságot illeti meg, mely szuverén joga a parancsnokságnak. A katonai parancsnokság ezt a jogot reáruházta”. „... ő úgy látta, hogy a bizottságot ilyen formában hívják össze”. Ő „... a vagyoni helyzeten alapuló jogosítványt nem ismerheti el és a régi képviselő-testület virilis tagjait nem hívja össze.” A tárgyanban még felszólaló tagok lényegében egyetértettek a kapott magyarázattal. A bizottság tagságának cserélődésével kapcsolatban leszögezték, hogy azt természetesnek tartják, „... mert hiszen azoknak jórésze oda van, az ittmaradottakra pedig nincs szükség.” „... Az a fontos — állapodtak meg — hogy a bizottság tagjai jóérzésű emberek legyenek, akik szem előtt tartják a város érdekeit és hajlandók mindenkivel együttműködni...” A bizottság egy tagja kétszeri felszólalásban is fontosnak tartotta leszögezni, hogy „... a bizottság mindenkor politikamentesen munkálkodik, mert ez a városnak az érdeke.”⁷

Ez a vita érthetőbbé válik, ha tudjuk azt is, hogy mit mondott egy héttel korábban a képviselő-testületben a helyi kommunista pártszervezet titkára. Előadta, hogy Makón, a szovjet parancsnokság a kommunista pártra ruházta a politikai hatalmat. A párt azonban azt nem saját pártpolitikai céljai megvalósítására használta fel, hanem teljes igyekezetével azon volt, hogy a felizgatott népet lecsendesítse és a lakosság életét normális mederbe terelje. A párt célja — mondotta a párttitkár — egy széles körű demokrácia kialakítása. A kommunista párt ebben csupán közreműködni akar.⁸ Ennek a széles körű demokrácia keresésének a menetébe illeszkedik az előbbieken ismertetett vita.

A novemberben felszabadított vármegyékben, ahol a közigazgatási tisztviselők menekülése már lényegesen kisebb volt, a közigazgatási munka szinte zökkenőmentesen indult. Ezek a helyeken méginkább a hivatalok hivatal jellege dombozódott ki mind formában, mind tartalomban. Munkavégzésükből tudatosan is igyekeztek kívülrekeszteni a politikát. Miskolcon, a város felszabadulása utáni első munkanapon, a szovjet csapatok katonai parancsnoka, a helyben maradt vezető értelmiségiek, közigazgatási vezetők és a demokratikus pártok vezetői számára tartott értekezleten adott tájékoztatót a normális életmenet helyreállításához szükséges teendőkről, elvárásokról. Az értekezlet után a közigazgatás azonnal beindult. Miskolc város polgármesteri hivatala december 4-én, Borsod megye alispáni hivatala december 10-én már újrakezdte az iratok iktatását is. Az alispán december 11-i keltezésű, valamennyi tisztviselőhöz és alkalmazotthoz intézett leirata már nemcsak a vármegyeháza hivatalos órájáról tájékoztatott, hanem a tisztviselők munkavégzésének milyenségét is igyekezett befolyásolni. Leszögezte, hogy munkájában köteles mindenki a maximumot nyújtani s a munkaidő „legteljesebb” kihasználása érdekében elrendelte, hogy „... a vármegyeháza központi épületében szolgálatot teljesítő valamennyi tisztviselő, a naponként végzett produktív munka eredményét” ... foglalja kimutatásba.⁹ Még ugyanezen a napon rendelkezett arról is, hogy felhalmozódott elintézetlen ügyiratok feldolgozását haladéktalanul kezdjék meg.¹⁰

Baranya megye alispánja december 12-én fordult írásbeli utasítással az illetékesége alá tartozó hivatalok vezetőihez. Tennivalóik részletes felsorolásának első pontja — ugyancsak a szovjetek 1. sz. parancsának szellemében, — hogy a „... közigazgatás minden vonalán a hivatali munkát meg kell indítani”, de amit hozzáfűzött: „politikai jellegű ügyek azonban nem intézhetők” már egyéni kiemelés. Legalábbis ebben a formában, s mindenképpen jelzi, hogy a közigazgatásnak és a politikának, legalábbis a kezdeteknél Baranya megyében sem voltak átfedései, ill. igyekeztek azt elkerülni.¹¹

Szentendrén „ahol a város tisztviselői kara előzetes megállapodás értelmében csaknem teljes egészében a helyén maradt... az orosz katonaság bevonulása után, pár napi kényszerszünet leszámításával, a közigazgatás menetében semminemű

fennakadás nem volt”.¹² Ez természetesen azt is jelenti, hogy nem is kísérleteztek új formákkal.

A felsoroltakhoz hasonló módon és szellemben indult meg december 10-én a közigazgatási munka Pilisen, amikor is a községházán a „...rendkívüli idők következtében szükségessé vált községi előjárósági és képviselőtestületi tagválasztások”-at megejtették. A község már korábban kijelölt ideiglenes vezetője közölte az egybegyűlt választókkal — akiket „Barátság” köszöntéssel üdvözölt, — hogy a választás az Orosz Katonai Parancsnokság utasítására történik és ideiglenes jellegű.¹³

A közigazgatási hivatalok életrekeltésének, mint már mondtuk, a fentiekben dokumentált formája volt a legáltalánosabb. Most nézzük meg közelebbről, a korábbiakban ezek variációjaként jellemzett formát. Ezeken a helyeken az érdemi célkitűzés és munkavégzés ugyanolyan, mint az előbbieken ismertetett, de elnevezésükben forradalmi múltunkhoz fordultak. Amely tartalmat, a politikum szerepének, az ideiglenes tanácsokra jellemzőnél, hangsúlyosabb megfogalmazása által kapott. Ill. a közigazgatás munkájába be nem vont párttagokkal való erőteljesebb kapcsolattartásban.

A nyíradonyi jegyző december 1-én néptanács megalakulásáról tett jelentést felettesének. A tagok név szerinti felsorolása után leszögezte, hogy „A nyíradonyi néptanács újjászervezése a proli osztály érvényesülése.”¹⁴ Néptanácsot alakítottak Nyírlugason is.¹⁵ A Csongrád megyei Tápén „...Nemzeti Tanácsot alakítottak a kommunista párt bevonásával, amely a községet — amint egy jelentésben írták — október végétől igazgatja a lehetőség keretein belül.”¹⁶ Ercsi község első, december 17-én tartott gyűlésén még a bevonulás óta eltelt napok eseményeit, a személyi változásokat és a közvetlen tennivalókat vették számba. Két nappal később tartott értekezletüket viszont már mint „... a katonai parancsnokság által elrendelt új falutanács direktórium” jegyzőkönyvezték. Leszögezték, hogy a falutanács direktórium — a jegyzőkönyv csaknem mindig így együtt használja e két, tulajdonképpen azonos jelentésű szót — „... az összes pártok kebeléből, a jobboldali pártok kivételével” ... alakítandó. Hangsúlyozták, hogy „... ne csak szólam legyen az összefogás..., mert „... csak a tökéletes összefogás menthet meg bennünket a teljes pusztulástól...” „A falutanács direktórium úgy döntött, hogy „... a volt tisztviselőket vagy megerősíti, vagy elbocsájtja, erre joga van...” Az ercsi falutanács direktórium, hogy a neve ellenére nem kommunista diktatúrát akart, hanem valóban közös összefogást, igazolja, hogy hivatalból tagjaivá választották a helybeli katolikus esperes plébánost, a református lelkészt, több katolikus és református tanítót, tanárt, iskolaigazgatót. „A többi tagok a kommunista, szociáldemokrata, demokrata, kisczárda és a keresztény néppárt tagjai közül kerültek ki.” Beválasztottak még két cukorgyári munkást is. Községi vezetőt is — ismét egy új fogalomhasználat — a régi közigazgatásból választottak.

Ugyanígy „... a tanács egyhangúlag megerősíti a hivatalában a régi bírót is, de „sztaroszta” néven.” A község otthonmaradt tisztviselői is mindnyájan megmaradtak hivatalukban. Ugyanakkor megalakítottak egy „... külön öttagú direktóriumot is”. Ennek a feladatáról, a község ügyeinek intézésében betöltendő szerepéről azonban nem rendelkeztek. Az ercsiek, a jegyzőkönyv tanúsága szerint, mind a választott személyek, mind az általuk használt forma érvényességét, a kormány megalakulásáig határozták meg.¹⁷ 1945 tavaszán Ercsiben, néhány irat tanúsága szerint, éles helyi csatározások folytak. Egyfelől a falutanács-direktórium elnöke, másfelől a helyi kommunista és szociáldemokrata vezetők között. Utóbbiak a hatalom kisajátításával vádolták az elnököt és a leváltását kérték, amit el is értek. Ez arra enged következtetni, hogy Ercsiben — a pártok bevonása, a papok szerepeltetése ellenére, — az elnevezés mégis több volt egyszerű szóhasználatnál. Ill. nyilván az történt, hogy egy ember, megrészegülve a lehetőségektől egyéni diktatúrát valósított meg.¹⁸

Még Békés vármegyében is, a helységek jelentős részében, a közigazgatási hivatalok egyszerű újjáélesztésével, demokratizálásával indult meg a harcok utáni élet. „Békés város tanácsa 1944. október 14-én tartott ülésén a helyben állomásozó orosz alezredes, katonai parancsnok utasításának, valamint a közérdeknek megfelelően, — hogy a városban anarchia ne következék be — úgy határozott, hogy a meglévő hivatalokat újból visszaállítja, s azokat mint községi hivatalokat újból működtetni fogja...”¹⁹

Lényeges eltérés mutatkozik viszont Békés megyében, a többiekhez viszonyítva a tekintetben, hogy a kommunista párt — a megye több községében és városában — jóllehet proletárdiktatúrára való törekvés nélkül — igényelte magának a közigazgatás életében való betekintés és beleszólás jogát. Ez a gyakorlat ezen helységek egy részében oda módosult, hogy a létező pártok mindegyike, közösen gyakorolta a közigazgatási élet fölötti politikai ellenőrzést, vagy legalábbis erre törekedett. Ez, többhetes folyamat alatt, az elvárások, a lehetőségek, a különböző törekvések egymásra gyakorolt hatásában alakult ilyenre. Ezért lett a viszonyokat jól tükröző, a feladatok megoldására, így jövőendő életünk alakítására is a leginkább alkalmas formává.

Ennek kialakítására, a spontán törekvések mellett, már több tudatos intézkedés is hatott. Így a Moszkvából hazatért kommunisták céltudatos törekvése és az új vármegyei alispánnak, a szovjet parancsnokságtól is támogatott, irányító tevékenysége.

A nagy közigazgatási tapasztalattal rendelkező, kisgazdapárti Csige Varga Antalt, Békés megye alispáni teendőinek az ellátásával, október 25-én bízta meg az orosz parancsnokság. Személyének előterébe helyezése is a szovjet hadvezetés azon eltökéltségéből fakadt, hogy a túlzott előreszaladásokat, a proletárdiktatúras törekvéseket meg kell akadályozni. Csige Varga magát — mivel az

alispánság választott funkció, ő pedig nem választás, hanem kinevezés útján került tisztségébe — Békés vármegye közigazgatási főnöke címmel illette. Munkáját a polgári demokrácia játékszabályai szerint, de azt az adott körülményekhez jól igazítva, nagy körültekintéssel és odaadással végezte. Engedett minden indokoltan radikális követelménynek, sőt maga is kereste az adott követelményeknek leginkább megfelelő új megoldásokat. Nem egy olyan intézkedése volt, sőt olyan szabályrendeletet is alkotott, amelyet az Ideiglenes Kormány beépített a maga rendeleteibe. Komolyan vette a demokráciát, komolyan vette a népfrontot. Ebben az igyekezetében szembetalálkozott a túlzókkal, az eseményeket az anarchia irányába terelőkkel, de nem kevésbé állt perben a lemaradókkal sem. Azokkal, akik azt hitték, hogy a túlzott előreszaladás megakadályozásának az „egyhelyben-állás” az alternatívája. Csige Varga nem így gondolta és azt igen határozottan tudtára is adta a beosztottainak. „... Értésültem olyan jelenségekről is — írta egy, alárendelt hatóságaihoz intézett köriratában — hogy egyes közigazgatási tisztviselők, a rövid átmenet után, s az én intézkedésem folytán, állásukba visszakerülvén, a közönség irányába újból oly hangot és magatartást tanúsítottak, amit a régi rendszer idején esetleg megengedhettek maguknak, ma azonban többé már remélniök, s megkockáztatniuk sem szabad. Ezért — hangzik tovább az utasítása — saját érdekükben figyelmeztetem és utasítom az összes előjárókat, tisztviselőket és hivatalos közegeket, hogy minden ténykedésükben és a közönséggel való érintkezésükben őszintén és maradéktalanul igyekezzenek alkalmazkodni a demokratikus elvekhez és szellemhez, mint amelyek a jövőben egyedül hivatottak uralkodni és érvényesülni.” A megfogalmazott elvárásait semmibevevő tisztviselőknek szigorú megtorlást helyezett kilátásba.²⁰

Kinevezése után nyomban akcióba lépett a közigazgatásnak az elvárt elvek szerinti megindítása ill. működtetése érdekében. Elsőként körrendeletet intézett az alárendelt hatóságok vezetőihez. Közölte velük az orosz parancsnokságtól kapott megbízatását, egyben jelentéstételt kért tőlük. Jelenteniük kellett: az itthonmaradt és szolgálatot teljesítő, vagy nem teljesítő tisztviselőket, egyáltalán működik-e a helyi közigazgatás, mely állások betöltetlenek. A közigazgatás szervezetsége mellett természetesen érdeklődött a közbiztonság, a gazdasági helyzet, a termelési gondok iránt is. Körlevelét azzal zárta: „Bírom az orosz katonai parancsnokság ígéretét arra nézve, hogy szervező munkámban támogatni fog, s lehetővé fogja tenni, hogy a vármegye községeit meglátogathassam.”²¹

Körrendeletének kiküldetésével egyidejűleg értekezletet tartott az alispáni hivatalban, ahol a közigazgatás működtetésére nézve fontos elvi kijelentést tett, amelynek a lényege, hogy az adott helyzet önálló döntéseket igényel, de ezeket fokozott felelősségtudat kell, hogy vezesse: „... jelenleg a közigazgatás és az állami hivatalok is ... oly helyzetben vannak — mondotta, — hogy nem tudnak a régi alapokon dolgozni, hanem maguknak kell az élethez szükséges feltételekről

eszközökről, módzatokról gondoskodni...” Ennek leszögezése után arról beszél hogy tisztában van azzal a nagy felelősséggel, amely megbízatásával jár. „... mely felelősség viselésénél úgy gondolja — olvashatjuk gondolatának jegyzőkönyvi összegezését — nem intézkedhetik csak saját ismeretei alapján, hanem az egyes szakhivatalok véleményét, értekezlet keretében, rendszeresen hetenként egyszer, vagy kétszer igénybe kívánja venni...”²²

Körrendeletére november első felében beérkeztek a válaszok. Ezeknek egy része aggodalmat keltett Csige Vargában, ezért november 25-én újabb körrendelettel fordult a községek, városok vezetőihez. Ebben a közigazgatási hivatalok működés elveit illetően igen határozottan, egyértelműen fogalmazott. Hangsúlyozta a közigazgatás önállóságát, függetlenségét, de elismerte a pártok tanácsadó és véleményező szerepét a közigazgatás munkájában. „... a városok és községek közigazgatását a korábbi szervekkel, intézményekkel, s az eddigi magyar törvényeknek megfelelően, azonban demokratikus szellemben kell tovább folytatni. Evégből — írta — elsősorban a helyükön maradt el nem menekült tisztviselők, előjárók, s más közigazgatási közegek tartoznak újból elfoglalni állásukat s a közigazgatási munkát haladéktalanul megkezdeni, míg a demokratikus politikai pártok: (kommunista, szoc. dem., független kisgazda párt stb.) az ekként továbbvitt közigazgatásba segítő, tanácsadó és véleményező megbízottaik vagy kiküldöttek útján („közigazgatási tanács”) szinten befolyhatnak, azonban úgy, hogy az említett pártok egyikét sem illeti e tekintetben kiváltságosság...”²³

Emellett, még a körrendelet kiküldése előtt, külön levelet is intézett azon községek előljáróságaihoz, ahol a helyi gyakorlat leginkább erős eltérést mutatott, a helyesnek elfogadott elvektől.

Az események menetébe való aktív bekapcsolódás szükségességének és lehetőségének a felismerése fejeződött ki Csige Varga Antalnál abban is, hogy november 18-án levéllel fordult a felszabadított vármegyék alispánjaihoz és a városok polgármestereihez. Levelében feltárta a Békés megyében lezajlott eseményeket, a megindult társadalmi mozgás vitatott pontjait, ezekben az ő álláspontját. A címzetteket hasonlóképpen közlésére kérte. Mindezt azért, mert: „Nem tudhatjuk, hogy mennyi idő múlva leszünk abban a helyzetben — írta, — hogy egy központi kormánytól kaphatunk irányítást és utasításokat.”

Csige Varga törekvéseit, melyek a szükséges radikalizmus elismerése és fogantatása ellenére a polgári demokrácia játékszabályain nyugodtak, a kommunista párt megyei vezetésében többen bizalmatlanul nézték. Ez a megyei eseményekről szóló novemberi jelentésükben így kapott hangot: „Az egész megyei közigazgatás terén nehézségek adódnak, ebben úgy látjuk van némi tendencia is. Az orosz parancsnokság által kinevezett dr. Csige Varga nem a legtisztább munkát végzi...”²⁴ Ebből a fogalmazásból ma már arra nem lehet visszakövetkeztetni, hogy mi volt

Csige Varga ellen az elsődleges, a konkrét kifogás, de a vele szembeni bizalmatlanság ténye egyértelmű.

Ezek után tekintsük meg közelebbről, hogy alakult a vezetés és mi volt a legfőbb jellemzője, azokban a Békés megyei helységekből, ahol a politikai törekvések és a közigazgatási munka jól ötvöződött. Gyula, Orosháza, Békéscsaba, Pusztaföldvár, Szentes kínálkozik ehhez példának; majd azokat, ahol ez eltolódott a proletárdiktatúrák megoldás irányába.

A megyeszékhely Gyula közigazgatásának megindulásakor is leszögezte a szovjet katonai parancsnok — egy helybeli tisztviselő visszaemlékezése szerint, — hogy ő eredményes munkájukhoz jól működő polgári közigazgatási apparátus tevékenységére van szükségük. Hangsúlyozta, hogy semmiféle politikai kísérletezést nem néznének jó szemmel, a régi közigazgatási szervezetet kell feleleveníteni és demokratikus tartalommal megtölteni.²⁵

Ennek szellemében tartott megbeszélést a szovjet katonai parancsnok a város polgármesteri hivatalának vezető tisztviselőivel és más foglalkozású haladó értelmiségiekkel, október 7-én, a város felszabadítását követő napon. Ekkor kapott megbízatást a polgármesteri teendők ellátására a város volt műszaki tanácsosa. Az ügyek menetének alakításába ezután lépnek be a helyi kommunisták, amely belépés mibenlétéről, a polgármester október 24-én kelt állásfoglalásából értesülünk. Eszerint: tudomásul veszi, hogy a kommunisták helyi szervezete, „a közigazgatás ellenőrzésére és a szociális ügyek támogatására...” kirendelt egy 12 tagú tanácsot. A tanács számára hivatali helyiséget jelölt ki, egyben utasította a város tisztviselőit, hogy a tanács tagjainak a szükséges felvilágosítást mindenkor adják meg.²⁶ Ezt a tanácsot november 27-én, új megbízott polgármester vezetése mellett, átszervezték. Addigi tevékenységét úgy határozták meg, hogy az, a képviselő-testület szerepét töltötte be. Az átszervezés során az addig csupán ipari munkásokból és földmunkásokból álló bizottságot kiegészítették értelmiségiekkel és kisbirtokosokkal, amely természetszerűen bővítette a párt-hovatartozandóságot is. Az átszervezés után szavazati joggal vett részt a tanácskozásokon a megbízott polgármester és a megbízott főjegyző is. A tanács megbeszélésein, csak felszólalási joggal, résztvehettek az egyes ügyosztályok vezető tisztviselői és a tárgyaló ügyek felkért szakértői is. Az átszervezéskor úgy határoztak, hogy a közigazgatási tanács minden második vasárnap délelőtt tartja üléseit, sürgős esetekben a megbízott polgármester, a tanács öt tagjának kérésére, a rendes tanácsülésen kívül, 48 óra alatt köteles volt összehívni a tanácsot.²⁷

A közigazgatás és a helyi kommunisták, együttműködésének jó példáját nyújtja az orosházi járás és Orosháza község. A járás közigazgatási főnöke november 9-én, azt jelentette az alispánnak, hogy a helybeli kommunista párt vezető személyei érintkezésbe léptek a helybeli hatóságokkal és — „átérezve az idők súlyosságát” együttesen igyekeznek eljárni az orosz parancsnokságnál a felmerülő ügyekben.

Hangsúlyozta, hogy Orosházán nem tett egyetlen olyan lépést sem a kommunista párt, amelyből az volna feltételezhető, hogy a közigazgatás vezetését magának igényelné. A helybeli kommunista párt mentalitásának ismeretében arra a meggyőződésre jutott, hogy a közigazgatás a járás többi községében is a régi mederben és a régi formák között folyik. A munkavégzés tartalmára és formájára vonatkozóan jelentette még, hogy Orosházán megalakult az antifasiszta blokk, mely — a régi szellemmel szakítva, — célul tűzte ki a szabad, független, és demokratikus Magyarország megteremtését.²⁸

Az orosházi járás szolgabírója — aki Csige Varga példája nyomán nevezte magát járási közigazgatási főnöknek — otthon maradt régi tisztviselő volt. Mindazt amit a kommunistákról mondott, hogy komolyan gondolta, megerősíti egy, a jelentéssel egyidejűleg keletkezett, félhivatalos levele, melyben ugyanazt, ugyanúgy mondja el, mint amit a hivatalos jelentés tartalmaz, csak abban személye áll a középpontban; természetesen a történetekkel kapcsolatban.²⁹

A járási közigazgatáshoz hasonlóan alakult Orosháza község vezetése is. Ezt igazolja az a tény, hogy a községi tanács és a helyi kommunisták, november 1-én tartott együttes ülésén, napirend előtt, a községi főjegyző köszönétét fejezte ki a helybeli kommunista párt tagjainak. S mindazoknak, akik az előállott új helyzetben a nehéz átmeneti idő alatt, az előljárásság segítségére voltak.³⁰

Erről a segítségről, annak formájáról egy későbbi átfogó jelentésből megtudhatjuk, hogy a közigazgatásba „a helybeli kommunista párt részéről tagok küldettek be, akiket bizonyos községi feladatok ellátásával bíztak meg.” Ezek a kommunisták az eltávozott tisztviselők munkakörét töltötték be, de úgy, hogy azzal a tanácsülés legteljesebb elismerését érdemelték ki. A jelentés leszögezte még: nem üggyöntő körülmény, „hogy ezen személyek egyszersmind a kommunista párt tagjai”, mert munkájukat pártállásukra tekintet nélkül a közérdek javára látják el.³¹

Ebből az indulásból, közigazgatási gyakorlatból természetesen következett, hogy Orosházán, az orosházi járásban, minden központi irányítás nélkül, igen hamar eljutottak a különböző politikai erők összefogásának a megvalósításához. Orosházán december 4-én megalakult — kommunista, szociáldemokrata, kisközgazda összetételben — partitások alapon, pártközi bizottság. A bizottság, a járási közigazgatási főnök irodájában tartott alakuló ülésén, számos határozatot hozott: a közrend megszilárdítására, a hivataloknak a fasizmustól való megtisztítására és az egészségügy megjavítására vonatkozóan. A bizottság úgy határozott, hogy minden héten kétszer ülésezik.³²

A Gyulán és Orosházán kialakult helyzethez lényegében hasonlóan alakult a közigazgatás és a kommunista párt kapcsolata Pusztaföldváron. Bár mintha a párt befolyásoló szerepe itt erőteljesebb lett volna. A község főjegyzője, november 9-én írt beszámoló jelentésében ugyanis azt írta, hogy „a közigazgatás a helybeli

kommunista párt ellenőrzése alatt áll, amely kellő támogatást nyújt és biztosít az előljárásnak”. Lehet, hogy csak a fogalmazás nem sikerült elég árnyaltra. Hiszen még azt is írta a főjegyző, hogy az előljáróság ügyel arra, hogy hivatali álláspontját és függetlenségét megőrizze.³³

Ha a pusztaföldvári jelentés az erőteljesebb pártbefolyást engedi feltételezni, akkor a békéscsabai helyzet a politikamentesebb formák felé húz. Legalábbis ami a formát, a keretet illeti: október 9-én itt a város iparosainak, kereskedőinek, a parasztságnak és a dolgozó értelmiségnek összegyűlt képviselői a városi vezetőtanács felállítását, illetve megalakítását határozták el. A tanács elnökévé és elnökhelyettesévé kommunista pártiakat javasoltak. Utóbbi elfoglaltságára hivatkozva, maga helyett a város nyugalmazott rendőrkapitányát ajánlotta. Minden leendő vezető személyét egyhangúlag fogadták el. Leszögezték, hogy az ügyosztályvezetők megbízatása ideiglenes jellegű, a városban tartózkodó összes városi tisztviselők és alkalmazottak, beosztásuk céljából, a városházán haladéktalanul jelentkezzenek. A városi tanács a jobb munkavégzés érdekében úgy döntött, hogy a tanács naponta összeül majd.³⁴

A helyi kommunista pártszervezet jelentése, lényegét tekintve, ugyanezt mondja az indulásról. „Október 9-én a pártvezetőség érintkezésbe lépett az ittmaradt hivatalnoki karral, a demokratikus érzésű polgársággal — írják — s közösen megalakítottuk a városi tanácsot, melynek elnöke... (a kommunista párt tagja lett.) Így kézbevette — mármint az elnök — a városi közigazgatás irányítását, amely súlyos feladatokat rótt a pártra.”³⁵

Példamutatóan alakult a közigazgatás és politikai élet összekapcsolódása Kondoroson is, ahol 23 tagból álló ideiglenes tanácsot szerveztek a község ügyeinek vitelére, a közrend és fegyelem fenntartására, a közigazgatás ellátására, valamint arra, hogy legyen „összekötő kapocs a megszálló haderővel”. A tagok, párt szerinti megoszlása volt: szoc. demokrata 10, függ. kisgazda 6; régi előljárásági 5; érdekképviselői 2. A tanács a község ügyeinek vitelében — írták — semmi pártpolitikát nem érvényesített, s az a jövőben sem célja, csak kizárólag a szociális, demokratikusabb magyar érdekek szolgálata.”³⁶

Ahogy Hódmezővásárhelyen alakult a közigazgatás irányításának, a politikai élettől való kapcsolatának megoldása, szemléletesen jelzi, hogy 1944 őszén a lehetőségek, a szükségletek és a régi formák és kötöttségek belső harcából jöhetett csak létre jó megoldás. Az orosz parancsnokság által kinevezett polgármester itt, október 23-án, a működő pártok — kommunista-, szociáldemokrata-, kisgazdapárt — azonos számú képviselőiből alakított városi tanácsot, amely a kisgyűlés hatáskörével rendelkezett. Ezt követően egy hónapon keresztül vitatkoztak még azon, hogy működésükre mennyire érvényes a városok önkormányzatát szabályozó 1929—30. évi törvénycikk ill. azzal mennyiben kell szakítaniuk. Először, november 11-én, a még e törvénycikk alapján működő törvényhatósági bizottság,

kimondta feloszlátását: mivel az a törvény — olvashatjuk az erről készült jegyzőkönyvben — „... a tiszta demokrácia és egészséges haladás szellemével, az igazi népképviselő elvével szembenálló, elavult törvény”. Később, november 28-án — ez a gyorsan pergő események kora volt — ugyan sem kialakított működési elvén, sem a szerepeltetett személyeket illetően nem érezte az új bizottság a változtatás szükségességét, mégis értelmezését adta az általa kialakított keretnek. Megfelelően annak a politikai elvárásnak, mely időszerűtlennek ítélte a régi közigazgatási gyakorlattól való teljes elrugaszkodást. Vonatkozó vitájuk után leszögezték: a jelenlegi bizottság az életben lévő és alkalmazható törvények legteljesebb megtartásával történt, s így teljes jogú törvényes jogutódja az 1929: 30. tc. alapján összehívott th. bizottságnak, amely önmagát feloszlatta. Eközben azt is elérték, hogy a Kommunista Párt Hódmezővásárhelyi Csoportja, a városházára kirendelt, két politikai megbízottját visszavonja.³⁷

Szentesen is a régi közigazgatás keretében, új politikai erők bekapcsolódásával sikerült az ügyintézés leghatékonyabb és politikailag is legmegnyugtatóbb formáját megtalálni. Mely politikailag is a leginkább megnyugtató volt. Ennek mibenlétét a város polgármestere, december 12-én, így összegezte: „A városi közigazgatást én, mint gyakorlott, akként szerveztem meg, hogy magam mellé egy tanácsot létesítettem a Gazdasági Egyesület, a Kereskedő Egyesület, az Ipartestület, a Kiszgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt küldötteiből, akik nekem segítségemre vannak és részben a felelősséget is vállalják és viselik. Pár hét óta a Kommunista Párt emberei is a városházán vannak és segítenek az egyes ügyek elintézésénél.”³⁸

A közigazgatási élet beindulásának, működésének az előbbieken ismertetett két formája mind az ügyek vitelére, mind a szerveződő politikai erőknek a közügyek szolgálatába állítására, irányítására alkalmas volt. Társadalmi életünk, fejlődésünk vonatkozásában pontosan tükrözték a lehetőségeinket, de a korlátokat is. A következő, a harmadik típus, forma, — a proletárdiktatúra törekvés — viszont nemcsak a szakigazgatási feladatok megfelelő szintű ellátását veszélyeztette, de politikailag is nyugtalan, ezért veszélyes helyzetet teremtett. Így érthető, hogy a szovjet hadvezetés, a Moszkvából hazatért kommunisták, a megye közigazgatási főnöke, ha mindahányan nem is azonos megfontolásból, teljes erejükkel küzdöttek ellene. Egyben viszont mind azonosak voltak, akik a direktórikus törekvések ellen hivatalból szót emeltek és emelhettek: rendet akartak. Egyformán tisztában voltak ugyanis azzal, hogy a még mindig dúló háború következményeinek közvetlen és közvetett hatása alatt élő, sok belső gonddal, értetlenséggel küszködő töredékországnak mindenekelőtt rendre van szüksége. Csak az szolgálhatja a kibontakozáshoz olyannyira szükséges tisztánlátást, és az azt jól szolgáló új formák kialakulását.

Nem véletlen és nem is csupán felszabadulásának korai időpontjából következő, hogy mind a formát, mind a tartalmat illetően túlzóan radikális megoldási

törekvésekkel főként Békés megyében találkozunk. A megye agrármozgalmain nevelkedett szegényparaszsága, a jelen gondjainak megoldásakor, igyekezett politikailag minél messzebbre jutni. Az ennek a visszaszorítására tett lépések viszont éppúgy a megye természetes belső fejlődéséből következtek, mint az eltúlzott radikalizmus. Mivel Békés megyében a módos parasztságnak, mely haladó polgári nézeteket vallott, aktívan szembenállott az úri Magyarország konzervatív, reakciós társadalmi rendszerével, természetesen már az indulásnál volt véleménye, képviselte, bátorsága a részvételre és szembeszegült az elszórt időszerűtlen megoldásokkal, követelésekkel. E mérkőzés valójában már azt az alapkérdést érintette, hogy proletár vagy burzsoá vezetés lesz-e az országban? A mindennapok elvárásai, feladatai, lehetőségei történelmileg hitelesített választ adtak a kérdésre. Félreérthetetlenül láttatták, hogy csak olyan hatalom tud megbirkózni a tennivalókkal, amely nem az osztályok elválasztásának, hanem összefogásának a mentén keresi a kibontakozást.

A pártpolitikai meggyőző munka, kiegészülve Csige Vargának hivatali vonalon megindított erőteljes akciójával, mint az idézett jelentések is mutatták, Békés megyében is többnyire eredménnyel zárult. Sikerült elérni, hogy a közigazgatási munkát szervezetileg elválasszák a politikától s az együttműködésnek sikerült a viszonyokhoz jól alkalmazkodó módját megtalálni. Volt, ahol ez azonnal és zökkenőmentesen bekövetkezett s volt, ahol csak némi ellenállás után. Ezek egy részében csak formálisan tettek eleget az elvárásoknak. Érdemi változást csak a központi kormányzat megalakulása után lehetett elérni. Nézzük meg ezt a folyamatot néhány község esetében közelebbről.

Mezőmegyer, Endrőd, Tótkomlós, Gyoma, Vésztő azok a községek, ahol a legkifejlettebb formában jelentkeztek a proletárdiktatúra bevezetésének tényei és ahol kisebb-nagyobb módosítások után is egy ideig még sokat megőriztek az eredetileg szándékolt megoldásokból. A történeteket, legalább is ahol erre a birtokunkban lévő iratok módot adnak, lefolyásukban igyekszünk bemutatni.

Mezőmegyer községben az egyik helyi lakos, aki a kommunista párt tényleges tagja volt, a község főjegyzőjének november 10-i beszámolója szerint azon kívánsággal ment az előjárósághoz, hogy a kommunista párttól kapott utasítások szerint a községben, a kommunista párt tényleges tagjaiból községi tanácsot alakít. Ezzel a régi előjáróság hatásköre megszűnik. A járás polgári parancsnoka ki is nevezte a községi tanács elnökévé, de figyelmeztette, hogy a tanács tagjait úgy állítsa össze, hogy abban, a szovjet hatóságok által engedélyezett kommunista, szoc. dem. és kisgazda pártok tagjai, valamint a községben lévő foglalkozási ágak képviselőit nyerjenek. A tanács megalakulásával — az előjáróság meg is szűnt és az előjárók hivatalukat elhagyták. A tanács elnöke, az iparosok és szellemi foglalkozásúak képviselőjét, „lényegtelen számuk miatt”, mellőzte. A többi pártból is csak később kerülhettek be a tanácsba. Valójában az el nem menekült

főjegyző és a többi községi tisztviselő változatlanul ellátták a hivatali munkát, de az előjárósági hatáskört a megalakított községi tanács vette át.³⁹

Endrődön mint községi bíró — olvashatjuk a korabeli iratban — olyan ember vette kezébe az ügyeket aki sokáig tartózkodott Angliában és Amerikában, s onnan „szabadelvekkel” tért haza. A hadművelet utáni első napokban ugyan jó szolgálatot tett a községnek, de a későbbi hetek és hónapok beigazolták, hogy nem való volt vezetőnek. „Diktatúrát folytatott”, intézkedései miatt a község lakosságában nagy volt az elégedetlenség. Maguk a kommunisták is tehetetlenek voltak vele szemben.⁴⁰

A tótkomlói diktatúrás törekvésekről egy november 22-i összegező jelentésből értesülhetünk. Ekkor, legalábbis papíron, már a kívánalmak szerint folyt az igazgatás. Október 8-án, két nappal a szovjet csapatok bevonulása után, egy helybeli polgári iskolai tanár, 12 tagból álló kommunista Komitét szervezett, amely átvette a község felett a hatalmat. Mivel mind a négy jegyző elmenekült, nem volt a község háza alkalmazottai között az adminisztráció irányítására alkalmas személy. Ezért a Komitét október 10-én egy helybeni ügyvédet rendelt be a községi adminisztratív ügyek vezetésére, aki, a községi főtitkár címet kapta. — A Komitét, a községi főtitkár azon előterjesztését, hogy a községi előjáróság és az alkalmazottak is változatlanul maradjanak a helyükön, túlnyomórésztben elfogadta. Csak az albíró és két esküdtet zárt ki a községi szolgálatból. Maga az eljárás úgy történt, hogy a Komitét az egész előjáróságot és az alkalmazottakat írásbeli értesítvénnel azonnali hatállyal elbocsájtotta, de egyidejűleg azokat, akiket az állásban, vagy tisztségben továbbra is megtartott, kinevezési okmánnyal kinevezte. A Komitét, illetve a kommunista párt az általa történt kinevezésekhez, illetve elbocsátásokhoz ragaszkodott. A Tótkomlói Komitét erejét az adta — s ebben igen ritka kivételt képeztek — hogy az orosz katonai parancsnokság egyetértésével intézkedett.⁴¹

A tótkomlói Komitét, a megyei közigazgatás és a járási katonai parancsnok követelésére, november 14-én szűnt meg. A már korábban megalakult kommunista párt vezetői — nagyrészt a Komitét tagjai — a járási főszolgabíróval és a szovjet parancsnokság képviselőivel megállapodtak abban, hogy létrehozzák a kommunista párt, a szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt részvételével a „demokrata blokkot”.⁴² A közigazgatás ezután a korábbiakban ismertetett formák és keretek között zajlott Tótkomlóson is. A pártok közös testülete kívülről adott ehhez támogatást.

Gyoma község direktóriumáról, a közigazgatás körüli több hónapos huzavonáról a községi bíró december 23-án kelt, a járási főszolgabíróhoz intézett felterjesztése adja a legteljesebb áttekintést. Áttekintésének értékét növeli, hogy erre az időpontra lényegében Gyomán is nyugvópontra jutott a közigazgatás és a politika kapcsolatának kérdése. Három nappal azután, hogy a Vörös Hadsereg

katonái kiűzték a községből a németeket, — olvashatjuk a felterjesztésben — október 10-én a volt irodatiszt közreműködése mellett 3 tagú, kommunista-párt-állású egyénekből álló direktórium vette át a község ügyeinek intézését. Ebben a formában intézték azt november 12. napjáig. Ekkor a közigazgatás vezetését, a kommunista párt gyűlésén hozott határozat értelmében, rábízta egy, a községben 27 éve szolgálatot teljesítő tisztviselőnőre. Mellé ellenőröket állítottak be, az egyes szakterületek szerint. A kommunista párt vezetősége leszögezte, hogy a községi ügyek irányítását változatlanul és kizárólagosan magának tartja fent. November hó 15-én fordulat történt. A helyi pártszervezet titkára kijelentette, a közigazgatás vezetője előtt, hogy a párt eltekint az irányítástól. Kikötötte azonban, hogy a beérkező fontosabb rendelkezéseket, elintézésük előtt be kell mutatni a pártnak, hogy véleményezhesse. Erről az igényéről a helyi pártvezetés csak december elején mondott le, amikor a kommunista megyei titkár közölte velük, hogy a kiadott rendelkezések a vármegyei titkárság tudtával történnek. December hó 1-jén a községi bíró és a többi összes előjárásági tagok megkezdték működésüket és ezen időtől kezdve — a beszámoló szavai szerint, — a vármegyei közigazgatási főnök úr szellemében, a demokratikus pártok irányítása és ellenőrzése mellett történt Gyomán is a közügyek intézése. Jóllehet mind a kommunista párt, mind a kizsádospárt tagjainak nagyobbik része, még jóideig úgy vélekedett, hogy a községi ügyek intézésében nemcsak tanácsadói, irányítói joggal, hanem intézkedési joggal is rendelkeznek a pártok.⁴³

A leginkább végletes formát Vésztőn öltötték a proletárdiktatúrás törekvések és legtovább is ott ragaszkodtak hozzá. Hiteles iratok nem maradtak fent róla, de többek emlékezete egybehangzóan állítja az ottani szélsőséges s ahhoz igen makacsul ragaszkodó törekvések tényét. Mi hadd idézzük Erdei Ferenc — egy magnóra mondott — visszaemlékezésének vonatkozó gondolatait. Erdei nem a történetek tárgyszerű felsorolását adta, hanem arról beszélt, mi történt ott, ahol nem sikerült időben vetni gátat az ultra balos — Erdei eredeti meghatározása — kísérleteknek. „... voltak akik a helyi hatalmat már vastagabban használták — folytatta Erdei azt a korábbi gondolatát, amely a jól alkalmazott radikalizmusra volt példa — ... voltak olyan kiskirályok, akik mindenféle rémségeket is csináltak. Voltak ilyen köztársaságszerű alakulatok, Vésztőn, egyebütt, még olyan is volt, ahol pénzt akartak veretni... Nekem a legemlékezetesebb — folytatta — a vésztői... (ahol a) ... felesleges kegyetlenkedéseket nem tudták megfékezni, mert mikor én rendeletet írtam neki (a vésztői direktórium elnökének — *S. M.*), akkor visszaüzent, hogy a belügyminiszter parancsoljon Debrecenben. Itt ő az úr. Akkor végül Szebenyi Endre, aki rendőrségi főosztályvezető volt, régi szegedi barátom és iskolatársam, — elpusztult később a Rajk ügyben — ő kitalálta, hogy rendeljük el, hogy hozza be a foglyokat ez a kiskirály. Belement, borzalmas látvány volt. Szebenyi személyesen ment ki és vette át őket. Csikorgó télben, dróttal összekötve a csuklójuk

és kocsiderékban szalmán hozták a foglyokat, akiket ő ott, különféle cselekmények miatt letartóztatott. Mi átvettük őket és azután őt is (ti. a vésztői „köztársaság” elnökét — S. M.) őrizetbe vettük és valami eljárás is volt vele. Őt nem tudtuk másképpen megfékezni.”⁴⁴

Miközben a vésztői „direktórium” elnöke, Rábai Imre, azt hitte, hogy a falu önállóságát teremtette meg, valójában csak elszigetelte és képtelen helyzetbe sodorta a falu egész lakosságát. Ez természetesen következménye volt annak, hogy történetileg megalapozatlan elképzelését csak az erőszak, nem is akármilyen, alkalmazásával tudta elfogadtatni. A központi hatalom, az ellene 1945 januárjában foganatosított eljárással csak a viszonyok által már kiérlelt helyzetet realizálta.⁴⁵

Elszórt jelenségeként más megyékben is találkozunk diktatórikus törekvésekkel. Ezeknek a működéséről, a mibenlétéről azonban nem tudunk annyit mint a Békés megyeiekről. Ennek két lehetséges magyarázata van. Egyrészt az, hogy nem volt olyan cselekedetük, mellyel ingerültséget keltettek maguk ellen, vagy azzal, hogy a megyei vezetés nem mert szembeszegülni időszerűtlen elképzeléseikkel. Mindkét lehetőségből természetesen következik, hogy nem lévén „ügy” belőle, nem maradt írásos nyoma. Ezek létezéséről: a létrejöttükről vagy a megszűnésükről szóló jelentésekből szerezhetünk csak tudomást. Ilyen az alábbi monori, ill. érdi példánk.

1944. november 28-án Monoron megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártjának Monori Csoportja. A vezetőség megválasztása után kiküldték a Bolsevik Direktórium tagjait, akik a párt végrehajtó bizottságának is tagjai voltak. Munkakörüket is a végrehajtó bizottság határozta meg, leszögezve „... tehát a Direktórium a végrehajtó bizottságnak mindenkor alá van rendelve.” (eredeti kiem.) Működéséről nem tudunk, de megszűnéséről igen. Az erről szóló levél fogalmazása arra enged következtetni, hogy a monori kommunista párt befolyása erős volt. Január 25-én ugyanis külön levelében fordultak a belügyminisztérium kommunista államtitkárához, melyben közlik, hogy a helyi pártszervezetnek a közigazgatásra már csak a képviselőtestületen keresztül van befolyása. Utasítást kértek az államtitkártól arra nézve, hogy mi a teendőjük? Ha a korábbiakban nem lett volna ennél kiemeltebb szerepük akkor ez nem válik kérdéssé számukra.⁴⁶

A diktatúras törekvés tényét Érden már a vonal „átállításából” tudjuk meg. Március 30-án írott jelentésében arról számol be a központi kiküldött, hogy Érden „... a vezetőség, egy kivétellel, idősekből áll, amely az 1919-es irányvonalon kezdett működni. Ezt azonnal átállítottuk saját felelősségünkre.”⁴⁷

A Szolnok megyei Kunszentmárton községben is a proletárdiktatúrára jellemző módon és formában indult meg a falu életének az irányítása. A helyi pártszervezet egy januári jelentéséből erről a következőket tudjuk meg: „Október 8-án történt felszabadulásuk után a Kunszentmártonban élő és illegalitásban működő kommunisták megalakították a pártszervezetet, átvették a város vezetését és azt hat héten keresztül kezükben tartották. Az orosz katonai parancsnokság helyte-

lenítette eljárásukat — olvashatjuk a beszámolóban — és annak felvilágosítása után a régi községi vezetők arra érdemes tagjaival osztották meg a város terheit.”⁴⁸

A kommunista párt, hogy kisajátítója volt a helyi közigazgatásnak, Gyömrő község esetében sajátos és találó megfogalmazásból tudhatjuk meg. Az ott történeteket, április 3-án írott jelentésében, így összegezte a központi kiküldött. „... a párt nem örvend nagy népszerűségnek a faluban. Azért, mert amikor bejöttek az oroszok, a párt átvette az egész falu irányítását, közigazgatását és rendőrségét, akik csupa kommunistákból állanak, a falu minden dolgát a kommunista párt intézi. Az élelmiszerrekvirálástól kezdve, amit az oroszok részére csinálnak egészen a robot munkáig, ami bizony nem nagyon tetszik a falu lakosságának... Leglényegesebb kérdés a párt sürgős különválasztását végrehajtani a közigazgatástól, ne a párt csinálja a népszerűtlen intézkedéseket, hanem a nemzeti bizottság és előjáróság.”⁴⁹

Az egyes pártok, ill. a pártok összefogásából szerveződő népi-, nemzeti bizottságok, valamint a közigazgatási hivatalok együttműködésének nagy átfogó problémáján belül, november második felében, már a Moszkvából hazatért kommunisták részvételével, döntésre került a helyi direktóriumok kérdése is. Ők, a Komintern VII. kongresszusán lefektetett népfrontos elvek szellemében, elutasítottak minden ilyen kísérletet. Amikor hangsúlyozzuk a Moszkvából hazatért kommunistáknak a helyzet tisztázásában kifejtett szerepét, azt is le kell szögezni, hogy agitációjuk csak az addig megszerzett helyi tapasztalatok nyomán lett hatásos. Ezekből vált az érintettek számára is nyilvánvalóvá, hogy valóban csak ott tudják kielégítően elvégezni a mindennapi teendőket: ahol politikai kérdésekben a közigazgatás elfogadja a pártok, a pártok közös bizottságainak primátusát; ahol a pártok és azok testületei nem törekednek a közigazgatás kiiktatására, a helyette való cselekvésre; ahol ezen a módon elejét tudják venni egyesek pártpolitikai köntösbe bújtatott hatalmi törekvéseinek.

A Moszkvából hazatért vezetés, csakhamar személyi válogatás és érdemi vita nélkül, taktikai meggondolásból félreállította a volt tizenkilenceseket. Félreállításuk meg nem értését, a miatta érzett keserűségüket csak fokozta, hogy a későbbiekben is minden „balos” hibának ők lettek a bűnbakjai.

1945 első hónapjaiban, a volt 19-esek személyi válogatás nélküli félreállítása, az egyént ért sérelmeken túl, káros volt azért is, mert a jövő építés egy fontos osztaga szorult passzivitásba. Olyan emberek, akik a haladás érdekében minden áldozatra — még az új stratégia és taktika elsajátítására is — készek és képesek voltak ill. lettek volna. Ez a tanulékonyság a monori kommunisták, már említett január 25-i levelében — amikor már „csak” a képviselőtestületre volt befolyásuk — találó, szép megfogalmazásban szerepel. „Óvatosan és körültekintően járunk el, de éppen — írják, — mert az elmúlt rendszer bennünket bűnbaknak, a közre veszőyesnek kiállított, úgy érezzük, hogy nekünk tökéletest és jól kell adnunk.”⁵⁰

Kollektív elmarasztalása a volt tizenkilenceseknek sokat ártott úgy is, hogy ezáltal lehetetlenné vált a valóban sok kárt okozó helyi akarnokok és kiskirályok érdemi leleplezése és elítélése, akik, a 19-eseket ért méltatlan bánásmódból, még tőkét is tudtak maguknak itt-ott kovácsolni.

A közigazgatási hivatalok feladatait két alapvető követelmény, elvárás határozta meg: a harcoló hadsereg kívánalmainak a teljesítése és a polgári lakosság mindennapi életritmusának a kialakításához szükséges feltételek biztosítása. Ezek tételesen: a közbiztonság megteremtését és védelmét, a közmunkák teljesítését, az ipari és a mezőgazdasági munka elemi feltételeinek a biztosítását, a közellátási gondok enyhítését, az egészségügyi ellátást, az egyházi élet, az iskolai oktatás megindítását jelentették. Békés körülmények között sem könnyű feladatok. Az intézkedést foganatosító hivatalok mögött politikai pártok, mozgalmak állottak. Azok a pártok, mozgalmak, amelyek a Magyar Front tevékenységébe való bekapcsolódásukkal bizonyították fasizmus ellenségüket és készségüket arra, hogy Magyarország demokratizmus kibontakozásának útját közösen keressék.

Jegyzetek

- ¹ Szolnok ML Kisújszállás VT jkv.
- ² Szolnok ML Közig. ir. Túrkeve 1944. dec. 30.
- ³ Szolnok ML Jászkarajenő közs. közgy. jkv. 1944. dec. 13.
- ⁴ PAÁL JÓB és RADÓ ANTAL: A debreceni feltámadás. 1947. 115. old.
- ⁵ Csongrád ML Makó Polgm. ir. 22653/1944.
- ⁶ Uo. 22555/1944.
- ⁷ Uo. 308/1945.
- ⁸ Csongrád ML Makó képv. test. jkv. 1944. jkv. 20.
- ⁹ Borsod ML 21586/1944. Alisp. ir.
- ¹⁰ Uo. 21588/1944.
- ¹¹ Baranya ML Pécsváradi j. fszb. ir. 6429/1945.
- ¹² Pest ML Szentendre v. közgy. jkv. 1945. ápr. 23.
- ¹³ Uo. Pilis képv. test. jkv. 1944. dec. 10;
- ¹⁴ Szabolcs-Szatmár ML Szab. m. főisp. ir. 310/1944.
- ¹⁵ Uo. Nyírlugos képv. test. jkv.
- ¹⁶ Csongrád ML Tápe közs. előlj. 15/1945.
- ¹⁷ Fejér ML Főisp. ir. 78/1945.
- ¹⁸ PI Archivum 274. f. 16/104.
- ¹⁹ Békés ML Békés közs. ir. 12647/1944.
- ²⁰ Uo. Gyula polgm. ir. 1944—25204.
- ²¹ Uo. Alisp. ir. 2/1944.
- ²² Uo. 53/1944.
- ²³ Uo. Gyula polgm. ir. 24204/1944.
- ²⁴ Uo. Alisp. ir. 40/1944.
- ²⁵ Uo. 101/1945.

- ²⁶ PI Archivum 274. f. 16/126. 16.
- ²⁷ Dr. Marik Dénes visszaemlékezése. Karsai E. gyűjtése.
- ²⁸ Békés ML Gyula v. polgm. ir. 24534/1944.
- ²⁹ Uo. Alisp. ir. 313/1944.
- ³⁰ Uo. 30/1944/116/0/1944.
- ³¹ Uo. 103/1945., 121/1944.
- ³² Uo. Orosháza közs. tanácsülései jkv. nov. 1.
- ³³ Uo. 1944—12 681.
- ³⁴ PI Archivum 274. f. 16/26. 17.
- ³⁵ Békés ML Alisp. ir. 1177/1945/119—1944.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ PI Archivum 274. f. 16/126. 13.
- ³⁸ Békés ML Alisp. ir. 1944—30/22/0/1944.
- ³⁹ Csongrád ML (Szentés) Hmvelyi tanács II. 249/1944/18982/1944; jkv. 1/1944; II. 429/1944/19375/1944; jkv. 3/1944; II. 614/1944/19196/1944.
- ⁴⁰ Szentési Lt polgm. ir. 2947/1944.
- ⁴¹ Békés ML Alisp. ir. 1944—30/200/0/1944.
- ⁴² Uo. 1945—1177 (1944—944).
- ⁴³ Uo. 30—1944.
- ⁴⁴ Békés megye 1944—1945-ben. Békéscsaba, 1975. 87.
- ⁴⁵ Békés ML Gyoma közs. ir. 255/1944.
- ⁴⁶ Karsai E gyűjtése.
- ⁴⁷ Gazdag Gyula filmrendező — Bankett címmel — filmet készített a „Vésztői Köztársaság” még élő szereplőivel, ellenlábasaival, a volt, már néhai „elnök” rokonaival, ismerőseivel. Valamennyien ma is eleven, személyes multjukként hordozzák magukban az akkori történeti eseményeket. Szenvedélyesen boncolják a filmben — elfeledve azt is, hogy filmezik őket — hajdani cselekedeteik erényeit és fogyatékoságait. Keresik kinek, mikor, miben volt igaza és ki, miért miben tévedett. Nem tudtak egyezsége jutni. Abban sem, hogy ki vagy mi is volt hát a vésztői direktórium hajdani elnöke: méltatlanul félreállított kommunista, vagy helyi kiskirály. S ebben nem a távolság megszépítő ereje a döntő, hanem az, hogy tetteik igazi árnyalt értékelését soha nem kapták meg.
- ⁴⁸ PI Archivum 274. f. 16/104. 9—10.
- ⁴⁹ Uo. 52.
- ⁵⁰ Uo. 16/115. 59.
- ⁵¹ Uo. 16/104. 54.
- ⁵² Uo. 10.

*Az MDP politikájának motivációi két kongresszus tükrében 1948, 1951**

1947—1948 fordulóján a felszabadulás nyomán elindult népi demokratikus átalakulás fejlődésének új szakaszába lépett: az antifasiszta demokratikus forradalom szocialista forradalomba nőtt át, a munkásosztály vezette demokratikus népi hatalom a dolgozó parasztsággal, az értelmiségi, a városi kispolgári tömegekkel szövetséges munkásosztály hatalmává fejlődött. A társadalom forradalmi átalakulásának új formája: a népi demokrácia, amely a második világháború idején, a nemzeti felszabadító, antifasiszta harc során alakult ki, ekkortól Magyarországon is betöltötte a proletárdiktatúra funkcióit. A háború utáni gazdasági újjáépítés folytatásával egyidejűleg lehetővé vált a szocialista társadalmi rendszer alapjainak megteremtése hazánkban.

E fordulatot, a népi demokratikus fejlődésnek e minőségileg új szakaszát, a szocialista építés kezdetét nem lehet országunkban egy meghatározott eseményhez, egyetlen, pontos dátumhoz kötni. Fokozatos és sorozatos demokratikus és szocialista vívmányok meg rendszabályok, forradalmi jelentőségű politikai valamint gazdasági változások eredményeként következett be, amit az 1947-es esztendőben olyan események jeleznek, mint a tökéletes fejlődés platformján álló erők verebése, a heterogén összetételű, a társadalmi haladásban érdekelt s azt ellenző erőket egyaránt tömörítő kisgazdapárt szétesése 1947 tavaszán—nyarán; a hároméves terv elfogadása és megkezdése augusztus elején; az augusztus 31-i választások, amelyeknek eredményeként a kommunista párt szerezte a legtöbb szavazatot, a polgári, visszahúzó erőktől alapjában megtisztult Függetlenségi Front megkapta a mandátumok kétharmadát; a jobboldali szárny visszaszorulása a Szociáldemokrata Pártban, a két munkáspárt együttműködésének ismételt megszilárdulása, a két párt egyesülésének érlelődése; a hároméves terv végrehajtását vállaló, a reakciós erők még meglévő hadállásait felszámolni kész, új, népfront jellegű kormány megalakulása szeptemberben; végül a nagybankok államosításáról szóló törvényjavaslat elfogadása a képviselőház által november 20-án, amely amellet, hogy a nagybankok állami tulajdonba, a pénzüzetek túlnyomó része

* Részletek az "ötvenes évek"-ről készülő nagyobb értekezésből.

állami irányítás alá kerültek, azzal járt, hogy a bányá és gyáripar mintegy 60 százaléka, a nehézipar kerekén 80 százaléka állami tulajdonná vált. Ezt rövidesen, 1948 márciusában követte a száz munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítása, amelynek eredményeként a népgazdaság szocialista szektora immár a bányai és a nagyüzemi közlekedés csaknem egészét, a gyáripar túlnyomó többségét, mintegy 80%-át fölölelte.¹

A politikai és a tulajdonviszonyokban bekövetkezett jelentős változásokat juttatta kifejezésre és tudatosította már a Magyar Kommunista Párt 1948. január 10—11-én ülésező III. Országos Funkcionárius Értekezlete, amely kiadta a jelzót: „Tiéd az ország magadnak építed!” A népi demokratikus átalakulás új szakaszát így értékelte jellemezte a konferenciát megnyitó beszédében Kádár János: „Hazánk és népünk belső politikai és gazdasági viszonyaiban lényeges változás állt be. A fejlődés új, magasabb lépcsőfokára értünk, felzárkóztunk az előtünk haladókhoz, demokratikus szomszédainkhoz: szilárdan a népi demokrácia útjára léptünk, a szocializmus építésének útjára.”²

A politikai és gazdasági viszonyokban bekövetkezett lényeges változások új feladatokat állítottak a magyar társadalom elé. Lehetővé és szükségessé vált a szocialista építés feladatainak meghatározása, az új helyzetnek megfelelő teendők kidolgozása, egy átfogó program megalkotása.

Ennek érdekében a munka már 1947 őszén megkezdődött. A Magyar Kommunista Párt vezető szervei sorra napirendre tűzték a politikai, a gazdasági, a kulturális élet további átalakításának, az új helyzetnek megfelelő fejlesztésének kérdéseit. Az elfogadott dokumentumok közül különösen nagy jelentősége volt a párt gazdaságpolitikájáról, valamint a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló irányelveknek. Mindkét dokumentumot külön bizottság dolgozta ki; több hónapos munka eredményeként, szerteágazó, a népi demokratikus fejlődés alapkérdéseit felölelő vita közepette készültek el ezek az előterjesztések s emelkedtek határozattá. A Politikai Bizottság 1947. október 9-i ülésén küldött ki bizottságot a gazdaságpolitikai irányelvek kidolgozására, s 1948. február 12-én fogadta el az „Irányelvek a Magyar Kommunista Párt gazdaságpolitikájához” c. átfogó dokumentumot. Egyidejűleg megbízta a Falusi Bizottságot, hogy dolgozzon ki a mezőgazdaság fejlesztésére vonatkozó részletes előterjesztést, amelyet „A Magyar Kommunista Párt szövetkezeti irányelvei” címmel a Politikai Bizottság 1948. április 22-i ülése hagyott jóvá.³ E két alapvető dokumentum mellett számos, a pártmunka módszereivel, a pártszervezéssel, a tömegszervezetek tevékenységével kapcsolatos állásfoglalás is született. 1947. november 13-án az egységes nő-, ifjúsági- és sportmozgalom kialakításáról, november 27-én a szakszervezeti munka fejlesztéséről, a szakszervezeti demokrácia szélesítéséről, december 4-én a Központi Vezetőség munkájának javításáról, valamint az ideológiai munka színvonalának emeléséről;

felmerült továbbá a Függetlenségi Front átszervezésének gondolata, vita folyt annak jellegéről.⁴

A határozatoknak, különösen azonban a két irányelvnek szerepük volt a két munkáspárt egyesülésének eszmei-politikai előkészítésében, útmutatásul szolgáltak az egyesült párt kongresszusán beterjesztendő dokumentumok, mindenek előtt a programtervezet kidolgozásához.

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusa 1948. június 12—14-én ülésezett. Ezzel megszűnt a munkásosztály politikai, szervezeti széttagoltsága, létrejött az egységes, marxista alapon álló munkáspárt a Magyar Dolgozók Pártja. Az egyesülést kimondó határozat leszögezte, hogy, „a magyar munkásosztály soraiban három évtized óta fennállott szakadás megszüntetése, a munkásosztály szervezett politikai egységének megteremtése, a népi demokrácia hatalmas győzelme, a reakciós erők súlyos veresége”. Megállapította a határozat, hogy az egyesülés „elodázhatatlanná vált akkor, amikor a magyar demokrácia népi demokráciává fejlődött és amikor ez a fejlődés napirendre tűzte a szocializmushoz való haladás feladatait...”⁵ A párt célkitűzését a Szervezeti Szabályzat tömören így rögzítette: „A Magyar Dolgozók Pártja a szocialista társadalomért küzd, melyben megszűnnek a kizsákmányoló osztályok, megszűnik embernek ember által való kizsákmányolása, elmosódnak a szövetséges, dolgozó osztályok különbségei és a fejlődés a kommunizmus felé vezet.”⁶

A megtett történelmi út, a kialakult politikai-gazdasági helyzet elemzését, valamint a párt előtt álló feladatok részletes felvázolását a kongresszus által elfogadott programnyilatkozat tartalmazta.⁷

A programnyilatkozat áttekintette a tőkés rendszer fejlődésének tendenciáit, a magyar társadalom második világháború előtti fejlődését, a nemzetközi és hazai munkásmozgalom küzdelmeit, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének és a Szovjetunió szocialista építőmunkájának, valamint a fasiszmus leverésében játszott szerepének történelmi jelentőségét, majd rátért a felszabadulást követő mintegy három év társadalmi — politikai küzdelmeinek, az azóta elért eredményeknek az értékelésére. Jeletőségéhez mérten, első helyen a hatalmi viszonyokban bekövetkezett változásokat vette számba, és az alapvető folyamatokat tömören jellemezve helyes következtetésre jutott.

„Az ország felszabadításával, a demokrácia győzelmével — állapította meg a programnyilatkozat — megbukott a nagybirtok és a nagytőke osztályszövetségének hatalmi rendszere. Hatalomra került a munkásosztály, az egész parasztság, valamint a polgárságnak az a része, amely a német imperializmus ellen foglalt állást, és hajlandó volt közreműködni a feudális maradványok bizonyos fokig terjedő felszámolásában.

A német veszedelem háttérbe szorulásával, a feudális maradványok felszámolása, a nagytőke elleni harc feladatainak lépésről—lépésre való megoldása közben,

a reakció elleni harc során, a nemzetközi ellentétek kiéleződésével kiszorultak a hatalomból és a kormányzatból a tőkésosztály képviselői, valamint jórészt a falu kizsákmányoló rétegeinek képviselői is.

Ma Magyarországon — szögezte le a nyilatkozat — a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság van hatalmon. A munkásosztály, amely bebizonyította képességét a kormányzásra, a nép többsége által elismert vezető és döntő erő.”

A programnyilatkozat foglalkozott a nemzetközi helyzet alakulásával, valamint a párt külpolitikai irányvonalával. Megállapította, hogy a Szovjetunió megerősödve került ki a háborúból, a kapitalizmus általános válsága tovább mélyült, újabb országok szakadtak ki az imperializmus világrendszeréből. Rámutatott, hogy két tábor alakult ki a nemzetközi politikában: az imperialistaellenes, demokratikus tábor, élén a Szovjetunióval és az imperialista, demokráciaellenes tábor, élén az az amerikai imperializmussal. Magyarország a demokratikus, békeszerető táborhoz tartozik, ezért a párt külpolitikájának alapja: szövetség a Szovjetunióval, szoros együttműködés a népi demokratikus országokkal, szolidaritás a szabadságukért küzdő népekkel. Emellett — szögezi le a dokumentum — a párt „rendezett és békés gazdasági és politikai kapcsolatok szükségességét vallja minden országgal, ha azok nem avatkoznak belső ügyeinkbe, és nem támogatják demokratikus rendünk ellenségeit”.

A programnyilatkozat utal a nemzetközi helyzet éleződésére, arra, hogy az amerikai imperializmus „a demokrácia védelmének álarca alatt a világ demokratikus és haladó mozgalmait igyekszik letörni, háborúra uszít a Szovjetunió, a népi demokráciák ellen”. Ugyanakkor úgy tartja, hogy „a demokratikus és imperialistaellenes tábor erői, ha összefognak és helytállanak, hatalmasabbak, mint az imperialista tábor erői”.

Ez az állásfoglalás fontosnak tartotta a demokratikus erők összefogását, az imperialisták agresszív terveinek megghiúsulását, de nem számolt közvetlen háborús veszéllyel, lényegében összhangban volt a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1947. szeptemberi értékelésével. A Tájékoztató Iroda nyilatkozata a nemzetközi helyzetről, az imperialisták agresszív terveiről szólva többek között leszögezte: „Figyelembe kell venni, hogy óriási a különbség az imperialisták ama kívánsága között, hogy új háborút indítsanak és egy ilyen háború megszervezésének a lehetősége között... A béke pártján álló erők annyira jelentősek és hatalmasak, hogy ha ezek az erők a béke védelmében szilárdak és kemények lesznek, ha állhatatosságot és hajthatatlanságot tanúsítanak, akkor az agresszorok tervei teljes kudarcot vallanak.” A Tájékoztató Iroda nyilatkozata ehhez még hozzátette: „Nem szabad elfelejteni, hogy az imerialista ügynökök azért csapnak zajt a háborús veszélyről, hogy a gyenge idegzetűeket és ingatagokat megijesszék és zsarolással engedményeket csikarjanak ki az agresszor javára.”⁸

Az MDP programnyilatkozata a belső hatalmi—politikai viszonyok és a nemzetközi erőviszonyok fentebb ismertetett értékelésére alapozva határozta meg a párt és az ország előtt álló feladatokat, a szocialista építés programját. Ez többek között azt jelentette, hogy a szocialista átalakítás viszonylag lassú, fokozatos végrehajtását tervezte, az állami, szocialista szektor erősítése mellett a magánkezdeményezés, a magángazdaság további hosszan tartó fennmaradásával és fejlődésével, valamint, bár változó formában, a széles szövetségi rendszer fenntartásával számolt.

Ezt fejezte ki a programnyilatkozat, amikor kimondta: „A hatalmi viszonyok döntő megváltozása a dolgozó nép javára tette és teszi továbbra is lehetővé a tőkés termelés ellenőrzését, korlátozását, a tőkés elemek kiszorítását és jelentős mértékben felszámolását a magyar nemzetgazdaságban. Ugyanakkor a nemzetgazdaság fejlődése érdekében továbbra is szükséges a magánkezdeményezés a népi demokrácia érdekeinek megóvása mellett.”

Külön szól a nyilatkozat a városi kispolgárság, a kisipar szerepéről: „A kisárutermelők, kisemberek munkáját — szögezi le — hasznosítani kell az egész nemzetgazdaság érdekében: ezért a népi demokrácia nem érinti termelőeszközeit, műhelyeiket, üzleteiket.” A parasztságról szólva pedig így fogalmaz: fokozottan kell védeni a dolgozó parasztságot a falu kizsákmányoló elemeivel szemben, „a kizsákmányolók korlátozásával, terjeszkedésük meggátolásával. A népi demokrácia a minden kényszertől mentes, a teljes önkéntességen alapuló mezőgazdasági szövetkezetek támogatásával megakadályozza a szegény- és középparasztság romlását és lesüllyedését, lehetővé teszi a gazdasági és társadalmi felemelkedését.” A nyilatkozat, miként az MKP szövetkezet irányelvei is, az egyéni gazdálkodásról a szövetkezeti gazdálkodásra való átmenetet, lassú folyamatként fogta fel, „mely a parasztság önkéntes elhatározását, további türelmes átnevelését követeli meg”.⁹

Gerő Ernő kongresszusi felszólalásában külön kitért a szocializmus felé való fokozatos, a magánkezdeményezésnek is teret adó fejlődés kérdésére, mint mondomta: a gazdaságpolitika alapgondolatára. E szerint „a magyar nemzetgazdaságban... az állami, mind következetesebben szocialista jellegű szektor mellett jelentékeny szerepet tölt be és még hosszú-hosszú évekig fog betölteni a magángazdaság.” A párt gazdaságpolitikája ekkor még azzal számolt — mint ez Gerő fejtegetéséből kitűnik —, hogy a fejlődés a továbbiakban is viszonylag békés úton megy végbe, olyan körülmények között, amikor a magánkezdeményezés érvényesülése eredményeként „nemcsak a szocialista gazdaság szektora fog erősödni, hanem a nemzetgazdaság bizonyos területein és bizonyos mértékben erősödni fognak egyidejűleg a tőkés gazdasági elemek is”. A szocialista fejlődést úgy látta biztosíthatónak, ha a tőkés gazdasági elemeknél gyorsabban nő és erősödik a szocialista szektor, amire garancia a népi hatalom, továbbá az a tény, hogy az állam „kezeben tartja a nemzetgazdaság kulcspozícióit, a parancsnoki csúcsállá-

sait”, valamint, hogy a népi demokratikus rendszer „olyan hatalmas belső tartalékokkal rendelkezik, melyekhez még alig nyúltunk hozzá, de amelyeket mi ki tudunk és ki fogunk aknázni”.¹⁰

Ezzel összefüggésben alakult a párt szövetségi politikája, amelynek — mint Rajk László a kongresszuson kifejtette — fő láncszeme: „az összes demokratikus, népi, nemzeti erők egységes közös frontjának kialakítása az új Magyar Nemzeti Függetlenségi Front egységes tömegszervezetében”, mégpedig úgy, hogy kiküszöböljék a pártversengést; egy frontba tömörítsék a demokratikus pártokat és tömegszervezeteket, a pártok és szervezetek önállóságának megőrzése mellett.¹¹ Bár az elképzelés: a népfront, mint egységes *tömegszervezet* és a benne részt vevő pártok, szervezetek *önállóságának* fenntartása, bizonyos ellentmondást tartalmazott és az új összefogás szervezeti felépítése, funkcionálása vonatkozásában egyfajta bizonytalanságot, zavart tükrözött — alapjában véve összhangban volt a fokozatos átmenetre vonatkozó tervekkel, azoknak politikai keretét kívánta megteremteni.

Ennek a koncepciónak, a szocializmusba való fokozatos, békés átmenetnek a jegyében, „a népi demokrácia politikai és gazdasági megszilárdítása, a dolgozó nép életszínvonalának emelése, a szocializmushoz való fejlődés érdekében” vázolta a programnyilatkozat a célokat, a soron lévő feladatokat.

Politikai téren:

Mindenekelőtt deklarálta, hogy a népi demokrácia „a népszuverenitáson alapuló, demokratikus parlamentarizmusra épül, biztosítja a demokratikus szabadságjogokat az ország minden polgára számára, nemre, fajra, osztálykülönbségre való tekintet nélkül, de nem ad teret a demokrácia ellenségeinek, nem engedi, hogy a szabadságjogokkal népellenes csoportok és politikai irányzatok visszaéljenek”. Célul tűzte ki, hogy a nép egyre szélesebb rétegeit bevonják az állami és gazdasági élet ellenőrzésébe és irányításába, megvalósítsák a közigazgatás reformját, amelynek eredményeként a közigazgatás a központi hatalom irányító szerepe mellett tevékenységében népi jellegét érvényre juttatja. Fontos feladatnak tekintette az igazságszolgáltatás demokratizálását, valamint a népi demokrácia alaptörvényének megalkotását. Síkraszállt az egymással versenyző pártok laza koalíciója helyett az új Függetlenségi Front megteremtéséért, amely „a munkásság, parasztság, értelmiség, dolgozó kisemberek, Magyarország minden haladó, hazafias eleme szoros harci és építő szövetségének egységes tömegszervezete”.

Gazdasági és pénzügyi téren:

A dolgozó nép életszínvonalának állandó és rendszeres emeléséért szállt síkra, „az ország termelőerőinek fejlesztése, a munka termelékenységének fokozása és a mezőgazdasági termelés növelése, a kizsákmányolásból eredő jövedelem további csökkentése és megszüntetése útján”. Hangsúlyozta a tervgazdálkodás megszilárdítását és kiterjesztését, a baráti országokkal való tervgazdasági együttműkö-

dést. Célul tűzte ki öt éves terv kidolgozását, az ország további iparosítását. Leszögezte: „A nehézipar kiépítése mellett elsősorban a minőségi ipari munka-fejlesztése szükséges, tekintettel a magyar műszaki és szakmunkásképzettség jelentős színvonalára.” Tervbe vette a tízéves villamosítási és tízéves öntözési terv kidolgozását. Fontos feladatnak tartotta a munkaerő kölcs további megszilárdítását, a munkaverseny kifejlesztését, a szocialista bérezés elvének érvényesítését. A párt — szögezte le a nyilatkozat — teljes támogatást nyújt a szakszervezeteknek a dolgozók gazdasági és szakmai érdekeit védő munkájukban éppúgy, mint a termelés emelésére irányuló erőfeszítésükben. A mezőgazdaság területén „a döntő feladat a paraszti kisbirtokra épülő mezőgazdaság számára lehetővé tenni a technika és a tudomány alkalmazását”. Ezért szorgalmazta a mezőgazdaság gépesítését, a belterjesebb gazdálkodást, a mezőgazdasági termékek fokozott feldolgozását. Állást foglalt a kisbirtokok további elaprózása ellen és síkraszállt a földadásvételénél az állam elővételi jogának biztosításáért. Kimondta továbbá: „A dolgozó parasztság védelmében a város és falu kizsákmányoló rétegeivel szemben gazdasága kifejlesztésénél döntő szerep jut a falu beszerzési, értékesítő, termelő és egyéb szövetkezeteinek.” Pénzügyi téren síkraszállt az állami költségvetés egyensúlyának megóvásáért, a takarékoságért, a pénz értékállandóságának biztosításáért, az adórendszer egyszerűsítéséért. Az áruforgalomban szükségesnek ítélte a magánkereskedelem felhasználását, egyúttal az „élősdí közvetítő kezek” kiküszöbölését, a termelői és fogyasztói ár közötti indokolatlanul nagy rés szűkítését.

Szociálpolitikai téren:

A dolgozók egészségvédelmének és szociális biztonságának fokozása érdekében célul tűzte ki a betegségi, öregségi, rokkantsági és balesetbiztosítás további kiépítését, a társadalombiztosítás fokozatos kiterjesztését a dolgozók minden rétegére. Szorgalmazta továbbá az anya- és csecsemővédő intézmények, a napköziotthon-hálózat fejlesztését, a népbetegségek leküzdését, a lakásviszonyok gyökeres megjavítását, a nyomornegyedek megszüntetését. Kimondta, hogy a párt „a munkanélküliség teljes felszámolásáért küzd a termelőerők fejlesztése, a tervgazdálkodás, a kapitalista elemek kiszorítása útján”.

A köznevelés, művelődés és közkereskedelmi terén:

Hangsúlyozta, hogy „az általános műveltség, a szaktudás, a haladó nemzeti és emberi kultúra kincseit hozzáférhetővé kell tenni a dolgozó nép legszélesebb rétegei számára, megszüntetve a vagyonos osztályok műveltségi monopóliumát”. Síkraszállt a demokratikus szellemű nevelésért, a reakciós közszellem és előítéletek maradványainak leküzdéséért, az általános iskola rendszerének megszilárdításáért, a népi kollégiumok támogatásáért, a dolgozók iskoláinak kiépítéséért, az egyházi iskolák államosításáért, a tanügyi igazgatás korszerű reformjáért, a pedagógusok demokratikus és szakmai továbbképzéséért és anyagi, erkölcsi megbecsülésük fokozásáért. Kimondta, hogy a párt a teljes vallásszabadság híve, tiszteletben

tartja a vallásos érzést, ugyanakkor felhívta az egyházakat a „bukott nagybirtokos és nagytőkés renddel való szakításra, a népi demokrácia vívmányainak elismerésére, a demokratikus állammal való békés együttműködésre”. Hangsúlyozta, hogy a tudományos kutatást és művészi alkotást fel kell szabadítani a tőkétől való függőség alól és a nép szolgálatába kell állítani. A természettudományos kutatást az ország termelőerőinek fejlesztésével, a természeti kincsek feltárásának feladataival kell összekapcsolni. Kinyilvánította, hogy a párt magas színvonalú, a valóság, a nép életét ábrázoló, a népi eszmék győzelmét hirdető optimista művészetet kíván. Kimondta, hogy az országban élő nemzetiségek számára „a párt teljes állampolgári egyenjogúság biztosítása mellett, a haladó nemzeti kultúrájuk szabad fejlesztéséért... a szomszéd országokban élő anya-nemzeteikkel való kultúracsere és érintkezés szabadságáért száll síkra”. Leszögezte „A párt új demokratikus közérkölc és közszellem kialakítását szorgalmazza; a közösség, a nép, a haza önzetlen szolgálatának, a munka szeretetének és megbecsülésének, a nemzeti függetlenség, a nép érdekében való önfeláldozásnak és bátorságnak szellemében.”

A honvédelem területén:

„A Magyar Dolgozók Pártja — szól a nyilatkozat — a magyar állam területi épségének megvédésére, nemzeti függetlenségünk biztosítására minden esetleges imperialista támadással szemben, a demokratikus országokkal kötött barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződéseinkben vállalt kötelezettségek teljesítésére erős, demokratikus néphadsereg kiépítését és korszerű felszerelését szorgalmazza.” Állást foglalt amellett, hogy a honvédség kiépítésével igénybe kell venni a régi hadsereg tisztikarából a szakképzett, a hazához hű, demokratikus elemeket, ugyanakkor a hadsereg kádereit elsősorban új, demokratikus népi erőkből kell meríteni, s gyökeresen ki kell irtani a régi hadsereg népellenes szellemét, a honvédséget a demokrácia iskolájává kell fejleszteni.

Külpolitikai téren:

A nyilatkozat leszögezte, a párt célja: „a békének, a népi demokrácia vívmányainak, a magyar nemzeti függetlenségnek védelme és biztosítása”. Ennek érdekében a Szovjetunió és a népi demokratikus országokkal való szövetség mellett szállt síkra.

A programnyilatkozatban meghirdetett célokat és feladatokat értékelve megállapítható, hogy a dokumentum főként a szocialista építés során lévő teendőire helyezte a hangsúlyt, az aktuális feladatokat állította előtérbe, anélkül, hogy szem elöl tévesztette volna a szocialista építés távlati céljait. Tartalmazta a szocialista iparosítás célkitűzését, szólt a szövetkezetek jelentőségéről is, de nem tűzte ki közvetlen feladatként a mezőgazdaság szocialista átszervezését, nem határozta meg az iparosítás ütemét sem. Ezt későbbi feladatnak tekintette. Mentességet adott a szektás szűkkeblűségtől és türelmetlenségtől. A dokumentum összességében reálisan értékelte az ország külső és belső helyzetét, messzemenően számolt az ország

adottságaival, a szocializmusba való átmenet békés, fokozatos útjának lehetőségével. Más szóval: a párt vezetősége, a nyilatkozat tanúsága szerint, változatlanul figyelembe vette a felszabadulás utáni forradalom sajátosságait, a népi demokratikus fejlődésből fakadó követelményeket, vagyis a forradalmi elmélet alkotó alkalmazásának útján haladt a szocialista feladatok 1948 derekán történt meghatározása során is. Ezért joggal állapította meg Révai József kongresszusi felszólalásában: „A marxizmus-leninizmus a nemzetközi munkásmozgalom harci tapasztalatainak az általánosítása, tehát a magyar munkásmozgalom tapasztalatainak is. A mi feladatunk az, hogy a marxizmus—leninizmust önállóan alkalmazzuk a magyar viszonyokra. Programnyilatkozatunk igyekszik eleget tenni ennek a követelménynek.”¹²

A szocialista építés feladatainak összefoglalása a két munkáspárt egyesülési kongresszusán szerves folytatása volt annak a politikának, amelyet a Magyar Kommunista Párt a fasiszmus elleni harcban, majd az ország felszabadítása után folytatott: a népfrontpolitika alkalmazása volt ez a szocialista építés új viszonyai között.

E politika alapelveit több vonatkozásban már az MKP III. kongresszusa 1946 őszén lefektette. Már akkor tért nyert a felismerés, hogy a népfrontpolitika nemcsak a fasiszmus elleni harc politikája, hanem sikerrel alkalmazható a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában is, s ez együttjár az átmenet új formájának kialakulásával. Lényegében ennek adott hangot 1946-ban Rákosi Mátyás is kongresszusi referátumában. Többek között kijelentette: „...a szocializmushoz nemcsak egy út vezet, de csak olyan út vezet, melyet minden ország sajátos viszonyainak figyelembe vételével építünk... ez a szocializmus, bár magáévá teszi a nemzetközi tapasztalatok egész tárházát, csak a magyar történelmi fejlődés, a magyar gazdasági, politikai és társadalmi erők eredményei alapján jöhet létre. Mint ilyen, magyar földön termett, magyar viszonyokhoz szabott szocializmus lesz.”¹³

Az új út, a népi demokrácia útja alatt mindenekelőtt azt értették, hogy a második világháborút követő új viszonyok között polgárháború nélkül, békés úton lehet haladni a szocializmushoz. Ezt az MKP III. kongresszusának határozata is tartalmazta. „Csak a népi demokrácia teszi lehetővé — olvasható a határozatban —, hogy országunk a társadalmi fejlődés útján, polgárháború nélkül haladjon a szocializmushoz”

A népi demokrácia alatt azonban nemcsak a forradalmi átalakulás békés útját értették, hanem azt is, hogy a munkásosztály a dolgozó parasztsággal, a kispolgársággal, az értelmiséggel, tehát „az egész dolgozó nemzettel” együtt, széles szövetségi frontban haladhat előre, és az előrehaladás viszonylag lassú, fokozatos lesz. „A demokrácia többek között arra is való — fejtegette az MKP III. kongresszusán felszólalásában Révai —, hogy azokat a társadalmi rétegeket, amelyek a munkásosztály szövetségesei a demokráciában, lassan türelmes munkával meg-

győzzük arról, hogy a szocializmus az ő érdekük is *Ez a haladás, a szocializmus felé kétségkívül lassúbb, mint az a haladás, amelynek útján jártunk 1919-ben, de mi, elvtársak, szívesen megyünk az értelmiség, a parasztság, a kisemberek, tehát az egész dolgozó nemzet kedvéért lassabban, de fájdalommentesebben a szocializmus-hoz, mint gyorsabban, de véres polgárháború árán.*"¹⁴

Az egyesülési kongresszuson Gerő Ernővel összhangban (aki elsősorban gazdasági oldalról közelítette meg a kérdést) ugyanazt a gondolatot fejtette ki és részben fejlesztette tovább Révai. Úgy tartotta, hogy a programnyilatkozat legfontosabb elvi megállapítása a magyar fejlődésről az, hogy „a magyar népi demokrácia sajátos, viszonylag békés átmenet a szocializmusba”. Ez azt jelenti — mondotta Révai az oroszországi fejlődés menetét némileg leegyszerűsítve —, hogy „nálunk a munkásosztály hatalomra jutott — nem egyedül, mint 1917-ben Oroszországban —, hanem a dolgozó parasztsággal, sőt egyéb polgári rétegekkel is együtt és hatalmi pozícióit állandóan szélesítve, támaszkodva ezekre a pozíciókra, lépésről—lépésre korlátozni tudta, ki tudta szorítani a kizsákmányoló osztályokat a gazdasági és politikai hatalomból, sőt jelentős mértékben fel is tudta számolni a tőkésosztály hatalmi pozícióit.” Majd rámutatott, hogy „*az a sajátos, viszonylag békés út a szocializmushoz, melyet úgy hívunk, hogy népi demokrácia, egész Kelet-Európában csak a Szovjetunió révén vált egyáltalán járhatóvá*”. A Szovjetunió léte és segítsége — mutatott rá — teszi lehetővé a jövőben is a szocializmushoz vezető új utat: „Az új demokráciák támaszkodhatnak a harminc esztendő nagy szocialista hatalomra, nincsenek elszigetelve úgy, mint ahogy a Szovjetunió el volt három évtizeden át szigetelve, ez könnyíti meg a fejlődésüket és teszi járhatóvá az 1917-es szocialista forradalom útjától sokban eltérő útjukat.”¹⁵

Az a koncepció, amelynek alapján a programnyilatkozat készült, ha nem is volt még sokoldalúan kidolgozva, elméletileg kellően megalapozva, olyan koncepció volt, amely helyes irányba mutatott, s alkalmas volt a szocialista építés eredményes kibontakoztatáshoz Magyarországon. A programnyilatkozatban lefektetett elvek és célok megvalósítása során születtek is nagy eredmények a gazdasági és kulturális építőmunka terén, de a párt irányvonala rövidesen törést szenvedett, súlyos hibák és torzulások mutatkoztak a párt tevékenységében. A párt egyre kevésbé számolt a népi demokratikus átalakulás szabta követelményekkel és lehetőséggel, az ország sajátos viszonyaival. E folyamat hátterében a nemzetközi kommunista- és munkásmozgalomban, illetve a nemzetközi helyzetben bekövetkezett negatív változások és jelenségek álltak, de a szaporodó hibák és torzulások e változásokból szükségszerűen nem következtek.

Nem sokkal a két munkáspárt egyesülési kongresszusa után, 1948 június végén tették közzé a Tájékoztató Iroda határozatát Jugoszlávia Kommunista Pártja helyzetéről.¹⁶ Ezt rövidesen követte a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának határozata a párt vezetőségében mutatkozó jobboldali és nacionalista elhaj-

lásról.¹⁷ Mindkét állásfoglalás — bár bizonyos fokig eltérő indítékok alapján — felveti, hogy nagy hiba, ha szem elől tévesztik azt a tételt, miszerint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során az osztályharc szükségszerűen éleződik. Mindkét határozat kiemeli a falun végbemenő társadalmi polarizálódást, amelynek fel nem ismerése a tőkés elemek megerősödéséhez vezet. Ezek az állásfoglalások — egyebek mellett — lényegében a szocializmus felé való fejlődés ütemének gyorsításáért, a nemzeti sajátosságok eltűlése, pontosabban: gondos számbavétele, a fokozatos, békés fejlődés koncepciója ellen hatottak.

Egyidejűleg tovább növekedett a nyugati imperialista körök agresszivitása. Ezt mutatta az Amerikai Egyesült Államok vezette agresszív tömörülés, a NATO létrejötte 1949 áprilisában, valamint az a tény, hogy az év őszén Németország kettészakításával létrehozták a Német Szövetségi Köztársaságot azzal a céllal, hogy bekapcsolják a nyugati agresszív tervek végrehajtásába.

Ezek a fejlemények Magyarországon az MDP programnyilatkozatában lefektetett irányvonal és alapelvek felülvizsgálatára, a gazdasági építés meggyorsítására, a honvédelem mielőbbi kiépítésére ösztönöztek. A nemzetközi kommunista mozgalomban 1949-től tért nyert az az értékelés, hogy az agresszív erők nemcsak újabb háborút készítenek elő, hanem a háború kirobbanása reális és közeli veszéllyé vált.

Ebben a helyzetben ismételten előtérbe kerültek azok a nézetek, amelyek a népi demokratikus fejlődést, a népfrontpolitikát csak taktikának, a következetes proletár osztályharctól való eltérésnek, valamiféle szükséges, de időleges kitérőnek tartották. Úgy vélték — elsősorban Rákosi Mátyás és Gerő Ernő —, hogy a helyzet változása lehetővé és szükségessé is teszi a népfrontpolitika felváltását a fasizmus szülte kényszerű kompromisszumoktól mentes proletárpolitikával. Ez — mivel a proletárdiktatúrát dogmatikusan fogták fel, a szovjetekkel, az egypártrendszerrel, vagyis elsőnek megvalósult formájával azonosították — azt is magával hozta, hogy elvetették a szocialista fejlődés népi demokratikus útját, tagadták az új forma létjogosultságát. Úgy tartották, hogy a proletárdiktatúra következetes érvényesítése megköveteli a Szovjetunióban kialakult hatalmi-politikai struktúra kiépítését, a Szovjetunióban korábban követett gyakorlat megismétlését, az iparosítás, a gazdasági fejlődés szovjetunióbeli ütemének túlszárnyalását is. Míg a Szovjetunió létét és segítségét korábban a szocialista építés fokozatos, békés építése feltételeként értékelték, most ez érvként szolgált a gyors, túlzott ütemű fejlődés erőltetéséhez, a korábbi szövetségi politika felszámolásához. A politikai, a gazdasági, a társadalmi élet minden területét egyre inkább a szektás türelmetlenség, a gyors sikerekre való törekvés szelleme hatotta át.

Ez a politika, amely 1948 végétől, nem egyszer éles viták közepette vált irányadóvá a pártban, azzal járt, hogy a párt vezetését egyre jobban kisajátító Rákosi-Gerő csoport mind távolabb került a proletárdiktatúra lenini elméletétől, mind inkább letért a marxizmus-leninizmus alapjáról is. Nemcsak azért, mert egy más

korban, más viszonyok között, eltérő adottságokkal rendelkező ország útjának megismétlése eleve idegen a tudományos szocializmus szellemétől, a marxizmus-leninizmustól, hanem azért is, mert a lenini örökségnek csak bizonyos vonatkozásait emelték ki, számos fontos vonatkozása elsikkadt. Ugyanakkor Sztálin egyes olyan megállapításait is klasszikus tételként, vezérelvként fogták fel, amelyek keletkezésük időpontjában, az akkori viszonyok között is hibásak voltak és súlyos torzulások forrásául szolgáltak. Így rövidesen nemcsak a magyarországi szocialista építés mutatott torz képet, hanem a hazai fejlődés súlyos hibái, fogyatékságai alkalmasak voltak az egyébként történelmi jelentőségű, általános érvényű, tényleges szovjet tapasztalatok diszkreditálására is, itthon és külföldön egyaránt.

Fontos hangsúlyozni: nem az volt a baj, hogy a párt vezetősége a viszonyok-változásával számolva továbbfejlesztette, konkretizálta a programnyilatkozat célkitűzéseit, hogy a korábbiaktól eltérően gyorsabb fejlődési ütemmel számolt, hisz erre bizonyos mértékig lehetőség és szükség is volt, hanem, hogy eltért az abban lefektetett helyes alapelvektől is, hogy egyre inkább a vágyakból, s nem a reális feltételekből indult ki.

*

A Magyar Dolgozók Pártjának soron következő, második kongresszusa, amely 1951 február végén, március elején ülésezett, alkalmat kínált a párt két és fél éves tevékenységének átfogó értékelésére, s ezzel együtt a hibák korrigálására. Ám ez nem következett be, sőt a már korábban mutatkozó hibák elmélyültek, a szektás irányvonal a kongresszuson megerősítést nyert. Ebben, sajátos módon, egyéb tényezők mellett közrejátszottak a szocialista építés nagy eredményei, valamint a nemzetközi helyzet fejleményei.

1949 végére, két év és öt hónap alatt teljesítették, sőt túlszárnyalták a három-éves tervet. A terv azzal számolt, hogy a három év alatt az iparban befejezik a háborús károk helyreállítását, és a termelés 1949-ben mintegy 10%-kal meg is haladja az 1938-as szintet. A valóságban 1949-ben az egész ipar termelése 28%-kal múlta felül az 1938 évit; a gyár- és bányaiipar termelése pedig 37%-kal volt több, mint a háború előtt. A mezőgazdaság termelése megközelítette az 1938 előtti évek átlagát. A terv végrehajtása során megszűnt a munkanélküliség, emelkedett a dolgozók életszínvonala. A munkások átlagos reálbére meghaladta a háború előtti szintet.

1950. január 1-jével megkezdődött az első öt éves terv megvalósítása. Az első év az ipari termelés terén kiemelkedő, a vártnál is nagyobb eredményeket hozott. A tervezett 21,4% helyett az ipari termelés 27%-kal haladta meg az 1949 évit; az állami ipar termelésének növekedése pedig 37%-ot tett ki. A mezőgazdasági termelés is némileg növekedett. A munkások és alkalmazottak reálbére nagyjából az előző évi szinten maradt. Igen jelentősen, 20,6%-kal nőtt a nemzeti jövedelem és a

termelőkenység emelkedése is azt megközelítő mértékű volt.¹⁸ Az ipari termelés, a nemzeti jövedelem, a termelőkenység nagyarányú növekedése, amely főként az államosítás nyújtotta előnyökkel, a gyáriparban végrehajtott racionalizálással, a még szilárd munkafegyelemmel és munkalendülettel függött össze, nagyarányú további fejlesztési lehetőséget sejtetett.

A fejlődés, főként a nehézipari termelés ütemének növelését látszott indokolni a nemzetközi helyzet alakulása is. 1948—1949-hez képest a nemzetközi helyzet tovább éleződött, a háborús veszély növekedett.

1950-ben már világosan megmutatkozott, hogy az imperialista hatalmak vezető körei a világháború perspektívájában gondolkodnak. Ezt mutatta a vezető tőkés országok katonai költségvetésének gyors növekedése; a háború utáni változások nemzetközi jogi rögzítésének megnehezítése, majd megakadályozása; a szocialista országokkal folytatott kereskedelem korlátozása, gyakorlatilag egyfajta gazdasági blokád bevezetése; az imperialista katonai szervezetek és szerződésrendszerek kibővítése. Ez a politika 1950 nyarán már háború kirobbantásához is elvezetett Koreában.

Az amerikai hadvezetés által ösztökélt dél-koreai hadsereg, a két koreai állam határán állandósult konfliktusok egyikét kihasználva 1950 júniusában betört a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság területére. Az imperialisták célja az volt, hogy a dél-koreai hadsereg támadása révén megdöntse a KNDK népi rendszerét és utat nyisson az agresszív körök számára Kína és a Szovjetunió határának megközelítéséhez. Elképzelésük azonban nem vált be, a népi hadsereg alakulatai ellentámadásba mentek át és mélyen benyomultak Dél-Koreába. Truman keresztül vitte, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa agresszióval vádolja meg a népi Koreát, ami lehetőséget adott arra, hogy az USA és 16 más ország ENSZ-lobogóval álcázott intervenció csapatai is harcba bocsátkozzanak. Az Egyesült Államok megszállta Tajvant. Szeptemberben az amerikai erők partraszállásával a hadműveletek kiszélesedtek, az intervenció csapatok Kína határaihoz közeledtek. Ekker, 1950 október végén a Kínai Népköztársaság is beavatkozott a háborúba. Támadásba lendültek a kínai önkéntesek alakulatai és 1951 elejére felszabadították a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság területét. A harcok hevessége csökkent, de a háború nem ért még véget. A harcok során az amerikai hadvezetésben felmerült az atombomba bevetésének gondolata is. Egyidejűleg kiéleződött a harc Vietnamban a francia gyarmatosítás ellen.¹⁹ Ebben a helyzetben úgy tűnt, hogy mindez egy újabb világháború közvetlen előjátéka lehet. A szocialista országok halaszthatatlan feladata volt tehát, hogy újabb erőfeszítéseket tegyenek védelmi képességük fokozására, az új világháború elhárítására.

1947—1948 fordulójához, az egyesülési kongresszus előkészítésének időszakához képest tehát a nemzetközi helyzet jelentősen megváltozott, és a nemzetközi kommunista mozgalom helyzetértékelése is más volt. Míg annak idején óvtak a

háborús veszély eltűzésétől, most — miként már 1949-től kezdve — a világháború kirobbanását reális veszélynek tartották. Aligha megalapozott Sztálin 1951. februári nyilatkozatát és más megnyilatkozásokat úgy értékelni, hogy akár a hangsúlyeltolódás erejéig változóban lett volna ez idő tájt a világháború elkerülhetőségére vonatkozó álláspont.²⁰ Sztálin ismeret tétele: „A béke fennmarad és tartós lesz ha a népek kezükbe veszik a béke megőrzésének ügyét és végig kitartanak mellett”²¹ — nem jelentett új momentumot, nem jelentett változást a kommunista mozgalom addigi értékeléséhez képest. A békemozgalom szerepét a háború elhárításában szinte minden korábbi állásfoglalás tartalmazta.²² Másfelől Sztálin 1951. február 17-i nyilatkozata nem tartalmazott olyan kitétele, amely a két rendszer közötti erőviszony megváltoztatására utalt volna, nem volt szó arról, hogy az erőviszonyok módosulása gátat szabhat a világháború kirobbanásának. Leszögezte ugyan, hogy a világháború „legalábbis jelenleg” nem elkerülhetetlen, de kirobbanásának lehetőségét nem zárta ki, sőt megállapította: „A háború elkerülhetlenné válhat, ha a háborús gyűjtogatóknak sikerül hazugságaikkal befogni a néptömegeket, félrevezetni és új világháborúba sodorni őket.”²³

Kétségtelen, hogy az MDP II. kongresszusa az első kongresszustól lényegesen eltérő viszonyok között ülésezett s a politikai irányvonal kialakításánál a világháború közeli kitörésével számolt. Ezt tükrözte Rákosi referátuma és a kongresszus tanácskozása is.

Rákosinak A Központi Vezetőség beszámolója és a párt feladatai címmel megtartott referátuma nagy teret szentelt a nemzetközi helyzet értékelésének. Részletesen foglalkozott a Szovjetunió, a nép demokratikus országok eredményeinek ismertetésével, rámutatott arra, hogy a népek felszabadító harca fellendült, s új korszak nyílt meg az elnyomott gyarmati és félgymati népek történetében. Vázolta a békemozgalom fejlődését, szerepét a háború elhárításáért vívott harcban. A beszámolóban és a határozatban e kérdésekkel foglalkozó része nagy optimizmust sugallt, a haladás erőibe, a béke fenntartásának lehetőségébe vetett hit hatotta át. A referátum kimondta, hogy a nemzetközi helyzetet „a Szovjetunió vezette békétábor sikerei és növekvő erőfölénye jellemzi”, s a határozat is úgy értékelte a helyzetet, hogy az új világháborúra készülő erőkkel szemben „hatalmas gátként áll a béke tábor”, az erőviszonyok döntően a békétábor javára változtak meg.²⁴

Az optimizmust, a haladás táborának erejébe vetett hitet csak növelhette az az értékelés, amelyet a referátum a tőkés világ belső helyzetéről, valamint a koreai háborúról adott. Nagy hangsúllyal szólt a kapitalizmus belső ellentmondásainak kiéleződéséről, a termelés visszaeséséről, a fenyegető gazdasági válságról, a tőkés országok közötti ellentétek fokozódásáról, a munkanélküliség növekedéséről, a kapitalista országokban mutatózó fasizálódásról.²⁵ A koreai nép és a kínai önkéntesek kétségtelen sikereit az agresszorok visszaszorításában pedig úgy értékelte, hogy az fordulópont az erőviszonyok alakulásában.²⁶ Összességében meg-

állapítható, hogy a referátum és a határozat lebecsülte a kapitalizmus tartalékait, gazdasági növekedésének lehetőségeit, az imperialista hatalmak katonai erejét is.

Ám a valóságban az MDP vezetői nagyon is számoltak az imperialista erők agresszivitásával, erejével, s egy új világháború kirobbantásának lehetőségével. Úgy tartották, hogy a tőkés nagyhatalmak, mindenekelőtt az amerikai imperialisták nem nyugodnak bele a második világháború után bekövetkezett változásokba, a forradalmi, felszabadító mozgalmak térnyerésébe, s céljukat erőszakkal, háborúval kísérlik megvalósítani. Másfelől úgy vélték, hogy a tőkés országok belső nehézségeiket is csak egy újabb háború kirobbantásával oldhatják fel. Végül az osztályharc elkerülhetetlen szükségszerű éleződésének elméletét a nemzetközi porondon folyó harcra kivetítve azt vallották, hogy az erőviszonyok változása a béke és a haladás erői javára mintegy automatikusan maga után vonja az imperialista körök agresszivitásának fokozódását. Ily módon a helyzet optimista értékelése: egyfelől a szocializmus erőinek, sikereinek, a nemzeti felszabadító mozgalom fejlődésének túlbecsülése, másfelől az imperialista rendszer tartalékainak, fejlődési lehetőségeinek lebecsülése nem állt ellentétben a háborús veszély növekedéséről, az új világháború kirobbanásának lehetőségéről vallott felfogással.

A fenti szemléletet tükrözte már a Tájékoztató Iroda 1949 novemberi határozata is. „A béke védelme és harc a háborús gyújtogatók ellen” címmel elfogadott állásfoglalás, miután rámutatott a békéért küzdők táborának, erejének növekedésére, leszögezte: „A demokrácia és a szocializmus erői hatalmas megnövekedésének nem szabad arra vezetnie, hogy a béke igaz harcosai megnyugodjanak. Mélységes, megbocsáthatatlan tévedés volna azt hinni, hogy a háborús veszély csökkent. A történelmi tapasztalat azt tanítja, hogy minél reménytelenebb az imperialista reakció ügye, annál dühödtebb ez a reakció, annál jobban nő a háborús kalandok veszedelme.”²⁷

Hasonlóképpen tárgyalta e kérdést az MDP II. kongresszusán Rákosi is. Többek között rámutatott, hogy a koreai agresszió az USA terveiben csak egy láncszem, hisz világalomra tör. A koreai háború menetéből pedig azt a következtetést vonta le, hogy a koreai hadsereg és a kínai önkéntesek sikeres előrenyomulása, a KNDK területének felszabadítása a háborús előkészületek lázas meggyorsítására készíti az agresszív köröket. A kongresszusi referátum szerint a forradalmi erők sikere és a kapitalizmust fenyegető gazdasági válság egyaránt arra sarkallja az imperialistákat, hogy fokozzák a harmadik világháborúra irányuló előkészületeiket.

Rákosi a hitleri Németország példája alapján ítélte meg a nyugati agresszív körök terveit, mondván, a német fasiszták a gazdasági nehézségeket fegyverkezés és háború kirobbantása útján akarták megoldani. „A fegyverkezés, amit az Egyesült Államok és csatlósai folytatnak — állapította meg referátumában —, hasonló célokat akar szolgálni: a hadiiparban foglalkoztatni a munkanélkülieket, biztosítani a hadianyaggyárosok növekvő profilját, s egyben irányt venni a harmadik világ-

háborúra.” Összegezeként pedig így fogalmazott: „a nemzetközi erőviszonyok mérlege azt mutatja, hogy szakadatlanul nőnek a béke, a haladás, a szocialista építés erői és csökkennek az imperialista háborús gyújtogatók kilátásai. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csökken a háborús veszély, hogy nem kell minden erővel tovább küzdeni ellene.”²⁸

Az a felfogás, hogy a kapitalizmus csak új világháború kirobbantása révén képes uralmát fenntartani, hogy — mint Farkas a kongresszuson fogalmazott — „a népek sikeres békeharcának ellenére, a háborús veszély nem csökken, hanem tovább nő”²⁹ — kétségtelenül hibás elképzelésen, többek között az osztályharc állandó éleződésének tételén alapult. Az viszont tény, hogy a béke fenntartása harc kérdése volt, a szocialista országok védelmi képességének növelése, a két világrendszer közötti katonai egyensúly megteremtése a háború elhárításának fontos feltétele volt.

Következésképpen a kongresszus helyesen határozta meg a feladatokat, amikor kimondta, hogy fokozni kell a békéért folytatott harcot, támogatni kell a függetlenségükért küzdő népeket, további erőfeszítéseket szükséges tenni a szocialista országok gazdasági, politikai, katonai erejének növelése érdekében. Ám súlyos hiba volt, hogy olyan terveket fogadott el, olyan fejlődési ütemet írt elő, amely irreális volt és olyan áldozatvállalásra, erőfeszítésre kényszerítette a tömegeket, amely meghaladta az ésszerűség és teljesíthetőség határait.

A túlfeszített tervek indokaként a háborús veszély mellett nagy szerepet kapott az öt éves terv első évében elért, a tervezettnél jóval nagyobb gazdasági növekedés. Rákosi a Központi Vezetőség beszámolójában, Gerő a gazdasági feladatokat tárgyaló előterjesztésében egybehangzóan arról szólt, hogy a párt a tervek elkészítésénél alábecsülte az ipar lehetőségeit, a szocialista gazdaság tartalékait, teljesítőképességét. Gerő a tényleges eredmények egyoldalú hangsúlyozásával, a már akkor is jelentkező nehézségeket, aránytalanságokat figyelmen kívül hagyva olyan fejlődési perspektívát, tervet rajzolt fel, amely akkor lehetett vonzó, lelkesítő is, de messze meghaladta a magyar népgazdaság teljesítőképességét.

A kongresszus határozata gazdasági téren a következő fő feladatokat állította a párt elé:

Első helyen az iparosítás meggyorsítását írta elő „oly módon, hogy gyárunk termelése 1949-hez képest az eredetileg előírányzott 86,4% helyett legalább 200%-kal emelkedjék. Ezen belül a nehézipar termelésének az eredetileg előírányzott 104,3% helyett legalább 280%-kal kell emelkednie. A könnyűipar termelésének 72,9% helyett legalább 145%-kal kell emelkednie.” A beruházások összegét is jelentősen felemelték, az eredetileg előírányzott 50,9 milliárd forint helyett legalább 80 milliárdban állapították meg. Különösen nőtt a nehézipari beruházások összege, ami több mint kétszerese lett a korábban tervezettnak, míg a könnyűipari beruházások mindössze 13—14%-kal nőttek. A nemzeti jövedelem emelkedését az öt év

alatt duplájára tervezték, az életszínvonal pedig 35% helyett legalább 50%-kal kívánták emelni.

Egyidejűleg az eredetileg elfogadott terv és a kongresszusi határozat is a mezőgazdaság nagyarányú fejlődésével számolt; a határozat kimondta, hogy az ötéves terv időszakában „döntő lépést kell tennünk a mezőgazdaság elmaradásának felszámolására. 1954-re mezőgazdaságunk termelésének 1949-hez képest legalább 50%-kal kell nőnie...” Ezt a feladatot — bár a határozat szól az egyénileg dolgozó parasztok támogatásáról, a termelőszövetkezetekbe való belépésénél az önkéntesség elvének „legszigorúbb” betartásáról — a mezőgazdaság szocialista átalakításának mielőbbi, gyors végrehajtása eredményeként kívánták megoldani. Ezt a feladatot maga a határozat is kiemelt helyen tartalmazta. A gazdasági feladatok kijelölése előtt leszögezte: „A kongresszus megállapítja, hogy a párt és az ország előtt álló döntő, stratégiai feladat: a mezőgazdaság szocialista átszervezésével népgazdaságunk kettős jellegének megszüntetése, népgazdaságunk egységes szocialista alapjainak megteremtése.”³⁰ E feladatot már korábban is lényegében az első ötéves terv keretében kívánták megoldani, s e téren a kongresszus változást nem hozott.³¹

Az 1951 februári tervemelés, általában az 1948 utáni gazdaságpolitika hibáit, káros következményeit a szakirodalom már régen és részletesen feltárta.³² Ezért ehelyütt csak arra kívánok rámutatni, azt kívánom hangsúlyozni, hogy az ország iparosításának meggyorsítása 1949 után szükséges és helyes célkitűzés volt, s az MDP II. kongresszusa sem azzal követett el hibát, hogy az iparosításnak nagy jelentőséget tulajdonított. Az ország iparosítása a gazdasági és társadalmi haladás kulcskérdése volt Magyarországon, e nélkül nem lehetett az elmaradottságot leküzdeni. Az iparosítás azonban az adott viszonyok között nem járhatott együtt a népgazdaság szerkezetének, vagy akár az ipari szerkezetnek az arányos fejlődésével, az infrastruktúra, az életszínvonal gyors növekedésével. Mint Berend T. Iván fogalmazott: az alacsonyabb fejlettségi szintnek megfelelő gazdaságszerkezet arányainak megbontásával, élesen aránytalan fejlesztési politikájával lehetett csupán célba venni a magasabb fejlettségi szintnek megfelelő gazdaságszerkezeti arányok kialakulását.³³

Ez a megállapítás, úgy vélem, magában foglalja azt is, hogy nem lehetett a mezőgazdasági termelés egyidejű nagyarányú fejlődésével, az életszínvonal hasonlóan nagymértékű emelésével számolni. Mint a szakirodalom ugyancsak feltárta súlyos ellentmondások és feszültségek forrásává vált, hogy az iparosítás üteme túlfeszített, s így megvalósíthatatlan volt, valamint, hogy a nehézipar fejlesztése olyan nagy eszközöket kötött le, amely a gazdasági egyensúly teljes felborulásával fenyegetett. A termelés mennyiségének növelése szinte minden egyéb szempontot háttérbe szorított; nem érvényesülhettek a technikai-technológiai fejlődés, a termelékenység, a minőség, a gazdaságosság követelményei. Mindez összefüggött azzal, hogy

a katonapolitikai megfontolások, mégpedig több vonatkozásban túlzott és hibás katonapolitikai szempontok eluralták a gazdasági tevékenységet, a katonai kiadások erőinket, lehetőségeinket messze meghaladták.³⁴

A gazdaságpolitika súlyos fogyatékoságai nem maradhattak hatás nélkül az életszínvonalra. A reálbérek és reáljövedelmek alakulása önmagában is mutatja a gazdaságpolitika káros következményeit, különösen a II. kongresszuson elfogadott tervszámok irreális voltát. Mint említettük, a felemelt terv 1949-hez képest 1954-re az életszínvonal több mint 50%-os emelkedésével számolt. Ezzel szemben a reálbérek jelentősen és a reáljövedelmek is némileg csökkentek az ötvenes évekkel ején: a munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó reálbére 1949-hez viszonyítva 1951-ben 87,9%-ra, 1952-ban 78,3 1953-ben 79,7 százalékra esett; a munkás és alkalmazott népesség egy főre jutó átlagos reáljövedelme pedig a jelzett években, 98,4 94,5 99,2 százalék volt. A parasztság reáljövedelme 1951-ben még emelkedett, de 1952-ben az előző évhez viszonyítva 50%-kal csökkent, s alig érte el 1949 évi kétharmadát.³⁵

Az MDP II. kongresszusa határozatainak azonban nemcsak káros gazdasági kihatásai voltak. Az irreális tervek s azok végrehajtásának erőltetése még inkább háttérbe szorította a politikai felvilágosító munkát, tovább csökkentette a tömegszervezetek önállóságát, egyenesen kedvezett az adminisztratív módszerek eluralkodásának, a szocialista törvényesség megsértésének. A vezetést egyre inkább kisajátító Rákosi-csoport drasztikus módon félreállította mindazokat, akik megítélésük szerint akárcsak potenciálisan is veszélyeztethették volna korlátlan hegemoniájukat, az általuk követett politika végrehajtását. Már 1949 őszén koholt vádak alapján halálra ítélték Rajk Lászlót és más kommunistákat, amiben nemcsak a rossz értelemben vett éberség, hanem az a törekvés játszott szerepet, hogy megbélyegezzék a már korábban árulónak nyilvánított jugoszláv vezetőket. 1950-ben kampányt kezdtek a szociáldemokratizmus veszélye ellen s több, az egyesülésben kiemelkedő szerepet játszó volt szociáldemokrata vezetőt letartóztattak, köztük Marosán Györgyöt és Szakasits Árpádot. Bizalmatlanok voltak a kommunista párt régi illegális vezetőivel, harcosaival szemben is. 1951 elején, nem sokkal a kongresszus után koholt vádak alapján letartóztatták Kádár Jánost, Kállai Gyulát és a párt más vezetőit. Ezzel együtt még inkább eltorzult a párt káderpolitikája; a különféle vezető pozíciókba nagy számban kerültek gyakorlatlan, felkészületlen emberek is, olyanok, akik hajlamosak voltak a feszített tervek, hibás instrukciók nemcsak maradéktalan végrehajtására, hanem túlteljesítésére is.³⁶

Az MDP II. kongresszusán hozott döntések, az irreális, kivihetetlen tervek szorosan összefüggtek a párt politikájában 1948 végétől bekövetkezett szektás, dogmatikus fordulattal, jórészt abból következtek. Ugyanakkor a kongresszus határozata, a hibás gazdaságpolitika s az ahhoz való ragaszkodás szükségszerűen vezetett el a

szektárs fordulat kiteljesedéséhez, a hibák elmélyüléséhez a társadalmi élet valamennyi területén.

A problémák, a tervteljesítés nehézségei már 1951 folyamán, a kongresszust közvetlenül követő időszakában is elég szembetűnően jelentkeztek, és a párt vezető szervei is foglalkoztak e kérdésekkel. A Politikai Bizottság az évi terv első negyedének termelési tapasztalatait értékelve 1951 májusában megállapította, hogy bár az első negyedévben az ipari termelés mennyisége számottevően emelkedett, a kongresszusi verseny után visszaesés következett be, és a termelés az eredmények ellenére sok kívánni valót hagy maga után. A kongresszusi verseny során csak a készáru növekedett, miközben a nem jellemző termékek, a nem kiemelt készáruk, továbbá egyéb termékek, a félkészáruk, az alkatrészek termelésében nagy a lemaradás. Kitűnt az is, hogy nagy az anyagpazarlás, alacsony a termelékenység, rossz a vállalatok közötti együttműködés, a munkaszervezés.³⁷ A Szervező Bizottság az Esztergom-Komárom megyei Pártbizottság munkáját értékelve 1951 júniusában megállapította, hogy számos bányauzem nem teljesíti a tervét, a dolgozók mintegy 30–35%-a 100 százalékon alul termel, jelentős és növekvő tendenciát mutat a munkából kimaradók száma. A megyében a széntermelés 1951 első negyedévi tervét csak 89,7%-ra teljesítették.³⁸ Előrelátható volt, hogy csak nehézségek árán lehetett biztosítani a begyűjtés végrehajtását, mivel több megyében már az 1950–1951 évi tervet sem teljesítették; ezért több megyében, ahol a tervteljesítés csak 80% körül mozgott a megyei tanácselnököket, illetve párttitkárokat a Szervező Bizottság 1951 júniusában fegyelmiiben részesítette.³⁹ 1951 második felében a párt vezető szervei egyre gyakrabban foglalkoztak a begyűjtés agitációs, szervezeti feltételeivel, a munkafegyelem megszilárdításával. Ez a kérdés fontos helyet kapott a Központi Vezetőség novemberi ülésének felerátumában, decemberben pedig a Titkárság külön határozatot is hozott a munkafegyelem megszilárdításáról. A határozat kimondta, hogy azokat, akik „a munkafegyelmet súlyosan megsértik és különösen azokat, akik ismételten megszegik a munkafegyelmet, bíróság elé kell állítani”.⁴⁰ A párt vezető szervei tehát már 1951 folyamán egyre szigorúbb rendszabályok életbe léptetését tartották szükségesnek a tervek teljesítése, a romló állampolgári- és munkafegyelem megszilárdítása érdekében.

A tervbe vett intézkedések, az adminisztratív módszerek terjedése azonban nem jártak a várt eredménnyel, sőt 1952 folyamán a gazdasági és politikai helyzet tovább romlott, a tervek teljesítése mind nagyobb nehézségekbe ütközött. A helyzet alakulásában kétségtelenül közrejátszott, hogy ebben az évben kedvezőtlen időjárás és igen alacsony mezőgazdasági termés volt,⁴¹ a nehézségeket azonban ez csak fokozta, a már korábban is jelentkező negatív jelenségeket még inkább felszínre hozta.

Így 1952 folyamán tovább nőtt a hiánycikkek száma, miközben az eladatlan, felesleges termékekből jelentős készletek halmozódtak fel. Mint egy 1953 márciusi

jelentés megállapítja: az iparvállalatok által gyártott termékek egy része nem alkalmas sem az adott fogyasztási, sem az adott termelési szükségletek kielégítésére... Gyakran fordul elő, hogy a vállalatok egyes cikkeket olyan időben gyártanak, illetve szállítanak, amikor arra a megrendelőnek nincs szüksége. A feleslegesen gyártott cikkek termeléséhez gyakran drága anyagokat — import anyagokat is — használnak fel.⁴² Ezzel egyidejűleg romlott az ipari termékek minősége, főleg a fogyasztási cikkek anyagösszetétele, tetszetősége. Az áruhiány fokozódása a fogyasztási cikkek árának jelentős emelkedése ellenére 1952 közepétől nagyarányú felvásárlási hullámot eredményezett, ami az amúgy is rossz ellátást tovább rontotta. Az iparcikkek termelésében mutatkozó fogyatékoságok szorosan összefüggtek a tervezési hibákkal, a közszükségleti cikkek termelésének háttérbe szorulásával, továbbá az alkalmazott irányítás rendszerével is, amely a vállalatokat a tervek globális teljesítésére, a nagy anyagigényességű cikkek gyártására ösztönözte.⁴³ A nehézségeket azonban a párt vezetősége szinte kizárólag a rossz politikai munkával, az ellenséges kártevással magyarázta, miként az augusztus végi felvásárlási hullámot is szinte kizárólag az ellenség aknamunkájának tudta be.⁴⁴

Különösen súlyos helyzet alakult ki a mezőgazdaságban, az élelmiszer ellátásban, igen nyomasztóvá vált a hangulat a parasztság soraiban. A torz gazdaságpolitika a rendkívül rossz termésű gazdasági évben odavezetett, hogy a parasztság valamennyi rétegének terhei sokszorosára növekedtek, helyzetük úgyszólván elviselhetetlenné vált. Ezt mutatja, a reáljövedelmek már fentebb jelzett nagyarányú csökkenése mellett többek között az a tény, hogy 1952-ben a kenyérgabona beszolgáltatás után a parasztcsaládok mintegy kétharmadának nem maradt elég gabonája kenyérre, vetőmagra. A beszolgáltatás nemcsak az egyéni parasztságot sújtotta, hanem a termelőszövetkezeteket is; a termelőszövetkezeti tagság jövedelme, pontosabban fogyasztása jelentősen elmaradt az egyéni gazdálkodók fogyasztásától, 1952-ben nem érte el az egyéni gazdálkodó parasztságnak 75%-át sem.⁴⁵ A dolgozó parasztság helyzetét és hangulatát jól mutatja, hogy mindinkább megingott a földhöz való ragaszkodása; 1952-ben ugrásszerűen megnőtt azoknak a száma, akik földjüket elhagyták, illetve az államnak felajánlották. Míg 1950-ben 13 700-an, 1951-ben 16 200-an ajánlották felföldjüket, addig ezek száma 1952-ben 34 000-re emelkedett.⁴⁶ Az ún. tartalék szántóterület egy év alatt közel másfélszeresével növekedett.⁴⁷

Ezzel egyidejűleg megkezdődött a termelőszövetkezetek felbomlásának a folyamata is. A Titkárságnak a begyűjtés, valamint az őszi mezőgazdasági munkák kérdéséről 1952 szeptember 3-án a pártbizottságokhoz szétküldött határozata már felhívja a jelenségre és e folyamat meggátolására a figyelmet. „A megyei pártbizottságok — szól a határozat — figyeljenek fel az egyes termelőszövetkezetekben mutatkozó bomlási jelenségekre és olyan esetekre, amikor egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztságot *tömegesen akarnak* földjüket elhagyva állami gazdaságokba vagy egyéb

üzemekben elhelyezkedni. A megyei pártbizottságok ilyen esetekben fokozott felvilágosító munkával, az ellenséges elemek leleplezésével mindenütt lépjenek fel, ne tűrjék, hogy ezek a jelenségek a megye területén szélesedjenek és nagyobb arányokat öltsenek.”⁴⁸ Ám sem a földfelajánlás növekedése, sem a szövetkezetek bomlási folyamata már nem volt megállítható. Egyes források szerint 1953 júniusát megelőző háromnegyed évben mintegy 30 ezren távoztak el a termelőszövetkezetből, más források szerint 1953 tavaszán 350—400 felbomlóban lévő szövetkezet volt, ill. 45 már ekkorra meg is szűnt.⁴⁹

1952—1953 fordulóján nemcsak a reálbérek, a reáljövedelmek csökkentek, hanem a lakossággal szembeni hatósági eljárások, büntetések száma nőtt, az életviszonyok is jelentősen romlottak. Ez fejeződött ki többek között abban is, hogy az előirányzott lakásépítési tervet még 50%-ra sem tudták teljesíteni.⁵⁰

A helyzet ilyen alakulása egyre nagyobb mértékben kiváltotta a dolgozó tömegek, a munkások, parasztok, értelmiségiek elégedetlenségét. A teljesíthetetlen tervek, a nehézségek és visszasságok, a törvénysértések, a lakossággal szembeni önkényeskedések szaporodása láttán a párttagságban, a párt aktívájában is kétségek kezdtek támadni, hogy helyesek-e az intézkedések, jó-e a követett politika. A kétségek, a kritikai észrevételek azonban csak ritkán kaptak hangot, kezdetben csak szórványosan jelentkeztek. Ebben természetesen nagy szerepe volt a személyi kultusznak, a bírálát elfojtásának, de a korabeli viszonyokat, azt, hogy a vezetés viszonylag hosszú ideig nem ütközött jelentős ellenállásba a hibás politika megvalósítása során, nem lehet csupán a vezetési stílusra, a kritika megtorlásától való félelemre visszavezetni. Szerepet játszottak ebben, különösen még 1950—1951-ben a történelmi körülmények, a történelmi előzmények és más okok is.

A nemzetközi és a belső helyzet: a háborús veszély, az ország elmaradottságának leküzdése meghatározott erőfeszítésekre sarkallta a pártot és a társadalmat. A fokozott éberségre való felszólítás, a fokozott áldozatvállalás követelése a tömegekben visszhangra talált, egy ideig nagy teljesítményre ösztönzött, mozgósítólag hatott.

A szocialista építés kezdetén jelentős eredmények születtek, s akkor azok értékét nem vonták kétségbe. Ezekben az években számos új. szocialista város építését kezdték meg. Ekkor rakták le Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Várpalota alapköveit. Nagy lendületet vett a vidék iparosítása. Gyárak, üzemek létesültek addig iparilag elmaradott területeken: Debrecenben, Gyöngyösön, Szolnokon, Jászberényben, Hódmezővásárhelyen, Sarkadon, Nyíregyházán, Zalaegerszegen és számos más településen. Sok mezőváros, község indult el az iparosodás útján. Az öt éves terv időszakában több mint félszáz új ipari nagyüzem létesült és több mint 80 nagyobb arányú üzem bővítésre és újjáalakításra került sor. Kiépült a mezőgazdasági gépállomások hálózata, előrehaladt a falu villamosítása. A nagyarányú fejlődést, változást mutatja, hogy a szocialista szektorban dolgozók aránya

jelentősen emelkedett; míg 1949-re 30%-ot tett ki, addig 1953-ra közel 70%-ra nőtt. Nagy mértékben, mintegy 10%-kal csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség aránya, nőtt az iparban dolgozóké. Jelentősen fejlődött a társadalombiztosítás, az egészségügyi ellátás. Nagy léptekkel haladt előre a kulturális forradalom. Számottevően nőtt a középiskolák, egyetemek és főiskolák száma, a tanulók és hallgatók létszáma, ugrásszerűen emelkedett a mozik és mozilátogatók száma, a kiadott művek mennyisége.

A nagy erőfeszítésekkel elért eredmények részben elfedték a hibákat, bizonyos értelemben hitelesítették a növekvő gondokat. Azt is figyelembe kell venni, hogy az egyes döntésekből, intézkedésekből fakadó károkra, a törvénytörő eljárások jelentős részére csak később derült fény. A visszasságokat, nehézségeket nagyrészt a nemzetközi helyzetből, az ország elmaradottságának leküzdéséből elkerülhetetlenül következő jelenségnek fogták fel, s bizonyos nehézségek, problémák kétségtelenül össze is függték az adott viszonyokkal. A szocializmus ugyan közeleink tűnt, és utopisztikus elképzelések kapcsolódtak hozzá, de elfogadott nézet volt az is, hogy a társadalom átalakítása, az új társadalom építése átmenetileg áldozatokkal jár.

A tárgyalt időszak eseményeinek megértése szempontjából figyelmet érdemel az is, hogy 1948 után még hosszú ideig sokakban élt a bizalom a korábban helyes, eredményes politikát folytató vezetők iránt. Az ország a második világháború után kétségtelenül az újjáépítés és a társadalmi megújulás időszakát élte. A nép a felszabadulás után a hatalom részesévé, valóban sorsának alkotójává vált. Az agrárproletárok, a szegényparasztsok, a munkások tíz- és százezrei kapcsolódtak be a politikai életbe, vettek tevékenyen részt a nemzeti bizottságok és más népi szervek révén az új államiság megteremtésében, a földreform végrehajtásában, a tőkés tulajdonba levő vállalatok ellenőrzésében, majd az üzemek államosításában. Valóban a legszélesebb néptömegek nagyfokú aktivitása, erőfeszítése eredményeként emelkedett ki az ország a háborús pusztulásból, bontakozott ki a kulturális forradalom, alakult át a magyar társadalom arculata, osztályszerkezete.

Az eredményeket, a változást ki kellett harcolni. Az osztályellenség, a reakció a munkások, a szegényparaszti tömegek számára korábbi nyomorúságos helyzetük, valamint a felszabadulás után megvívott gazdasági, politikai küzdelmek tapasztalatai alapján nem szólam, hanem valóság volt. A tőkés fejlődés híveivel, a volt földbirtokosokkal, nagytőkésekkel, a régi horthysta rendszer kiszolgálóival és haszonélvezőivel szemben vívott küzdelem során nőtt meg a harcban élenjáró kommunisták, a velük szövetséges szociáldemokraták és más baloldali erők tekintélye a dolgozó tömegek előtt. A fordulat éve, a két munkáspárt egyesülése után — mint erre már utaltunk — egy ideig a Magyar Dolgozók Pártja is helyesen fejezte ki a tömegek érdekeit, törekvéseit, a párt befolyása 1948—1949-ben még tovább szilárdult.

A párt vezetői az új feladatok megvalósításában a szocialista építés kezdetén is számíthattak és számítottak is a tömegek támogatására, tetterkészségére, ami nagy erőforrást jelentett, az eredmények eléréséhez nélkülözhetetlen volt. Ám a hatalom birtokában a párt vezetését kisajátító csoport nemcsak épített e bizalomra, hanem azzal mindinkább vissza is élt. Saját lehetőségeit és a tömegek áldozatvállalásának, tűrőképességének határát túlbecsülte, a dolgozók napi szükségleteinek kielégítését elhanyagolta. A baj nemcsak az volt, hogy irreális célokat tűztek ki, hanem hogy azokhoz akkor is ragaszkodtak, amikor már egyre több jele volt annak, hogy a tervek kivihetetlenek, s így mindinkább a voluntarizmus útjára tértek. A párt iránti bizalom a hibák, nehézségek halmozódásával nagymértékben csökkent.

1952-ben a gazdasági helyzet, a rossz mezőgazdasági terméssel súlyosbítva egyre válságosabb lett, az elégedetlenség növekedett, a hibás politika szülte belső ellentmondások kiéleződtek. A politika felülvizsgálata azonban váratott magára s a szükséges, immár egyre elkerülhetlenebb fordulatot a pártvezetőség a saját erejéből nem is tudta végrehajtani. 1953 tavaszán, Sztálin halála után azonban olyan események következtek be a nemzetközi kommunista mozgalomban, valamint a nemzetközi erőviszonyokban, amelyek e változást nemcsak lehetővé, de elkerülhetlenné is tették. E folyamatok azonban már egy másik értekezés tárgyát képezik.⁵¹

Jegyzetek

¹ Az 1947 tavaszától kezdődő történelmi változásokat, a „fordulat évé”-nek eseményeit részletesen lásd: A magyar forradalmi munkásmozgalom története. III. köt. Szerk. Biz. elnöke: NEMES DEZSŐ. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 137—159., valamint A magyar népi demokrácia története 1944—1962. Szerk.: BALOGH SÁNDOR—JAKAB SÁNDOR. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 101—129.

² PI Archivum. 274. f. 1/22.

³ Mindkét dokumentumot teljes terjedelmében közli: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944—1948. Szerk.: RÁKOSI SÁNDOR—SZABÓ BÁLINT. Kossuth Könyvkiadó, 1967. (A továbbiakban: Az MKP és az SZDP határozatai.) 537—547., valamint 564—576.

⁴ PI Archivum. 274. f. 3/119—122., 132., 134., valamint 720. f. VII.—66.

⁵ Az MKP és az SZDP határozatai. 585—586.

⁶ A Magyar Kommunista Párt IV. kongresszusa (1948. június 12.), a Szociáldemokrata Párt XXXVII. kongresszusa (1948. június 12.), a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusa jegyzőkönyve. (1948. június 12—13—14.) Szikra, (É. n.) 356. (A továbbiakban: Az MDP I. kongresszusának jegyzőkönyve.)

⁷ A dokumentumot lásd az egyesülési kongresszusról megjelent — előbb hivatkozott — jegyzőkönyvben (342—355.), valamint közli Az MKP és az SZDP határozatai (587—605.) — A programnyilatkozat tárgyalása során a forrásmegjelöléstől a továbbiakban eltekintek.

⁸ A tartós békéért, a népi demokráciáért. Kilenc kommunista párt lengyelországi értekeztetének beszámolója. (1947. szeptember.) Szikra, (É. n.) 9—10.

- ⁹ Az MKP és az SzDP határozatai. 565.
- ¹⁰ Az MDP I. kongresszusának jegyzőkönyve. 207—208.
- ¹¹ Ugyanott. 235., 238—239.
- ¹² Ugyanott. 196.
- ¹³ A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának jegyzőkönyve. (É. n.) 89.
- ¹⁴ Ugyanott, 137—138.
- ¹⁵ Az MDP I. kongresszusának jegyzőkönyve. 196—197.
- ¹⁶ Lásd: A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai. Szikra 1950.
- ¹⁷ Lásd: Szabad Nép, 1948. szeptember 12.
- ¹⁸ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 1949—1955. KSH. Bp. 1957. 10., 120.
- ¹⁹ A nemzetközi helyzet és az erőviszonyok alakulására vonatkozóan lásd A nemzetközi munkásmozgalom története. 1945—1974. Szerk.: HARSÁNYI IVÁN—SZÁNTÓ GYÖRGY. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 163. és köv. lapok; KENDE ISTVÁN: Forró béke — hideg háború. A diplomáciai kapcsolatok története. 1945—1956. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 189—190.
- ²⁰ Vö. RÁKOSI SÁNDOR: A Magyar Dolgozók Pártjának II. kongresszusa a társadalmi—gazdasági fejlődésről. Párttörténeti Közlemények, 1984. 2. sz. 43.
- ²¹ SZTÁLIN: A békéért. 1946—1951. Szikra, 1952. 93.
- ²² A Tájékoztató Iroda 1947 szeptemberi nyilatkozata is leszögezi, hogy ha a kommunista pártok és a haladó erők helytállnak, „akkor nem valósulhat meg Európa és Ázsia leigázásának semmiféle terve”. Hasonló állásfoglalást találhatunk a Tájékoztató Iroda 1949 novemberi határozatában is: „Az új háború gyújtogatóinak bűnös szándékait csak a népek legnagyobb ébersége, kemény elszántsága — hogy minden erejüket latbavetve, minden eszközzel küzdjenek a békéért — hiúsíthatja meg.” (A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai. Szikra, 1950. 10., 30.)
- ²³ SZTÁLIN: A békéért. 92—93.
- ²⁴ A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. 1951. február 24—március 2. Szikra 1951. 17., 517.
- ²⁵ Ugyanott, 22—23., 27.
- ²⁶ Ugyanott, 21.
- ²⁷ A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai. 30.
- ²⁸ Az MDP II. kongresszusának jegyzőkönyve. 23., 33.
- ²⁹ Ugyanott, 96.
- ³⁰ Ugyanott, 521.
- ³¹ A kérdésre vonatkozóan részletesen lásd ORBÁN SÁNDOR: Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945—1961.) Akadémiai Kiadó, 1972. 72. és köv. lapok.; RÁKOSI SÁNDOR: Id. mű, Párttörténeti Közlemények, 1984. 2. sz. 54. és köv. lapok.
- ³² Lásd BEREND T. IVÁN: Gazdaságpolitika és az első ötéves terv megindításakor 1948—1950. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.; Uő.: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1975. Kossuth Könyvkiadó, 1979.; ORBÁN SÁNDOR: id. mű.; a szövetségi politika vonatkozásában ZSILÁK ANDRÁS: A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és a Magyar Dolgozók Pártja szövetségi politikájának főbb vonásai. (1949—1956). A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936—1962. Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- ³³ BEREND T. IVÁN: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. 1945—1948. Kossuth Könyvkiadó — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 85.
- ³⁴ Lásd BIRTA ISTVÁN: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első ötéves terv

időszakában. Párttörténeti Közlemények, 1970. 3. sz. 126—127.; valamint MUCS SÁNDOR—ZÁGONI ERNŐ: A magyar néphadsereg története 1945—1959. Zrínyi Katonai Kiadó, 1979. 283.

³⁵ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 362—363., 394.

³⁶ A káderpolitika eltorzulásában különösen nagy szerepe volt a Politikai Bizottság 1951 májusi határozatának a pártvezetőségek és pártválasztmányok újjáválasztásáról. Az újjáválasztások fő célját a határozat abban jelölte meg, hogy harcos, fegyelmet és „tisztá multú” kádereket állítsanak a pártszervezetek élére, leküzdjék a liberális, megalkuvó magatartást. Mint a határozat leszögezte: „a legnagyobb gondot kell fordítanunk a vezetőségekbe befurakodott ellenséges elemek eltávolítására, a bizonytalan multúak és karrieristák kikapcsolására. Nincs helye a vezetőségekben és különösen a titkári tisztségekben azoknak az elvtársaknak sem, akik nem folytatnak elég következetes harcot a párt- és kormányhatározatok végrehajtásáért, akik bármilyen vonatkozásban megalkuvó magatartást tanúsítanak.” (PI Archivum. 276. f. 60/230. ö. e.) E határozat alapján az 1951 októberi—novemberi vezetőségválasztások során a régi vezetőségek tagjainak közel felét, 46,4%-át leváltották. Az indokolatlanul nagy fluktuáció, a tapasztalt párttagok háttérbe szorítása a pártszervezetek meggyengülését eredményezte. (Lásd RÁKOSI SÁNDOR: A Magyar Dolgozók Pártja, Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 214—215.)

³⁷ PI Archivum. 276. f. 60/213. ö. e.

³⁸ Ugyanott. 276. f. 60/224. ö. e.

³⁹ Ugyanott. 276. f. 60/229. ö. e.

⁴⁰ Ugyanott. 276. f. 60/260. ö. e.

⁴¹ Az egy főre jutó kenyérgabona mennyisége mintegy 25%-kal volt kevesebb az 1952—1953-as gazdasági évben mint az azt megelőző gazdasági évben. 1952-ben azonban nemcsak kenyérgabonából, hanem több, más fontos élelmiszeri cikkből is (burgonya, hüvelyesek, cukorrépa stb.) igen gyenge termést takarítottak be. Hasonlóképpen rendkívül alacsony volt a takarmánygabona-termés is. (Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 174—175., 183.)

⁴² Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 123.

⁴³ Ugyanott 123—125.

⁴⁴ PI Archivum. 276. f. 60/305. ö. e. (A Titkárság határozata az augusztus végi felvásárlási hullámmal kapcsolatban. 1952. szeptember 3.)

⁴⁵ ORBÁN SÁNDOR: id. mű, 126.

⁴⁶ Ugyanott. 106.

⁴⁷ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 131.

⁴⁸ PI Archivum. 276. f. 60/308. ö. e. — E dokumentumból az is kitűnik, hogy a termelőszövetkezetek sem teljesítették a gabonabeadási kötelezettségüket. A Titkárság ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy a szövetkezetek nem veszik komolyan a beszolgáltatást, s ezért szorgalmazza, hogy a termelőszövetkezeti elnökök ellen, akik nem teljesítették a beadási kötelezettséget, bűnvádi eljárást indítsanak.

⁴⁹ ORBÁN SÁNDOR: id. mű, 128. — Az 1952-es évben kialakult gazdasági, politikai helyzetre vonatkozóan lásd még A magyar népi demokrácia története. 194. és köv. lapok.

⁵⁰ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 424—425.

⁵¹ A kérdésre vonatkozóan lásd a szerző: Új szakasz az MDP politikájában 1953—1954. c. munkáját (Kossuth Könyvkiadó 1984.)

*Lakáspolitikai, lakáshelyzet és a modernizáció
összefüggései Magyarországon
1948—1956 között*

Az 1940-es évek végétől Magyarországon kibontakozott gazdasági és társadalmiváltozások, mint ismeretes, nagyarányú központosítás mellett, mintegy „felülről vezérelve” indultak meg. E központosítás erős fejlesztési szelektivitás és egyúttal „energiakoncentráció”,¹ mint a meginduló gazdasági korszerűsödési folyamat velejárói számára teremtette meg a politikai feltételeket. A tulajdoni, az irányítási, a szervezeti-intézményi stb. viszonyokban az 1940-es évek végétől bekövetkezett mélyreható átalakulás² mellett a magyar gazdaság szerkezetének, belső arányainak nagyarányú átrendeződési folyamata is kezdetét vette. Ismeretes, hogy ebben a folyamatban — a szocialista gazdaság egykorú, történelmileg determinált, döntően külső mintához igazodó ideológiai-politikai értelmezésének megfelelően — a gazdasági fejlesztés középpontjába egyértelműen a nehézipar került. Az 1940-es évek végétől a fejlesztési feladatok gazdaságpolitikai hierarchizálása is ennek megfelelően alakult: a rendelkezésre álló erőforrásokat úgy csoportosították át, hogy azok döntően a nehézipar fejlesztését szolgálják, akár a gazdaság más területeinek rovására is. Ennek a szocialista tulajdonviszonyokon, mint a gazdaságpolitikai cselekvés előfeltételén nyugvó stratégiának a sikere vagy sikertelensége gazdaságpolitikai szempontból két fő tényezőtől függött:

1. A kedvezményezett területek („áttörési pontok”) megfelelő, az adottságokhoz igazodó kiválasztásától, továbbá attól, hogy e korszerűsödés minőségi jellegű, s a gazdaság egészére visszaható átalakulással járjon.

2. A fejlesztés szempontjából visszafogott („kiszekelt”) területeken hozott áldozatok a lakosság politikai tűréshatárán belül maradjanak, s az e téren hozott áldozatok kellő modernizációs „hozadékkal” járjanak.

Az alábbiakban e második problémakör egyetlen részkérdését tesszük vizsgálat tárgyává: a lakásépítés helyzetét a szocialista gazdaság kiépítésének kezdeti időszakában. A lakásépítés ugyanis egyike volt azoknak a területeknek, amelyek a szocialista iparosítás felhalmozási forrásai között szerepeltek.

Ezt bizonyítják a lakásépítés összefoglaló jellegű adatai is. Míg 1949—1956 között a gazdasági növekedés üteme a két világháború közöttihez képest jelentősen felgyorsult, addig az egységnyi népességre vetített lakásépítés üteme lelassult: az

1920—1941 közötti 21 évben az ország lakossága (kerekítve) 16, lakásállománya pedig 32%-kal nőtt, 1949. I. 1. — 1955. XII. 31. között viszont a népesség 7,1%-os növekedését csak 3,9%-os lakásnövekedés kísérte.³ A két világháború közötti, a számszerű gyarapodás ellenére is rossz (s különösen a fizikai dolgozókat sújtó) lakáshelyzet 1949 után sem tudott tehát javulni, sőt a meglevő lakásállomány megterhelése fokozódott. (Az 1940-es évtizedben, a háborút követő hatalmas erőfeszítések ellenére sem növekedhetett számottevően a lakásállomány, hiszen az erőfeszítések elsősorban éppen az 1944—45-ben elpusztult-megsérült 375 ezer lakás helyreállítására-pótlására kellett összpontosuljanak. A gazdaság rekonstrukciós periódusának így is egyik legnagyobb teljesítménye a lakásállomány háborús kárainak helyreállítása volt.)

Az infrastruktúra fejlesztésének visszafogása következtében 1949—1956 között tehát romlott a lakáshelyzet; az első öt éves terv célkitűzéseit e téren nem sikerült megközelíteni. Az első öt éves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény 180 ezer, az 1951-ben módosított tervváltozat pedig 217 ezer lakás felépítését tűzte ki célul. Ezzel szemben öt esztendő alatt csak 103 ezer lakás épült Magyarországon. Különösen 1951—1953 között volt elégtelen az építés: évente mindössze 16—18 ezer lakás készült, ami az 1938-as szintnek 70—75%-a volt csupán. A lakásépítés központi irányítói előtt már 1951 végén világos volt, hogy — mint egy belső feljegyzésben olvasható — az öt éves lakásépítési terv nem lesz teljesíthető.⁴ Három esztendővel később, egy visszatekintő elemzésben e lemaradás okát az egy lakás építésére tervezett költségek gyors emelkedésében jelölték meg — nem alaptalanul.⁵ A lakásépítés minősége is elmaradt az előzetes elképzelések és a reális igények mögött. Egyrészt túlzottan magas volt az egyszobás és az ún. „Cs” lakások aránya: az Építésügyi Minisztérium 1954-re például a megépítendő lakások 60%-át egy szobásra tervezte, s ennek a felét ráadásul félkomfortosra. Másrészt nagyon rossz minőségű volt a kivitelezés.⁶ A fejlesztés minőségi elemeinek leértékelése, a tervek „statisztikai” teljesítésére való törekvés időszakunk fontos jellegzetessége volt, egy olyan „mennyiségi modernizációs” jelenség, amely a gazdaság és a társadalom átalakulásának más területeit is jellemezte.

A lakásépítés településtípusonként eltérő ütemű volt. 1949. január 1. és 1954. július 1. (az 1954-es lakásösszeírás⁷ eszmei időpontja) között a lakásállomány a városok közül Budapesten nőtt a legnagyobb mértékben, közel 30 ezerrel, míg a többi városban együttesen 16 ezerrel. A gyarapodás 6,3, illetve 3,2%-os üteme azonban mindkét esetben elmaradt az állandó népesség számának (Budapesten 10,5, a többi városban 9,0%-os) növekedése mögött.⁸

A településtípusonkénti eltérések közvetlen összefüggésben álltak azzal, hogy a lakásépítés — és általában az infrastrukturális fejlesztés — döntően az iparosodottság, ill. az ipartelepítés függvényévé vált. Az iparosítás regionális sajátosságai következtében az országban egy sajátos asszimmetrikus helyzet keletkezett: a gyorsan

iparosodó területeken bőséggel nyílt munkaalkalom, aminek következtében egy erőteljes odavándorlási folyamat bontakozott ki, amivel viszont a lakásépítés üteme nem tudott lépést tartani. A lassan iparosodó régiókban a meglévő lakásállomány ilyen drámai megterhelése nem következett be, ám a helyi foglalkoztatási nehézségek nagyarányú elvándorlási hullámot indítottak el. A lakásállomány és a munkaalkalmak területi asszimetriája ugrásszerűen növelte továbbá az ingadozást is, amely — egyebek mellett — éppen ezt az asszimetriát volt hivatott kiegyenlíteni.

Noha a statisztikai átlagokat tekintve a budapesti lakáshelyzet mind a tiszta lakásszaporulatot, mind az egy lakosra jutó lakóterületet ($8,6\text{m}^2$) tekintve jobb volt az országos átlagnál, az ország egyetlen valódi nagyvárosában sajátos, más településtípusokénál semmivel sem kisebb gondok jelentkeztek. Az átlagok ugyanis jelentős különbségeket fednek el: a belső kerületek nagy alapterületű lakásai a külsőkben élők számára természetesen nem ellensúlyozhatták az ottani zsúfoltságot, a lakosok alacsony komfortosságát.⁹ A kibontakozott tömeges — elsősorban az Alföldről származó — immigráció is elsősorban a lakásövezetek megterhelését fokozta, hiszen a fővárosba bevándorlók túlnyomó része fizikai munkás lett. A növekvő zsúfoltság, a szükségslakások, a társ-, ágy- és albérletek számának szaporodása, egyszóval a lakáshelyzet romlása a fővárosban az 50-es évtized első felében tapasztalható politikai jellegű nyugtalanság egyik jelentős forrása volt.

Másrészt viszont az 1940-es évek végétől lezajlott a nagy- és középpolgári lakások államosítása, ami fontos lépés volt egy kevésbé szélsőséges és kevésbé egyenlőtlen lakáshasználat irányába. Mivel azonban a nagy lakásegységeket nem lehetett egycsapásra — és különösen nem beruházási eszközök nélkül — több kisebbé alakítani, s a lakások egy része ráadásul el is veszítette lakásfunkcióját,¹⁰ nos emiatt a lakásállomány újraelosztása a lakásmobilitás szempontjából nem játszhatott olyan nagy szerepet, amekkorára az így igénybe vett lakónégyzetméter alapján következtetni lehetne.

A budapesti lakáshelyzet korabeli problémái ellenére sem állítható, hogy az MDP településfejlesztési politikája, vagy általában gazdaságpolitikája Budapest-ellenes lett volna. Az 1954-es lakásösszeírás adatai szerint 1949—1954 között a városok tiszta lakásszaporulatának jóval több mint fele (a 45 ezerből 29 ezer) a fővárosra jutott. 1954—1956 között pedig legfelsőbb politikai szinten, visszatérően foglalkoztak Budapest lakáshelyzetének megjavításával, nem utolsósorban olyan politikai megfontolásból, hogy a lakosság körében — egyébként országszerte — tapasztalható, a lakáshelyzettel kapcsolatos elégedetlenség Budapesten veszélyeztetheti leginkább az ország politikai stabilitását.¹¹ A budapesti lakáshelyzet-problémái tehát nem egy politikai szinten érvényesülő főváros-ellenesség, hanem általában az infrastrukturális fejlesztések szélsőséges leépítésének a következményei voltak. Emellett tervezési tévedés volt az a kezdeti — később feladott —

feltételezés, hogy az első öt éves terv időszakában a fővárosi ipar fejlődése kizárólag intenzív jellegű lesz, azaz az ipari munkásság létszáma nem fog emelkedni. (Ezzel szemben — mint utaltunk rá — a főváros története során az 1949—1960 közötti évtizedben volt a legtömegesebb a bevándorlás.)

A vidéki városok közül az ipari jellegűekben volt a leggyorsabb ütemű a lakásépítés, 1949—1954 között lakásállományuk 12,7%-kal emelkedett (bár a népesség 22,4%-os gyarapodásától így is jelentősen elmaradt).¹² A lakásépítésen belül természetesen az állami lakásépítést koncentrálták ezekbe a településekbe, mégpedig annak is a központi támogatásból legnagyobb mértékben részesülő formáját. (Állami hiteltámogatás szempontjából 3 lakásépítési kategóriát különítettek el: az első hiteltámogatása a harmadikénak kétszerese volt.)¹³ Mindazonáltal még az új, szocialista iparvárosok lakáshelyzete is felemás volt. Egyrészt lakásállományuk minősége a legjobb volt az országban: 1954-ben Sztálinvárosban, Komlón, Oroszlányon, Várpalotán az egy lakásra jutó átlagos lakóterület 35—40 m² körül alakult, s a két és több szobás lakások a lakásállomány többségét alkották. Másrészt azonban e települések robbanásszerű népességnövekedése (7 év alatt pl. Sztálinváros népessége hétszeresére, Komlóé négyszeresére nőtt stb.) következtében nagy zsúfoltság alakult ki a városokban, ami túlterhelte a közműhálózatot. A 100 lakásra jutó lakosok száma — amely egyébként 1949—1954 között minden településkategóriában növekedett — az új szocialista iparvárosokban volt a legmagasabb, általában meghaladta a 400 (Sztálinvárosban az 500) főt.¹⁴ Az infrastruktúra megterheltségét fokozta a munkásszállásokon — nem állandó bejelentővel — élők magas száma is. A régi iparvárosok százalékban kifejezett népességnövekedése ugyan sokkal kisebb volt, mint az újaké, viszont lakásállományuk fejlettségi szintje meg sem közelítette az előbbiekéit. 1954-ben Tatabányán, Ózdon és Salgótarjánban az 1 szobás, ill. egy helyiséges lakások aránya 70% felett volt, s Miskolcon is megközelítette azt, még az átlagos lakóterület — Ózd kivételével — 25 m² volt lakásonként.¹⁵

A mezőgazdasági jellegű települések lakásállománya lényegében valamennyi településtípusban (az agrárvárosokban, a nagy- és kisközségekben és a külterületeken) csökkent, ha nem is azonos arányban. A csökkenés elsősorban a mezőgazdaság településképző, ill. -fenntartó szerepének meggyengülésére vezethető vissza. A mezőgazdaság szocialista szektorának fejlesztése és a lakásépítés közötti összefüggést az arra illetékesek ugyan több ízben is hangsúlyozták,¹⁶ de sem központilag (a mező-, erdő-stb. gazdálkodást irányító minisztériumok), sem az egyes üzemek (állami gazdaságok, tsz-ek) nem rendelkeztek a kellő beruházási eszközökkel. Ezért 1953-ig a mezőgazdasági termeléssel közvetlenül összefüggő, állami (nem-magán) lakásépítkezések jelentéktelenek voltak. Az egyébként is nehéz gazdasági feltételek között lévő magánszektorból pedig az adó útján elvont és részint településfejlesztésre is fordítható összegek — az 1940-es évek végétől kiala-

kított merőben új elosztási rendszer révén — túlnyomó részben nem helyben csapódtak le, azaz kikerültek az adott település rendelkezése alól. Magát a magánlakás-építést pedig — más okokkal együtt — a kiskereskedelmi építőanyaghiány¹⁷ korlátozta, olyannyira, hogy az éves építési ütem a 3 éves tervétől is elmaradt. Végül, bizonyos esetekben közvetlenül, adminisztratív is korlátozták a mezőgazdasági jellegű települések, s ezáltal az ottani lakásállomány fejlődését (aprófalvak, tanyák).¹⁸

Időszakunkban nagyon sajátosan alakult az alföldi agrárvárosok lakáshelyzete. (is.) E várostípus továbbfejlődése már a századforduló óta egyre inkább egy sikeres funkcionális szerepváltás függvényévé vált (ami a XX. század első felében elsősorban a gazdasági szerkezetváltással, az iparosodással azonosítható). A helyzet sajátossága abban volt, hogy bár a bevezetőben vázolt modernizációs gazdasági stratégia középpontjában az iparosítás állt, ám annak egy olyan modellje, amely számára az alföldi városok nem bizonyultak megfelelő ipartelepítési „terepnek”. Ugyan a gazdasági vezetés azt már az 1950-es évek elején felismerte hogy az ipartelepítés szempontjából az Alföld egyik legfőbb adottsága, munkaerőbősége azzal az előnnyel is jár, hogy ott nem kell „túl nagyszámú lakást építeni”,¹⁹ de ez a körülmény háttérbe szorult az iparosítás egyéb szempontjai mögött (nyersanyaglelőhelyek közelsége stb.) A szerény mértékű iparosodás következtében pedig a településfejlesztési és a lakásépítési beruházások is hasonlóan szerény mértékűek maradtak: 1949. jan. 1. — 1954. júl. 1. között a mezőgazdaságinak tekintett városok lakásállománya 4,2%-kal csökkent, ami meghaladta — a negatív vándorlási különbözet miatt bekövetkezett — 0,3%-os népességsökkenést. Cegléden 1100-zal, Hajdúböszörményben és Mezőtúron 1000-1000-rel, Makón 800-zal fogyott lakásállomány, főleg a tanyák lebontása miatt.²⁰

Az 1940-es évek végétől fordulat következett be a lakásállomány tulajdoni és rendelkezési viszonyaiban is. A bérházak, ill. általában a nagyobb alapterületű lakások, sőt — a túltársadalmazás egyik legjellegzetesebb jeleként — a családi házak egy részének államosítása ugrásszerűen megnövelte az állami lakásszektor. Az állami tulajdonban lévő lakásállománynak az államosításokat követő további növekedését a lakásépítés szektorális megoszlása magyarázza: az 1949—1955 között épült lakások mintegy 40%-a állami, további 11%-a állami támogatásos építkezés volt, s 49%-uk létesült magánereőből. (Utóbbi aránya így is jelentősen meghaladta az első öt éves terv célkitűzését, a 13,5%-ot.)²¹

A vizsgált időszakra vonatkozó országos helyzetkép a teljes lakásállomány szektorális megoszlásáról nem adható, mert ilyen jellegű felvételek nem készültek. Kellő támpontot adhatnak az 1960-as népszámlálásnak a lakások használati jogcím szerinti megoszlásáról készült adatai. Ekkor az ország lakásállományának túlnyomó része magántulajdonban volt, hiszen a 2,7 millió lakott lakás 62%-át tulajdonosi címen használták, míg a különféle bérleti címen használt lakások

A lakott lakások használati jogcím szerint, településtípusonként 1960-ban

	A lakott lakások száma	%	Háztulaj- donosi jogcímen lakott lakások száma	%	Öröklakás címén lakott lakások száma	%	Főbérleti jogcímen lakott lakások száma	%	Társbér- leti jogcí- men la- kott laká- sok száma	%	Szolgálati és egyéb jogcímen lakott lakások száma	
Budapest	532 568	100	90 576	17,0	6471	1,2	391 884	73,6	24 195	4,5	19 442	3,7
Megyei jogú városok	135 447	100	49 419	36,5	620	0,5	77 097	56,9	2 699	2,0	5 612	4,1
Járási jogú városok	450 438	100	236 494	52,5	1238	0,3	188 786	41,9	5 118	1,1	18 802	4,2
Községek	1 592 373	100	1 300 873	81,7	773	0,0	224 945	14,1	4 284	0,3	61 498	3,9
Magyarország összesen	2 710 826	100	1 677 362	61,9	9102	0,3	882 712	32,6	36 296	1,3	105 354	3,9

Forrás: 1960. évi népszámlálás 11. k. A lakott lakások és a lakóházak adatai. KSH, Bp. 1964. 52—55. alapján.

aránya 38,0% volt. (Táblázat) A tulajdonosi ill. a bérleti jogcímen lakott lakások 77%-a a községekben, a főbérleti címen lakott lakások 44%-a Budapesten volt található.

Az állami lakásszektor minél gyorsabb növelésére irányuló lakáspolitikai törekvések mögött az a szándék húzódott meg, hogy a lakásépítésnek, ill. távlatilag a lakásállomány nagy részének ki kell kerülnie a magánszférából, és — mint mondták — a magánépítés spontaneitását az állami építés és elosztás tervszerűségének kell felváltania. E felfogás szerint a lakáshoz jutás egyfajta társadalmi juttatásnak tekintendő, s ezért az egészen alacsonyan megállapított lakbérek segítségével a lakásszerzést függetleníteni kell a személyi jövedelemtől. Az állami lakások bérei ennek megfelelően nagyon alacsonyak voltak, s ezáltal a bennük élők számára jelentős anyagi biztonságot teremtettek. 1954-ben Budapesten például az állami bérlakások több mint felében 60 Ft. alatt volt a havi lakbér. Az alacsony bérek ugyanakkor elszakadtak az építési és fenntartási költségektől, másrészt — mint minden olyan egyenlősítő törekvés, amelynek nincs meg az anyagi alapja —, jelentős egyenlőtlenségek forrásává váltak. Azok ugyanis, akik ilyen „mélyen szubvencionált”²² lakáshoz jutottak lényegében egy jelentős állami életszínvonal-támogatást kaptak azokkal szemben, akik más módon kényszerültek lakáshelyzetük megoldására. Ez a tény egyébként önmagában is ösztönözte az ipari jellegű településekbe irányuló migrációt.

A lakásépítés állami központosítása teremtette meg a lehetőségét annak, hogy az elosztást teljes mértékben a termelés érdekeinek rendeljék alá. A termelés érdekeinek alárendelt elosztást a kötött lakásgazdálkodás rendszerének nagyarányú megerősödése, s egyúttal átalakulása biztosította. Ebben az elosztási rendszerben — mint utaltunk rá — a szakminisztériumok, ill. nagyvállalataik kerültek kulcshelyzetbe: 1953-ig megépített új lakások döntő többségét ők oszthatták el, a helyi tanácsoktól függetlenül. (A tanácsok által elosztott lakások aránya messze a 30% alatt volt.)²³ Ily módon a lakáshoz jutás döntően a munkavállalói státuszhoz kötődött, s nem az állampolgári minőséghez, ami viszont a rászorultság általános szociális szempontjai helyett a vállalati munkaszervezetben játszott szerepet állította előtérbe.

Ez az elosztási rendszer egyúttal a lakáspiac megszüntetését is célozta, hiszen nem csak a lakbért függetleníttette az építési- és fenntartási költségekből, hanem magát a lakásszerzést is az igénylők anyagi helyzetétől (a kiutalás ui. ingyenes volt). Ezek az elvont egyenlősítő eszményekből, ill. a kor általában piac-ellenes közgazdasági felfogásából táplálkozó törekvések számottevő gyakorlati ellentmondásokhoz vezettek. Egyrészt például lehetőséget teremtettek a korrupciónak,²⁴ másrészt magukat az érintetteket elzárta attól a lehetőségtől, hogy saját munkával, vagy tőkével gyorsítsák a lakásépítési folyamatot.²⁵

Az MDP KV 1953 júniusi ülése a lakáspolitikai alakulásában is markáns szakasz-

határt jelez. Az ún. „új szakasz” politikájára²⁶ való áttérés mind közvetlenül, mind közvetve hatott a lakáshelyzet alakulására. Az 1949—1953 közötti időszak, iparosítási politikáját bírálva elmarasztalta általában az életszínvonal-politikát, s ezen belül a lakásépítés háttérbe szorítását. Ezt követőleg 1953—1955 között több felső szintű MDP, ill. minisztertanácsi határozatot hoztak a lakáshelyzet és lakáspolitikai felülvizsgálatára és megjavítására. Az MDP KV 1953 októberi ülése a nagyarányú tatarozási program mellett 40 ezer új lakás felépítését tűzte ki célul.²⁷ Ezt elősegítendő erőteljesen ösztönözték a magánépítkezéseket, arra törekedve, hogy a lakosság „saját erejét” jobban bevonják az országos lakásépítésbe. Módosították továbbá az állami lakásépítés és -elosztás addigi rendszerét, megnövelve az Építésiügyi Minisztérium ill. a helyi tanácsok szerepét. (E korrekció a szakminisztériumok egy részének heves tiltakozását váltotta ki.)²⁸ Az új lakáspolitikai központi törekvései közé tartozott a fővárosi lakáshelyzet megjavítása, másrészt a parasztság lakásépítő kedvének fokozása. Az 1955-ben elkészített II. ötéves tervjavaslat igyekezett az I. ötéves terv tapasztalatait figyelembe venni. Mindenképpen reálisabban szabták meg a lakásépítés globális keretszámát: 172 400-ban ami ugyan az 1949-es tervtörvény mögött is elmaradt valamelyes, de az I. ötéves tervben ténylegesen megépített lakásszámot mintegy 70%-kal múlta felül. A magánépítkezések számát a korábbinál sokkal magasabban, összesen 120 ezerben állapította meg, míg állami erőből 52 500 lakás megépítését tervezték.²⁹

A jelzett intézkedések — másokkal együtt — javítottak a lakáshelyzeten anélkül azonban, hogy a lakásépítés és -gazdálkodás kialakult modelljét gyökeresen megváltoztatták volna. Fordulat bekövetkezéséről tehát nem beszélhetünk, több okból sem. Egyrészt azért, mert az újabb intézkedések között is több hibás, átgondolatlan akadt (pl. a tatarozási program)³⁰, továbbá, mert a gazdaság átállása az új építési feladatokra csak nagy zökkenővel haladt (pl. a nagy építővállalatok nehezen alkalmazkodtak az új, a korábbitól erősen eltérő tevékenységhez; késett egy átfogó hitelkonstrukció kidolgozása is, csakúgy, mint a tömeges lakásépítés építési elveinek elfogadása stb.). Másrészt azért, mert a társadalom és a gazdaság mélyén olyan objektív változási folyamatok zajlottak — pl. a társadalmi átrétegződés és a migráció; a városodás; a gazdaság szektorai közötti súlyponteltolódás stb. —, amelyek a lakáshelyzetben a 40-es évek végétől megindult fejlődéstendenciákat, de egyben a feszültségeket is tartóssá tették.

Egy modernizációs folyamat kibontakozása mindig együtt jár a fejlesztés szelektivitásával. Az 1940-es évek végétől Magyarországon megkezdődött változások pedig kétségkívül egy — a szocialista tulajdonviszonyokon alapuló — általános korszerűsödési folyamat részeként foghatók fel; az erőforrások egyes területekre való koncentrálása ezért elkerülhetetlen volt. E modernizáció során azonban a szelektivitás olyan szélsőséges volt, hogy a fejlesztésben visszafogott („a kiszelek-

tált”) területek fejlődésproblémái már magukra az alapfolyamatokra is károsan hatottak vissza. A lakásépítés alárendelése az iparosítási programnak éppen ilyen jelenségnek tekinthető: az így keletkezett szociológiai, s ennek nyomán politikai jellegű problémák, feszültségek nagyságát a bevezetőben említett modernizációs „hozádék” nem egyenlítette ki. Ezt az 1956-os esztendő politikai robbanása is bizonyítja.

Jegyzetek

¹ A kifejezést — *W. W. Rostow* nyomán — *Kulcsár Kálmán* vezette be a hazai szakirodalomba. Lásd: KULCSÁR KÁLMÁN: A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben. Társadalomkutatás, 1985. 1. sz. 8.

² Lásd erre: PETŐ IVÁN—SZAKÁCS SÁNDOR: A gazdasági intézményrendszer átalakítása 1948—1949-ben. Medvetánc, 1983/4—1984/1. sz.

³ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949—1955. KSH, Budapest, 1957. 423. és BARTA BARNABÁS—VUKOVICH GYÖRGY: A lakáshelyzet alakulása és jellemzői. Társadalmi Szemle, 1981. 4. sz.

⁴ UMKL az Országos Tervhivatal (OT) ir. XIX—A—16—b. 253. d. 1951. nov. 6-i előterjesztés. — „Reá kell mutatnunk arra, hogy a lakásépítés jelenlegi lehetőségei mellett... nem látszik megvalósíthatónak, hogy (a) Pártunk határozata alapján felemelt 5 éves tervünkben előírt 220 ezer új lakás építését megvalósíthassuk” — olvasható a feljegyzésben.

⁵ Uo. OT ir. XIX—A—16—b. 608. d. „A népgazdaság fejlődése az első öt éves terv időszakában. Lakásellátás.” 1954. nov. 19.

⁶ Hibák, hiányosságok a lakásépítés, a kommunális ellátottság területén (1953). KSH, Budapest.

⁷ 1949. évi népszámlálást követően az ország lakáshelyzetére vonatkozóan 1954 folyamán készült először statisztikai felvétel, a 2039/12/1954. MT. sz. határozat nyomán, amely elrendelte a lakásviszonyok felmérését. Az adatgyűjtés valamennyi városra, továbbá 106 községre terjedt ki, az ország népességének és lakásállományának mintegy 45%-át ölelve fel. A vizsgálatba bevont községek közül az ipari jellegűek felül-, az agrár jellegűek pedig alulprezentáltak voltak. A vizsgálatba bevont települések száma együttesen 168 volt, lakosságuk száma 1954-ben együttesen 4442088 fő volt, a lakásoké pedig 1203986. — A felvétel anyagát a KSH egy belső használatra készült anyagban foglalta össze, az „1954 júliusi lakásösszeírás előzetes eredményei” címen, a további hivatkozásokban: Lakásösszeírás, 1954. Az összeírás egy részét publikussá is tették: DR. KOVÁCSICS JÓZSEF: Az 1954. július 1-jei lakásösszeírás előzetes eredményei. Statisztikai Szemle, 1955. 2. sz.

⁸ Lakásösszeírás, 1954.

⁹ „Budapestben a legnagyobb lakások az V., a VI. az I. és a XII. kerületben vannak. Ezekben a kerületekben az 1 helyiségből álló és az 1 szobás lakások aránya nem éri el az 50%-ot, viszont a 3 és többszobás lakásoké 16,2—22,2% között van. Az egy lakásra jutó lakóterület pedig jelentősen meghaladja a 36 m²-t. (az V. kerületben 46,3 m².) A IV., a XX. és XXI. — túlnyomórészt munkáslakta — kerületekben az 1 szobás lakások aránya megközelíti, illetve meghaladja a 80%-ot, az átlagos lakóterület pedig lakásonként 20,3—22,3 m². — A tömeges lakásépítés tervezése. I. m. 3.

¹⁰ 1949—1954 között kb. 25 ezer lakás, mintegy 760 ezer lakónégyzetméter veszítette el lakásfunkcióját. — MIHÁLYI PÉTER: Történeti szempontok a magyarországi lakáshiány értékeléséhez. = Lakáspolitikánkról. Kossuth Könyvkiadó, 1983. Szerk.: BÖRÖCZFY FERENC. 77.

¹¹ MSzMP KB Párttörténeti Intézet Archivuma (PI A) 276. f. PB (film) 1889. 1954. dec. 6-i jkv.

¹² Lakásösszeírás, 1954.

¹³ UMKL OT ir. XIX—A—16—b. 253. d. 1951. nov. 6-i előterjesztés.

¹⁴ Lakásösszeírás, 1954.

¹⁵ A tömeges lakásépítés tervezése. Többszintes lakóépületek. Tanulmány, ÉM Tervezési Igazgatóság (Kézirat gyanánt), 1955. 3—4.

¹⁶ „A város- és községfejlesztési terveknek elő kell mozdítaniok a mezőgazdaság szocialista átalakítását az állami gazdaságokban, gépállomásokon és tanyaközpontokban jelentkező lakásigények kielégítésével” — olvashatjuk az OT egy belső utasításában. — UMKL OT ir. XIX—A—16—a. 238. d. Tervezési utasítás a város- és községfejlesztési tervek kidolgozására.

¹⁷ Uo. OT ir. XIX—A—16—b. 425. d. 1953. júl. 27-i feljegyzés az 503/8/1953. MT. sz. határozattal kapcsolatban.

¹⁸ A kiskunhalasi tanács utasítására például 1954-ig 140 tanyát szüntettek meg. Ld.: Lakásösszeírás, 1954.

¹⁹ UMKL, a Területrendezési Intézet (TERINT) ir. XXVI—A—1. 4. d. „Csongrád megye”. Az ipartelepítési terv kiértékelése, 1951.

²⁰ Lakásösszeírás, 1954.

²¹ Adatok és adalékok... i. m. 425.

²² A lakásépítés szubvenciós rendszerére ld.: HEGEDŰS JÓZSEF—TOSICS IVÁN: Lakáspolitikai és lakáspiac. = Valóság, 1981. 7. sz.

²³ UMKL Város- és községgazdálkodási Minisztérium ir. XIX—D—4—i. Az ÉM lebonyolításában épülő és az 1954-ről 1955 évre átmenő lakások elosztása. 1955. ápr. 21.

²⁴ Szabad Nép, 1954. nov. 4. „Igazságos lakáelosztást!”

²⁵ A Szabad Népnek az előző jegyzetben idézett cikke nyomán számos levél érkezett a lap szerkesztőségébe. A lap belpolitikai rovatának illetékesei az abból levont tanulságok között említették: „A súlyos lakáshelyzetben élők pénzzel és munkával is szívesen hozzájárulnak egy nagyarányú lakásépítési program megvalósításához.” — UMKL XIX—0—4-i. A Szabad Nép 1954. nov. 3-i „Igazságos lakáelosztást!” c. cikkéhez érkezett levelek.

²⁶ Lásd erre: SZABÓ BALINT: Új szakasz az MDP politikájában 1953—1954. Kossuth Könyvkiadó, 1984.

²⁷ A határozatról és a vele kapcsolatos állami teendőkről informál az OT-ben, 1953. dec. 11-én készült, az MDP KV-hez intézett átirat. — UMKL OT ir. XIX—A—16—b. 425. d.

²⁸ Uo. Sebestyén János levele, 1954. jan. 4.

²⁹ Uo. 899. d. A II. ötéves terv előkészítésének metodikája (1955)

³⁰ 1954-ben az államilag kezelt lakóépületek közül 20 ezer szorult teljes tatarozásra, s további 14 ezer homlokzat-, ill. tetőszerkezet javításra. „Ez olyan feladatokat rótt az ingatlankezelő vállalatokra, amelyekkel a hatvanas évek során sem tudtak még teljes mértékben megbirkózni...” NYITRAI FERENCNÉ: A magyar gazdaság negyven éve. Kossuth Könyvkiadó, 1985. 190.

*A fejlődés újabb szakaszának megalapozása,
a mezőgazdaság szocialista átszervezése**

A fejlődésnek a konszolidáció befejezését követő, 1958—59 fordulójával kezdődő újabb szakasza egyszersmind a szocialista építés meggyorsítására irányuló koncepció teljes kibontakozásának és tetőzésének ideje is. Az ütem fokozását az ún. „nagy ugrással” kezdeményező Kína az évtized fordulójára ugyan oppozícióba kerül, majd 1962-ben nyíltan is szakít a Szovjetunióval és — Albániát kivéve — az európai szocialista országokkal, mégis a gyorsításnak a belső változásokban tartós nyoma maradt.

A fejlődésnek ezt a felgyorsítását természetesen az adott nemzetközi helyzet is befolyásolta. Az amerikai „felszabadítási doktrinának” a magyarországi konszolidációval is bizonyított csődjéhez olyan egyéb változások is hozzájárultak, mint a kubai szocialista fejlődés útját megnyitó forradalom vagy Algéria függetlenségi háborújának győzelmes befejezése. De nem szűntek a fegyveres forradalmi felkelések sem Közép-Amerikában, sem másutt. Afrikában pedig egyetlen esztendőben (1960-ban) 16 ország szabadult fel a gyarmati sorból. Mindezek együtt a szovjet hadászati technika (űrrepülés és rakétatechnika) gyors fejlődésével arra intették az Egyesült Államok 1960—61 fordulóján cserélődő elnökeit (Eisenhower és Kennedyt), hogy az új realitásoknak megfelelően vizsgálják felül addigi hidegháborús stratégiájukat. E felismerés persze nem zárta ki az olyan kalandokat sem, mint a Szovjetunió feletti kémrepülések rendszeresítése, a kubai ellenforradalmi emigránsoknak a Disznó-öbölben 1961 áprilisában megkísérelt, kudarcos partraszállása, vagy jó esztendőre rá a hidrogénbombának a kubai szovjet rakétákra hivatkozva tervezett bevezetésével való fenyegetés, és általa egy újabb háború veszélyének felidézése.

A realitásokkal jobban számoló, módosult amerikai stratégia láthatólag tehát nem mondott le végső céljáról, legfeljebb olyan újabb eljárásokkal próbálkozott annak elérésére, mint egyrészt a szocialista országokat megcélzó „fellazítás”,

* Részlet a kétkötetes „Magyarország története” c. munka előkészületben lévő új kiadásának a szerző által írt utolsó fejezetéből.

másrészt a fejlett tőkés országokkal való együttműködés megszilárdítása mellett az újonnan felszabadult, fejlődő országokba való gazdasági behatolás, mégis a közeledés készsége is részét képezte ennek az irányzatnak. Kennedy elnökségével pedig az Egyesült Államok részéről egyenesen programmá váltak a leszerelési tárgyalások. A békés egymás mellett élés elvét valló Szovjetunió természetesen most is viszonzotta ezt és minden alkalmat megragadott a vezetők személyes kapcsolatainak fejlesztésére. Miután Nixon alelnök és több amerikai kormányzó is megfordult Moszkvában, a szovjet miniszterelnök-helyettes, majd 1959 szeptemberében maga Hruscsov első titkár is ellátogatott az Egyesült Államokba.

Már-már kibontakozóban volt 1960-ra egy párizsi csúcstalálkozó lehetősége, de az amerikai kémrepülések következményei megghiúsították azt. S ami jó esztendővel később Bécsben bekövetkezett: Hruscsov és Kennedy találkozója, ugyancsak eredménytelenséggel zárult. Holott ezen az 1961 júniusi találkozón a leszerelés különböző kérdései mellett olyan közvetlen problémák vártak megoldásra, mint a német békeszerződés megkötése és a kettéosztott Berlin helyzetének rendezése. Hogy az ismétlődő provokációk megszűnjenek, utóbbit végül is egyoldalúan oldották meg: 1961. augusztus 13-ra megépítették az NDK határait védő „berlini falat”.

A szovjet külpolitika azonban a közeledést nehezítő körülmények ellenére sem mondott le a békés egymás mellett élés elvéről. Sőt az SZKP 1959-ben és 1961-ben összehívott XXI. és XXII. kongresszusán, valamint a közben zajlott nevezetes ENSZ közgyűlésen elhangzott nyilatkozatok a leszerelésről ismételten megerősítették azt. Ez az elv teljes összhangban volt a fejlődés meggyorsításának, a fejlett tőkés országok utolérésének, sőt elkerülésének e kongresszusokon meghirdetett programjával. A XXI. kongresszus úgy fogta fel az induló hétéves tervet, mint „a kommunizmus anyagi—technikai bázisának megteremtésére” irányuló döntő lépést, mely „a tőkés országokkal folytatott békés gazdasági versenyben” realizálódik. A XXII. kongresszus programja pedig ennél is tovább ment, amikor az évtized végére már azt is kitűzi, hogy a „Szovjetunió a kommunizmus anyagi—technikai bázisának kiépítése folyamán túlszárnyalja az egy főre jutó termelésben az Egyesült Államokat.” Mindez olyan társadalmi és politikai fejlődéssel járna együtt, amelynek eredményeként létrejönne az egyetemes népi állam, megszűnnének az osztályok és beköszöntene az általános jólét korszaka. Újként szerepelt e programban az is, hogy a szocialista rendszer különböző országai ily módon nemcsak arra nyernek lehetőséget, „hogy csökkentsék a szocialista építés időtartamát”, hanem ezzel egyszersmind megnyílnék előttük a távlat, „hogy többé-kevésbé egyidejűleg, egyazon történelmi korszakban térjenek át a kommunizmusra.”

Ezek a kétségkívül lelkesedő, de ugyanakkor túlzó célkitűzések valamennyi ország kommunistáira hatással voltak. A szocialista országok pártjaiban meg

kiváltképpen érződött ezek nyoma. Nem utolsósorban azért is, mer 1a kínai párt aktivitása 1959-ben tovább nőtt és a kapcsolatok vele politikai, gazdasági és katonai téren a korábbiaknál is intenzívebbé válnak. Azzal, hogy 1960-ban Bukarestben ismét megerősítették az 1957. évi közös nyilatkozatot, majd Moszkvában még azon az őszön a pártok egy újabb nyilatkozatot és kiáltványt adtak ki, nemcsak az imperializmussal, valamint a nemzetközi, különösen pedig a szüntelen idézett jugoszláv és a saját revizionizmussal szembeni egységet demonstrálták, hanem a tőkés rendszer teljes menthetetlenségét is nyugtázták és a szocialista építés ütemének további fokozását is kimondták. Más kérdés, hogy aztán míg ez Kína és Albánia esetében csakugyan a gazdaság, a társadalom tartósan súlyos megpróbáltatását eredményezte, addig más szocialista országokban (pl. Lengyelországban is) már az első kísérletek óvatosságra intettek. Előbbiek eltérő útja, külön nehezítve még vezetőik dogmatizmusától, egészen a szakadásig vezetett, amiben Albánia még meg is előzte a kenyértörést taktikából halogató Kínát.

A gyorsítás programját magáévá tette az MSZMP is. „A hétéves terv megvalósulása kedvezően hat hazánk további fejlődésére. Saját lehetőségeink megnövekedése és a gazdasági együttműködés a testvéri országokkal lehetővé teszi, hogy gyorsabban szüntessük meg azt a viszonylagos lemaradást, amely szocialista fejlődésükben a régebbi hibák és az ellenforradalom miatt keletkezett.” Az olyan, felismerhetően a kihívásra reflektáló felelős kijelentésekből, hogy „egy kicsit gyorsabban lépünk most egyet, de ne ugorjunk” vagy „ne ugorjunk akkor, amikor erőnkől csak lépésre telik”, az is szüntelen kitűnik, hogy ugyanakkor hatott a mérséklés belső szándéka is. A különösen megszenvedett tapasztalatok mellett ebben közrejátszottak természetesen olyan, a konszolidáció lezárása ellenére is még mindig fennmaradó problémák, mint a nemzetközi elszigeteltségből való teljesebb kitörés elhúzódása, továbbá mint az 1956 miatt még büntetésben lévők, sőt a korábbi törvénysértő perek folytán elítéltek tisztázatlan helyzete miatti feszültségek. Bár az 1956-ban kompromittált intézmények (pl. Magyar Írók Szövetsége 1959 szeptemberben) sorra újjáalakultak, mégis a teljesebb megnyugvást csak az 1961. évi amnesztia, illetve a rehabilitások 1962-es lezárása hozza meg.

Nemkülönben az ország nemzetközi helyzetének és tekintélyének tőkés viszonylatban való megszilárdítása és annak felételeként a „magyar kérdés” likvidálása a különböző világszervezeti forumokról, bár 1959-ben a magyar külpolitika alapvető célja lett, mégis csak 1962-re járt bizonyos részleges eredményekkel. Ebben jelentős szerepe volt a magyar kormányküldöttség 1960. októberi ENSZ közgyűlési ülészakon való határozott fellépésének. 1962-ben az ENSZ főtitkár magyarországi látogatásával pedig már végérvényesen szükségtelessé váltak az olyan jelentések, amelyek a „magyar kérdést” napirenden tartották. Mindez azonban akkor és még évekig nem szolgálhatott elégséges alapul ahhoz, hogy

valamelyik tőkés állam kormányzintű vezetője az ország területére betegye a lábát.

A gyorsítás ütemének a súlyos tapasztalatokból és a külön gondokból táplálkozó mérséklése azonban végül is nem annyira a fejlesztés alapkérdéseiben, hanem inkább annak módszereiben és abban érezte a hatását, hogy olyan korábban elhanyagolt szempontok, mint a mezőgazdaság és az életszínvonal fejlesztése nem maradhattak figyelmen kívül. Persze korántsem olyan mértékben, mintha pl. az agrárfejlesztés érdekei kerültek volna ki győztesen a különböző vélemények és irányzatok mérkőzéséből. Mindez az 1958 második felétől fokozatosan feszítetté váló tervezésben éppen úgy nyomon követhető, mint a mezőgazdaság egyidejűleg napirendre került teljes szocialista átszervezésének menetében.

Ha szükség még utat engedett is olyan reformjellegű intézkedéseknek, mint a termelési költségeket a korábbiakhoz képest jobban megközelítő árak 1959 januári bevezetése, ilyenek csak részben és a dotációk szociális szempontú fenn tartásával csupán átmenetileg éreztették hatásukat. A fejlesztés extenzív és növekedés-központú útja még olyan további nehézségi erőkkel terhelődött, mint a folyó hároméves terv első félév utáni többszörös felemelése. Az eredetileg előirányzott beruházásokat már 1958-ra 28%-kal megemelték. Ha ebben még szerepet játszhatott is a sikeres konszolidációval bekövetkezett egyensúlyi helyzet (benne olyan tényező, mint a katonai költségvetés arányának alacsony szinten maradása), az 1959. évi emelések már alapvetően külső motivációkra születtek. Hasonlókra utalnak a környező szocialista országok gazdaságának fejlesztésében eszközölt gyorsítások is.

Az MSZMP KB érzékelhetően a „nagy ugrással” kapcsolatos kritikus elvárásokra válaszolva, közvetlenebbül pedig az SZKP XXI. kongresszusának programjára hivatkozva tette feladattá, hogy „1959 végére érjük el népgazdasági tervünk néhány legfontosabb mutatójának — a szocialista ipar termelésének, a termelés költségeinek, a beruházásoknak, a termelékenységeinek, a nemzetközi a termelés költségeinek, a beruházásoknak, a termelékenységnek a nemzeti jövedelemnek — a hároméves tervben 1960-ra tervezett színvonalát”. Míg belső erőtartálékként mindehhez a vezetés színvonalának javítása, a gazdaságosság, a takarékoság és a szocialista munkaverseny nyertek megjelölést, addig kívülről olyanokra lehetett számítani, mint a KGST-hez tartozó országok tervezésének és fejlesztésének egyeztetése, valamint a Szovjetunióból származó nyersanyag-behozatal növelése. Valójában ezeket rögzítették az MSZMP 1959. őszi VII. kongresszusának irányelvei is, kihangsúlyozva még az olyan feladatokat is, mint a technikai színvonal és általa a termelékenység növelése és az önköltség csökkentése. Így 1959 folyamán az előző évhez képest újra mintegy 34%-kal emelték az egyébként is növekvő költségű beruházások összegét, amit döntően a nehéziparra (gépgyártásra) fordítottak.

Végül is a többszörösen felemelt hároméves terv az eredeti előirányzatokat, a mezőgazdaság kivételével, mennyiségileg — nemzeti jövedelem növekedésében 14% helyett 25%-ra, ipari termelésben 22% helyett 39%-ra, reálbérekben pedig kétszeresen — túlteljesítette. Mindezzel azonban tovább nőttek azok a feszültségek, amelyeket a mezőgazdaság fejlesztési igényeinek a kielégítetlenségén túl az importigény megnövekedése, valamint a műszaki színvonal, illetve a termelékenység elégtelen fejlődése okozott. E feszültségek megszüntetésére irányuló törekvés így benne kellett szerepeljen a következő, az 1961-ben induló második ötéves terv célkitűzéseiben is.

A korábbi elképzelések alapján elkészített második ötéves terv első ízben az MSZMP 1959. őszi VII. Kongresszusa nyomán került a nyilvánosság elé. E kongresszus irányelvei kimondták, hogy „a hároméves terv során eddig elért eredmények azt mutatják, hogy megvannak a szocializmus gyorsabb építésének feltételei.” Így a terv még a korábbiaknál is magasabb beruházási-növekedési ütem megvalósítását tűzte ki célul. A feszültségekből eredő feladatok — a mezőgazdaság fejlesztése, a nemzetközi kötelezettségek teljesítése, a műszaki színvonal és a termelékenység növelése — előtt, mintegy azok feltételeként ezúttal is külön hangsúlyt nyert az ipar, illetve az ipari erőforrásoknak és nyersanyagellátásnak a „nemzetközi munkamegosztásba beilleszkedő” fejlesztése. Olyan további célkitűzések mellett, hogy új üzemek építése helyett bővítéssel, valamint a kapacitások fokozott kihasználásával, és — bár számolva a mezőgazdaságból ezután is átáramló munkaerővel — a műszaki képzés színvonalának növelésével kell megoldani a feladatokat, ezúttal ismét újként hat a honvédelem követelményeinek külön kiemelése is. A VII. kongresszus végül is a második ötéves terv beruházásait 200—205 milliárd Ft-ban határozta meg. A megelőző (1958. és a korábbi) évekhez képest 1961—65 között az ipari termelésben 65—70%, a mezőgazdaságban 30—32% növekedést tervezett. Ugyanakkor hét év alatt (1959—1965 között) a nemzeti jövedelemben 50%, az egy főre jutó reáljövedelemben pedig 26—29% emelkedéssel számolt. Ám az 1961-ben induló tervet az októberi országgyűlés, a KB-nak egy arra hivatkozó 1961. szeptemberi határozata alapján, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásával, illetve a szocializmus alapjainak lerakásával s nem utolsósorban pedig a nemzetközi együttműködés eredményessége folytán meggyorsul a szocializmus építése, ismételten megemelt mutatókkal fogadta el. E mutatók szerint (ismét az 1959-es bázishoz viszonyítva) az iparban 83—87%, a nemzeti jövedelemben 55—60% növekedést kell elérni öt év alatt. A beruházások növekedése helyett azonban itt már azok mérséklése (200—205 milliárd helyett 180 milliárd Ft), viszont a kapacitások jobb kihasználása és a nem rég normával rendezett munka termelékenységének, a műszaki feltételek javításával összekapcsolt emelése (37—40% helyett 40—45%), s nem utolsósorban a lakossági fogyasztás

tási alap növekedésének bizonyos visszafogása (40—45% helyett 40—42%) képezte jórészt a gyorsított növekedés alapját.

A hároméves terv időszakában kezdték el és fejezték is be annak a 15 éves programnak a kidolgozását is, amely immár egy, a többi KGST országgal összehangolt fejlesztési koncepciót tartalmazott. Végül is 1962-re ennek alapján alakult ki egy 1980-ig tartó távlati terv is, amely valóban egyeztetésre került a többi tagország tervével. Ez már nemcsak a fejlettebb szocialista országokhoz való felzárkózást, de mintegy a kommunizmusba való fokozatos átmenet feltételeként az egy főre jutó fejlődésben és a munkatermelékenységben a fejlett tőkés országok elérését is célul tűzte ki.

A felgyorsított fejlesztés keretében a leglátványosabb, egyszersmind a legjelentősebb, korszakos változásokat a mezőgazdaság szocialista átszervezése eredményezte. Az átszervezésnek nemcsak az ismert előzmények utáni napirendre tétele volt meglepő, de különösen feltűnt annak rövid idő alatt elért sikere is. Hiszen viszonylag nagyobb megrázkódtatások nélkül, jó két esztendő leforgása alatt ment végbe az, amit korábban 8 esztendő alatt (1948 őszétől 1956 őzéig) még a kisebb-nagyobb válságokba torkolló nekirugaszkodásokkal és korrekciókkal sem, vagy csak kis részben és többnyire alkalmatlan módon tudtak megoldani.

Ebben természetesen igen nagy része volt egyfelől a dolgozó parasztsággal való szövetségre, másfelől a közellátás, a lakosság életszínvonalának ettől alig elválasztható szempontjaira figyelő, megváltozott agrárpolitikának. Mindez azonban önmagában nem magyarázza a tömeges szervezetkezeti átalakulás gyors ütemét. Jellemző, hogy a termelőszövetkezetek 1957 közepét követő másfél esztendőben csupán mintegy 17 ezer taggal és 120 ezer kat. holddal gyarapodtak. E gyarapodás is jórészt nincstelenek vagy kisközségi parasztok vissza- vagy belépéséből, valamint újabb állami területek szervezetkezeti használatba vételéből állott. És bár nem kétséges, hogy a korábbinál kisebb számban működő termelőszövetkezetek, különösen azok, amelyek a válságokat átérték és legyőzték, az agrárpolitika újabb intencióinak megfelelően, (1958-tól az ún. 3004-es rendeletek alapján) jelentős központi támogatást is élvezve tovább erősödtek, mégsem váltak olyan mintává, hogy jelentősebb vonzóerőt gyakorolhattak volna az egyénileg gazdálkodó parasztságra.

De nem volt különösebb vonzása a szocialista szektor más gazdaságainak, az állami gazdaságoknak sem. Mindezt egyébként a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről szóló 1958 decemberi nevezetes határozat együtt állapítja meg annak a tudomásulvételével, hogy „az egyénileg dolgozó parasztok a megváltozott viszonyok között döntő többségükben nagyon jól megtalálják számításukat, megelégedettek helyzetükkel, nem törekednek változásra.” Nem véletlen tehát, hogy az egyéni parasztgazdaságok 1956—57 fordulóján tapasztalt számszerű gyarapodása még 1958-ban is tovább folytatódott. Mindez egy-

szersmind azt jelentette, hogy amit tíz esztendővel korábban a propaganda bizonygatása ellenére nem tapasztalták meg a parcellás lehetőségek kimerülését, most sem érezték közvetlenül annak korlátait. És közülük még a kisebbek sem azt, hogy a nagyobbak veszélyeztetnék, mintegy elnyeléssel fenyegetnék őket. Hiszen valójában megszűnt a parasztság korábbi polarizáltsága. A gazdagparasztság száma mintegy tizedére csappant a korábbinak. Az agrárszegénység pedig szemlátomást felszívódott az iparba vagy a mezőgazdaság szocialista szektorába. Mindez azt is jelentette, hogy a szövetkezeti útra térítésben többé már nem lehetett a polarizáltságból adódó ellentétekre és külön a szegényparaszti érdekekre apellálni.

A szövetkezeti átszervezés tehát a birtokos parasztságra, sőt elsőrendűen annak középső rétegére kellett hogy irányuljon. Ha csak éppen valamiféle automatizmus passzív kivárásiának álláspontjára nem akartak helyezkedni, ezt szem elől tévesztve nem lehetett szó az átalakítás meggyorsításáról. Ez az akkor is belátható körülmény mégsem csak önmagában, hanem a gyorsítás lehetőségeinek, eszközeinek különböző, sőt ellentétes megítélése miatt okozott problémát. A passzívakkal szemben ugyanis jócskán voltak olyanok is, akik nem tudván szabadulni az ötvenes évek elejének szövetkezet-szervezési modelljétől, azt tartották, hogy határozottabb „nyomás” nélkül nem indul el a birtokos parasztság a szövetkezet felé: kényszeríteni kell tehát gazdasági helyzetének megnehezítésével és szükség szerint a szervezés keményebb eszközeivel. Ha a passzív kivárák a termelés folytonosságának és a szocialista, valamint a paraszti szektor között még tartósan és egyenlő feltételekkel folytatható verseny mindenki számára meggyőzővé váló majdani eldőltere hivatkoztak, utóbbiak: a türelmetlenek éppen az átszervezés termelés fejlesztésével összekapcsolt és határozatilag is kimondott kettős feladatának és általa a nehezen helyesbített szövetségi politikának, szélesebben pedig a lakosság jó ellátását biztosító töretlen termelésnek üzentek hadat. Ezek a vélemények elfogadhatatlanok voltak.

Reálisabbnak látszott az az álláspont, amelyet a Központi Bizottság áprilisi határozata alapján a szocialista átalakulás útján teendő „jelentős lépések” részletes terveként annak mezőgazdasági osztályán, a különböző szakmai szervezetek közreműködésével a nyár végére kialakítottak. E tervezet viszonylag nagy teret szentelve az átszervezésben az önkéntesség klasszikus követelményének, úgy fogta fel a kettős feladat termelési oldalát, hogy azt bizonyos előre meghatározott mennyiségű és ütemű beruházáshoz kötötte. Ennek függvényében számolt a fokozatosság elvével is és az átszervezés területi súlypontosítását, valamint a fő forma mellett az átmeneti szövetkezeti típusokat is elfogadva időben is mintegy hat évre tervezte, hogy a mezőgazdaság termelőszövetkezeti szektora elérje az ország területéhez viszonyítva a 60—65%-ot.

Azonban amint múltak a hónapok és sorra érkeztek a szövetkezeti átszervezés szomszéd országokban elért eredményeinek hírei, fokozott bizonyágtételre volt

szükség, hogy Magyarország sem kíván lemaradni. Így aztán az időközben alaposan megvitatott tervezetet egy külön előkészítő bizottság vette kézbe, amely mind a halogatást, mind a türelmetlenséget elvetve, végül is elkészítette a Központi Bizottság ismert decemberi határozatának alapjául szolgáló javaslatot.

E határozat, ha a szövetkezetszervezés stagnálását olyan átmeneti okokra vezeti is vissza, mint a hatalmi konszolidáció érdekeinek elsődlegessége, majd a helytelen agrárpolitikai nézetek okozta bizonytalanság, illetve a tisztázáshoz szükséges viták elhúzódása, alapjában helyesen értékeli a parasztság szövetkezéssel szembeni magatartását. Éppen ezért is a már 1959-ben elérendő gyorsítás többszörösen megfogalmazott igénye, sőt az „ugrásszerű fejlődés feltételeinek... belátható időn belüli” biztosíthatósága messzemenő követelményeket támasztott arra nézve, hogy az átszervezés valamennyi lehetséges tényezőjét maximálisan számításba vegyék. Minderre annál is inkább feltétlen szükség volt, mivel a termelőszövetkezetet az átalakulás fő útjának tekintő határozat akkor csak korlátozott lehetőséget biztosított az olyanfajta fokozatosságnak, mely más céllal, mint a „mielőbbi” termelőszövetkezetté alakulás, valamiféle tartósabb átmeneti formát ölthetett volna.

Ez a számbavétel reális volt abban, hogy bár a határozat alapelvnek tartotta a kettős feladat együttes megoldását, mégis a gazdasági feltételeket és eszközöket csak másodlagosnak tekintette az átszervezésben. Nem mintha az eredeti tervhez képest, az átszervezés folytán előálló feszültségek csillapításáról a lehetőség szerint ne gondoskodott volna. Nem szólva arról, hogy a felvásárlási árak mérséklésével a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű eszközök árának emelkedésével 1959-re erősen (1957-hez viszonyítva közel 17%-ra) kinyíltott agrárrolló döntően nem a nagyüzemi felárat élvező termelőszövetkezeteket érintette, azok a tervben előírányzott hitelösszegnek 1959-ben közel ötszörösét, 1960-ban pedig több mint kétszeresét kapták. Bizonyos azonban, hogy az átszervezés elsődleges tényezőit és többségükben olyan már meglévő és megteremtendő politikai feltételekben határozták meg, mint a munkás-paraszt szövetség, a bizalom, a felvilágosítás, a falusi pártmunka megerősítése. Ugyane keretben fektettek súlyt arra, hogy a munkásságnak és tágabban: az egész társadalomnak kell felvállalni az átszervezés ügyét, s hogy ezzel szemben ne kapjon teret semmiféle ellentevékenység.

A felsorolt politikai tényezők különböző szervezeti intézkedésekben öltöttek formát és fejtették ki hatásukat. Így a megyénként szervezett 50—100 tagú kommunista „aktívacsoportokon” túl az átszervezés munkájára az egyes helységek legtekintélyesebb paraszti és más lakosaiból „aktívahálózatot” hoztak létre. Továbbá azontúl hogy a rászoruló termelőszövetkezeteket képzett szakemberekkel erősítették meg még külön is 500 ügyet értő kádert küldtek a falvakba. Valamennyi tömegszervezet valamint a falvak vezető szervei által szervezett „szövetkezet-fejlesztési bizottságok” mind-mind csakúgy a szervezésen dolgoztak, amint hogy

azt tették az ipari üzemi és egyéni patronálók valamint az állami gazdaságok, a gépállomások és az erdőgazdaságok is.

Azonban az egyoldalú ráhatás még ha azt részben parasztok is gyakorolták, aligha járhatott volna eredménnyel, ha az tartalmában nem apellál a parasztság érdekeire. Méghozzá nem az olyan, egyébként valós távlatosakra, hogy a szocialista nagyüzem hozza meg számukra a társadalmi és természeti erőktől való teljes felszabadulást és a kulturális felemelkedést, hanem az olyan közvetlenebb, mindennapi érdekekre, amelyek eredendően a termelés és általa a jövedelem növeléséhez vagy a nagyon féltett szociális biztonság, kiváltképpen a kilátástalannak tűnő öregség gondjának megoldásához kapcsolódtak. Ezért is a termelés, az áru-termelés, a belterjesség növelését szolgáló állóalapok fejlesztésére ösztönző központi anyagi támogatáson kívül olyan intézkedések sorát hozták, amelyek a kedvelt és jövedelmező agrárkultúrák kiterjesztését pártfogolták; a jól működő termelőszövetkezetek (egyelőre korlátozott) gépvásárlását engedélyezték; a saját termékek feldolgozását, majd melléküzemágak működtetését serkentették. Ugyanakkor garantálták a földjáradék fizetését, s nem utolsósorban a megoldás felé vitték a termelőszövetkezeti tagok társadalmi biztosításának és nyugdíjazásának régtől fájó problémáit is.

Mindezek az intézkedések — kiegészülve az átmenetet immár nem a különböző kezdeti társulási típusokkal, hanem a termelőszövetkezeteken belüli megoldásokkal megkönnyítő olyan földhasználati formákkal, mint a részesművelés vagy még inkább a tartósabbnak ígérkező háztáji gazdaság — amint azt a gyakorlat visszaigazolta — jótékony hatásúaknak is bizonyultak. Ezt jelzi az átszervezés első, minden várakozást messze felülmúló nagy hullámának sikere. Mindössze néhány hónap múlt el 1959-ből, Győr-Sopron, Komárom, Veszprém és Szolnok megyében 343 ezer dolgozó paraszt lépett termelőszövetkezetbe. S ezzel a szövetkezetek szántóterülete 14,6%-ról 36,6%-ra nőtt, ami egyszersmind azt jelentette, hogy az ország egész területének több mint fele már a szocialista szektor szövetkezeti és állami gazdaságaihoz tartozott.

E tájilag részben egységes, de gazdaságilag és társadalmilag mégis csak meglehetősen eltérő jellegű megyék igen gyors szövetkezeti átszervezése azonban mindenképpen többet jelzett annál, mint amit a még oly helyes hatások és serkentések, valamint az érdekeket méltányoló és garanciákat ígérő agitációs rábeszélések visszaigazolása magyaráz. És egyúttal általánosabbat is a négy megyénél. Mert ha igaz is, hogy az átszervezés, az átalakulás e történeti léptékű drámájában néha meg nem engedett módon vett magának kárpótlást hol a türelmetlen, hol a racionális érvekkel védekezni képtelen parasztok tehetetlensége, akkor sem lehet az erőszaknak valamiféle olyan általánossá válásáról beszélni, hogy mintha annak kulcsszerepe lett volna a változásokban. Erre utal egyébként az ezekhez kapcsolódó rendőri eljárások 1959 első 8 hónapjában jegyzett 151 száma és más

előjellel az is, hogy 1959 őszén határozatilag tiltották meg az ilyen és az olyan hasonló adminisztratív cselekedeteket, amelyek az egyébként meglehetősen tág értelemben felfogott önkéntesség betartását veszélyeztették. Volt persze egy másik véglet is, amely már szinte idillikusnak tudta az átszervezés, a belépés körülményeit vagy jobb esetben a megyék szövetkezeti átszervezésének egymásutánját a szövetkezésre való gyors beérés sorrendjével, az egész átalakulást pedig annak valamiféle belső „automatizmusával” magyarázta.

E végletekben mozgó magyarázatok több elemükben is az ötvenes évek első feléhez kapcsolódó, a baloldali-jobboldali elhajlások egymás feltételező és kompenzáló ellentétében gondolkodó ítélezési mechanizmus továbbélését jelzik. Holott itt teljesen másról, és még csak nem is arról van szó, amit egyszerűen a parasztság társadalmi pólusainak eljelentéktelenedése, nivellálódás irányába való fejlődésének közvetlen hatásából adódik. A magyarázat, az ettől nem függetlenül mélyebben kibontakozó ama tudati változásokban keresendő, amelyek alapvetően a paraszti világ és élet hagyományos rendjének előrehaladott fellazulásával, már-már szétesésével kapcsolatosak. Elég csupán a tulajdonba vetett egykori hit erős megrendülésére, az örökös várományosság halványuló jelentőségére vagy arra gondolni, hogy miként értékelődtek át a termelés, a piac rendje és egyáltalán a biztonságot nyújtó jövedelem forrásai. Nem utolsósorban figyelmet érdemel az is, hogy mennyire előrehaladott azoknak a patriarchális, valamint más kapcsolatoknak a felbomlása, amelyek korábban szervezték, összetartották a szűkebb és szélesebb paraszti közösségeket.

E változások és ellentmondásos eredményeik nyomán 1956—57 fordulójától bármennyire is azon volt a parasztság, hogy a hagyományos modell szerint újra berendezkedjék, az már mégsem a teljes folytonosság jegyében történt: sem az átszervezés 1948—49-es kísérletéhez és különösen nem az 1945-ös földosztás másnapjához képest. Az ötvenes évek nyomai ilyen értelemben kitörölhetetlennek mutatkoztak. A parasztság tartásának biztonsága megingott, ideiglenességérzete megnövekedett. Az 1956-tal újra és végleg bizonyossá váló, számára is elkerülhetetlen szocialista jövőre való nyitottsága és tájékozódása, ugyanakkor a rossz emlékű tegnap megismétlődését kivédő hajthatósága is egyre inkább érzékelhetővé lett. Mondhatni tehát, soha úgy, mint addig, s lehet hogy talán azután sem, alkalmas „lélektani pillanatban” került napirendre az átszervezés, bármely más belső vagy éppen külső más szocialista országokban zajló hasonló átalakulások sürgető hatása motiválta is még külön azt.

Az így kialakult helyzetben legfőlőbb az tűnhetett paradoxonnak, hogy az agrárpolitika egyszerre érzékelte az éppen nyíló alkalmat és azt is, hogy ugyanakkor vannak olyan paraszti értékek és érdekek, amelyekre nemcsak egyszerűen az átszervezés közvetlenebb megoldása miatt, de azért is figyelemmel kell lenni, hogy szövetségi viszony és a termelés folytonossága a jövőben is megmaradjon.

Ezeknek az érdekeknek és értékeknek a skáláján egyáltalán nem estek kívül a közvetlenebb anyagi szempontok, mégis az olyanok, mint a szaktudás, a munkaszeretet, az öregek megbecsülése és általában a közösség hasonló normái fontosabb és főleg tartósabb okai, tényezői voltak ennek. Rájuk figyelve tehát nemcsak az átszervezéssel óhatatlanul együtt járó, nemegyszer személyes sorsként tragikusnak érzett közvetlenebb, de a távolabbi fejlődési zökkenőket is mérsékelni lehetett. Ebből a szempontból érdemes külön is megemlíteni, milyen nagy jelentősége volt annak, hogy az átszervezés során — igazodva a helyi közösség véleményéhez — kitárták az ajtót olyanok előtt is, akik korábban megbélyegzett módos parasztok voltak. A tapasztalt öregek és tekintélyes gazdák elképzeléseit meg egyenesen kamatoztatni igyekeztek a közösség számára, akár úgy is, hogy támogatták azok vezetői funkcióba való megválasztását. A paraszti tudat változásának e mély vonulata, valamint e változásokkal kapcsolatos értékvesztést megakadályozó pozitív intézkedések hatása, ha végig ott munkált is a szövetkezeti átalakulásban, mégis abban, hogy az első tömeges belépéseket hamarosan továbbiak követhették soron, az újabb szervezési akcióknak volt elsődleges szerepe. Eredményességüket jelzi, hogy 1959—60, majd 1960—61 fordulóján ismét mintegy 380 ezren, majd 340 ezren léptek a szövetkezés útjára, minek folytán annak tagsága 1,2 millióra, területe pedig 9 millió holdra (a szántóterületből 72%-ra) szökkent fel.

Bár ezekben a kampányokban jól értékesültek az előzőek tapasztalatai, mégis — mint azt az őket beindító határozatok leszögezték — alapvetően a kezdetben lefektetett elvek és módszerek voltak az irányadók. Így tehát változatlanul az átszervezés és a termelésnövelés együttes megoldása maradt a fő feladat, még akkor is, ha a kettő — amennyiben a kampányok kezdetén rendszerint a szervezést, a végén pedig a megszilárdítást hangsúlyozták — néha látszólag el is vált egymástól. Ugyancsak a korábbihoz hasonlóan, a gazdasági feltételek és eszközök a politikaiakhoz képest végig a második helyen szerepeltek. A politikai feltételek a továbbiakban is szervezeti segítség nyújtásában (pl. nagyobb tömegű káderátcsoporthoz tartozó falusi munkára), valamint aktívákból szervezett felvilágosító munkában, majd patronázs-mozgalomban realizálódtak. Így bár a rendészeti és bírói eljárásokat a továbbiakban sem sikerült teljesen kiiktatni (pl. a második szervezési hullámban 45 községből adódtak ilyenek), mégis állítható, hogy ezek szerepe csökkenőben, a meggyőződés hatékonysága pedig növekedőben volt. Ilyen irányban mutat az is, hogy az 1960 januári részleges kormányátalakítás során (két államminiszteri helyet megszüntettek és egyikből Kállai Gyula a miniszterelnök első helyettese lett, Antos István helyébe pedig Nyers Rezsőt nevezték ki pénzügyminiszternek) a földművelésügyi tárcát Dögei Imrétől Losonczy Pál vette át.

Átmenetileg ugyan nőtt a szövetkezeteknek nyújtott központi támogatás abszolút összege (1960-ban volt a legmagasabb), mégis annak egységnyi területre számított mennyisége a szektor kiterjedésével folyvást csökkent. Ezért is kellett

egyfelől közben nyitva hagyni az átszervezés befejezési idejének kérdését, másfelől serkenteni a szövetkezeti parasztságot „saját eszközeinek mozgósítására”. 1960 őszen határozatilag is kimondták, hogy „a közös gazdaság fejlesztésénél... az eddigieknél fokozottabban kell támaszkodni a tagság saját erőforrásaira, és az állam anyagi támogatása csak kiegészítése legyen annak.” Mindez persze nem mindig járt a kívánt pozitív eredménnyel. Volt amikor csakugyan jelentős pénzbeli hozzájárulás, saját erőből való építkezés és traktorvásárlás mellett döntött a tagság. Máskor meg viszont, különösen a központilag jóváhagyott határidők után helyi túlzásból szervezett szövetkezeteknél, a nagyüzem teljes alapozatlansága és a közös munka elkezdésének halogatása volt a jellemző. Ezért sem indokolt a falusi munkaerő hiányára, a három év alatti mintegy 130 ezres elvándorlásra hivatkozni, mert hiszen valójában a munkától való távolmaradás, a teljesítmény visszatartása érezte többnyire a hatását. Ezt jelzi a tagonkénti munkaegység-teljesítés régi szövetkezetekhez viszonyított háromnegyednyi aránya, ami természetesen a közösből származó jövedelmen is meglátszott. Ugyanakkor lassan haladt előre a tagság szociális-biztosítási problémáinak megoldása is.

Mínthogy adminisztratív és különösen rendészeti úton e területeken sem lehetett tovább jutni, a vezetés olyan eszközökhöz nyúlt, mint az indulási gyorsítók folyósítása vagy különböző kedvezmények biztosítása (pl. ültetvényi beruházásoknál, gépállomási díjtételeknél, műtrágyavásárlásnál stb.). Az ismeretes földhasználati (háztáji, részes) formákon túl kompromisszumos megoldások születtek az alkalmas termelőszövetkezeti épületek híján elhelyezhetetlen állatok egy részének ideiglenes háztáji tartására, a családtagok közös munkába való bevonására és a munkaegység szerinti fizetés mellett egyéb díjazási formákra. A munkaegység-teljesítési kötelezettség jelentős mérséklésével, az öregségi járadék, valamint a szövetkezeti szociális alap kötelezővé tételével előbbre jutott az idősebb szövetkezeti tagok gondjainak orvoslása is.

Ha kezdetben az 1959 évi kiemelkedően jó termés és ezen belül a közös gazdaságok egyéniekét meghaladó növényi terméshozama és árueledése kedvezett is a szövetkezeti átalakulás ügyének, sajnos, ez nem mondható el a következő évekről, s különösen nem a rossz időjárású 1961-ről. Ezért is jól volt időzítve az agrárrolló zárulásának 1960-ra tehető kezdete. És az is, hogy az 1960 őszen beinduló kampányt már mint az átszervezés befejezését tervezték. Minderre annál is inkább szükség volt, mert végét kellett vetni a szövetkezetbe lépettek és a még kívülmaradtak egy részében egyként jelentkező, végső soron a kettős feladat megoldásán belül a termelés szempontját veszélyeztető bizonytalanságnak. Az átszervezés e szempontja tehát azt kívánta, hogy ne leromlott gazdaságok és kedvüket időközben elveszítő parasztok, hanem egyaránt az alkalmas feltételeket magukkal hozó tagok kerüljenek a termelőszövetkezetekbe.

Amikor az MSZMP Központi Bizottsága 1961. február 17-én közleményt

adott ki arról, hogy a szántóterület 90%-a a szocialista szektorhoz tartozik, s hogy az ország helységeinek elsőpró többsége (3273-ból 3055) szocialista város vagy község lett és mindezzel „az ipar után a mezőgazdaságban is uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok”, rendkívül fontos állomását jelezte a hazai fejlődésnek. Ehhez képest az elkövetkező esztendőben már csupán néhány százalékos módosulás (a szocialista szektorhoz tartozó szántóterület 95,5%-ra növekedése) következett be. Mégis a nagy változás — mint ugyanakkor elhangzott — csupán a feltételét jelentette annak, „hogy a magyar mezőgazdaságot viszonylagos elmaradottságából kiemeljük.” Nem is szólva e hosszú távú feladatról, már akkor közvetlenül sem csupán az átalakítás mennyiségi folytatása vagy pusztán megszilárdítása került napirendre. Olyan új minőségű nehézségek megoldása is feladattá lett, mint amilyeneket az egyébként öröndetes struktúraátalakulás vetett fel. Azzal ugyanis, hogy a termelőszövetkezetek felölelték az ország azon területeit is, amelyeken az átlagosnál kedvezőtlenebb feltételek között folyt a termelés, tagságuk összetétele pedig a korábbi viszonylagos homogenitás helyett most már a parasztság teljes spektrumát tükrözte, új megoldásra váró problémák, ellentmondások jelentkeztek.

Azt, hogy e nehézségekmégsem voltak teljesen váratlanok az is jelzi, hogy a vezetés készült a részbeni megelőzésükre, amennyiben azon volt, hogy csak „az ország növénytermesztésre alkalmas szántóföldi vidékein” hozzanak létre mezőgazdasági termelőszövetkezeteket. A „gyenge termelőképességű talajokon, a hegyvidékek nagyüzemi művelésre kevésbé alkalmas területein a történelmi borvidékeken... elsősorban szakcsoportokat, vagy hegyközségeket kell létrehozni” — mondták ki határozatilag is. Mivel azonban ezeket sorrendileg akkorra ajánlották, miután az egységes termelőszövetkezeti községek, járások vagy megyék alapkoncepció szerinti megszervezése nehézségekbe ütközött, nem is alakulhatott sok belőlük.

Mindez nemcsak arra utal hogy az átmeneti formákban testet öltő fokozatosági elv a tömeges átszervezés során nem annyira a maga helyén és idejében, hanem inkább szükség ől és utólagosan jutott érvényre, de azt is jelzi, hogy a földterület koncentrációja valamelyest előbbre futott a szükséges mértéknél. Már magában is óriási változás az egykori mintegy másfélmillió, átlagosan 4 hold szántóval rendelkező kisüzem helyébe létrehozott alig több mint 4 ezer termelőszövetkezet, átlag 1882 hold területtel (összesen 55 ezer földtaggal). Hátha még ebben olyanok is voltak (egykes feljegyzések szerint több száz), amelyeket nem lett volna szabad létrehozni. Az így előállt differenciálódás kedvezőtlen irányát mutatja, hogy a szántóterületet tekintve, míg 1959-ben 15%, 1961-ben már jó egyharmadnyi rész tartozott a fokozottan támogatásra szoruló gyenge termelőszövetekhez.

Ugyanakkor, jóllehet 1960 folyamán többször is hangzott el figyelmeztetés, összevonások útján tovább növelték a 3000 hold területnagyságot meghaladó

termelőszövetkezetek számát is. Mindez még akkor is problémát jelentett volna, ha a gazdaságok állatállományának és munkaeszközeinek összevonása — mint arra korábban utalás történt — nem marad el a földkoncentrációtól. Nemcsak azért, mert a több, valójában kisüzem pusztá összevonásából nem lesz még nagyüzem, hanem azért is, mert a kisüzem eszközeinek cseréje (nem is szólva az iparszerű termeléshez szükséges későbbi újabb eszközcseréről) nem történhetett meg márhólnapra és csak központi forrásokból. S nem is akármilyen, hanem olyan körülmények között, amikor ugyancsak a struktúraváltozás következtében a mezőgazdaság közterhei alapvetően a termelőszövetkezetekre hárultak, amelyek számára ugyanakkor esedékessé vált a hitelek törlesztése is.

A struktúraváltozásnak a másik oldala, a termelőszövetkezeti tagságnak a parasztság egészének (mindössze kb. 6%-a, a terület 3,5%-ával maradt kívül) termelőszövetkezeti tagsággá válása azért vetett fel új problémákat, mert a belépéssel még nem szűntek meg a korábbi rétegződésből adódó különbségek. Mindezek korántsem csak a kisszámú gazdagparasztság viszonylatában maradtak fenn, hiszen kezdetben éppen ők voltak, akik bizonyos beilleszkedési készséggel viszonyozták az irányukban megváltozott politikát. Rajtuk kívül és szélesebben lehetett inkább eleinte tapasztalni, hogy a tagságon belüli csoportmagatartás erővonalai a korábbi vagyoni helyzetet, vagy esetleg a régi és új tagok közti különbséget követik. Mindez nemcsak a termelőszövetkezeti munkamegosztásban, a vezetők és a vezettek körében adódó helyekért folyó tülekedésben, de a korábbi szintű szociális státusz megőrzésében is megmutatkozott. Hiszen egy beinvestált középparaszti üzem volt gazdája azontúl, hogy tartalékokkal rendelkezett és földjáradékot élvezett, jobban kihasználhatta a háztáji vagy éppen a részes művelés előnyeit (pl. több állatot tartott). De másként tekintették az olyan közös érdekű akciókat is, mint a hitelfeltételek, az üzemi építkezések és egyebek.

Mínthogy nem is olyan régen már bebizonyult, hogy nemcsak értelmetlen, de káros is a szövetkezeti tagságon belüli ellentétek szabadjára engedése vagy éppen szítása, mindenképpen helyes volt annak a határozatilag megkövetelt elvnek az alkalmazása, hogy a „termelőszövetkezetben az embereket a közösség érdekeiért végzett munka, az emberi magatartás és nem a korábbi vagyoni helyzet alapján kell megítélni.” Ennek és vele szorosan kapcsolatban az egységes szövetkezeti paraszti osztály ideájának elérése azonban hosszú és meglehetősen ellentmondásos folyamat, amely nemcsak a szövetkezet, de az agrárágazat, sőt a gazdaság és a társadalom egészének további fejlődéséhez kapcsolódik, s valójában a parasztságnak, mint szociális kategóriának a teljes átalakulását, felszámolódását vonja maga után.

E folyamat kiindulásának alapozottságát és helyes irányát jelzi, hogy az átszervezést végül is úgy sikerült befejezni, hogy a kettős feladat másik célkitűzése is teljesült. A megelőző (1956—1958) három évihez viszonyítva 1959—1961 között

a növénytermelés és állattartás bruttó értéke 7%-kal, illetve 10%-kal lett magasabb. Ugyanakkor az állam által felvásárolt mezőgazdasági árumennyiség is, melynek 1961-re már mintegy 70%-a származott (kb. 5/7 és 2/7 arányban) a termelőszövetkezetek közös és háztáji gazdaságaiból, összességében 12%-os növekedést mutatott.

Nem kétséges, az elért eredmények mögött óriási erőfeszítések húzódtak meg. A mezőgazdaságban három esztendő alatt összesen 20 milliárd Ft beruházást eszközöltek, s ennek közel fele a szövetkezetekre jutott. Az sem tagadható, hogy ez idő alatt a tagság közösből szerzett jövedelme is visszaesett. Az a tény azonban, hogy a termelés növekedése a termelőterület és az élő munkaerő egyidejű csökkenése (előregedése), illetve a gépesítésnek a traktorok megnövekedett számában (1961 végén 44 ezer, s ebből szövetkezeté már 11 ezer) kimutatható felgyorsulása mellett és azáltal ment végbe, hogy 3 év alatt megkétszereződött az öntözött, és kétharmadnyival bővült a javított terület, s nem utolsósorban 1961-re 17, 1962-re 44%-kal kiterjedt a nagyhozamú búzafajták aránya, garanciája és jelzője volt a fejlődés irányának. Bár olyan területeken, mint a szakemberellátottság (szövetkezetenként átlagosan egy képzett szakember) vagy a műtrágya felhasználás nem születtek nyomban látványos változások, azonban ezek is csakhamar felsorakoztak a termelést és a tagság szociális viszonyait gyökeresen átalakító tényezők mellé.

A változás, amely a szocialista termelési viszonyok általánossá válásával, vagy más kifejezéssel: a szocializmus alapjainak lerakásával bekövetkezett, tágabb értelemben azt eredményezte, hogy a hatvanas évek elejére az ország tízmilliónyira nőtt népességének közel 96%-a tartozott a szocialista szektorhoz és valamivel több mint 4% volt az, amely a mezőgazdaságban és kisebb részt az ipari vagy más szolgáltató ágazatokban továbbra is kistulajdonosként megmaradt. E változás jelentőségét csak növeli, hogy a szocialista iparosítás eredményeként, szinte egyidejűleg, a hatvanas évek első felére bontakozott ki a modernizálódásnak az a fordulata, amelynek alapján az elsődlegesen agrárjellegű ország ipari-agrár országgá válásáról lehet beszélni. Mindez a fejlett ipari országokhoz, de még az iparosodottabb NDK-hoz vagy Csehszlovákiához képest is nem kis fáziskéséssel, ugyanakkor úgy történt, hogy Magyarország maga mögött hagyta Lengyelországot Bulgáriát, Jugoszláviát és főként Romániát. Nemcsak az egyébként növekvő mezőgazdasági termelés részesedése süllyedt — mindenekelőtt az ipari termelés gyorsabb (1949:100—1962:361) fejlődése folytán — egyötödnyi alá a nemzeti jövedelemben, de a mezőgazdasági kereső népesség aránya is kisebb lett, mint az iparié (1965-re 1 470 ezer=30% illetve 1 568 ezer=32%).

E fordulathoz vezető folyamat értelméről a politikai hatalmat birtokló osztály megerősödése szempontjából nem is szólva, különösen pozitívnak tekinthető az, hogy általa szűnt meg végérvényesen magához a folyamat kiváltásához is hozzájáruló krónikusan nyomasztó munkanélküliség, annak nyílt és a par-

cellákhoz kötött meglehetősen kiterjedt, rejtett formája és nem utolsósorban termelékenyebbé vált a mezőgazdaságból átcsoportosuló élő munkaerő. Döntően ehhez a folyamathoz kapcsolódott a nők tömeges munkába állása és általa a foglalkoztatottság aktív keresők javára való eltolódása. Érthető tehát, ha a gazdaság fejlesztésének ezt az extenzív útját az jellemezte, hogy a termelés növekedése mögött közel felényi arányban új beruházások, új munkahelyek teremtése állott.

E növekedés-centrikus fejlesztés amelyen belül a fő hely a nehéziparé volt, több szempontból is nyomot hagyott a munkaerő összetételének alakulásán. Míg pl. a tercier ágazatban mindössze 40%-os növekedés ment végbe, addig az építőiparban megnégyszereződött a keresők száma, azonban tömege, mintegy kétharmados aránnyal a nehéziparban nőtt a legnagyobb. Ugyanakkor a tömeges beáramlásnak kedvezően alakuló szerkezet azt is jelentette, hogy a segéd- és betanított munkásokéhoz képest lelassult a képzett szakmunkásság növekedése, s különösen az önmagából való utánpótlása.

Persze mégsem csak — mint első rátekintésre látszik — átmeneti minőségi „felhígulás” jellemezte az összetételben zajló változásokat, hanem azok bizonyos kíváncsító társadalmi affinitások kibővülésével is együtt jártak. Ugyanis mivel ezekben része volt egyfelől a főleg szakmunkásságot, de minden munkásréteget érintő, a legkülönbözőbb vezetőposztokra történt tömeges „kiemeléseknek” és a tanulás, a továbbjutás mind generáción belül, mind az utódok számára nyíló lehetőségei igénybevétele, másfelől a parasztságból való tömeges beáramlásnak (a hatvanas évek elejére betanított és segédmunkások között 60% fölött, szakmunkások között 36% körül alakult a parasztszármazásúak aránya), óhatatlanul kiszélesedtek a kapcsolatok a munkásság és a többi társadalmi csoportok között. Értelemszerűen a leginkább a parasztsággal, ami abból a kényszerből is táplálkozott, hogy a munkahely-változtatás sokszor nem járhatott egyszerűen a lakóhely, sőt többnyire a paraszti munka teljes elhagyásával is. Nem véletlen, hogy a falusi és a városi lakosság arányában korántsem zajlott le 1949 után a foglalkozási változásokhoz fogható eltolódás (utóbbiak lakossága 1960-ra 38,4%-ról mindössze 41,6%-ra gyarapodott).

E meglehetősen egyirányú nyitottság és elvándorlás (az ide áramlás mindössze 8–9%) mellett, hogy általában is hozzájárult a más társadalmi csoportokból való mobilitáshoz, a parasztság egy része számára sem egyszerűen csak foglalkozásváltást jelentett. Akár szívó vagy taszító hatások játszottak is váltakozva közre e folyamatban, akár munkás-alkalmazotti vagy — mint más társadalmi csoportokhoz képest kisebb arányban — értelmiségi pályákra irányult is e mobilitás, mindenképpen társadalmi emelkedést jelentett, s mint ilyen a parasztságnak a felszámolásához járult hozzá. A munkássá válás folyamatát segítette kibontakoztatni kezdetben a mezőgazdaság állami szektorába való többszázszáz atlépés

is. Bár az ötvenes években ez a folyamat meglehetősen ellentmondásosan és bizonyos paraszti vonások megtartása mellett haladhatott előre.

A parasztság társadalmi átalakulásának legszélesebb, egyszersmind legjellemzőbb tere a termelőszövetkezet lett. Annak közel 1,2 milliós tagsága úgy és anélkül lépett az átalakulás, önnön tradicionális paraszti minősége levételének útjára, hogy a faluból, a mezőgazdasági munkából „elmenekült” volna. Az aktív tagság száma, nagyobb részt a mintegy 300 ezer nyugdíjkorossal, kisebb részt az elvándorlás folytatódásával ugyan továbbra is csökkenőben volt, ezzel azonban csak még inkább és gyorsabban erősödtek az ott maradókat jellemző nem paraszti vonások.

Mutatóul ezek közül a vonások közül elég csupán néhányra utalni, olyanra, mint pl. kisebb részt már korábban, nagyobb részt azonban tömeges átszervezéssel kibontakozó, alapvetően az új üzemi követelményekhez kapcsolódó munkamegosztás. Ebben már kezdettől bizonyos specializáció érvényesült aszerint, ahogyan azt az egyes ágazatok (növénytermesztés, állattartás, kisegítő üzemágak, a vezető apparátus kialakulása) megkívánta. Bár kezdetben ez a tagolódás alacsony, de egyre fejlődő technikai színvonalon történt, és a külön mezőgazdasági szakmunkásképzés is csak 1961-ben indult be, mégis ahogyan a gépekkel kezelőik, kísérőik, karbantartóik is szaporodtak, egyre kevesebben végeztek a hagyományos parasztihoz fogható kézi munkát. De a kistulajdonon alapuló patriarchális munkamegosztás és munkatechnika mentén húzódó erővonalakat keresztettkék, egyszersmind a jövedelem és a fogyasztás mértéke mellett annak formáit bomlasztották a munkaegység alapján járó természetbenieket kiszorító rendszeres pénzfizetések és a háztartás bolti ellátásának bővülése. Nem is szólva arról, hogy a termelőszövetkezeti tagságnak már 1961-ben mintegy 35%-a kettős vagy több jövedelemforrásból élő „vegyes” családhoz tartozott. Jó úton haladt a termelőszövetkezeti tagság afelé is, hogy az a hátrányos különbség, amely a munkás-alkalmazotti reáljövedelmekhez képest alacsonyabb jövedeleme miatt fennmaradt (1949:100—1961:78, illetve 147) megszűnjön és ezáltal is az előbbiekéhez hasonló helyzetet élvezzen.

A parasztságával ellentétes és inkább az ipari népességhez hasonló irányú mennyiségi változás játszódott le a társadalom harmadik nagy csoportjában: a vezetői tevékenységet végzőket is felölelő értelmiségiek, szellemi munkások körében. Ennek kiváltó oka nemkülönben a szocialista termelési viszonyok általánossá válásával kibontakozó modernizálódás, illetve az ehhez szükséges intézményrendszer kiépülése volt. E csoporthoz tartozók száma 15 év alatt (1949—1964) megkétszereződött, félmillióról mintegy millióra nőtt és ilyképpen az aktív népesség egyötödét tette ki.

Nem szólva most a szemlélet és a gyakorlat irányultságáról, a szocialista jelleg mindenekelőtt annyiban hagyott nyomot az új intézményrendszeren és az értel-

miségen, hogy forradalmi módon felgyorsította a változásokat. És anélkül, hogy korlátozta vagy pontosabban korlátozásai eredménnyel jártak volna e több szállal múlthoz kötődő társadalmi csoport önutánpótlásában, egészen 1962-ig a fizikai dolgozó osztályokat tekintette a bővítés forrásának. A felgyorsult bővítés méreteit jelzi, hogy annak fő eszköze még csak nem is a „szabályos” intergenerációs, hanem a közvetlen átlépés lett. Különösen gyakori volt ez a vezetők körében, akiknek 37%-a munkásként, 15%-a pedig parasztként kezdte pályáját. Egyéb értelmiségieknél ez az arány 12%, illetve 4% körül alakult. Nem véletlen tehát, ha az elmúlt másfél évtizedben a felsőfokú oktatás kibővülése mellett is e csoport egészéhez képest lassabban nőtt a diplomások száma (1964-ben 164 ezer). Ennek alapján azonban nem minősíthető az új értelmiség annál inkább sem, mivel a felsőfokú tanulmányokat — melyek nem képezik feltétlen kritériumát munkájának — egy része közben elvégezte. Az viszont már többet elárul erről a társadalmi csoportról, hogy mintegy felét olyanok tették — diplomások és anélküliek —, akiknek irodai, számvetési, alkalmazotti munkája inkább tekinthető az ötvenes években bürokratizált mechanizmus szakszerűségi alapon megoldhatatlan ellentmondásainak nyesegetésére szolgáló túlbiztosításnak, mint önálló szellemi tevékenységnek. Becslések szerint a milliónak talán valamivel több mint egy-negyede végzett érdemi irányító és alkotó értelmiségi munkát.

A modernizálódás sajátos hatásaként tovább folytatódott az a már korábban döntően politikai okokból elkezdődött folyamat, amelynek során a jogászság visszaszorult és újabban különösen felértékelődött a mérnöki, változatlanul pedig a közgazdasági, majd a mezőgazdasági diploma. Előbbieket főleg munkás-, utóbbit döntően parasztszármazásúak szerezték meg többségben. A különböző tanári képezést szerzettek megnövekedett táborában pedig szinte valamennyi társadalmi réteg képviselve volt. Leginkább még az orvosi pálya volt zárt és maradt meg örökletesnek.

Míthogy a volt kizsákmányoló osztályok felszámolódásával és a szocialista termelési viszonyok általánossá válásával megszűnt az a közvetlenebb társadalmi környezet, amelynek erőterében addig az értelmiség tevékenykedett és tájékozódott, s ugyanakkor a bejutás e csoportba elvben valamennyi társadalmi rétegből lehetségessé, sőt gyakorlattá vált, nagyban átalakult az értelmiség. Azzal együtt, hogy szakirányultabb lett, s kiszélesültek kapcsolatai, sőt affinitásai a többi dolgozó osztályokkal, s ha jövedelmének és presztizsének csökkenése árán is, előrehaladt betagozódása is a szocialista társadalomba.

Évszázados küzdelmek értelme összegződött, egyszersmind a fejlődési fázis-késés régtől esedékessé vált „behozásának” óriási közös vállalkozása: a felszabadulással megkezdett és nem egy nehéz válsággal megbirkózó átalakulás ért jelentős

állomáshoz akkor, amikor általánossá váltak a szocialista termelési viszonyok és deklarálást nyert a szocialista nemzeti egység. Mindez egyúttal kiindulás ahhoz, hogy a szocialista rendszer mechanizmusát tovább tökéletesítve, az alkalmas külső feltételek felhasználásával, csodavárás helyett tettek árán, más országokkal együtt, hazánk is újabb és nagyobb lépést tegyen a fejlődés, a haladás útján.

*A modernizációs kísérlet kudarca
és a francia protektorátus kialakulása
Tunéziában*

A forradalmi és napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus a nagyhatalmak ellentéteit néhány évtizedre rendezte a kontinensen. A Mediterránumban viszont újult erővel lángolt fel az egyre dinamikusabban kapitalizálódó országok rivalizálása, amely a század folyamán, konfliktusok sorozatán keresztül az Ottomán birodalom feldarabolásához, észak-afrikai tartományainak gyarmatosításához, pénzügyi-gazdasági függéséhez vezetett.

A még mindig hatalmas birodalomra az első csapást Napóleon mérte Egyiptomban, de gyengesége szembeötlő módon a görög szabadságharc idején és az észak-afrikai kalózközpontok felszámolásakor mutatkozott meg. Az egyesült birodalmi flotta 1827-ben súlyos vereséget szenvedett Navarinónál az angol—orosz—francig hajóhadtól. Három évvel később pedig Isztambul megdöbbenésére és az egész vilát meglepetésére, néhány hetes ostrom után a franciák birtokába került a rettegett „kalózfészek”, Algír.

A két esemény, de főként az utóbbi, a tartományok számára nyilvánvalóvá tette, hogy Isztambultól nem várhatnak segítséget egy esetleges külső támadással szemben. Ez a felismerés az átlagos ottomán tartományoknál fejlettebb Tunéziát önálló útkeresésre ösztönözte, a Mohamed Ali reformjai révén már erre az útra lépett Egyiptomot pedig megerősítette autonóm törekvéseiben. A szultán pedig részben e két tartomány reformkísérleteinek hatására, döntően viszont a nagyhatalmak nyomására az egész birodalom belső szerkezeti átalakításába kezdett. Az átalakulás mélysége, a modernizáció eredményessége jelentős mértékben — szinte döntően — attól függött, hogy hogyan alakulnak a nagyhatalmi erőviszonyok a Mediterránium térségében.

Tunézia 1574-től az Ottomán birodalomhoz tartozott. A 18. század elejétől uralkodó Husszainita dinasztia azonban gyakorlatilag önálló politikát folytatott. Ez az autonómia a birodalom hanyatlásával párhuzamosan erősödött. Tunézia a 18. század második felében már a Földközi-tenger egyik prosperáló állama, amelyet csupán az évenkénti ajándékadó és a trónralépő dejnek utólagos — s így formálisnak tekinthető — szultáni beiktatása köt Isztambulhoz.

A tartomány fejlett kézművesiparral rendelkezik. Különösen értékes és keresett

áruclikk a vörös posztóból készült fez (Tunéziában sésianak nevezik), amelynek egyik legnagyobb gyártója és exportálója a birodalomban a XVIII—XIX. század fordulóján.¹ A mezőgazdasági termékek is jelentős helyet foglalnak el az ország külkereskedelmében: zöldségfélék, gabona és nyersbőr mellett nagy mennyiségben exportálnak olívaolajat. Cserébe kávé, cukrot, szövetet és iparcikkeket vásárolnak. Az ország legfontosabb kereskedelmi partnere a birodalomban Egyiptom, Európában pedig Marseilles, Genova, Velence, Trieszt, illetve Málta. A korabeli hosszabb-rövidebb ideig ott tartózkodó utazók és kereskedők egybehangzóan azt állapították meg, hogy a tengeri és a belső kereskedelem nagyon aktív, és fontos szerepe van abban, hogy az ország gazdasági helyzete kiegyensúlyozott.²

A stabil gazdaság másik tartópillére a „kalózkodás” (course) volt, bár messze nem olyan mértékben, mint Algírban, amelynek szinte kizárólag ez a jövedelemforrása. Teljes és pontos számítások nem állnak rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy az európai államok tengeri kereskedelmének megsarcolása mennyi jövedelemhez juttatta Tunéziát. Az eddig feltárt részadatok azt bizonyítják, hogy Európa — főként a katolikus egyház intenzív propagandája nyomán — eltúlozta a kalózgazdasági és katonai erejét, s a kereskedő hatalmak megbízásából a Máltai lovagrend legalább annyi kárt okozott, gazdasági és katonai téren egyaránt, a kalózállamoknak, mint azok az európai kereskedőknek.³ Valójában inkább arról van szó, hogy az európai országok nem akarták megosztani a kereskedelemből származó hasznot az észak-afrikai országokkal. A bécsi kongresszuson döntöttek arról, hogy közös erővel semmisítik meg az észak-afrikai kalózközpontokat. Az 1816-os hadjáratban azonban csak a két leginkább érdekelt hatalom, Anglia és Hollandia, vett részt. A fegyverek erejével kikényszerített ígéret ellenére a kalózkodás csupán néhány hónapig szünetelt, és végérvényesen csak Algír elfoglalása után szűnik meg.

Az 1816-os hadjáratnak és főként Algír elfoglalásának súlyos következményei lettek Tunézia számára. Elsősorban nem ezért, mert az ország elesett a kalózkodásból származó jövedelemtől, hanem azért, mert a fejlettebb európai államok gazdasági behatolása előtt szabaddá vált az út. Algír elfoglalása után a francia flotta Tuniszbá hajózott és egyenlőtlen szerződést — az elsőt — kényszerített a bejre. Az 1830. augusztus 30-án aláírt szerződés nem csupán a kalózkodást tiltja meg örökre, hanem lehetővé teszi azt is, hogy az európai hatalmak a bej beleegyezése nélkül bárhol az országban konzulátusokat és kereskedelmi lerakatokat létesítsenek. Az uralkodó ezután nem szólhat bele a külföldi kereskedők ügynökeinek tevékenységébe és nem rendelkezhet semmilyen termék kereskedelmi monopóliumával. Külön cikkely biztosította Franciaország számára a legnagyobb kedvezmény elvét.⁴ A szerződés egy folyamat végeredményét rögzítette. A század második évtizedének közepén elkezdődött változások során a földközi-tengeri kereskedelem addig létező rendszere megbomlott, Tunézia kereskedelmi kapcsolatai dezorganizálódtak, s ez súlyos zavarokat idézett elő a gazdasági életében. Az európai konku-

renca akadálytalan megjelenése következtében a tunéziai árúk elvesztették versenyképességüket az Ottomán birodalom piacán. A külkereskedelemben döntő helyet elfoglaló ipari termékek (a fez) exportja jelentős mértékben csökkent, s a tunéziai gabona sem versenyezhetett az odesszaival. Egyedül az olívaolaj eladása nem okozott gondot. A termelők helyzete azonban a háborúk után bekövetkezett árcsökkenés és az uralkodó adópolitikája miatt kedvezőnek egyáltalán nem mondható. A huszas évek végére az import növekedési üteme és értéke is meghaladta az exportét.⁵

Az új helyzethez már Husszein bej (1824—1835) megpróbált alkalmazkodni. Az elapadt jövedelemforrásokat egyrészt az adók emelésével, illetve új adók bevezetésével, másrészt, a prosperitás idején meggazdagodott tanácsadói vagyonának különböző jogcímen történő elkobzásával próbálta pótolni. Döntött reguláris hadsereg felállításáról is. A hadsereg fejlesztésére különösen nagy gondot fordított Ahmed bej (1837—1855) aki a létszámát 30 ezer főre növelte. A tisztikar kiképzésére 1838-ban Műszaki Főiskolát alapított, amelynek tanárai francia katonai tanácsadók voltak. A katonaság ellátására ágyúöntő, gypajúzövetet előállító stb. manufaktúrákat alapított.

A hadseregfejlesztés és a hozzá kapcsolódó beruházások egyetlen pénzügyi forrása a mezőgazdaság volt. A bej 1840-ben új adókat vezet be. A piacon árult termékek árának 25 %-át, olajból pedig minden egységnyi mennyiség (kb 18 kg) után két litert kellett beszolgáltatni. Figyelmén kívül hagyva az 1830-as szerződés megfelelő cikkelyét, monopolizálta a dohány, só és a szappan kereskedelmét. Mohamed bej (1855—1859) egyszerűsítette az adórendszert, — némely adót csökkentett is — viszont bevezette a medzsbát, a személyi adót. Ez igen magas volt, évi 36 piaszter, ami egy napszámos 45 nap⁷ munkabérének felelt meg.⁶

Az adóként fizetett mezőgazdasági termékek, amelyet a bej továbbadott helyi vagy külföldi kereskedőknek, a termés 30—40 %-át tették ki. Ez a súlyos adóteher a korábban virágzó mezőgazdaságot tönkretette illetve jelentős birtokkoncentrációt eredményezett. Ben Diaf, több uralkodó minisztere és a korszak krónikása, meg is állapította: „A mezőgazdasági adók hallatlanul magasak voltak és a mezőgazdaság tönkremenését okozták. Szárazság idején a birtokosok eladták állataikat, munkaeszközeiket és még így is képtelenek voltak kifizetni az adót.”⁷ Az 1840-es és 50-es években napirenden voltak a kisebb-nagyobb parasztfelkelések.

Az uralkodóknak nem csupán a szociális feszültség növekedéséből származó problémákkal kellett szembenézniük, hanem a külső veszéllyel is. Félőn ügyeltek arra, hogy az európai hatalmak — elsősorban Anglia és Franciaország — befolylását mégha az a Portán keresztül is jött, elhárítsák. Amikor a szultán 1839-ben kihirdeti az első Tanzimat reformokat, Mohamed bej is követi, de a szultánnak küldött levelében azt írja, hogy azok megvalósítása a helyi adottságoktól függ és hosszú időt igényel.⁸ A Porta legfontosabb szövetségese, Anglia, viszont sürgette a

szultáni reformok bevezetését, főként az 1838-ban kötött szerződés miatt, ami teljes kereskedelmi szabadságot biztosított az angoloknak a birodalom valamennyi tartományában. A szerződés viszont sértette a franciák érdekeit, akik ezért erősen tiltakoztak. Annál is inkább, mert a Mohamed Ali és a Porta viszonyának az előbbi rovására történt rendezésből (1840 nyara) kizárták őket. A szultán az angol támogatástól felbuzdulva erőszakkal akarta a bejt a reformok bevezetésére kényszeríteni, Franciaország azonban határozottan közbelépett. Guizot külügyminiszter közölte a török követtel: „Amit kérek az az, hogy a status quo fennmaradjon Tunéziában, és hogy világos legyen: Franciaország nem fogja eltérni, hogy megváltozzon.”⁹ Erre a felszólításra a szultán viszkozott. Tulajdonképpen Anglia is elégedett lehetett a Közel-Keleten elért eredménnyel, pillanatnyilag nem szándékozott keresztezni Franciaország érdekeit sem Tunéziában, sem Algériában, pedig az utóbbiban jó esélye lett volna rá, ha elfogadja a franciák ellen eredményesen harcoló Abd el Kader felajánlott szövetségét.¹⁰

A tunéziai uralkodó 1846-ban tapasztalatszerzés céljából Franciaországba utazik. A technikai fejlettséget látva visszatértekor újabb manufaktúrák, iskolák alapítását határozza el, és szakembereket, mérnököket, tanítókat hív az országba. A mérnököket geológiai kutatásokkal bízta meg, amelyek eredményre vezetnek: aranyat, ezüstöt, ólmot, rezet találnak. Ettől kezdve az európai hatalmak képviselői koncessziós kérvényekkel ostromolják az uralkodót. Az 1848-as forradalmak és az azt követő válság egy időre elvonták a nagyhatalmak figyelmét Tunéziáról. Az 50-es évek közepén a krími háború viszont jelentős változásokat idézett elő a nemzetközi erőviszonyokban, s ezek döntően kihatottak a tunéziai modernizációs törekvések további alakulására.

A krími háborúban Anglia és Franciaország az Ottomán birodalmat támogatta Oroszországgal szemben. A háború befejeztével a korábban rivális két nagyhatalom rábírtta Isztambult, hogy 1856. február 18-án kihirdesse a Hatti Humajut (szultáni leirat), amely mintegy legalizálta a már addig is meglévő „kollektív protektorátust” (Marx). A Tanzimat reformok második sorozatát elindító szultáni leirat lehetővé tette, hogy külföldiek is rendelkezzenek földmagántulajdonnal. Előírta utak, csatornák építését, bankok alapítását. És ami a legfontosabb biztosította a tőke (a majdani hitelek) szabad beáramlását, amikor leszögezte, hogy „mindeme célok elérésére Európa tudományainak, mesterségbeli tudásának és tőkéjének felhasználására és a célhoz való alkalmazására történnek majd lépések.”¹¹

Szidi Mohamed bej (1855–1859) éppúgy, mint elődje 1840-ben vonakodott bevezetni a reformokat. A két nagyhatalom nyomására azonban engedni kényszerült. 1857 augusztusában francia flotta érkezik Tuniszba. Ugyanekkor Wood, angol konzul, kategorikusan felszólítja a bejt: „... döntsön arról, hogy óhajt-e vagy sem Európa nagy családjának tagja lenni... Ha igen, akkor engedélyeznie kell az európai tőke és vállalatok szabad belépését az országba. Szavatolnia kell a

külföldiek biztonságát, és mindenekelőtt biztosítani kell számukra, hogy földtulajdonnal rendelkezessenek.” Ha nem bízna Anglia jó szándékaiban és tanácsaiban — tette még hozzá a francia hadihajók jelenlétére célozva — akkor itt a francia konzul, ő majd meggyőzi. Befejezésül pedig megfenyegette a bejt, hogy ha nem ad gyors és kedvező választ, akkor a Máltán állomásozó angol flotta, amelyhez esetleg török hadihajók is csatlakoznak, elindul Tuniszba.¹² Ezek után az uralkodó 1857-szeptember 9-én ünnepélyesen kihirdette a Tanzimat reformokra támaszkodó alapokmányt és ígéretet tett, hogy annak alapján rövidesen megszerkesztik az ország alkotmányát.

Az alapokmány (Pacte fondamental) minden tunéziai lakos számára biztosította a törvény előtti egyenlőséget, előírta arányos és egységes adórendszer bevezetését. Garantálta a külföldiek élet- és vagyonbiztonságát valamint vallásuk szabad gyakorlását. S ami a legfontosabb lehetővé tette számukra hogy magántulajdonnal rendelkezzenek és szabadon végezzenek ipari és kereskedelmi tevékenységet. Külön rögzítette azt is, hogy a külföldiek helyzetét érintő, szabályozó minden rendelkezés csak akkor lép életbe „miután megegyeztünk a nagyhatalmakkal, barátainkkal.”¹³ A kijelölt bizottság által elkészített alkotmány 1861. április 24-én lépett életbe. A tunéziai alkotmány a maga nemében az első volt az Ottomán birodalomban. Egyiptomban 1875-ben hirdették ki az első alkotmányt, magában Törökországban pedig egy évvel később.

Az alapokmány, illetve az alkotmány kihirdetéséig Tunézia elsősorban saját erőfeszítéseire, belső erőforrásaira támaszkodva a hadsereg, az oktatás és a közigazgatás területén végrehajtott vagy elkezdett reformokkal, illetve szerény iparosítási politikával megpróbált autonóm módon beilleszkedni a kapitalizmus egyre bővülő nemzetközi rendszerébe. Arra törekedett, hogy a nagyhatalmak rivalizálását kihasználva megőrizze és ha lehet növelje az Ottomán birodalmon belül korábban kivívott autonómiáját. Ezért az eltelt néhány évtized erőfeszítései a nemzeti formálódás kezdeti, jelentős szakaszának minősíthetők. Az alkotmány legalizálta a külföldi beavatkozást, jelentősen csorbította az ország autonómiáját, ám éppen a megelőző időszak változásai és erőfeszítései eredményeként a reformfolyamat nemzeti tartalékai teljesen még nem merültek ki. Az autonóm erőfeszítés eredménye volt az is, hogy a konzervatív iszlám erők képviselői, az ulemák — mivel a változások élére a bej állt — nyíltan nem léptek fel a reformok ellen. A lassú átalakulás folyamán viszont társadalmi bázisuk és befolyásuk egyre szűkült. Ezért nem játszott az iszlám jelentős szerepet a tunéziai nemzeti mozgalom ideológiájának formálásában.

Az alkotmány kihirdetése utánra tervezett reformok, beruházások megvalósításához azonban már elégtelennek bizonyultak a belső erőforrások. Egyrészt a tervek nagyságrendje miatt, másrészt pedig azért, mert az egyetlen felhalmozási

forrást jelentő mezőgazdaságot a korábbi évtizedek erőfeszítései kimerítették. Nem maradt más lehetőség, mint külföldi kölcsönt felvenni.

Nyomban az alaptörvény kihirdetése után az angol és a francia tőkések — a konzulok javaslatára — a tettek mezejére léptek. Mindkét konzul a saját nemzete bankárait ajánlotta a bejnek. Érdemes idézni Roches francia konzul levelét, amelyben Kazandárnak, a bej miniszterelnökének bemutatja a Rothschildokat és dicséri a francia ipar termékeit. „Soha nem fog találni olyan hatalmas, tiszteletre méltó és akkora hajlandóságot mutató bankárokat. A csillagok vezérelték önt, amikor kapcsoltába került ezekkel az emberekkel. Az ön becsülete és érdekei azt követelik, hogy gondosan ápolja ezeket a kapcsolatokat... Kapcsolatokkal rendelkeznek szerte a világban és mindenütt tisztelik őket. Senki sem fogja a maguk áruit magasabb áron megvásárolni, mint ők. De ehhez az kell, hogy mindent az ő közvetítésükkel vásároljanak és nekik adják el az olajat, a gyapjút és a gabonát.” Majd a következőkkel zárja a levelet: „Megrendeltem a fegyvereket, amelyeket a bej rendelt. Csodálatosak. Nem néztem az árát, csak azt akartam, hogy szépek legyenek. Minden pillanatban látom csodálatos ipari termékeinket, hatalmazzon fel, hogy vásároljak valamit.”¹⁴

Az angolok kevésbé voltak a szavak emberei sokkal inkább a tetteké. Miközben az idézett sorokat a francia konzul papírra vetette angol társa már sikeresen lebonyolította azokat a titkos tárgyalásokat, amelyeknek eredményeként a Peninsular and Oriental londoni bankház és a tunéziai kormány aláírta a modernizációs tervek finanszírozását vállaló Angol—Tunéziai Bank megalapítását 75 ezer font alaptőkével. Amikor a hír nyilvánosságra kerül a régi ellentétek kiújulnak a két európai hatalom között. Négy évig tartó küzdelem után a franciák elérik, hogy a bankot, amely tényleges tevékenységét el sem kezdhette, megszüntették. Más nagyberuházások esetében is sikerült a franciáknak visszaverni az angol kezdeményezéseket és elfoglalni a helyüket.

Az 1850-es évek végén és a 60-as évek elején kétségtelenül jelentős, főleg infrastrukturális, fejlesztés történt: vasutat, vízvezetékét, távírvonalat építettek, nyomdát alapítottak, elkezdődött a gyapot és olívaolaj feldolgozásának a gépesítése. A beruházások azonban hatalmas összegeket emésztettek fel. 1860-tól a költségvetés egyre növekvő deficitet mutat, és a kormány 1863-ban 37 millió frank kölcsönt kénytelen felvenni. Az uralkodó, hogy legalább az évi négy millió frankot kitevő kamatot ki tudja fizetni, duplájára emeli a medzsbát. Ez viszont az ország újkori történetének legnagyobb felkeléséhez vezet 1864 tavaszán.

A felkelők vezetője, Godahum, a „népi bej”, programjába vette az adók és a reformok eltörlését, „az arab szokások és a régi királyi normák visszaállítását.” A törzsi ellentéteket is kihasználva a felkelést 1865 tavaszán leverték és az adót ki-méletlenül behajtották. A franciák a felkelés teremtette ingatag belpolitikai helyzetet a saját hasznukra igyekeztek kihasználni. Támogatták a felkelőket, akiknek

vezetőjével a francia konzul titokban kapcsolatot is teremtett. A felkelést akarták ürügyként felhasználni az alkotmány eltörléséhez. Az angolok ugyanis az elszenvedett kudarcok ellenére kitartóan törekedtek befolyásuk növelésére. Az alkotmányra támaszkodva újabb és újabb szerződéseket kötöttek a tunéziai kormánnyal. Az alkotmányjogilag körülbástyázott angol tőkebehatolással szemben a francia kormány tehetetlen volt, hiszen korábban legalább annyira híve volt az alkotmány kihirdetésének, mint az angol kormány. Ezért a francia konzul, maga mögött tudva kormánya, de főleg a hadügyminisztérium támogatását, radikális lépésre szánta el magát: felszólította a bejt hogy függessze fel az alkotmányt. Az uralkodó ezt 1864. április 29-én meg is tette.

A felkelés leverése majd az azt követő járvány és az 1866—67-es év szárazsága legyengítették az országot, amely teljes pénzügyi káoszba zuhant. (1865 és 1869 között nem is készítettek költségvetést) A kormány 1865-ben újabb 35 millió frankos hitel felvételére kényszerült. Az uralkodó — nem látván semmilyen kiutat — elfogadta, hogy az ország 1869-ben nemzetközi pénzügyi ellenőrzés alá kerüljön. Anglián és Franciaországon kívül a nemzetközi bizottság tagja let tmég a mediterrán aspirációit fennhangon hirdető fiatal Olaszország is. Az újabb rivális a korábbinál is kedvezőtlenebb nemzetközi helyzetbe juttatta Tunéziát.

Az eddig jobbra az események kényszere alatt cselekvő reformpárti politikusok igazán mélyen ekkor a pénzügyi csőd után, gondolkodtak el az ország sorsáról és váltak a modernizáció tudatos híveivé. Közülük is kiemelkedik a széles látókörű nagy tapasztalatokkal rendelkező Heredin pasa, aki az iszlám reformizmus nagyjait, az afgán Al Afgánit és az egyiptomi Mohamed Abdut megelőzve rendszerezte gondolatait a reformok szükségességéről és céljáról. Előbb arab nyelven, majd egy évvel később, 1868-ban, a legfontosabb részeket franciául is közzé tette A muzulmán államokban végrehajtandó szükséges reformok címmel.¹⁵

Heredin pasa világosan látta, hogy a gyorsan változó, fejlődő világban, amelyben az ütemet a modern hadsereggel és fejlett iparral rendelkező Nyugat-Európa diktálja, nem lehet félreállni és bezárkózni minden külföldi hatás elől az ország határai mögé. Szembe kell nézni a kihívással, még akkor is ha eddig ilyennel és ilyen brutálisan a muzulmán világ még nem találta szembe magát. Nem szabad csupán passzívan szemlélni a fejlett Európát, de szolgálani másolni sem, hanem el kell sajátítani módszereit, tudományos eredményeit és azokat az ország adottságainak — vallás, történelem, földrajzi helyzet stb. — megfelelően kérlelhetetlen következetességgel alkalmazni kell. Ehhez a megfelelő szakembereken túl elsősorban az szükséges, hogy a szabadságra és az igazságra alapozott törvényes rend legyen az országban, és mindenki tudatában legyen jogainak és kötelességeinek. Valóságos nemzeti felhívást fogalmaz meg, amikor mindenkit kemény munkára, a parazitizmus, a felelőtlenség, a hozzánemértés elleni könyörtelen harcra szólít fel. Ellenkező esetben az ország kritikus pénzügyi helyzetét nem lesznek képesek megszüntetni,

s annak pedig az lesz a következménye, hogy „az európai hatalmak uralmuk alá hajtanak, arra kényszerítenek, hogy eltűrjük beavatkozásukat belügyeinkbe.”¹⁶

Heredin pasa az ország miniszterelnökeként (1873—76) a gyakorlatban próbálta megvalósítani elképzeléseit. Megszervezte az egyházi kezelésű holtkézi birtokok (habusz) központi ügyintézését, az adószedés menetét (csökkentette is az adókat) megújította az igazságszolgáltatás rendszerét. A mezőgazdasági termelés és az ipari tevékenység ösztönzésére szigorú adminisztratív rendszabályokat hozott. A jelentős társadalmi réteget alkotó hameszeket (a termés ötöd részét kapó bérlő) egy 1874-es rendelettel gyakorlatilag röghöz kötötte. A hamesz az évszázadok óta létező szokásjoggal ellentétben „csak akkor mondhatta fel a szerződést, ha maga is birtokossá vált”. Egy 1875-ben hozott rendelet pedig arra kötelezte a kézműves mestert, hogy jó szakembert neveljen a tanoncból, aki viszont a mester-ség elsajátítása előtt nem hagyhatta el a mestert. Modernizálta a neves iszlám egyetem, a Zitwana oktatását. 1875-ben pedig megalapította a jövő Tunéziája számára a legkorszerűbb ismeretekben jártas értelmiséget képező Szadiki kollégiumot. Az előadások arab, török és francia nyelven folytak. A tananyagban fontos helyet foglaltak el a természettudományok. A tanulmányok befejeztével a hallgatókat posztgraduális képzésre Franciaországba küldték. (A kollégium hallgatója volt később a nemzeti mozgalom minden vezetője) Az erőfeszítések nem voltak hiábavalóak, sikerült javítani az ország belső gazdasági-pénzügyi helyzetén. A külpolitikai helyzet azonban véget vetett ennek az eredményesnek ígérkező korszerűsítési kísérletnek.

A nemzetközi erőviszonyok a Mediterránumban Tunézia számára kedvezőtlenül alakultak. Heredin megpróbált lavírozni a nagyhatalmak között. Ez a politika azonban az 1876-ban kirobbant keleti válságban már nem volt eredményes. Anglia lemondott a Mediterránium egészéért folytatott küzdelemről, már nem védelmezte az Ottomán birodalom integritását. Arra törekedett, hogy a Földközi-tenger keleti részében szerezzen döntő befolyást, s ezáltal ellenőrizze az Indiába vezető útvonal stratégiai pontjait. 1875-ben megszerzi a Szuezi Csatorna Társaság részvényeinek többségét, az 1878. június 4-i titkos egyezményben pedig a Porta átengedi neki Ciprust. Salisbury angol külügyminiszter ekkor közli francia kollégájával: „Tuniszban azt tesz amit jónak lát, Anglia nem fog beavatkozni és tiszteletben fogja tartani a döntést.”¹⁷

Franciaország, mindenre elszánva magát Olaszországgal szemben, ekkor döntött végérvényesen arról, hogy megteremti kizárólagos befolyását Tunéziában. 1881-ben egy algériai-tunéziai törzsi határincidenst használva fel ürügyül a bardói szerződés aláírására kényszeríti Szadok bejt. A szerződés elsősorban Tunézia külső szuverenitását érintette. Franciaország számára ebben a pillanatban az volt a legfontosabb, hogy minden más hatalom esetleges beavatkozási kísérletének visszaszorítását nemzetközi jogilag alapozza meg. A 6. cikkely kimondja, hogy a

bej a francia kormány beleegyezése nélkül semmilyen nemzetközi jellegű szerződést nem köthet. A két évvel később aláírt la marsai konvenció már a belső szuverenitást szüntette meg teljesen. Az első cikkely szerint a bej kötelezte magát olyan „adminisztratív, igazságszolgáltatási és pénzügyi reformok bevezetésére, amelyeket a francia kormány hasznosnak ítél.”¹⁸

Az önálló nemzeti tökések átalakulás kudarcát döntően tehát a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változások okozták. A félévszázados korszerűsítési kísérlet azonban nem volt eredménytelen. Kétségtelenül befolyásolta a gyarmati rendszer formájának kialakulását. Szemben a szomszédos Algériával, ahol a franciák mindent leromboltak és totális gyarmati rendszert építettek ki, Tunéziában a protektorátus jogi-politikai felépítménye az elkezdett — az európai hatalmak által érdekeiknek megfelelően ösztönzött vagy fékezett — modernizációs folyamat csonka, ki nem teljesedett eredményeire épült. Ezek az eredmények az antikolonialista nemzeti mozgalom születésére, ideológiai és politikai formálódására kedvező hatással voltak. A tunéziai államot szuverenitásának gyakorlásától megfosztották, ám teljesen nem tűnt el. A széles néptömegek számára az uralkodó személyében — akit nem detronizáltak a franciák — testesült meg. Az antikolonialista nemzeti mozgalom vezető pártja, a Desztur Párt is, az 1881-et megelőző félévszázados időszak eredményeire alapozta programját — és elnevezését is (desztur-alkotmány) — amikor a dej által kihirdetett 1861-es alkotmányra hivatkozva alaptörvény megadását követelte a gyarmatosítóktól.¹⁹

Tunézia gyarmatosítása, az ugyanakkor történő egyiptomi eseményekkel együtt (Arabai pasa felkelésének leverése és az angol protektorátus megteremtése) korszakhatárnak is tekinthető a Mediterránium történetében. A XIX. század utolsó harmadában sok bukott kísérlet után, a kontinentális Mediterránumban győznek a forradalmak, és a térség országai nemzeti államokká szerveződve integrálódnak a világkapitalizmus rendszerébe.²⁰ Ugyanakkor az afrikai Mediterránium — az Ottomán birodalom arab tartományai — modernizációs kísérletei elbuknak, s az országok pedig az egyes európai hatalmak tökések érdekeinek teljesen alárendelve, gyarmatként tagozódnak be a világkapitalizmus rendszerébe. Ez a két, alapvetően eltérő módon történő, integrálódás azt is jelzi, hogy a XVI–XVIII században már lazuló de még létező sajátos mediterrán egység a XIX. század első évtizedeiben töredezni kezd, a század utolsó harmadában pedig végérvényesen felbomlik. Az északi rész „csak” a perifériára szorul, a déli részt pedig a sous-développement-ba kényszerítik, ahonnan csak mintegy száz év múlva — merőben más nemzetközi feltételek között — lesz képes megkísérelni a kitörést.

Jegyzetek

- ¹ L. VALENSI: Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècle. Revue d'histoire moderne et contemporain 1969. júl.—szept. 376—400.
- ² VENTURE DE PARADIS: Tunis et Alger au XVIIIe siècle. Paris, 1983. 102.
- ³ L. VALENSI: Le Maghreb avant la prise d'Alger. Paris, 1969. 68—69.
- ⁴ M. KRAIEM: La Tunisie précoloniale. 1. k. 410—414. Tunis, 1973.
- ⁵ M. H. CHÉRIF: Expansion européenne et difficultés tunisiennes de 1815 a 1830. Annales E.S.C. 1970. 3. sz. 721.
- ⁶ M. KRAIEM: i. m. 1. k. 315.
- ⁷ Uo. 339.
- ⁸ A. RAYMOND: La France, la Grande-Bretagne et le problème de la réforme a Tunis (1855—1857) Etudes Maghrébines. Mélanges Charles André Julien, Paris 1964. 138.
- ⁹ Idézi MEZRI BDIRA: Relations internationales et sous-développement. La Tunisie 1857—1864. Uppsala, 1978. 41.
- ¹⁰ A. TEMIMI: Reflexions sur les relations d'Abd el Kader avec la Sublime Porte et l'Angleterre en 1840—41. = A. TEMIMI: Recherches et documents d'histoire maghrébine Algérie, la Tunisie et la Tripolitaine (1816—1871). Tunis, 1980. 27—35. Magyarul némileg rövidítve Világtörténet, 1984. 2. sz. 110—116.
- ¹¹ Idézi: MEZRI BDIRA: i. m. 47.
- ¹² Uo. 51—52.
- ¹³ M. KRAIEM: i. m. 2. k. 264.
- ¹⁴ Idézi: MEZRI BDIRA: i. m. 87.
- ¹⁵ Az 1822 körül született Kaukázus vidékéről származó rabszolgaíú nagy karriert fut be: 1850-ben tábornok, a bej megbízásából fontos politikai missziók teljesítője Európában, több ízben miniszter, az 1861-ben létrehozott parlament, az ún. Nagy Tanács elnöke. Erről 1862-ben lemond, mert nem ért egyet Kazandár miniszterelnök gazdaságpolitikájával. 1876-ban pedig azért mond le miniszterelnöki tisztéről, mert a keleti válság teremtette nemzetközi helyzetből az ország számára nem lát kiutat. Törökországba megy, ahol a szultán nagyvezírré nevez ki (1878—1879). Isztambulban halt meg 1889-ben. Életére: A. HOURANTI: Arabic Thought in the Liberal Age 1798—1939. London, 1962. 84—89. old., illetve emlékiratai: A mes enfants, Mémoires de ma vie privée et politique, Mon programme a Revue tunisienne c. folyóiratban 1934. 18. sz. 177—225. 19—20. sz. 317—396. és 1935. 21. sz. 51—80.
- ¹⁶ H. S. LASSAUD: Statégie et tactiques de la réforme chez Khereddine. In Actes du 1e Congres d'histoire et de la civilisations du Maghreb. 2. k. Tunis, 1979. 299.
- ¹⁷ Waddington, francia külügyminiszter levele a londoni francia követnek 1878. júl. 26. Közli: M. DELLAGI: En marge du centenaire du congres de Barlin de 1878. Revue d'histoire maghrébine 12. sz. 1978. 298.
- ¹⁸ La Tunisie devant son avenir. Paris, 1956. 24—25.
- ¹⁹ A Desztur charta = M. DABBAB: Les Délégations destouriennes a Paris ou la question tunisienne dans les anées 1920. Taxtes et documents. Tunis, 1980. 52—53.
- ²⁰ Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Az európai periféria az ipari forradalom korában. Szerk.: BEREND T. IVÁN és RÁNKI GYÖRGY Budapest, 1979. 46—47.

Etnikum és nemzet összefüggései Latin-Amerikában

Közép-Kelet-Európából tekintve a címben megjelölt kérdéseket, több jelentős hasonlóság tűnik fel a két régió — Latin-Amerika és Közép-Kelet-Európa-közt.

Mindenekelőtt világosan látszik, hogy a Nemzet eszméje, a kollektív identitás-tudatnak ez a modern és nagy karriert befutott típusa a XIX. század elején négy fő pillérre épült.

E modern identitásforma központi eleme véleményünk szerint egyfelől a *fejlődés koncepciója*. Ebben különbözik leginkább a korábbi identitás-tudatformáktól. Ez azt is jelenti ugyanakkor, hogy egy kollektíva (nép, nemzet) már nemzetközi összefüggésben helyezi el önmagát. Ez persze szükségképpen más népekkel való összehasonlítást igényel — de ezt is alapvetően és elsősorban a fejlődés-koncepciótól („haladás”) meghatározottan teszi, tehát igen modern világképet is feltételez. A *Nemzet-tudat tehát glóbusz-feltételezett tudat*.

Ez persze elválaszthatatlan a kapitalizmus fejlődésétől, amely megteremtette a világpiacot és lehetővé tette más népek megismerését.

Latin-Amerika számára, hogy Közép- és Kelet-Európa számára is, ez az új helyzet, új felfogás azonban az elmaradottság felismerését is jelentette. A fejlődés-tudat tehát a „*lemaradtunk*” élményével, majd az *elmaradottság*-tudattal is párosult, természetesen e helyzet felszámolásának igényével.

S mert az elmaradottság a politikai függés (gyarmat, félgymarmat) különböző formáival kapcsolódott össze, a világgazdaság periférián-félperiférián elhelyezkedő régióinak nemzettudatában és magában a nemzetté válás folyamatában is ezért kapott különleges helyet a *függetlenség* eszméje. A társadalmi haladás-nemzeti függetlenség eszméje ezért lehetett kettős alapja a nemzeti mozgalmaknak és a nemzettudatnak Közép- és Kelet-Európában és Latin-Amerikában is. Ez pedig az igényelt független *állam* rendkívül fontos szerepét feltételezte a társadalmi, gazdasági haladás felgyorsításában, a fejlett Európához, vagy az Észak-Amerikához való felzárkózásban. Ez az oka annak, hogy a politikai gondolkodás a Nemzetet meghatározó legfontosabb intézménynek a XIX. századi Latin-Amerikában is az Államot tekinti és a Nemzetet azonosítja az Állammal, egy sajátos Nemzet-Állam, vagy Állam-Nemzet-sémát megvalósítva. Jól illusztrálja ezt Simón Bolívar

aki jamaicai levelében világosan megfogalmazta: a nemzet legfontosabb attribútuma az *államiság*.¹

Közép- és Kelet-Európa hasonló modellt követett. Ha arra gondolunk, hogy Magyarország 1867-ben, a balkáni államok az 1870-es években, Albánia 1912-ben, Csehszlovákia és Lengyelország 1918-ban váltak független államokká, ezen nem is csodálkozhatunk.

Közép- és Kelet-Európa, valamint Latin-Amerika közötti összehasonlítás a nemzet-tudat és a nemzetté válás kérdéseiben — természetesen *jelentős eltéréseket* is mutat.

Közép- és Kelet-Európából nézve, a latin-amerikai nemzet-tudat két olyan sajátossággal rendelkezik, amelyet az európai nemzettudatok kifejezett formában nem mutatnak fel. Egyrészt a kollektív identitástudat *két szintje* érdemel figyelmet: a *nemzettudat* mellett a *kontinentális* tudat is kifejlődött, amit a „Nuestra América” — „Mi Amerikánk” — fejez ki. Jól illusztrálják ezt a *hispanoamericanismo*, *indoamericanismo* és a *latinamericanismo* különböző koncepciói. Néhány régióban még *közbülső* formái is megjelentek e kollektív identitástudatnak, például a „középamerikaiság”, vagy az igen erős „karib-tudat”. Közép- és Kelet-Európában ennek a *régió-tudatnak* a különböző változatai ugyan megtalálhatók voltak (pánszlávizmus, Balkánkonföderáció gondolata, Duna-konföderáció terve) de nem váltak a XX. századra olyan erős tudatformává, mint Latin-Amerikában. Természetesen ezt a kontinentalista gondolkört Latin-Amerikában a *közös* spanyol gyarmati múlt, a közös nyelv, a közös vallás is erősítette. A közép-kelet-európai *régió-tudat* — amelynek alapja a pánszlávizmus esetében a közös etnikai eredet volt — megszilárdulásának és kiépülésének ellene hatott az eltérő birodalmakhoz való korábbi tartozás, az eltérő vallás (a görög-keleti, görögkatolikus, a katolikus, a mohamedán és a különböző protestáns vallások) és az, hogy a *közös fenyegetettség*-nek az a foka, amely Latin-Amerika népeiben kialakult — a spanyol Korona ellen, a Szent Szövetség ellen, majd az Egyesült Államok expanziójával szemben — Közép- és Kelet-Európa népeinél *tartósan* nem volt jellemző. Egy ilyen régió-tudat, („második emelet”) kialakulása ellen hatott az is, hogy a szláv népek mellett e régióban más etnikumhoz tartozó népek is jelen voltak.

Azaz, az etnikai, vallási, nyelvi-kulturális *heterogenitás*, az *eltérő* történelmi múlt és eltérő történelmi tapasztalatok miatt a kollektív tudatnak e szilárd második emelete itt nem alakult ki, nem öltött szilárd formákat, bár gyenge tendenciaként a haladó és nem haladó mozgalmak eszmekörében sokszor jelen volt a XIX. és XX. században Közép- és Kelet-Európában.

Latin-Amerika nemzeti fejlődésének és a nemzetről alkotott koncepcióinak leginkább eltérő vonása Közép- és Kelet-Európától — de azt hiszem, hogy glóbusunk más régióitól is — az *etnikai* („faji”) *tényező erős jelenléte* e nemzet-tudatokban.

Más kontinens Latin-Amerikához hasonló módon ugyanis *nem mutatja* e sajátosságot, amely az indián, fehér, fekete, ázsiai *alapetnikumok* és a *kevert* népcsoportok (meszticek, mulattok, zambók stb.) széles skálájának jelenlétéből adódik.

Ha három időmetszetben etnikai szempontból mutatjuk be Latin-Amerika népességét, ez a tény meglehetősen markánsan tűnik elénk:²

	1650	1825	1950
Indián	9 175 000	8 175 000	14 334 642
Fehér	729 000	4 349 000	nem közöl adatot
Néger	835 000	4 188 000	13 719 111
Mesztic	401 000	6 252 000	42 345 907
Mulatt	269 000		19 323 395

Az összefoglaló táblázat persze némi kommentárt igényel, mert nem tükrözi a kontinentális eltéréseket. Azt, hogy a XIX. században, s ma is van még egy „*Indián Amerika*”: Mexikó, Guatemala, Peru, Bolívia, Ecuador, Paraguay, ahol az indián-népek túlsúlya és kevés fehér lakosság jellemző; „*Fekete-Amerikát*” a Karib térség országai és Brazília egyes vidékei jelentik; erős a *mesztic* túlsúly az Andok térségében (Kolumbia, Venezuela) és Közép-Amerikában; a La-Plata vidék a *fehér* lakosság bevándorlásának fő színtere (Argentína, Uruguay, Brazília egyes államai). Említést kell tenni a XIX–XX. században az ázsiai (kínai, japán) bevándorlás mellett az 1870–1930 között kulmináló tízmillió feletti európai bevándorlásról is, melyek a latin-amerikai etnikai paletta színeit tovább gazdagították.²

Mindazonáltal, a tőkés fejlődéssel párhuzamosan erősödő városiasodás és a belső migráció növekedése mindenképpen az *etnikai keveredés* (spanyolul *mestizaje*) irányába hatott. Latin-Amerika etnikai kohóként működött, megadva ezzel a nemzetté válás folyamatának fő jellegzetességét is.³

E ténnyel kell számolnunk mind az osztálytudat, mind a nemzettudat alakulásának vizsgálatakor. *Illusztrációként* ismerkedjünk meg Mario Samборino által közölt 1968-as adatokkal. Ezek szempontunk szerinti csoportosítása (az ország etnikai kompozíciójának %-os bemutatásával) jól mutatja — még adatainak bizonytalanságával egyetemben is — Latin-Amerika etnikai összetételének fő sajátosságait.

A táblázatot úgy állítottuk össze, hogy a színekben a „fehértől” a „feketéig” terjedő skálát érzékeltessük, így téve érzékelhetővé a nyilvánvaló tényt: Latin-Amerika lakosságának *etnikailag kevert* jellegét.

Némileg leegyszerűsítve azt mondhatjuk: ez az alapja annak, hogy Latin-Amerikában a nemzettudatok — nyíltan vagy burkoltan — etnikai koordináták által is meghatározottak. A társadalmi osztályokhoz és a nemzethez való tartozás tudata mellett a „fajhoz”, etnikumhoz való tartozás is identitást meghatározó tényező.

	Fehérek %	Indiánok %	Meszticek %	Feketék (néger és mulat) %
<i>„Fehér” Amerika</i>				
Argentina	89	2	9	—
Uruguay	90	—	8	2
<i>„Fehér-mesztic” Amerika</i>				
Costa Rica	48	2	47	3
<i>„Indián” Amerika</i>				
Bolívia	12	57	31	—
Ecuador	7	58	32	3
Guatemala	3	67	30	—
Paraguay	5	65	30	—
Peru	13	49	37	—
<i>„Indián-mesztic” Amerika</i>				
Honduras	10	40	50	—
El Salvador	8	40	52	—
<i>„Mesztic” Amerika</i>				
Chile	25	9	66	—
Kolumbia	20	12	59	9
Mexikó	9	29	67	1
Nicaragua	10	14	76	—
Panama	8	10	50	31
Venezuela	12	10	68	10
<i>„Fekete-fehér” Amerika</i>				
Brazília	39	3	20	37
Kuba	30	—	20	49
<i>„Fekete” Amerika</i>				
Dominika	5	—	14	81
Haiti	—	—	—	100

Mindez azt jelenti, hogy az Európában „tisztán” jelentkező olyan fogalmakat, mint *osztály*, *nemzet*, igen gyakran etnikai-faji „köntös” burkolja be — gyakran el is homályosítva, vagy átszínezve a nemzettudatot és az osztálytudatot. Azaz, e

kettős — osztály és etnikum — koordinátarendszer, (illetve, pontosabban úgy is mondhatnánk: az identitást meghatározó koordinátarendszer egyik vektora az osztály, a másik az etnikum) az osztálytudat és nemzettudat zavaraihoz is hozzájárulhat („identitászavarok”), de mindenképpen ható és jelenlevő feltételrendszert jelent, amelynek szerepével, funkcióival, megjelenési formáival mindaddig a marxista történettudomány keveset foglalkozott.

Tanulmányunkban e problematika általános összefüggéseivel kapcsolatosan vetünk fel néhány új szempontot, egy nagyobb gondolatmenet főbb csomópontjait kijelölve. E gondolatmenet újdonsága az, hogy a *latin-amerikai nemzettudatokat az „etnikai aspektus” szempontjából igyekszünk tipizálni.*

Már a spanyol Korona elleni függetlenségi harc során megfigyelhető, hogy a forradalmi, radikális, demokratikus tendenciaként jellemezhető politikai irányzatok *sok-etnikum-alapú* nemzetfogalommal operáltak. Figyeljük csak meg például José Gabriel Tupac Amarut, aki az 1780—81-es indiánfelkelés során először használja a „los peruanos” — peruiak — kifejezést, túl igyekezvén jutni a gyarmati rendszer által felépített faji előítéletek és barrikádok rendszerén. Tupac Amaru egyaránt peruinak tekinti a felszabadított néget, az indián parasztot, a fehér földbirtokost és természetesen a széles mesztic rétegeket. A Nemzetbe tehát *mindenki* — minden perui — beletartozik nála, etnikai és osztályhelyzetétől függetlenül.⁴ A Nemzet e felfogásban *magasabb és integráló* fogalom az osztály és etnikum kategóriájához képest.

Hasonlót tapasztalhatunk Simón Bolívarnál, vagy a paraguayi Dr. Franciánál is. Nyilvánvaló, hogy a függetlenségi harc fegyveres szakaszában csak ilyen széles alapú felfogással lehetett sikereket elérni.

Természetesen látni kell a Túpac Amaru és Bolívar nevével fémjelzett *demokratikus* és *sok-etnikum-alapú* felfogások közös sajátosságain túl az eltéréseket is. Túpac Amaru széles nemzetfelfogása az *indián-mesztic hegemonia* aspirációját is magában foglalja, míg Bolívar nyilvánvalóan a *kreol* (fehér) uralkodóosztály *vezető szerepével* számolt e demokratikus nemzetfogalomban. Bolívert e tekintetben az Amerikában született fehérek helyzetének legitimizálása foglalkoztatja, s az alábbi idézetben ennek a sok etnikumú egységnek a belső dinamizmusára és konfliktusaira is utal. Szóhasználata azonban a *meszticek* felé is nyitott, jelezve azt a tényt, hogy a függetlenségi háború idején az addig fehér uralkodóosztályba jelentős mesztic csoportok kerültek: „különben sem vagyunk sem indiánok, sem európaiak, hanem *közbülső fajta* az ország jogos tulajdonosai és a spanyol bitorlók közt, vagyis szülőhelyünket tekintve amerikaiak vagyunk, de jogaink Európából erednek, így küzdenünk kell értük a bennszülöttekkel és egyszersmind ki kell tartanunk az országban a támadók támadása ellen...”⁵

Ám már ekkor, a XVIII. század végétől is látszott, hogy formálódóban vannak *másfajta nemzetfelfogások* is.

Egyfelől megfigyelhető, hogy a spanyol gyarmati uralom ellen harcot kezdő latin-amerikai fehér-kreol földbirtokosok a független állam és nemzet sáncaiba nem kívánják beengedni a nép alsóbb, színes rétegeit. A magyar nemesi nemzetfogalomhoz hasonló jelenségről van szó, amely idegesen reagált az alsóbb népi és színes bőrű rétegek függetlenségi háborúba való bekapcsolódására.

Venezuela fehér patriótái például a Miranda által alapított „hazafias társaságban” tevékenykedő néger és mulatt rétegeket aggodalommal szemlélték, Bolívar rabszolgafelszabadító terveit pedig elítélték. Boves tábornok színes tömegei — (amelyek az egyenlőség jelszava alatt a (fehér) nagybirtokosok ellen fordultak, nem téve különbséget patrióta vagy spanyolbarát hacienda között) — pedig e rémület tartós sokkját alakították ki a fehérekben.⁶ Ez az oka annak is, hogy Peruban a Túpac Amaru felkelés (1780—83) utáni trauma légkörében a fehér nagybirtokosok a spanyol Korona mellett maradtak, félvén az indián-mesztic tömegektől.⁷

E *szektás fehér* felfogás szülte az indián szélsőséget is. Peruban a Túpac Catari testvérek fellépése villant ilyen ambíciókra fényt a XVIII. század 80-as éveinek elején.

A Catari testvérek az általuk ellenőrzött indián túlsúlyú Felső-Peruban (mai Bolivia) eltiltották a spanyol nyelv használatát, az európai ruhák viselését⁸. Indián rasszizmusuk válasz volt a perui kreol (fehér) földbirtokosok rasszizmusára, amely a „vértisztaság” spanyol eszméjére alapozva osztályuralmát faji érvekkel is igyekezett alátámasztani, alacsonyabb rendűnek tartva a többi „castas”-t (*kasztok*-nak nevezték spanyol-Amerikában a „kevert” csoportokat). A kreol uralkodó osztály a kialakuló nemzetben csupán önmagát szemlélte.

Mi e jelenségek lényege? Véleményünk szerint az, hogy mindegyik szélsőség egy *etnikum-alapú* nemzet-koncepciót formált: az egyik az indián, a másik a fehér etnikumra („fajra”) szűkítette le a nemzet fogalmát, s ezzel a másokat kizáró, *exkluzív jellegű*, szektás tudatformaként jelent meg.

Ha a XIX. századi Latin-Amerikára pillantunk, látjuk, hogy a függetlenségi háború után a *fehér-kreol nemzetfogalom győzött*, ahogy a latifundisták és a kereskedő oligarchia kezébe került az államhatalom.

Ennek az okai alapvetően azzal függenek össze, hogy Latin-Amerika függetlenségi háborúja a fehér uralkodó osztályok vezetése alatt zajlott le,⁹ mely az európai tőkés államok (és részben Észak-Amerika) támogatását is élvezte. A világgazdasági munkamegosztásból jóidőre kiszakadt Latin-Amerikában a XIX. században felerősödött a fehér földbirtokos csoportok súlya. Ez a régi, gyarmati rasszista reflexeket átmenekítette a most formálódó *fehér úri nemzetfelfogásokba*. Az állam azonos lett a kreol-fehér oligarchiával, az oligarchia pedig a Nemzettel, az állam többi polgára pedig a Nemzet sáncain kívülre került.

Ez a kreol-fehér nemzetfogalom tükröződött például az indiánok és meszticek

igen negatív megítélésében („degenerált fajok”) és az európai fehér bevándorlás szorgalmazásával kapcsolatos kormánypolitikákban.

A XIX. századi politikai és osztályküzdelmek azonban arra utaltak, hogy a sok etnikum-alapú demokratikus nemzetfelfogások a század folyamán továbbéltek. Leginkább azonban társadalmi és politikai *konfliktusok idején* tudjuk megfigyelni sajátosságaikat.

Mexikóban a múlt század közepén az Egyesült Államok agressziója révén elvesztett hatalmas területek (Új-Mexikó, Kalifornia) okozta sok által kiváltott politikai — társadalmi válság megkérdőjelezte a fehér oligarchia uralmát — amelyet a hasonlóan gazdag katolikus egyház is támogatott. Nem véletlen, hogy a hatalmas duzzadó *nemzeti sérelem* árama az indián-mesztic Benito Juarezt emelte Mexikó köztársasági elnökévé. A *Reforma* időszaka nemcsak a katolikus egyház földbirtokainak elvételét és a fehér oligarchia korlátozását jelentette, de Mexikó színes bőrű (indián, mesztic) tömegeinek a nemzet sáncaiba való beemelését is.

Juarez argumentációja és egész politikai gyakorlata erre utal. Nem váratlan ezért az sem, hogy ellenfelei, Mexikó (fehér) oligarchiája Spanyolország és Franciaország támogatásával, Habsburg Miksa császárrá koronázásával igyekezett uralmát visszaszerezni. Juarez erejét a børszintől függetlenül minden mexikóit magában foglaló Nemzet adta, s vitte ügyét győzelemre. Mindazonáltal egy érdekes tény említést érdemel. Miksa expedícióját legyőző és a függetlenséget konszolidáló Mexikó elnöke egyre több rendeletben — halálbüntetéssel is szankcionálva — tiltja meg a maya indiánok földjeinek elvételét, Yucatán indiánjainak rabszolgaként történő eladását a karibi ültetvényes szigetekre. Mindez arra utal, hogy az 1860—1870-es években az új, *de már mesztic* földbirtokos osztály erősödése a fehér mentalitás újjáéledését hozta — *immár mesztic köntösben*¹⁰. Ez a felfogás, mely a *mesztic nemzet* eszméjének alapján állt, és Porfirio Diaz diktatúrája alatt izmosodott meg, az indián tömegeket ismét a nemzet sáncain kívülre szorította.

E tény persze összetett jelenségre utalt. A tőkés fejlődés viszonylagos felgyorsulására Mexikóban, a külföldi tőke mexikói megjelenésére és expanziójára, stb., amelynek társadalmi következménye a *mestizaje* felgyorsulása volt. A földbirtokos osztályban történt óriási vérátömlesztés — (a földbirtokos osztály „meszticizálódása”) — a nemzetfelfogásban is *új típust* szült: Latin-Amerikában legelőször itt született meg és vált uralkodó, „hivatalos” nézetté a nemzet mesztic felfogása, mely a sok -etnikum-alapú nemzetfelfogást ismét kiszorította a politikai gondolkodás perifériájára.

Nicaraguában a XIX. század közepén az észak-amerikai William Walker kalandja utalt a fehér felfogás szélsőséges önzésére. Erős nicaraguai fehér földbirtokos csoportok hívták be és támogatták Walkert, aki fehér-zsoldos hadseregével elnökké tette magát, visszaállította a rabszolgaságot és hivatalossá tette az

angol nyelvet. Arroganciája természetesen kivívta Közép-Amerika ellenállását: túllépve vizályaikon, összefogtak, és megölték a kalandor Walkert¹¹.

Kubában a tízéves háború (1868—78) időszakában tanulmányozható meglehetősen jól, hogy az eltérő társadalmi-politikai aspirációk eltérő nemzetfelfogásra épültek.

Természetes, hogy az utolsó nagy spanyol gyarmat, Kuba függetlenségéért vívott harcába, amelyet a fehér uralkodó körök indítottak meg és tartottak vezetésük alatt, nagy ambícióval kapcsolódtak be Kuba színes tömegei is: *fekete* rabszolgák és szabadok, valamint a *mulatt* városi és falusi kispolgárság tömegei is. A mulatt *Antonio Maceo*, aki e háború egyik legendás katonai vezetője lett, ezt a törekvést szimbolizálta, de kifejezte azt is: e színes néptömegek egy *demokratikus* köztársaságért harcoltak, s tevékenységük megkérdőjelezte a fehér (földbirtokos) *hegemónia* fenntarthatóságát is a leendő köztársaságban. Maceo eszméje a *Kubát alkotó etnikumok* — fehérek, feketék, mulattok, ázsiaiak — *békés együttélése* volt.

A függetlenségi táborban kialakuló viták éppen ezzel a ténnyel függtek össze. Külső megfigyelők ezért tartottak egy „faji háborútól” a spanyolokat szigetükről kiűző Kubában, s a fehér uralkodóosztály jóérzését ilyen félelmei is vitték az Egyesült Államokkal való szoros együttműködés felé a XIX. század utolsó éveiben. Az USA újgyarmataként megjelenő kubai állam e század elején a Maceo-képviselte törekvéseket kiszorította a politikai arénából.¹²

Tanulságos a *venezuelai* Ezequiel Zamora múlt század közepi története is, aki a színesbőrű parasztság törekvéseit (földéhség) fejezte ki, s demokratikus köztársaság megteremtéséért harcolt. Zamora nemcsak a partvidék mulatt és néger parasztjaira, de a három hegyvidéki tagállam indián törekvéseire is figyelt.¹³

Igen világos e századközepi latin-amerikai konfliktusok esetében, hogy az alapkönfliktus *osztályok közötti*, de mert ez *erőteljesen etnikai sajátosságoktól is meghatározott*, ezért *etnikai konfliktusként* is manifesztálódott. E demokratikus, népi törekvések szükségképpen valamilyen *sok-etnikum-alapú* nemzetfelfogással kapcsolódtak össze.

E ponton érdemes egy pillanatra megállni, s az *osztály és etnikum* közötti összefüggésekre is utalni. A fenti példáinkból kitűnik talán, hogy a XIX. században a kapitalizmus — kínosan lassú, deformált, függő, és rendkívül egyenetlenül jelentkező — fejlődésével a gyarmati örökség erőteljes jelenléte következtében a társadalmi *osztályok formálódása etnikai meghatározottságú*. Ez azt jelenti, hogy az osztályhelyzet szoros kapcsolatban volt az etnikai helyzettel.

A paraszt, az agrárproletár és a bányász a Csendes-óceán partvidékén indián és indiánmesztic; Brazíliában és Kubában pedig néger, a földbirtokosok, az állami tisztviselők és a hadsereg tisztjei, az értelmiségiek pedig fehérek. A rendkívül nagytömegű és heterogén középrétegek, a kispolgárság pedig a mesztic és/vagy mulatt. Ez az alapstruktúra persze az évtizedek során változott, ám erre az *etnikai*

koordináltak között működő latin-amerikai felfogás sajátosan reagált: az egyén társadalmi helyzetének megváltozásával „faji besorolása” is megváltozott. A föld-birtokot szerző mesztic vagy mulatt személy — bármilyen is volt a bőrének színe — fehéreként sorolta be önmagát; a nagyvárosba érkező, olvasni megtanuló indián pedig már meszticnek vallotta magát, pl. az 1876-os perui összeírásban, stb. Ez a jelenség tehát azt jelenti, hogy osztálykategóriákat etnikai („faji”) kategóriák helyettesítették. De mert e társadalmi-gazdasági átalakulás Latin-Amerikában elhúzózó és deformált, ahol az osztályok „letisztult” jelentkezése elmaradt, az osztályhoz való besorolást a „faji besorolás” helyettesítette, az *osztályöntudat zavarait* is magával hozva.

E XIX. századi folyamatokat szemlélve egy — egyenlőre hipotetikus — konklúzió kínálkozik: a Túpac Amará — Bolívar — Zamora — Juárez — Maceo stb. nevével összeköthető *sok etnikum alapú* nemzetfogalom végső soron a gazdasági-társadalmi fejlődés *autochton tőkés útjának a törekvését*,¹⁴ a nyugat-európai és észak-amerikai fejlődési pálya megvalósításának az igényét is tükrözte. Ezt az alternatívát azonban a XIX. századi világ gazdasági fejlődés elpusztította. A függő és deformált tőkés fejlődésnek a fehér-nemzetfogalom és az ebből táplálkozó *elitista mesztic* nemzetfogalmak jobban megfelelték.

A nemzettéválás e folyamata ugyanakkor a XIX. század elején még erős kontinentális összefogás eszméjét is meggyengítette. A kreol (fehér) nacionalizmusok önzése ellene hatott a bolívari eszméknek, ahogy a közép-amerikaiság gondolata is megrokkant a Közép-Amerikai Államszövetség felbomlásával (1838/39). A szubkontinens az egymással rivalizáló, izzó kreol nacionalizmusok színtere lett a XIX. században.

Változást, hatalmas átrendeződést a latin-amerikai nemzetfelfogásban a XIX. század utolsó évtizedeitől az 1930-ig terjedő időszakban figyelhetünk meg.¹⁵ Néhány évtized alatt a nemzettudat átalakulása és a „kontinentális tudat” újjászületése zajlott le. Emögött az imperialista tőkebehatolás következményei állottak, mindenekelőtt a tőkés fejlődés nekilendülése és ennek társadalmi következményei: a városfejlődés felgyorsulása, új, nagyszámú középrétegek megjelenése, a munkásosztály kialakulásának elindulása, az európai bevándorlás milliós tömegei, a parasztság földért való harcának fokozódása, régi földesúri rétegek deklasszálódása, stb. Erre a komplex és hatalmas gazdasági-társadalmi átalakulásra (mely ugyanakkor sok új deformáció kialakulásával is járt) nem térünk ki részletesen. Minket itt és most a nemzettudat és a „kontinentális-tudat” kérdései érdekelnek.

E folyamatban a legfontosabb mozzanat a fehér-kreol úri nemzetfelfogás *válságának* kezdete. Erre utalt egyfelől az, hogy a kreol (fehér) oligarchikus nemzetfelfogás reakciós, rasszista vonásai felerősödtek. C. O. Bunge „Nuestra América” című könyvében adott negatív karakterisztika az indiánról, meszticről, négerrel — erre utal. Általánossá lett a „kevert fajok” rendkívül negatív értékelése

is. Bunge továbbfejlődésre képtelen hibrideknek tekintette őket, A. Arguedas pedig degeneráltaknak. V. Garcia Calderón pedig alsórendűeknek minősítette e rétegeket, akik nem tudnak ellenállni „a felsőbb fajok inváziójának”¹⁶. A kreol oligarchikus nemzetfogalom pesszimistává vált a századfordulón, s bár USA-ellenessége is fokozódott, nem tudott mozgósító ideológiává válni, bárha jelentős *modernizáció* is megfigyelhető e nemzetfelfogásban. Ez megfogható a kontinentalizmus eszméjének erőteljes felerősödésében, amely egyébként először a kreol oligarchia ideológusainak az írásaiban jelent meg. Ők a kontinens „betegségeit” még rasszista alapon érzékelték és sürgették a megoldást (pl. a fehér bevándorlás fokozásával). E nézetek erős USA-ellenességgel is párosulhattak, kifejezve a deklasszálódó földbirtokos rétegek antikapitalista nézeteit is.

E modernizálódás eszmei alapjául a *pozitivizmus* latin-amerikai megjelenése és elterjedése szolgált. A XIX. század utolsó harmadától e filozófiai irányzathoz való fordulás az ismét a világpiachoz kötődő hazai oligarchiák hatalmának megerősödésével is összefüggött. Az anarchia, a caudillók korszakán való túllépés a *rend, haladás* sürgetését igényelte, s a pozitivizmus azt a reményt adta, hogy Latin-Amerika megtalálta a *felzárkózás* megalapozását szolgáló filozófiát. A pozitivizmus, mint a modernizáció stratégiájának (vélt) világnézete, természetesen eltérő társadalmi törekvésekben jelent meg. Kétségtávol, az említett pesszimista és reakciós nézetek elsősorban a *biológizmus* érveit vették át.¹⁷

A kollektív identitástudatok válságára és átalakulására utalt az is, hogy megkezdődött *új* nemzetfelfogások, valamint új kontinentalizmus-felfogások formálódása. Ezeknek az a jellemzője, hogy az alsóbb néposztályok érdekeit, ambícióit, aspirációit kifejezve *demokratikus, népi alapú* és jellegű koncepciókat is formáltak.

A perui Manuel Gonzalez Prada szerint például a „nemzetet az indiánok alkotják” és „minden fehér egy Pizarro”¹⁸. E felfogástípusban tehát ugyan *népi*, de *egy-etnikum alapú* új nemzetfelfogás fogalmazódott meg, amely éppúgy exkluzív és elfogadhatatlan volt Peru mesztic többsége számára, mint a fehér nemzetfogalom. Ezek az egy-etnikum alapú nemzetfogalmak azonban a két világháború közötti periódusban még tovább éltek, bár nem rendelkeztek mozgósító erővel. Népi változata a latin-amerikai kommunista mozgalomban éledt fel az 1920-as, 30-as években. Az olyan jelszavak, mint a „kecsua, aymara köztársaság” (Peru, Bolívia), „Oriente néger köztársaság” (Kuba), „indián proletárdiktatúra” (Kolumbia) erre utaltak.¹⁹ A fehér-alapú nemzetfelfogás elsősorban az oligarchiák ideológiájában maradt jelen.

Másik példáját ezen új demokratikus koncepcióknak Kuba mutatta, ahol a függetlenségi háború idején (1895–98) a *soketnikum-alapú* nemzetfogalom ismételt felbukkanása és megerősödése figyelhető meg. José Martí és C. Baliño írásai már ezt a modern és demokratikus, a borszintől függetlenül minden állampolgárt a nemzetbe foglaló felfogást tükrözték¹⁹. Ez az új felfogás a most születő észak-

amerikai imperializmus elleni harc igényeit is kifejezte. A faji egyenlőség eszméje új nemzetfelfogást feltételezett. Ez az eszme győzelemre is vitte a függetlenség ügyét Kubában, ám ez a cukor-oligarchiának nem felelt meg. Az USA-beavatkozás és az újgyarmat-helyzet — amint erre utaltunk — e koncepció ismételt vereségét is jelentette.

Ám a latin-amerikai társadalomfejlődés nyilvánvalóvá tette — elsősorban a *mesztizaje* folyamata —, hogy a nemzet új koncepcióinak „sikeres”, tömegeket mozgósító változatai *másféle alapról* építhetők.

A sok-etnikum-alapú nemzetfogalom ugyanis, amely a XIX. századi demokratikus mozgalmakban még döntően munkált, a XX. században nem lett kontinentálisan domináns eszmévé, éppen a faji keveredés, a *mesztizaje* felgyorsulása miatt. Ezért a demokratikus nemzetfelfogások alapvető vonulatává a *mesztic alapú nemzettudatok* váltak.

Megfigyelhető (az említett kubai példai esetében) a *sok etnikum alapú nemzetfelfogás mesztic (mulatt) tudattá történő átalakulása is*, de teljesen mégsem tűnt el. Ez a sok-etnikum alapú nemzetfelfogás élt tovább pl. a chilei kommunista, Alejandro Lipschutz műveiben, aki a „két haza” teóriájában az etnikumok továbbélésével számolt. Lipschutz számára például a perui indián perui nemzetbe történő integrálása révén *egyszerre* lehetne kecsua, és perui — anélkül, hogy etnikai sajátosságait fel kellene adnia.²⁰ Ebben a felfogásban egy „*több népű nemzet*” modellje formálódott, amikor a perui államon belül *indián autonómiával* számolt. Az még nem világos, hogy e felfogás — amit mi *több népű nemzetként* határozunk meg — vajon a jövőben politikai erővé és mozgalomná tud-e válni. Ezt a társadalomfejlődés iránya fogja eldönteni.

Mindenesetre az 1960–70-es évek új folyamatai, melyek az *etnikai tudatok* reneszánszát is hozták, arra utalnak, hogy ez az alternatíva még élő Latin-Amerikában. Legutóbb Nicaragua forradalma figyelmeztetett erre. A miszkitó indiánok etnikai öntudatának erősödése, mely az *autonómia* igényét is magában foglalta — s az erre történő sandinista reagálás *változásai*, amelyek az indián-ellenes katonai fellépéstől (1982) gyorsan eljutottak az indián népek autonómiájának elfogadásáig (1985)²¹ — arra utalnak, hogy a sandinista forradalmárok a „*mesztic nemzet*” alapján álltak, de felfogásuk a körülmények hatására gyorsan kiszélesedett: a nicaraguai nemzetbe igyekeznek belefoglalni immár az indián népcet is. Olyan helyzetet igyekeznek kialakítani, hogy az indián egyszerre érezhesse magát nicaraguainak és miszkitónak is.

A XX. században tehát a Nemzet *legsikeresebb* felfogása *mesztic*-alapról formálódott. 1918 után az *ideológiai szféra erős „meszticizálódása”* figyelhető meg, két szinten is: kontinentális és nemzeti szinten. Erre utal például a mexikói José Vaconcelos „kozmosz faj” elmélete, vagy az aprista mozgalom „indoamericanismója”²². Az 1920-as évektől a *mesztic pozitív megítélést* kapott és Latin-Amerika remény-

ségévé vált. Luis Alberto Sanchez latin-amerikai irodalomról írott művét például „mesztic könyv”-nek nevezi. Az olyan nemzeti felszabadító háború, mint A. C. Sandino harca Nicaraguában, már egyértelműen a *mesztic-nemzet* felfogása alapján állt.

A kontinentális összefogás eszméje a XIX. század végétől az USA-expanzió előretörésével született újjá. José Martí ennek talán legnagyobb hatású képviselője. Az USA-tól való fenyegetettség munkált e kontinentális-tudat erősödésékor, amelynek *számos változata* Latin-Amerika eltérő társadalmi rétegeinek érdekeit tükrözte. Reakciós antikapitalista verziójától a forradalmi kommunista változatig igen széles a skála.

A mesztic-tudat először kontinentálisan formálódott ki erőteljesebben az 1920-as években és csak némi fáziskéséssel jelentek meg, és döntően az 1920-as évek végétől épültek ki a mesztic-alapú nemzetfelfogások. Ezek jellemzője, hogy e felfogások az egyes etnikumok („fajok”) eltűnésével számolnak, ugyanakkor toleránsak a még létező etnikumokkal szemben. A „kevert”, tehát mesztic (mulatt) nemzetfogalmak *demokratikus változatai* az összes etnikum értékeinek szintéziseként fogják fel a nemzetet. Azaz nem etnocidiumként. Ez az új felfogás az alapja a 30-as években születő *cubanidadnak*, az *argentinidadnak*, a *peruanidadnak*.

Brazília esetében hasonló folyamat látható: Gilberto Freyre²³ felfogása: „mesztizo — verdadero brasileiro” — a *mesztic az igazi brazil* — már erre utal, hasonlóan a perui Mariáteguihez, aki, amikor arról beszél, hogy Peru négyötöd részét az *indigenák* (bennszülöttek) alkotják, már nemcsak az indiánokra (indio), hanem a meszticekre is gondolt.²⁴

Meg kell jegyezni, hogy véleményünk szerint a mesztic-alapú nemzetfelfogások is *több típusra* oszthatók. Előbbi példáink közös alapja az, hogy a „*mesztic nemzet*” *alapjaként a dolgozó osztályokat tekintik*, tehát *népi, demokratikus* értelműek. Picon Salas is ezt fejez ki, amikor arról beszél, hogy az „igazi chilei lélek” a dolgozó osztályokban lelhető fel.²⁵

Ha a XX. század legsikeresebb politikai mozgalmairól, a *populista pártokról* medítálunk, sikereik mögött, szerintem ezt az ideológiai alapot kell látnunk. Az APRA, a varguismo, a peronismo, stb. *sikerei* véleményünk szerint mesztic alapú nemzetfelfogásukkal is erőteljesen összefüggnek.

Tanulságosak ilyen szempontból például az 1939-es perui választások, amikor egy rendkívül *heterogén politikai* bázisban a *közös mesztic-lét* teremtett igen gyorsan politikai szövetséget.

A perui APRA ideológiája is világosan tükrözte ezt a tényt hatvanéves történelme során. Az „összes dolgozó osztályok” szövetségeként jelent meg — csak a perui (fehér) oligarchiát zárta ki a szövetségből. Az agrárproletártól a városi munkáson, kispolgárságon, értelmiségen át a nemzeti burzsoáziáig terjedő front-

ban pedig közös a *mesztic eredet* volt. Ezt az APRA illegális propagandája erősen fel is használta pl. az 1930-as években, olykor erőteljesen rasszista tónussal²⁶.

Ezek a populista ideológiák széles demokratikus szellemben épültek, ezért a népi típusú felfogásokat is integrálni tudták. És ez fontos: a populista pártok ugyanis két felfogást integráltak a nemzetről: egy *népit* (*popular*), amely forradalmi tendenciákat is hordozott, és egy *népiest*, azaz *populistát*, amely a középrétegek, a nemzeti burzsoázia politikai aspirációit fejezte ki és alapvetően *reformista* természetű volt. E kettősség — népi-népies (*popular-populista* a spanyol nyelvben is elkülöníthető értelmet hordoz) — eltéréseit azonban a „mesztic” szó jótékonyan elfeledte.

A *mesztic nemzetfelfogás* következetesen forradalmi, népi demokratikus változata a XX. század *forradalmi mozgalmainál* figyelhető meg. Ilyen szempontból említhetők például Sandino, a kubai A. Guiteras, vagy a kolumbiai E. Gaitán eszméi. Fontos lenne vizsgálat alá venni ebből a szempontból a Július 26-a Mozgalom, vagy/és sandinista mozgalom eszméit is. Sikereik, úgy vélem, a nemzet felfogásának ilyen, demokratikus és népi jellegéből (is) következhetnek.

A mesztic nemzetfogalom népi és népies típusa mellett Latin-Amerikában kialakult egy oligarchikus, antidemokratikus változata is. Úgy tapasztaljuk, hogy a latin-amerikai oligarchiák ideológiai alkalmazkodó képessége rendkívül nagy volt, s e csoportok jórésze is elfogadta, felhasználta a nemzet mesztic felfogását. Mint erre már utaltunk, igen korán, talán elsőként — Mexikóban, Porfirio Diaz (1871—1910) időszakában fogalmazódott meg a *científicos* részéről egy mesztic-jellegű nemzetfelfogás²⁷. E *felülről épülő* koncepció a Nemzetről azonban tulajdonképpen a kreol felsőbbrendűség burkolt továbbélését jelentette, mert ez a mesztizajt az „alsóbbrendű fajok” *fehérek által történő asszimilációjaként* képzelte el. Jellegzetes korai képviselői e felfogásnak Peruban José de la Riva Agüero, V. A. Belaúnde voltak, de megállapítható, hogy 1930—50-es évek diktatúrái Közép-Amerikában például ugyancsak alkalmazták a mesztic demagógiát.

*

A latin-amerikai felfogások a Nemzetről jól mutatják, hogy e koncepciók mindig etnikai („faji”) meghatározottságúak voltak. Ám az is egyértelműnek látszik, hogy a mesztic-alapú nemzetfogalmak kialakulása ugyanakkor az ilyen, etnikai alapú fogalmak meghaladásának perspektíváját is jelenti, amikor az *összes etnikum szintéziséként* jellemzik önmagukat. Ez pedig egy letisztultabb, világosabb társadalomkép és osztályfelfogás számára adhat a jövőben lehetőséget. Ahogy ugyanis az etnikai „köntös” lehullik a latin-amerikai társadalmakról, egyértelműbben fog látszani, hogy az esetleg *ugyanazt* az „etnikai köntöst” hordozó társadalmi csoportok *eltérő* társadalmi osztályokhoz tartozókat tömörítenek. Ez a kollektív identitástudat osztály-koordinátáit fogja várhatóan megerősíteni.

Jegyzetek

- ¹ ANDERLE ÁDÁM: *Utópia és történeti alternatíva. = Hungria recuerda a Simón Bolívar*. Budapest, 1983. 152—153.
- ² ROSENTHAL: *La población indígena, 1492—1950*. Buenos Aires, 1954. 1, 2, 3. sz. táblázat.
- ³ MARIO SAMBORINO: *Identidad, tradición, autenticidad. Tres problemas de América Latina*. Caracas, 1980. 53. Az adatok gyengeségére utal, hogy nem jelzi pl. az *ázsiai* lakosságot és össze-mossa a néger és mulatt fogalmát.
- ⁴ NICOLAS SANCHEZ ALBORNOZ: *La población de América Latina*. Madrid, 1977; MAGNUS MÖRNER (ed): *Race and Class in Latin-America*. New York-London, 1971
- ⁵ ANDERLE ÁDÁM: *Vihar a Sierrában*. Budapest, 1981. 179—243;
- ⁶ SIMON BOLÍVAR: *írásai*. Budapest, 1976. 70.
- ⁷ FEDERICO BRITO FIGUEROA: *La emancipación nacional y la guerra de clases y castas*. Acta Historica. Tom. L. XXIX. Szeged, 1985. 49—69.
- ⁸ ANDERLE ÁDÁM: *Vihar a Sierrában*, Budapest, 1981. 257—275.
- ⁹ Uo. 230—231.
- ¹⁰ JOSÉ CARLOS MARIÁTEGUI: *Hét tanulmány a perui valóságról*. Budapest, 1977. 46.
- ¹¹ BENITO JUAREZ: *Pensamiento y acción*. La Habana, 1974.
- ¹² WILLIAM WALKER: *La guerra en Nicaragua*. Managua, 1975. (Az eredeti napló spanyol kiadása)
- ¹³ JOSE LUCIANO FRANCO: *Antonio Maceo. Apuntes para una historia de su vida*. La Habana, 1975. I—III. k, különösen: I. k. 100—101, 187—188, II. k. 157, III. k. 132.
- ¹⁴ FEDERICO BRITO FIGUEROA: *El tiempo de Ezequiel Zamora*. Caracas, 1981.
- ¹⁵ Vö. a Tupac Amaru -esetre ANDERLE ÁDÁM: *Indián polgári forradalom? Agrártörténeti Szemle, 1977. 3—4. sz. 374—389.*
- ¹⁶ Erről ANDERLE ÁDÁM: *Conciencia nacional y continental en América Latina, en la primera mitad el Siglo. = Casa de las Américas, N° 133. 16—28.*
- ¹⁷ OSCAR BUNGE: *Nuestra América. Obras Completas. II. k. 7. kiad.* Madrid, 1926, ALCIDES ARGUEDAS: *El pueblo enfermo*. Barcelona, 1909, VENTURA CARCIA CALDERÓN: *Latin America: Its Rise and Progress*. London, 1924.
- ¹⁸ *Pensamiento Positivista Latinoamericano*. Caracas. I—II. k. (Leopoldo Zea bevezetőjével).
- ¹⁹ MANUEL GONZALEZ PRADA: *Horas de lucha*. Lima, é. n. 239, 275—276. 300 és azt követő lapok.
- ²⁰ Meg kell jegyezni, hogy az *egy etnikum alapú államok* — „néger és indián köztársaságok” — kialakítása, mint a latin-amerikai belső konfliktusok megoldásának lehetséges alternatívája, a XIX. század közepén a közép-kelet—európai megfigyelőben már megfogalmazódott. Vö. *Athenaeum* 1841. IX. számában. Erről lásd: ANDERLE ÁDÁM: *Temas latinoamericanos en la prensa húngara del siglo XIX. Formación de naciones, desarrollo nacional. = Estudios Latinoamericanos, Varsó, 1980. 6. sz. 17—24.*
- ²¹ BENKŐ JUDIT: *José Martí nemzeteszmeje. Világtörténet, 1982. 4. sz. 53—75. CARLOS BALIÑO: Documentos y artículos. La Habana, 1975.*
- ²² ALEJANDRO LIPSCHÜTZ: *Marx y Lenin en la América Latina y los Problemas indigenistas. La Habana, 1974. 95—97.*
- ²³ *Envío, Managua.*
- ²⁴ JOSÉ VASCONCELOS: *La raza cósmica. Misión de la raza iberoamericana*. Paris, é.n. VICTOR RAUL HAYA DE LA TORRE: *A donde va Indoamerica 2. kiadás, Santiago de Chile, É.n.*
- ²⁵ Lásd GILBERTO FREYRE: *Interpretación de Brazil. Mexico 1945.*

²⁴ MARIÁTEGUI i. m. 44—45.

²⁵ MARIANO PICON SALAS: Intuición de Chile. Santiago de Chile, 1935. 2.

²⁶ ANDERLE, ÁDAM: Movimientos políticos en el Perú entre las dos guerras mundiales. La Habana, 1985. Casa de las Américas

²⁷ HORVÁTH GYULA: A mexikói forradalom főbb ideológiai és politikai áramlatai (Kézirat) TITI, 1984.

Mérei Gyula műveinek bibliográfiája

Összeállította: LIPTÁK DOROTTYA

1934

1. Magyar politikai pártprogramok (1867—1914). = A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumainak kiadványai 2. Bp. 1934. 363 p.

1935

2. A bécsi kormány gyáriparpolitikájának alapelvei Magyarországon 1790—1815 között. = Bécsi Magyar Történelmi Intézet évkönyve. Bécs, 1935. 174—192. p.
3. A földbirtokreform gondolata a kiegyezéstől a világháborúig. = *Országút*, 1935. október—november, 24—26. p. 42—44. p.

1937

4. Hogyan történt a zsidóság gazdasági térfoglalása Magyarországon. = *Egyenlőség*, 1937. (57. évf.) 23. sz. június 3. 13 p. június 10. 13. p.

1938

5. Viktor Hoffmann: Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte. = *Századok*, 1938. (72. évf.) 1—3. sz. 121—122. p. (Ismertetés.)

1940

6. A „második Baku”. = *Közgazdasági Szemle*, 1940. (64. évf.) 279—285. p.

1941

7. Mocsáry Lajos és a nemzetiségi kérdés. = *Az Ország Útja*, 1941. (V. évf.) 9. sz. 292—298. p.

1942

8. Ráth Károly: Fejezet a múlt század végének iparosküzdelméi történetéből. = Országos Iparos Évkönyv és Címtár. Bp. 1942. 45—59. p.

1943

9. Egy régi magyar mézeskalács-készítő. = Országos Iparos Évkönyv és Címtár, Bp. 1943. 33—39. p.
10. A magyar iparfejlesztés története 1842—1914. = Iparfejlesztés, Bp. 1943. 15—125. p.
11. Wahramann Mór. = Izraelita—Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Bp. 1943. 313—344. p. + Klny.
12. Magyarország gyáripara az 1784—85. évi gyárstatisztika tükrében. = *Magyar Ipar*, 1943, 1944. (LXIV. köt.) 10, 11, 12. sz. 92—94. p, 103—104. p, 107—110. p. (LXVI. köt.) 1. sz. 4—5. p.

1944

13. Adalékok a magyar iparösszvetkezetek történetéhez. = *Magyar Ipar*, 1944. (LXV. köt.) 2. sz. 10—11. p.

1945

14. Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. Írták: —, Kosáry Domokos. Bp. 1945. Szikra. 176 p. (Ideiglenes történelemtankönyv 6.)
15. Futó Mihály: A magyar gyáripar története, I. = *Revue d' Histoire Comparée*. 1945. Nouvelle Série. Tom. III. 276—277. p. (Ismertetés).
16. Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg 1848—1918. = *Századok*, 1945—1946. (79—80. évf.) 286—287. p. (Ismertetés).

1947

17. Polgári radikalizmus Magyarországon, 1900—1919. Bp. 1947. 127.
18. Lederer Emma: A magyar társadalom kialakulása a honfoglalástól 1918-ig. *Századok*, 1947. (81. évf.) 244—250. p. (Ismertetés).

1948

19. Munkásmozgalmak 1848—49. Iratok a magyar munkásmozgalom történetéhez. Az anyagot összegyűjtötte és a bevezetést írta: Mérei Gyula. Bp. 1948. Népszava. 269 p.

20. Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon, 1790—1848. Bp. 1948. 215 p. (Teleki Pál Tudományos Intézet. A Történettudományi Intézet kiadványai 3.)
21. A magyar céhrendszer 1848 előtt. Az 1836-i pesti cipészlegény-mozgalom előzményei. = *Századok*, 1948. (82. évf.) 60—100. p.

1950

22. Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez, 1850—1945. Feudális maradványok a munkaszervezetben. = *Századok*, 1950. (84. évf.) 235—298. p.
23. Magyarország a reformkorban és a forradalom idején. — Egyetemi jegyzet. Bp. 1950. 84 p. (Egyetem. Bölcsész Kari sokszorosítás).

1951

24. Magyar iparfejlődés. 1790—1848. Bp. 1951. Közoktatásügyi Kiadó. 428 p. (A Magyar Történelmi Társulat kiadványa.)
25. Magyar történet 1825—1849 c. előadás programja a tudományegyetemek történelem szaka számára. Bp. 1951. Tankönyvkiadó soksz. Kézirat gyanánt. 14 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar jegyzete.)
26. Magyarország története 1790—1849. Egyetemi jegyzet. Szeged, 1951. 312 p. (Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Kar.)

1952

27. Kossuth Lajos. Rövid életrajz. (—, Lukács Lajos, Spira György.) Bp. 1952. Művelt Nép Kiadó, 235 p. (A Magyar Történelmi Társulat kiadványa.)
28. Magyar nép története 1790—1849. Bp. 1952. Tankönyvkiadó, 451 p. (Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Kari jegyzet.)
29. Magyarország történelme 1711—1790. Egyetemi jegyzet. Szeged, 1952. 166 p. (Bölcsészettudományi Kar.)
30. A magyar nép története 1849—1914. Egyetemi jegyzet. Szeged, 1952. 297 p. (Bölcsészettudományi Kar.)

1953

31. A magyar történet 1711—1849 c. előadás programja a tudományegyetemek történelem szaka számára. Bp. 1953. 21 p. (Az Oktatásügyi Minisztérium kiadványa.)

32. A magyar reformmozgalom és az 1830—31-es lengyel szabadságharc. = Magyar Történész Kongresszus 1953. június 6—13. Bp. 1954. 165—181. p.
33. Az állami ideológiai oktatás tapasztalatai a szegedi Tudományegyetemen. = *Felsőoktatási Szemle*, 1954. (3. évf.) 5. sz. 217—221. p.
34. Magyarország története. 2. Magyarország újkori története. 1790—1918. 1. könyv. 1790—1849. Írták: —, Arató Endre, Spira György, Varga Zoltán. 1. folytatás. 1790—1831. Egyetemi tankönyv. Bp. 1954. 225 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.)
35. Magyarország története. 2. Magyarország újkori története. 1790—1918. 1. könyv. 1790—1849. Írták: —, Arató Endre, Spira György, Varga Zoltán. 2. folytatás. 1831—1848. Egyetemi tankönyv. Bp. 1954. 264 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.)
36. Magyarország története. 2. Magyarország újkori története. 1790—1918. 1. könyv. 1790—1849. Írták: —, Arató Endre, Spira György, Varga Zoltán. 3. folytatás. 1848—1849. 1—2. rész. Egyetemi tankönyv, Bp. 1954. 455 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.)
37. Magyarország történelme (1825—1848.) Egyetemi jegyzet. Bp. 1954. 267 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.)
38. Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. = *Századok*, 1954. (88. évf.) 2—3. sz. 452—453. p. (Ismertetés).

39. Széchenyi István = *Történelem Tanítás*, 1955. (1. évf.) 2—3. sz. 36—47. p.
40. Magyar népi demokrácia története (1944 október—1948 június.) Egyetemi jegyzet Bp. 1955. 78 p. (Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.)
41. Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén c. kandidátusi értekezésének vitája. Mérei Gyula és Spira György opponensi felszólalásával. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1955. (2. évf.) 3—4. sz. 333—384. p.
42. Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokon. = *Századok*, 1955. (89. évf.) 6. sz. 957—959. p. (Ismertetés.)

43. Az 1848—49. évi magyar kormányok gazdaságpolitikája. = *Közgazdasági Szemle*, 1956. (3. évf.) 3. sz. 314—329. p.
44. Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején. = *Századok*, 1956. (90. évf.) 4-6. sz. 591—616. p.

45. Magyarország története. 1790—1848. Írták: —, Arató Endre, Varga Zoltán. Átdolg.: Vörös Antal. Egyetemi jegyzet. Bp. 1956. 222 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar.)

1957

46. Magyarország története. 2. köt. Magyarország újkori története. 1790—1918. Magyarország története a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakában. 1790—1849. Egyetemi tankönyv. Szerkesztette: —, Spira György, Írta: —, Arató Endre, Spira György, Varga Zoltán. Bp. 1957. Tankönyvkiadó. 513 p.

1958

47. A történelmi munkaközösség vitája Balázs Béla munkájáról. = *Századok*, 1958. (92. évf.) 5-6. sz. 771—774 p. (Hozzászólás.)

1959

48. Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. = *Társadalmi Szemle*, 1959. (14. évf.) 7. sz. 27—52. p.
49. Szekfű Gyula történetírásának kérdéséhez. = *Felsőoktatási Szemle*, 1959. (8. évf.) 9. sz. 531—536. p.

1960

50. Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. = *Századok*, 1960. (94. évf.) 1-3. sz. 180—256. p. + Klny.
51. A vallásos nézetek elleni küzdelem a történettudományok egyetemi, valamint főiskolai oktatásában. = *Felsőoktatási Szemle*, 1960. (9. évf.) 1. sz. 30—36. p. + Klny.
52. Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbeentwicklung in Ungarn. = *Études Historiques*. Vol. 1. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 721—775. p. + Klny.
53. La crise du féodalisme et l'ère des révolutions bourgeoises. 1790—1849. Le Développement de l'historiographie hongroise. = *Études Historiques*. Vol. 1. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 88—101. p.
54. M. Kondor Viktória: Az 1875-ös pártfuzió. = *Magyar Tudomány*, 1960. (5. köt.) 10. sz. 639—641. p. (Ismeretítés.)

1961

55. A „nemzetfölötti állam” eszméje a nyugat-német és osztrák burzsoá történetírásban. = *Századok*, 1961. (95. évf.) 6. sz. 862—887. p. 1962. (96. évf.) 1-2. sz. 150—182. p.

56. A Habsburg-Monarchia idealizálása a „nemzetekfölötti állam” eszméjének szolgálatában. = *Magyar Tudomány*, 1961. (6. köt.) 9. sz. 513—527. p. + Klny.
57. A nemzetek fölötti állam kérdése a legújabb nyugat-német és osztrák történeti irodalomban. Szegedi Akadémiai Napok, 1961. május 18—19. = *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi—Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 11. köt. 1-3. sz. 164—180. p.
58. Magyarország története. 3. köt. Magyarország története 1790—1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Egyetemi tankönyv. Szerk.: —, Spira György, Írta: —, Arató Endre, Benda Kálmán, Spira György, Varga Zoltán. Bp. 1961. Tankönyvkiadó. 663 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.)
59. A Párttörténeti Közlemények négy évfolyama. = *Társadalmi Szemle*, 1961. (6. évf.) 7. sz. 118—123. p. (Ismertetés).

1962

60. A tananyag korszerűsítésének néhány kérdése. = *Felsőoktatási Szemle*, 1962. (11. évf.) 4. sz. 193—201. p.
61. S. Vincze Edit: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei 1890—1896. *Századok*, 1962. (96. évf.) 5-6. sz. 880—883. p. (Ismertetés).

1963

62. L'essor de l'agriculture capitaliste en Hongrie au cours de la première moitié de XIX. siècle. = *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Janvier-Mars 1963. 51—54. p.
63. Könyv a magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdeteiről. = *Társadalmi Szemle*, 1963. (18. évf.) 3. sz. 96—102. p. [Erényi Tibor könyvének ismertetése.]
64. E. S. Vincze: La création du Parti Social—Démocrate de Hongrie et les premières années de son activité 1890—1896. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1963. Tom. 9. 282—286. p. (Ismertetés).
65. Horváth Zoltán: Magyar századforduló. = *Magyar Tudomány*, 1963. (8. köt.) 8. sz. 565—569. p. (Ismertetés).

1964

66. Walter Godenstein: Neige der Historismus. = *Századok*, 1964. (98. évf.) 1-2. sz. 253—257. p. (Ismertetés).
67. Hajdu Tibor: Az őszirózsás forradalom. = *Párttörténeti Közlemények*, 1964. (9. évf.) 3. sz. 268—274. p. (Ismertetés).

68. Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia. 1840—1919. Bp. 1965. Kossuth Kiadó, 163 p.
69. Föderationspläne in Südosteuropa die und Habsburger Monarchie in den Jahren 1849—1914. = *Études Historiques*, Vol. 2. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó. 5—45. p. + Klny.
70. A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai és gazdasági háttere. = *Századok*, 1965. (99. évf.) 4—5. 721—781. p. + Klny.
71. Habsburg-monarchia fenntartására irányuló tervek 1848-ban. = *Magyar Tudomány*, 1965. (10. köt.) 9. sz. 565—579. p. + Klny.
72. A polgári történetiszemlélet és a történettudomány válsága Nyugat-Németországban a II. világháború után. = *Magyar Filozófiai Szemle*, 1965. (9. évf.) 5. sz. 763—798. p.
73. A bécsi Collegium Hungaricum. = *Felsőoktatási Szemle*, 1965. (14. évf.) 10. sz. 593—596. p.
74. Le mouvement ouvrier en Hongrie pendant la Révolution de 1848. = *Le Mouvement Social*, 1965. No. 50. Janvier-Mars, 71—80. p.
75. L'essor de l'agriculture capitaliste en Hongrie dans la première moitié du XIXe siècle = *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 1965. Tom. 12. 51—64. p.
76. Zározsgyenye elementov kapitalizma b szelszkom hozjajsztvo Vengrii v pervoj polovinü 19. veka. = *Genezisz Kapitalizma*. Moszkva, 1965. Izd. Akad. Nauk. 216—254. p.

77. Die Idee europäischen Integration in der westdeutschen Geschichtsschreibung. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó, 206 p. (*Studia Historica Scientiarum Hungariae*, 57.)
78. Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. = *Párttörténeti Közlemények*, 1966. (12. évf.) 4. sz. 155—161. p. (Ismertetés).
79. Kalocsai Dezső: A marxista etika alapjai. = *Felsőoktatási Szemle*, 1966. (15. évf.) 12. sz. 637—639. p. (Ismertetés).

80. A magyar történetírás története 1945—1967. Ünnepi Acta a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából. Szeged, 1967. 23—43. p. (Szeged, Orvostudományi Egyetem.)

81. I. T. Berend—Gy. Ránki: Hungarian Economy after World War I. 1919—1929. = *Acta Historica Scientiarum Hungaricae*, 1967. Tom. XIII. 1-2. sz. 460—466. p. (Ismertetés).
82. Europa und Amerika in der Welt von Morgen. = *Századok*, 1967. 6. sz. (101. évf.) 1414—1418. p. (Ismertetés).

1968

83. Marx—Engels kiadványok a Német Szövetségi Köztársaságban. = *Párttörténeti Közlemények*, 1968. (14. évf.) 4. sz. 142—163. p.
84. Elzász—Lotharingia Németországhoz csatolása 1870—1871-ben és a magyar közvélemény. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 1968. Tom. 30. 3—20. p. + Klny.
85. Francia—magyar történész eszmecsere. = *Magyar Tudomány*, 1968. (13. köt.) 7-8. sz. 502—506. p.
86. L'essor de l'industrie capitaliste en Hongrie au cours de la première moitié du XIX. siècle = Extrait des Mélanges offerts à G. Jacquemyns. — Université Libre de Bruxelles. Bruxelles, 1968. 507—526. p. (Edition de l'Institut de Sociologie).
87. L'annexion de l'Alsace — Lorraine (Elzász—Lotharingia) par les Allemands en 1870—1871. et l'opinion publique en Hongrie. = *Nouvelles Études Hongroises*. Vol. 3. Bp. 1968. Corvina, 193—204. p.
88. Razvitie isztoricseszkoi nauki v. Vengrii. (1945—1964) = Isztoriografija novoi i novojsej isztorii sztran Evropü i Ameriki. Moszkva, 1968. 364—372. p. (Moszkovszkij Goszudarsztvennij Universzitet im. M. V. Lomonoszova. Isztoricseszkij fakultet. Kafedra novoi i novojsej isztorii.)
89. Felszólalás a MTA Történettudományi Intézete és a „Magyarország története” című, készülő mű szerkesztő bizottsága által 1966. március 4-én, a feudális kori magyar történelem periodizációjáról rendezett vitában. = Vita a feudális kor magyar történelem periodizációjáról. Bp. 1968. 137—138. p.
90. Intervention sur le thème „Federalism and Federal State in History”. = XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Vienne, 29. Aout — 5. Septembre 1965. Wien, 1968. 561—563. p.
91. Intervention sur le thème „Bilan du monde en 1815”. = XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Vienne, 29. Aout — 5. Septembre 1965. Wien, 1968. 239—241. p.
92. Rudolf Wierer: Der Föderalismus im Donauraum. = *Századok*, 1968. (102. évf.) 3—4. sz. 707—711. p. (Ismertetés)
93. Ságvári Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon, 1936—1948. = *Párttörténeti Közlemények*, 1968. (13. évf.) 1. sz. 224—228. p. (Ismertetés).

94. A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó. 215 p.
95. Az októberi magyarországi forradalom és a polgári pártok. = *MTA Filozófiai Történeti Osztályának Közleményei*, 1969. (17. évf.) 3. sz. 331—357. p. + Klny.
96. Über die Möglichkeiten eines Zusammenschlusses der in Ungarn lebenden Völker in den Jahren 1848—1849. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1969. (15. évf.) 3—4. sz. 253—298. p. + Klny.
97. Hajdú Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. = *Társadalmi Szemle*, 1969. (24. évf.) 1. sz. 91—93. p.
98. Karl Obermann: Joseph Weydemeyer élete. = *Párttörténeti Közlemények*, 1969. (15. évf.) 4. sz. 168—171. p. (Ismertetés).

99. Strukturizmus, strukturalista elemzés, marxizmus. = *Magyar Tudomány*, 1970. (15. köt.) 7-8. sz. 494—507. p.
100. Strukturizmus, strukturalista elemzés, marxizmus. = *Párttörténeti Közlemények*, 1970. (16. évf.) 3. sz. 3—57. p.

101. A magyar polgári pártok programjai 1867—1918. Összeállította és sajtó alá rendezte: Mérei Gyula. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó. 383 p.
102. Engels, a történettudós. = *MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 1971. (20. évf.) 1-2. sz. 11—18. p.
103. Structuralisme, analyse structuraliste, marxisme. (Strukturizmus, strukturalista elemzés, marxizmus.) = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. 1971. Tom. 37. 61 p.
104. Hozzászólás a Der Dualismus und die Nationalitäten c. témához. = Der österreichisch—ungarische Ausgleich 1867. (Materialen, Referate und Diskussion der internationalen Konferenz in Bratislava 28. 8.—1. 9. 1967.) Bratislava, 1971. 770—773. p.
105. Hozzászólás: Jászi Oszkár és a Habsburg—monarchia föderációs átalakítása címmel a Die Probleme der Föderalisierung in Österreich—Ungarn c. témához. = Der österreichisch—ungarische Ausgleich 1867. (Materialen, Referate und Diskussion der internationalen Konferenz in Bratislava 28. 8.—1. 9. 1967.) Bratislava, 1971. 1004—1006. p.

106. Hozzászólás Th. Papadopoulos: „A társadalomtudományok módszere a történeti kutatásban” c. referátumához. = *Századok*, 1971. (105. évf.) 3-4. sz. 757—760. p.
107. 1870—71 hatása a nemzetközi erőviszonyokra. — Hozzászólás Borejsza Jerzy W. „1870—71: az egyetemes történet két korszakának határán” c. referátumához. = *Századok*, 1971. (105. évf.) 6. sz. 1249—1251. p.
108. Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet. = *Magyar Tudomány*, 1971. (16. Köt.) 2. sz. 132—134. p. (Ismertetés).
109. Dr. Szántó György: Imperialista és antiimperialista stratégia. = *A Politikai Főiskola Közleményei*, 1971. (2. sz.) 131—136. p. (Ismertetés).

1972

110. Lenin és a tudományok. = *Tiszatáj*, 1972. (26. évf.) 4. sz. 53—59. p.
111. A tudományos munka irányítása és ellenőrzése. = *Felsőoktatási Szemle*, 1972. (21. évf.) 10. sz. 594—598. p.
112. Széljegyzetek egy izgalmas könyvhöz. = *Tiszatáj*, 1972. (26. évf.) 1. sz. 51—57. p. [Diószegi István: Hazánk és Európa.]

1973

113. Nyugatnémet történészek az ún. keleti szerződések mellett. = *Magyar Tudomány*, 1973. (18. Köt.) 2. sz. 74—83. p.
114. Munkásmozgalom-történeti lexikon. = *Párttörténeti Közlemények*, 1973. (18. évf.) 2. sz. 209—214. p. (Ismertetés).
115. Metternich és Magyarország = *Valóság*, 1973. (16. évf.) 12. sz. 111—113. p. (Ismertetés).
116. Az Akadémia új levelező tagjai. [Önéletrajz.] = *Magyar Tudomány*, 1973. (18. Köt.) 814—817. p.

1974

117. Struktúratörténet-kutatás az NSZK polgári történetírásban. = *Párttörténeti Közlemények*, 1974. (20. évf.) 3. sz. 88—117. p.
118. Struktúratörténet-kutatás: kiütkeresés az NSZK polgári történettudományának válságából. = *MTA Filozófiai Történeti Tudományok Osztálya Közleménye*, 1974. (23. évf.) 1. sz. 131—144. p. [Székfoglaló előadás.]
119. Munkásmozgalom-történeti lexikon = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1974. Tom. 20. 250 — 257. p.

120. A nemzetközi munkásmozgalom története 1830—1945. = *Párttörténeti Közlemények*, 1974. (20. évf.) 4. sz. 174—179. p. (Ismertetés)

1975

121. Eszmetörténet-munkásmozgalom-történet. = *Párttörténeti Közlemények*, 1975 (21. évf.) 3. sz. 80—126. p.
122. Nyugatnémet történészek az ún. keleti szerződések ellen. = *Magyar Tudomány*, 1975. (20. Köt.) 7. sz. 408—419. p.
123. Strukturgeschichtsforschung in der bürgerlichen Geschichtsschreibung der BRD. = *Études Historiques*. Vol. 1. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó, 89—116. p. + Klny.
124. Az MSZMP XI. kongresszusa előtt. = *Magyar Tudomány*, 1975. (20. Köt.) 1. sz. 70 —72. p. [Interjú.]

1976

125. Korszerű történetírás. = *Magyar Tudomány*, 1976. (21. köt.) 10. sz. 599—606.p.
126. Les droits de l'homme. Intervention au rapport de R. Mousnier. Interventions hongroises au XIVe Congrès International des Sciences Historiques. San Francisco, 1975. = *Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1976. Tom. 22. 401—403. p. + Klny.
127. Ereignis, Struktur und Entwicklung in der Geschichte. Beitrag zum Referat von E. Engelberg. Interventions hongroises au XIVe Congrès International des Sciences Historiques. San Francisco, 1975. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1976. Tom 22. 404—405. p. + Klny.
128. L'historiographie comme science historique. Intervention aux rapports de E. Sestan et P. Brezzi. Interventions hongroises au XIVe Congrès International des Sciences Historiques. San Francisco, 1975. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1976. Tom. 22. 405—411. p. + Klny.
129. A nemzetközi munkásmozgalom története 1945—1974. = *Párttörténeti Közlemények*, 1976. (22. évf.) 4. sz. 233—240. p. (Ismertetés).
130. Hozzászólás. E. Sestan és P. Brezzi „A historiográfia mint történettudomány” c. referátumához. = *Századok*, 1976. (110. évf.) 3. sz. 517—524. p.
131. Metternich und die Frage Ungarns. = *Studia Slavica Hung.* 1976. Tom 22. 201—208. p. (Ismertetés).

1977

133. Ereignis, Entwicklung, Gesetz und Theorie von der „Industriegesellschaft“ in der westdeutschen bürgerlichen Geschichtswissenschaft. = Probleme der geschichtswissenschaftlichen Erkenntnis. Berlin, 1977. Akademie Verlag. 245—251. p.

1978

134. Eszmetörténet-munkásmozgalom-történet. = Munkásmozgalom-történet, társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó, 53—88. p.
135. Rohanunk a forradalomba. = *Honismeret*, 1978. 5-6. sz. 11—18. p.

1979

136. Emlékezés a KMP megalakulásának 60. évfordulójára. = *Tiszatáj*, 1979. (33. évf.) 1. sz. 71—97. p.

1980

137. A magyar királyság külkereskedelme 1790—1848. = *MTA Filozófiai, Történettudományi Osztálya Közleményei*, 1980. (29. évf.) 1—2. sz. 105—118. p.
138. Der Aussenhandel des Königreichs Ungarn 1790—1848. = *Études Historiques*, Vol. 1. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó, 429—461. p. + Klny.
139. Magyarország története tíz kötetben. Szerk. biz. vez.: Pach Zsigmond Pál 5. köt. 1—2. rész. Magyarország története 1790—1848. Főszerk.: —, Szerk.: Vörös Károly. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó. 1956 p. 77. t.
140. Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919—1921. = *Felsőoktatási Szemle*, 1980. (29. évf.) 12. sz. 763—766. p. (Ismertetés).
141. Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919—1921. = *Párttörténeti Közlemények*, 1980. (26. évf.) 3. sz. 221—223. p. (Ismertetés).
142. Új erők születése. A magyarországi munkásmozgalom történetének kronológiája 1868—1919. = *Párttörténeti Közlemények*, 1980. (26. évf.) 1. sz. 195—200. p. (Ismertetés).

1981

143. A magyar királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790—1848 között. = *Századok*, 1981. (115. évf.) 3. sz. 463—521. p.

144. Marktverhältnisse im Aussenhandel des Königreichs Ungarn 1790—1848. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1981. (27. évf.) 3-4. sz. 359—424. p. + Klny.
145. Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. = *Századok*, 1981. (115. évf.) 1048—1052. p. (Ismertetés).
146. Kende János: Forradalomról forradalomra. = *Párttörténeti Közlemények*, 1981. (27. évf.) 2. sz. 217—221. p. (Ismertetés).

1982

147. Megjegyzések Tolnai Györgynek a Magyarország Története V. kötete ipartörténeti fejezetéhez kapcsolódó hozzászólásához. = *Századok*, 1982. (116. évf.) 2. sz. 343—355. p.
148. Diószegi István: Nemzet, dinasztia, külpolitika. = *Tiszatáj*, 1982. (36. évf.) 12. sz. 92—95. p. (Ismertetés).
149. Az európai periféria az ipari forradalom korában. = *Párttörténeti Közlemények*, 1982. (28. évf.) 1. sz. 212—217. p. (Ismertetés).
150. Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. = *Századok*, 1982. (116. évf.) 6. sz. 1328—1334. p. (Ismertetés).

1983

151. Észrevételek Tolnai György „Válasz”-ára. = *Századok*, 1983. (117. évf.) 2. sz. 446—450. p.
152. Balogh Sándor: A népidemokratikus Magyarország külpolitikája 1945—1947. = *Párttörténeti Közlemények*, 1983. (28. évf.) 4. sz. 225—229. p. (Ismertetés).

1984

153. Szekfű Gyula, a nemzetben gondolkodó történész. = *Tiszatáj*, 1984. (41. évf.) 1. sz. 65—71. p.
154. Ránki György: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért. = *Századok*, 1984. (118. évf.) 3. sz. 577—583. p. (Ismertetés).
155. Diószegi István: Nemzet, dinasztia, külpolitika. = *Századok*, 1984. (118. évf.) 2. sz. 406—409. p. (Ismertetés).
156. Debrecen története 1693—1849. 2. köt. Szerk.: Rácz István = *Századok*, 1984. (118. évf.) 6. szám. 1255—1261. p. (Ismertetés).

157. Varga János: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék, koncepciók az 1840-es évek elején. = *Századok*, 1984. (118. évf.) 6. sz. 1261—1266. p. (Ismertetés).

1985

158. Varga János: Keresztútjában a Pesti Hírlap. = *Magyar Tudomány*, 1985. (30. köt.) 7-8. sz. 624—626. p. (Ismertetés).
159. Jemnitz János: Fordulat a világháború történetében és a nemzetközi munkásmozgalom (1916—1917 március.) = *Párttörténeti Közlemények*, 1985. (30. évf.) 2. sz. 192—194. p. (Ismertetés.)
160. Helyét kereső Magyarország. [Varga János munkáiról.] = *Tiszatáj*, 1985. (39. évf.) 5. sz. 70—80. p. (Ismertetés.)

Tartalomjegyzék

<i>KÖSZÖNTŐ MÉREI GYULA 75. SZÜLETÉSNAPIJÁRA</i> (SERFŐZŐ LAJOS)	5
<i>TANULMÁNYOK</i>	
VARGA JÁNOS: Terv és kísérlet a katonatartás feudális rendszerének átalakítására (Az 1840. évi országos választmány működése).....	13
DIÓSZEGI ISTVÁN: Andrássy keleti politikájának kezdetei	55
HEGYI ANDRÁS: A Magyarországi Általános Munkáspárt megalakulásának körülményeiről	69
VÖRÖS KÁROLY: A századelő magyarországi polgári középrétegeinek történetéhez (Kísérlet)	77
GAÁL ENDRE: Adalékok a szegedi nyomdai munkások mozgalmának történetéhez 1890—1934	97
SZABÓ FERENC: A Dél-Alföld sajtótörténetének néhány kérdése az 1920-as években	115
SOÓS KATALIN: Wallisch Kálmán és a Republikanischer Schutzbund harcai az újabb történeti irodalom tükrében	129
A. SAJTI ENIKŐ: A Kállay-kormány lépései a szerbek megnyerésére a Délvidéken	143
SOMLYAI MAGDOLNA: Az elsőként felszabadított megyék közigazgatásának sajátosságairól	161
SZABÓ BÁLINT: Az MDP politikájának motivációi két kongresszus tükrében 1948, 1951	183
BELÉNYI GYULA: Lakáspolitikai, lakáshelyzet és a modernizáció összefüggései Magyarországon 1948—1956 között	209
ORBÁN SÁNDOR: A fejlődés újabb szakaszának megalapozása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése	219
J. NAGY LÁSZLÓ: A modernizációs kísérlet kudarca és a francia protektorátus kialakulása Tunéziában	239
ANDERLE ÁDÁM: Etnikum és nemzet összefüggései Latin-Amerikában.....	249
<i>MÉREI GYULA MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA.</i> Összeállította: LIPTÁK DOROTTYA	265
	279

Felelős kiadó: DR. VARGA ILONA
85-4576 — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: SURÁNYI TIBOR igazgató
A kézirat nyomdába érkezett 1985-ben,
megjelent 1986-ban 500 példányban
24,5 A/5 ív terjedelemben 1 képpel
Készült monószedéssel, íves magasnyomással
az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55
szabványok szerint

